LAS CASES

MEMORIALUL DIN SFÎNTA-ELENA

Traducere de **Mihai Murgu**
și **Vasile Covaci**

ediția a II-a revăzută

vol. II

CARTEA ROMÂNEASCĂ
1987

Coperta de *Val Munteanu*

Capitolul al nouălea

Sîmbătă 1 iunie 1816

...I s-a citit Împăratului un discurs al d-lui de C...[1] prin care cerea să i se acorde clerului dreptul de moştenire ; era, spunea el, un discurs pentru Academie şi nu părerea unui legislator. Avea mult spirit, foarte puţin bun simţ, nici o vedere clară. „Dacă i se acordă clerului dreptul de moştenire, continuă Împăratul, nimeni nu va mai muri fără să fie obligat să plătească pentru iertarea păcatelor, căci oricare i-ar fi opiniile, nimeni nu ştie unde se duce cînd părăseşte această viaţă"...

De altfel, a observat cineva, d-l de C... susţine mai degrabă o părere decît o convingere ; există motive să se creadă că *în religie şi în politică* predică adesea lucruri de care nu e convins...

În timpul catastrofei din 1814, d-l de C... s-a făcut remarcat prin pamflete peste măsură de pătimaşe şi atît de virulente, atît de neruşinat calomnioase încît e de crezut

[1] Chateaubriand (n. t.).

că le regretă în prezent şi că un talent atît de mare ca al său nu s-ar mai prostitua reproducîndu-le astăzi.

Cu cîţiva ani înainte de dezastrele noastre, Împăratul, citind cîteva bucăţi de acest scriitor, a întrebat cum se făcea că nu era membru al Institutului. Aceste cuvinte au devenit deîndată o recomandaţie atotputernică şi d-l de C... a fost în curînd numit aproape în unanimitate. La Institut uzanţa de rigoare era ca cel care e primit să facă elogiul predecesorului său. D-l de C..., îndepărtîndu-se de la drumurile bătătorite, a consacrat o parte din discursul său criticii principiilor politice ale d-lui Chénier [1], înaintaşul său, şi proscrierii lui ca regicid. Discursul a fost o adevărată pledoarie politică în care discuta despre restaurarea monarhiei, despre procesul şi moartea lui Ludovic al XVI-lea... Împăratul, care le afla pe toate şi care voia să cunoască totul, ceru să-i fie adus acest discurs ; găsi că e extrem de deplasat şi hotărî pe loc interzicerea lui. Unul dintre marii lui ofiţeri, membru al Institutului, care sprijinise insistent citirea discursului, i-a oferit prilejul, odată, în timpul ceremoniei culcării să-şi exprime părerea. „Şi apoi de cînd, domnule, îi spuse el, îşi permite Institutul să devină o adunare politică. Să facă versuri, să cenzureze greşelile de limbă ; dar să nu iasă din domeniul Muzelor căci altfel am să găsesc eu mijlocul de a-l readuce în acest domeniu. Dumneata eşti într-adevăr acela care ai vrut să autorizeze o astfel de diatribă ? Dacă d-l de C... e nebun sau răuvoitor, pentru el există ospicii, sau se poate găsi o pedeapsă, şi apoi, e posibil că aceasta să fie părerea lui şi nu e obligat să o sacrifice pentru politica mea, pe care nu o cunoaşte, ca dumneata, care o cunoşti atît de bine ; el poate fi scuzat,

[1] *Marie-Joseph Chénier* (1764—1811), poet şi dramaturg, unul dintre scriitorii reprezentativi ai revoluţiei burgheze din 1789. Opunîndu-se ambiţiilor lui Bonaparte, în epoca Imperiului a trăit izolat, în solitudine (n. t.).

dumneata nu, pentru că dumneata trăiești alături de mine, știi ce fac și ce vreau. Domnule, te consider vinovat, criminal : nu încerci nici mai mult nici mai puțin decît să readuci dezordinea, confuzia, anarhia, masacrele. Oare sîntem cu toții niște bandiți, iar eu nu sînt decît un uzurpator ? Eu nu am detronat pe nimeni, domnule, eu am găsit, am ridicat coroana din șanț și poporul a pus-o pe capul meu ; să-i fie respectată voința !...

Să analizezi în public, să pui la îndoială, să discuți evenimente atît de recente, în împrejurările în care ne găsim, înseamnă să cauți noi convulsii, înseamnă să fii inamicul liniștii publice. Restaurarea monarhiei este și trebuie să rămînă o taină ; și apoi, ce e cu această pretinsă nouă proscriere a convenționalilor și regicizilor ? Cum îndrăzniți să readuceți în discuție probleme atît de delicate. Să-l lăsăm pe Dumnezeu să se pronunțe asupra unor fapte pe care oamenii nu își pot îngădui să le judece...

Și cum ! Ținta tuturor grijilor mele, fructul tuturor eforturilor mele să fie oare pierdut ? Înseamnă deci că dacă mîine n-aș mai fi v-ați omorî din nou unii pe alții, cu și mai multă înverșunare ?" Și plimbîndu-se cu pași mari își lovea fruntea cu palma spunînd : *„Ah ! biată Franță ! multă vreme vei mai avea nevoie de un tutore !"*

Apoi reluă : „Am făcut tot ce se putea face pentru a pune toate partidele de acord ; v-am adunat în aceleași apartamente, v-am adus să mîncați la aceeași masă, să beți din aceleași cupe ; unirea voastră a fost ținta grijilor mele ; am dreptul să cer să fiu sprijinit...

De cînd sînt în fruntea guvernului, m-a auzit vreodată cineva întrebînd care cine este, ce a fost, ce-a zis, ce-a făcut, ce-a scris ?... Urmați-mi exemplul !"...

Dojana a fost atît de aspră încît cel căruia i-a fost adresată, om de onoare și de mare delicatețe de altfel, s-a crezut obligat a doua zi să ceară o audiență spre a-și pre-

zenta demisia. Audiența i-a fost acordată și Împăratul, cînd l-a văzut i-a spus : „Dragul meu, vii pentru discuția de ieri ; te-a supărat, și pe mine la fel ; dar e un avertisment pe care am vrut să-l dau multora ; dacă va face un cît de mic bine, aceasta va fi consolarea noastră a amîndurora : să încheiem aici discuția." Și trecu la alt subiect. În felul acesta, Împăratul critica adesea o întreagă categorie de oameni prin intermediul unor indivizi ; și o făcea cu mare zgomot pentru ca efectul să fie mai puternic ; dar furiile de care se lăsa cuprins în public și de care s-a făcut atîta caz erau prefăcute sau false. Împăratul spunea că prevenise în acest fel multe greșeli și evitase multe pedepse...

Principiu general. Izbucnirile Împăratului, oricît de pătimașe ar fi părut ele, erau întotdeauna secondate de un calcul. „Cînd unul dintre miniștrii mei, spunea el, sau vreo altă persoană sus-pusă făcea o greșeală gravă, cînd aveam într-adevăr motive să mă supăr, cînd trebuia într-adevăr să mă mînii, să fiu furios, aveam întotdeauna grijă să fie prezent și un al treilea la o astfel de scenă ; aveam ca regulă ca atunci cînd mă hotăram să lovesc, lovitura să aibă efect asupra mai multor persoane ; cel care o primea nu se supăra nici mai mult nici mai puțin din această pricină : iar cel care era martor, și să fi văzut ce figură făcea și cît de încurcat era, se ducea imediat să transmită mai departe ceea ce văzuse și auzise : o teroare salutară se transmitea de la unul la altul în corpul social. Treburile mergeau mai bine ; pedepseam mai puțin, culegeam roade foarte mari și fără a face mult rău."...

Duminică 2

Împăratul a ieșit să se plimbe călare în jurul orei opt · era multă vreme de cînd renunțase la călărie...

La întoarcere am luat masa în grădină. Seara, în timp ce ne plimbam în caleașcă, ne-am petrecut vremea făcînd bugetul unuia care, la Paris, ar avea o rentă de o sută cincizeci de mii de livre : grajdurile, spunea Împăratul, constituie, desigur, o șesime, mîncarea un sfert etc.

Am spus și pînă acum că îi plăceau aceste calcule, care, atunci cînd le făcea el, aveau întotdeauna ceva nou și spiritual.

Discuția ne-a purtat spre detalii mai curioase despre lista civilă și cheltuielile casei Împăratului. Iată ce am reținut :

Masa costa un milion : și totuși cina personală a Împăratului nu depășea, în această socoteală, o sută de franci pe zi. Nimeni n-a reușit să-l facă să mănînce mîncare caldă, pentru că dacă începea lucrul nu se știa niciodată cînd o să-l termine ; de aceea cînd venea ora cinei se puneau pentru el pui la frigare din jumătate în jumătate de oră ; și uneori se întîmpla să se frigă cîteva duzini pînă să i se poată servi unul.

De aici conversația a ajuns la avantajele unei bune contabilități. În această privință, Împăratul îi cita mai ales pe d-nii Mollien și La Bouillerie. Primul a redus trezoreria publică la o simplă instituție bancară ; atît de bine, spunea el, încît Împăratul, într-un mic caiet, avea, în mod constant sub ochi situația completă a finanțelor sale, veniturile, cheltuielile, restanțele, resursele etc.

Împăratul spunea că avusese în pivnițele lui, la Tuileries, pînă la patru sute de milioane franci în aur, de care dispunea într-o asemenea măsură încît nu existau alte urme despre ei decît un mic livret pe care îl păstra trezorierul său particular. Totul s a topit rînd pe rînd și mai ales în timpul nenorocirilor, pentru cheltuielile statului. Cum s-ar fi putut gîndi, spunea el, să-și păstreze ceva ; se identificase întrutotul cu națiunea.

Spunea de asemenea că făcuse să intre în țară peste două miliarde în numerar, fără a socoti și sumele care au fost aduse individual, de unii și de alții, pe cont propriu.

Împăratul spunea că a fost foarte impresionat de faptul că în 1814, d-l de La Bouillerie, fiind la Orléans, cu cîteva zeci de milioane care-i aparțineau lui, lui Napoleon, fiind proprietatea sa personală, i-a dus d-lui conte de Artois [1], la Paris, în loc să-i ducă la Fontainebleau cum ar fi trebuit să-i dicteze datoria și propria lui conștiință...

„Estève, în schimb, predecesorul său, nu ar fi făcut la fel ; îmi era foarte atașat ; mi-ar fi adus averea la Fontainebleau uzînd chiar de forță. Și dacă nu ar fi putut, ar fi îngropat-o, ar fi aruncat-o într-un rîu, ar fi împărțit-o mai degrabă, decît s-o predea."

Luni 3

Împăratul, după o baie de trei ore, a ieșit pe la cinci să se plimbe în grădină. Era foarte trist, tăcut ; părea suferind. Am urcat în caleașcă și încetul cu încetul și-a revenit și a devenit mai vorbăreț.

La întoarcere s-a mai plimbat o vreme pentru a se războ cu una din doamnele care erau cu noi. Se amuza declarînd că este împotriva femeilor. „Noi nu pricepem nimic, noi popoarele din Occident, spunea el, și clipind din ochi ne-a avertizat că glumește ; am stricat totul tratînd femeile prea bine. Am greșit grav făcîndu-le aproape egalele noastre. Popoarele din Orient aveau mult mai multă minte și mai multă dreptate decît noi, cînd le-au socotit ca fiind adevărata proprietate a bărbatului ; și, într-adevăr, natura le-a făcut sclavele noastre ; numai

[1] Imparțialitatea îmi dictează să fac cunoscut aici că d-l de La Bouillerie se ridică împotriva acestei aserțiuni printr-o aserțiune cu totul contrară (n. a.).

datorită rătăcirilor noastre îndrăznesc ele să pretindă că ne sînt stăpîne ; abuzează de cîteva avantaje pentru a ne seduce şi a ne guverna. Pentru una care ne inspiră un lucru bun, se găsesc o sută care să ne îndemne să facem prostii." Şi, continuînd să ridice în slăvi maximele Orientului, aproba cu putere poligamia, pretinzînd că e în firea lucrurilor ; şi, arătîndu-se foarte abil, foarte fecund în argumente : „Femeia, spunea el, îi este dată bărbatului pentru a-i face copii. Or, o singură femeie nu i-ar putea ajunge bărbatului în acest scop ; nu poate fi femeia lui cînd e însărcinată, nu poate fi femeia lui cînd alăptează, nu poate fi femeia lui cînd e bolnavă, şi încetează să mai fie femeia lui cînd nu mai poate să-i dăruiască copii ; bărbatul, pe care natura nu-l împiedică nici prin vîrstă, şi prin nici unul dintre aceste inconveniente, trebuie deci să aibă mai multe femei etc.

Şi la urma urmei, ce motive aţi avea să vă plîngeţi, doamnelor, continua el, zîmbind pe furiş, oare nu am recunoscut că aveţi un suflet deşi ştiţi că au existat filozofi care mai aveau dubii. Aveţi pretenţii la egalitate ? Dar e o adevărată nebunie. Femeia e proprietatea noastră pe cînd noi nu sîntem proprietatea ei ; căci ea ne dăruieşte copii pe cînd bărbatul nu-i dăruieşte. Ea este deci proprietatea lui aşa cum pomul cu roade e proprietatea grădinarului. Dacă bărbatul îşi înşeală soţia, să mărturisească, să se pocăiască, nu mai rămîne nici o urmă ; femeia se supără, iartă, sau se împacă şi adesea mai şi cîştigă. Nu la fel se întîmplă cu infidelitatea femeii : degeaba ar mărturisi şi s-ar pocăi ; cine garantează că nu vor fi şi urmări ? Răul e ireparabil ; de aceea nu poate, nu trebuie să recunoască niciodată că l-a înfăptuit. Aşadar, doamnelor, şi trebuie s-o recunoaşteţi, numai lipsa de judecată, ideile comune şi o educaţie greşită pot face ca o femeie să se creadă deplin egală soţului ei ; de altfel, nu e nimic dezonorant în

diferență ; fiecare își are particularitățile și obligațiile sale ; particularitățile domniilor voastre, doamnelor, sînt frumusețea, grația, seducția ; obligațiile : dependența și supunerea etc."

După cină, Împăratul l-a trimis pe fiul meu să-i aducă *Memoriile cavalerului de Grammont* [1] și un volum din *Teatrul lui Voltaire*. Impunîndu-și, spunea el, să rămînă treaz pînă la unsprezece a citit destul de mult din prima carte remarcînd că lucruri foarte neînsemnate pot fi amuzante atunci cînd în ele există spirit autentic. Din Voltaire, a citit *Mahomet, Semiramis* și altele, scoțînd în evidență punctele lor slabe și conchizînd, ca de obicei, că Voltaire nu a cunoscut nici lumea, nici oamenii, nici marile pasiuni.

Marți 4

Împăratul m-a chemat pe la orele patru să ne plimbăm cu caleașca. Mi-a spus că, în sfîrșit, va începe iar să dicteze și că a reușit să lucreze cu un oarecare rezultat ; că toată dimineața a fost foarte prost dispus ; că mai întîi, pe la ora unu, a încercat să se plimbe dar s-a reîntors imediat în casă, cuprins de dezgust și de plictis, și că neștiind ce să mai facă i-a venit ideea de a începe din nou să dicteze.

Trecuse multă vreme de cînd Împăratul a întrerupt obișnuita sa muncă la memorii. *Campania* mea *din Italia* era terminată de cîteva luni ; cea din Egipt, a lui Bertrand, de asemenea ; generalul Gourgaud fusese foarte bolnav ; aceste împrejurări au produs goluri care l-au făcut să se simtă dezgustat de toate. Împăratul se complăcea în această stare și nu se simțea destul de îmbărbătat ca să reînceapă

[1] Este vorba de *Memoriile* ducelui de Grammont, diplomat și mareșal al Franței sub Ludovic al XIV-lea (n. t.).

lucrul. Am profitat de ceea ce tocmai îmi spusese ca să-i atrag atenţia că dictările erau pentru el marele, unicul mijloc de a scăpa de plictiseală, de a-şi omorî timpul, iar pentru noi ele reprezentau un nepreţuit avantaj de a strînge adevărate comori, inestimabile pentru onoarea, pentru gloria Franţei ; că era deosebit de important ca el să-şi continue istoria... Împăratul mi-a spus că va lucra iarăşi şi s-a întrebat după ce plan se va orienta : fi-vor dictările lui o istorie ? fi-vor anale ? Am discutat multă vreme despre acest lucru fără să ajungem la vreo decizie.

La cină a spus : „Astăzi am fost foarte aspru certat pentru lenea mea ; voi reîncepe deci lucrul atacînd mai multe probleme deodată, şi fiecare va avea partea lui. Oare Herodot, după cîte mi se pare, nu şi-a intitulat cărţile cu numele Muzelor ? Ei bine, eu vreau ca fiecare din cărţile mele să poarte numele unuia dintre voi. Nici unul, nici micuţul Emmanuel, nu va rămîne fără cartea sa. Consulatul îl voi trata cu Montholon. Gourgaud va avea altă epocă sau diverse bătălii, iar micuţul Emmanuel va pregăti documentele şi materialele pentru epoca încoronării."

Miercuri 5

Împăratul a ieşit către ora patru : nu se simţea deloc bine ; făcuse o baie de trei ore. Vremea era totuşi foarte plăcută ; era o seară frumoasă ca în Europa. Am pornit pe jos ca să ajungem din urmă caleaşca, plimbîndu-ne, şi am făcut turul nostru obişnuit. Am vorbit despre vechea şcoală militară din Paris, despre luxul de care avusesem noi parte şi, în opoziţie, despre severitatea pe care Împăratul o instaurase în şcolile sale.

În Şcoala militară din Paris eram hrăniţi, serviţi magnific, trataţi în toate ca nişte ofiţeri care se bucură de o mare bunăstare... În şcolile lui militare, Împăratul voise

să evite aceste greşeli, spunea el ; voise mai ales ca tinerii lui ofiţeri, care trebuiau să comande într-o zi soldaţi, să înceapă prin a fi ei înşişi adevăraţi soldaţi, să aplice ei înşişi în practică toate detaliile tehnice, ceea ce reprezenta un avantaj imens după şcoală, spunea el, deoarece le puteau face să fie urmate şi respectate de către cei pe care aveau să-i comande. Astfel, la Saint-Germain, tinerii făceau ei înşişi pansajul cailor, învăţau să-i potcovească etc. La Saint-Cyr, se învăţau, de asemenea, practic toate amănuntele necesare pentru infanterie : locuiau într-adevăr în dormitoare comune, mîncau din gamelă etc. ; totul fiind făcut astfel încît restul instrucţiei, care era analoagă cu condiţia viitoare a tinerilor, să nu sufere deloc ; într-un cuvînt, nu ieşeau decît după ce îşi cîştigaseră într-adevăr gradul de ofiţer şi erau în stare să-i comande şi să-i conducă pe soldaţi. „Aşa că, spunea Împăratul, dacă tinerii care intrau în armată avînd la bază această şcoală au fost primiţi, la început, cu o mare invidie, lumea a fost obligată să le recunoască cel puţin comportarea ireproşabilă şi capacitatea."

Acelaşi spirit călăuzea şcolile de la Écouen, Saint-Denis şi alte instituţii pe care solicitudinea binevoitoare a lui Napoleon le-a creat pentru fiicele membrilor Legiunii de Onoare. Regulamente întocmite de el însuşi ordonau să nu se folosească în aceste instituţii decît lucruri făcute în casă şi de mîinile elevelor. Aceste regulamente interziceau orice lux, cochetăria, spectacolele de teatru şi nu aveau alt scop, spunea Împăratul, decît de a face din fete bune gospodine şi femei cinstite...

A făcut mult pentru militari şi veterani ; şi-a propus să facă şi mai mult : avea în fiecare zi o idee nouă.

Ne-a fost prezentat în Consiliul de Stat un proiect de decret pentru ca în viitor posturile de la vămi, de la percepţii, de la birourile contribuţiilor indirecte etc. să fie

date militarilor răniți sau veteranilor capabili să le facă față, începînd de la simplul soldat pînă la gradele superioare...

În cele din urmă, acest proiect de decret, după mai multe redactări, a dispărut ca multe altele și intențiile Împăratului nici măcar nu au fost cunoscute de public, după cîte știu eu, deși se pare că a depus multă rîvnă ca să-l vadă adoptat și l-a apărat pînă în cele mai mici amănunte.

Cînd s-a înserat a trimis după mine ; stătea în camera lui, singur, pe întuneric, lîngă un foc mocnit ; lumînările erau în odaia de alături ; îi plăcea această obscuritate, spunea el, se potrivea cu starea lui de melancolie. Era trist și tăcut.

După cină, a încercat din nou să citească din *Cavalerul de Grammont*, dar n-a putut continua lectura.

Am început atunci să discutăm despre felul în care ne petreceam timpul la Paris. Am vorbit de obiceiurile societății vechi și ale celei moderne. Împăratul repeta că s-a gîndit mult la mijloacele de recreere a celor din anturajul său. La Curte existau diferite cercuri, se organizau spectacole, călătorii la Fontainebleau... I s-a spus că a făcut foarte mult pentru ca serile, în capitală, să fie cît mai scurte. Toți membrii și funcționarii guvernului munceau foarte mult și, trebuind să se scoale foarte de dimineață, erau obligați să se culce cît mai devreme.

„De altfel, Parisul a fost foarte uimit, spunea Împăratul, s-a produs o adevărată revoluție în moravuri, aproape o rebeliune în societate, cînd primul consul a cerut ca bărbații să nu mai apară în societate cu cizme și să-și pună ciorapi, să aibă o ținută cît de cît îngrijită."

Împăratul vorbea adesea despre bunul gust și manierele plăcute ale societății din vremea tinereții lui. A insistat mai ales asupra a ceea ce făcea pe atunci ca reuniu-

nile intime să fie mai plăcute : tenta ușoară de flaterie reciprocă sau discuțiile în contradictoriu subtile și delicate etc.

Joi 6

Nu l-am văzut pe Împărat decît la ora șase : rămăsese toată ziua în camera lui, fiind suferind, și nu mîncase nimic în ziua aceea. Se simțea rău, după cum spunea, și în momentul acela își omora timpul uitîndu-se la niște gravuri cu imagini din Londra, pe care i le împrumutase medicul. Acesta avusese onoarea de a-l vedea în cursul zilei și l-a făcut să rîdă cu multă poftă. „Aflînd că nu mă simt bine, spunea Împăratul, voise să facă din mine o pradă a medicinei prescriindu-mi pe loc un medicament, tocmai mie, care nu-mi amintesc să fi luat vreo doctorie în viața mea."

Trecuse de șapte ; Împăratul a spus că cel căruia îi este foame nu e prea bolnav. A cerut de mîncare ; i s-a adus un pui pe care l-a găsit excelent ; mîncarea l-a întremat ; a devenit vorbăreț și a analizat diferite romane franțuzești... Apoi a început să răsfoiască o culegere cronologică și s-a oprit asupra frumoasei acțiuni a generalului Bizanet, la Berg-op-Zoom.

„Totuși, spunea Împăratul, cîte fapte frumoase s-au pierdut în învălmășeala dezastrelor noastre sau au rămas necunoscute, amestecîndu-se în noianul actelor de vitejie pe care le-am săvîrșit noi. Episodul de la Berg-op-Zoom se numără printre aceste fapte ; în mod obișnuit garnizoana acestei cetăți era de opt sau zece mii de oameni și totuși în momentul acela nu avea mai mult de două mii șapte sute de combatanți. Un general englez, profitînd de întuneric și fiind înțeles cu locuitorii, a pătruns în cetate cu patru mii opt sute de oameni de elită. Intră deci în

celate, populația e de partea lor ; dar nimic nu poate învinge vitejia soldatului francez ! Ai noștri se bat cu disperare pe străzi ; aproape toți englezii sînt uciși sau făcuți prizonieri. Iată, desigur, a încheiat Împăratul, o faptă de vitejie ! generalul Bizanet a fost un viteaz !"

E cert că în ultimele noastre clipe, așa cum spunea Împăratul, o mulțime de fapte mărețe, de acțiuni istorice s-au pierdut în învălmășeala dezastrului și în prăpastia nenorocirilor noastre.

Cum a fost de pildă apărarea extraordinară și nemaipomenită a localității Huningue de către îndrăznețul Barbanègre.

Cum a fost frumoasa rezistență pe care a opus-o generalul Teste, la Namur, unde, într-un oraș deschis, cu o mînă de viteji, a oprit înaintarea prusienilor și a favorizat retragerea fără pierderi a lui Grouchy...

Totuși, în momentele hotărîtoare, aceste acțiuni frumoase au făcut mai cu seamă onoare armatei decît principalilor comandanți. Ar fi fost plăcut pentru noi ca în criza aceea fatală, în toiul catastrofei înspăimîntătoare, să-i vedem pe generalii noștri de frunte făcînd astfel de eforturi îndrăznețe, astfel de fapte răsunătoare ca cele care au semnalat începutul triumfurilor noastre și care, sub conducerea lui Napoleon, deveniseră aproape o obișnuință pentru noi ; oricare ar fi fost rezultatul lor, strălucirea națională ar fi găsit în ele o ușurare, iar patria s-ar fi plecat cu recunoștință asupra convulsiilor eroice ale agoniei sale. Nu trebuia să sfîrșim prin fapte obișnuite.

În epoca aceea dureroasă, aveam mai multe trupe în afară decît dușmanul, care n-ar fi putut să-i separe pe acești viteji de Franța și să împiedice reîntoarcerea lor în țară. De ce nu s-a născut în sufletul și în gîndul unui șef din afară ideea de a profita de aceste împrejurări pentru a degaja pămîntul sfînt, atacînd el însuși cu curaj pămîn-

tul dușmanului, spre a-l forța astfel să se retragă ? Unirea în masă a majorității acestor corpuri ar fi fost oare imposibilă ?

Concentrarea armatelor din Dresda, Torgau, Magdeburg, Hamburg nu ar fi creat oare o forță formidabilă în spatele dușmanului ? Nu ar fi putut ea să ocupe Berlinul, să despresoare garnizoanele de pe Oder, să ajute Dantzig-ul și să ridice la insurecție Polonia, care nu aștepta decît un semn ; sau, în sfîrșit, nu ar fi putut face orice altă faptă îndrăzneață, strălucită, neașteptată, într-un cuvînt, ceva demn de noi ?

Și oare ce anume ar fi fost necesar ca să ne schimbăm destinul ? Înainte de intrarea aliaților în Franța, cel mai mic eveniment ar fi fost de ajuns pentru a face să se încheie în mod rezonabil pacea la Frankfurt ; și chiar mai tîrziu, cînd dușmanul era pe teritoriul nostru, cea mai neînsemnată acțiune în spatele frontului inamic, în vremurile eroice ale luptelor de la Champaubert, Montmirail, Vauchamp, Craonne, Montereau nu ar fi dus la retragerea precipitată a aliaților, la triumful nostru, poate la nimicirea lor ? Dacă generalul care ar fi avut îndrăzneala să-și arate în acest fel devotamentul ar fi căzut în luptă, pentru noi, care am pierit, nu ar fi fost mai rău ; dar el, prin însăși tradiția noastră națională, ar fi devenit un erou și ar fi rămas nemuritor.

Pe cînd așa, aproape o sută de mii de oameni au fost pierduți pentru Franța, resemnîndu-se cu un destin prea comun, lucru cu care noi nu mai eram de mult obișnuiți ; dar poate că eu vorbesc aici cu prea multă ușurință și în necunoștință de cauză ; poate că mi se va răspunde cu glorioase nume de localități, cu dificultăți care mie îmi sînt necunoscute, menționîndu-se bolile care s-au răspîndit printre soldați, lipsurile de tot felul, faptul că nu au fost primite ordinele (căci Împăratul a transmis ordine în

această privință și tocmai în acest sens), teama de a nu prejudicia planul principal, sau aceea de a-și asuma responsabilități prea mari etc.

Dar oare lucrurile nu s-au petrecut în acest fel mai degrabă pentru că adevăratul izvor al concepțiilor noastre cu totul deosebite și al îndeplinirii lor era numai Napoleon, și că acolo unde nu mai era el, așa cum adesea s-a putut remarca, situațiile erau lăsate să urmeze un curs obișnuit ?

Oricum, ceva în genul celor de mai sus i-a fost totuși sugerat, în momentul capitulării Dantzig-ului, generalului șef, comandant al acestei cetăți. Ideea a venit de la un ofițer cu grad mult inferior, e adevărat, dar ale cărui temeritate, îndrăzneală și succese reprezentau, poate, tot atîtea merite care-i permiteau să emită o astfel de părere : era căpitanul de Chambure, comandantul acelei celebre companii loiale, care s-a acoperit de glorie în timpul asediului. Fusese formată anume pentru asediu, din o sută de oameni de elită, aleși din toate armele, tocmai pentru vitejia lor ; ea a justificat și chiar a întrecut toate așteptările ; asediații, îngroziți de loviturile ei, au onorat-o cu epitetul de *infernală*. A debarcat noaptea în spatele armatei ruse, a omorît santinelele, a blocat tunurile, a incendiat depozitele, a distrus rezervele, a pus în pericol chiar viața generalilor și a revenit în cetate, străbătînd tabăra dușmană, trecînd peste toți cei ce se opuneau trecerii ei. Aceste fapte și multe altele încă sînt cunoscute în ordinele de zi ale acestei armate...

Cînd s-a reîntors de pe insula Elba, Napoleon a vrut să-l cunoască pe viteazul Chambure care era ciuruit de răni ; i-a fost prezentat de către ministrul de război și chiar atunci a și fost desemnat să comande un corp de partizani pe frontiera răsăriteană a Franței...

Vineri 7, sîmbătă 8

De dimineaţă, în timpul unei lungi convorbiri, Împăratul s-a referit astăzi din nou la îngrozitoarea noastră situaţie prezentă şi a examinat şansele favorabile pe care ni le-ar oferi viitorul.

La capătul acestui subiect, pe care nu-l pot reda aici, dînd frîu liber imaginaţiei, a spus că pentru el nu mai poate exista altă ţară de reşedinţă decît Anglia sau America, pentru că acolo ar fi într-adevăr liber şi că nu mai aspira decît la independenţă şi repaus ; şi atunci a imaginat un întreg roman. Se vedea lîngă fratele său Joseph, înconjurat de o mică Franţă etc.

Totuşi, remarca el, în cazul Angliei raţiunile politice puteau să fie hotărîtoare. El însă fusese obligat să rămînă sclavul evenimentelor. La urma urmelor, avea datorii faţă de un popor care făcuse pentru el mult mai mult decît făcuse el, la rîndul său, pentru acest popor etc. ; şi atunci şi-a continuat romanul imaginar.

Apoi, cum discuţia s-a prelungit, Împăratul s-a arătat extrem de mirat, după ce s-a convins că multe persoane din anturajul lui şi care alcătuiau Curtea credeau cele mai multe dintre absurdităţile şi balivernele ce fuseseră debitate pe seama lui şi chiar se îndoiau că ororile cu care era ponegrit ar fi fost false. Bunăoară, la Curte credeam că vine printre noi îmbrăcat cu o cuirasă de protecţie, că dă crezare presentimentelor şi crede în fatalitate, că se lăsă pradă unor accese de furie sau de epilepsie ; că l-a sugrumat pe Pichegru, că a ordonat să i se taie gîtul unui oarecare căpitan englez etc...

Seara, după cină, am ajuns să discutăm despre religie. Împăratul a stăruit asupra acestui subiect. Am să transcriu aici cu grijă rezumatul spuselor lui, considerînd că

reprezintă o atitudine caracteristică într-o problemă care, fără îndoială, a trezit interesul multora.

Împăratul, făcînd un gest foarte energic și înflăcărat, a spus : „Totul și toate proclamă, fără discuție, existența unui Dumnezeu ; dar toate religiile sînt în modul cel mai evident copiii oamenilor. De ce există atîtea ? de ce a noastră nu a existat dintotdeauna ? de ce era exclusivistă ? ce se întîmplă cu oamenii virtuoși care ne-au precedat ? de ce aceste religii se defăimează reciproc, se combat, se extermină ? de ce s-a întîmplat așa în toate timpurile și în toate locurile ? Pentru că totdeauna oamenii sînt oameni și pentru că preoții au strecurat pretutindeni înșelătoria și minciuna. Totuși, spunea Împăratul, de îndată ce am ajuns la putere, m-am grăbit să repun religia în drepturile ei. Mă serveam de ea ca de o bază și ca de o rădăcină. Religia era din punctul meu de vedere susținătoarea moralei, a adevăratelor principii, a bunelor moravuri. Și apoi neliniștea sufletească a omului e de așa natură încît are nevoie de nebulosul și de miracolele pe care i le oferă religia ; și e mai bine să le caute la biserică decît să meargă la Cagliostro, la d-na Lenormand, la toate ghicitoarele și la toți escrocii.“ Cum cineva spunea că pînă la urmă și el ar putea deveni evlavios, Împăratul i-a răspuns cu un aer convins că se temea că nu va fi așa și că spunea acest lucru cu regret ; căci credința era fără îndoială o mare consolare ; că totuși, necredința lui nu era un capriciu sau un semn de libertinaj spiritual, ci se datora numai forței rațiunii. „Totuși, omul nu trebuie să se jure niciodată în legătură cu ceea ce va face în ultimele lui clipe. În acest moment cred, fără îndoială, că am să mor fără confesor ; deși iată aici pe cineva, a spus arătînd spre unul dintre noi, care poate mă va spovedi. Sînt departe de a fi ateu, desigur, dar nu pot crede tot ce mi se spune în ciuda

rațiunii mele, în afară de cazul cînd aș fi un om fals și ipocrit...

Dar cum poți să te lași convins de vorbele absurde, pe care majoritatea celor care ne predică le rostesc, de faptele lor samavolnice ? Sînt înconjurat de preoți care îmi repetă mereu că domnia lor nu este pe acest pămînt, dar care apucă tot ce le stă la îndemînă. Papa este capul acestei religii a cerului, dar nu se ocupă decît de cele pămînteşti. Cîte nu mi-a oferit actualul papă, care desigur este un om cumsecade și sfînt, ca să se poată reîntoarce la Roma ! Disciplina bisericii, instituția episcopilor nu mai însemnau nimic pentru el dacă cu prețul lor ar fi putut redeveni domnitor temporar. Chiar și astăzi este prieten cu protestanții care îi recunosc toate prerogativele pentru că nu se tem de el. Este în schimb dușmanul Austriei catolice, pentru că ea ține ca într-un cleşte teritoriul lui etc.

...De altminteri, nu încape îndoială că felul meu de a fi necredincios era, cît am fost Împărat, o binefacere pentru popoare ; căci altfel cum aș fi putut instaura o reală toleranță ; cum aș fi putut favoriza egalitatea unor secte potrivnice dacă aș fi fost dominat de una singură ? Cum mi-aș fi păstrat independența de gîndire și de acțiune dacă aș fi fost sub influența unui confesor care m-ar fi condus prin teama de iad ? Și ce mare influență poate exercita în această calitate un netrebnic, cel mai stupid dintre oameni, asupra celor care guvernează națiunile ! Nu e el ca lumînărarul care, din culisele operei, poate să-l miște după bunul lui plac pe Hercule ? Cine se îndoiește de faptul că ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XIV-lea ar fi fost altfel dacă ar fi avut un alt confesor ? Eram atît de pătruns de aceste adevăruri încît îmi promisesem să fac în așa fel, atît cît ar fi depins de mine, ca fiul meu să fie crescut după aceeași concepție religioasă pe care o am eu etc."...

Duminică 9

Împăratul a vorbit îndelung de crearea Directoratului, pe care el l-a instalat, fiind atunci comandant șef al armatei din interior. Apoi a ajuns să vorbească pe rînd, despre cei cinci directori, făcîndu-le portretele și descriindu-le caracterele. Ne-a înfățișat ridicolul și greșelile lor, care au condus la evenimentele din fructidor, și ne-a prezentat un mare număr de lucruri foarte curioase. Iată ce am strîns, parte din aceste conversații întîmplătoare, parte din dictările lui despre campania din Italia.

„Barras, care se trăgea dintr-una din familiile de seamă din Provența, spunea Împăratul, era ofițer în regimentul din Île-de-France. Cînd a venit Revoluția a fost numit deputat al departamentului Var în Convenția națională. Nu avea nici un talent oratoric și nu era deloc obișnuit să muncească. După 31 mai [1] a fost numit, împreună cu Fréron, comisar al armatei din Italia și Provența, pe vremea aceea focare ale războiului civil. Reîntors la Paris, a intrat în partidul thermidorian ; amenințat de Robespierre, la fel ca Tallien și ca toți ceilalți din partidul lui Danton, s-a unit cu aceștia și a declanșat evenimentele din ziua de 9 thermidor. În momentul crizei, Convenția l-a desemnat să meargă împotriva Comunei, care se răsculase în favoarea lui Robespierre ; a reușit.

Acest eveniment i-a adus o mare celebritate. Toți thermidorienii, după căderea lui Robespierre, au devenit oamenii Franței.

În 12 vendémiaire, în momentul crizei, unii au avut ideea, pentru a scăpa subit de cei trei comisari de pe lîngă armata din interior, să reunească în persoana sa puterile

[1] 1793 ; insurecția Comunei ; Comitetul celor Doisprezece, înființat la insistențele girondinilor pentru a ancheta activitatea Comunei, este desființat (n. t.).

de comisar și de comandant al acestei armate. Dar împrejurările erau prea grave pentru el ; erau mai presus de puterile lui ; Barras nu făcuse războiul ; părăsise serviciul militar pe cînd era doar căpitan ; de altfel nu avea nici un fel de cunoștințe militare.

Evenimentele din thermidor și din vendémiaire l-au dus spre Directorat ; nu avea deloc calitățile necesare pentru acest post ; s-a comportat mai bine decît se așteptau cei care-l cunoșteau.

Ducea o viață fastuoasă ; avea un echipaj de vînătoare și făcea cheltuieli considerabile. Cînd a ieșit din Directorat, la 18 brumar, îi mai rămăsese încă o mare avere ; nu o ascundea ; această avere nu avea nici pe departe o proveniență care să fi influențat dereglarea finanțelor, dar modul în care o cîștigase, favorizîndu-i pe furnizori, a alterat morala publică.

Barras era înalt de statură ; a vorbit de cîteva ori în momentele critice și atunci vocea lui a acoperit sala. Facultățile lui morale nu-i permiteau să meargă dincolo de cîteva fraze. Pasiunea cu care vorbea ar fi făcut să fie luat drept un om ferm. Nu era ; nu avea formată nici o părere în privința nici unuia dintre sectoarele administrației publice.

În fructidor [1] a format, împreună cu Rewbell și La Révellière-Lépeaux, majoritatea împotriva lui Carnot și Barthélemi ; după ziua aceea a devenit, în aparență, omul cel mai important din Directorat ; dar în realitate Rewbell era cel mai influent. Barras a jucat în public, în mod constant, rolul de prieten înflăcărat al lui Napoleon. La 30 prairial [2], a avut abilitatea de a atrage de partea lui

[1] 18 fructidor (4 septembrie) 1797 (n. t.).
[2] 30 prairial (18 iunie) 1799 (n. t.).

partidul dominant din Adunare și nu a împărtășit soarta colegilor săi care au căzut în dizgrație.

La Révellière-Lépeaux, originar din Angers, provenea din mica burghezie ; era mic, cocoșat, cu o înfățișare deosebit de dezagreabilă : un adevărat Esop. Scria acceptabil ; inteligența lui era limitată, nu avea experiență politică și nici nu cunoștea oamenii. A fost dominat, rînd pe rînd, după cum erau vremurile, de Carnot și Rewbell. Le Jardin des Plantes și *theofilantropia,* nouă religie, al cărei fondator avea mania de a se socoti, constituiau singurele lui preocupări. Altfel era un patriot înflăcărat și sincer, om cinstit, cetățean prob și instruit ; a intrat sărac în Directorat și sărac a ieșit. Natura nu i-a acordat decît calități de demnitar subaltern...

Rewbell, spunea Napoleon, originar din Alsacia, era unul dintre cei mai buni avocați din Colmar. Era inteligent, avea inteligența care-l caracterizează pe un bun practician ; a influențat aproape întotdeauna deliberările, se molipsea ușor de prejudecăți, credea prea puțin în virtute, era de un patriotism destul de exaltat. E greu de știut dacă s-a îmbogățit în timpul Directoratului ; era înconjurat de furnizori, e adevărat ; dar, ținînd seama de firea lui, se poate să se fi complăcut doar în mijlocul oamenilor activi și întreprinzători și să se fi bucurat de lingușirile lor, fără să-i facă să plătească favorurile pe care li le făcea. Avea o ură deosebită împotriva sistemului germanic ; s-a arătat energic în Adunări și înainte și după magistratura lui : îi plăcea să muncească și să acționeze ; fusese membru al Constituantei și al Convenției : Convenția l-a numit comisar la Mainz, unde s-a dovedit prea puțin energic și lipsit de orice talent militar : a contribuit la predarea cetății, care mai putea încă să se apere. Avea, ca toți practicienii, o prejudecată de breaslă împotriva militarilor.

Carnot, originar din Bourgogne, intrase foarte tînăr în trupele de geniu și a susținut în cadrul corpului său sistemul lui Montalembert. Trecea drept un original printre camarazii lui și era cavaler de Saint-Louis încă dinaintea Revoluției, căreia i s-a dedicat cu înflăcărare. A fost numit în Convenție și membru al Comitetului Salvării Publice, împreună cu Robespierre, Barrère, Couthon, Saint-Just, Billaud-Varennes, Collot d'Herbois etc. Era pornit cu patimă împotriva nobililor, ceea ce a prilejuit mai multe certuri cu Robespierre, care, mai tîrziu, i-a protejat pe foarte mulți.

Carnot era muncitor, sincer în toate, dar nepriceput la intrigi și ușor de înșelat. A fost folosit pe lîngă Jourdan, în calitate de comisar al Convenției, la deblocarea localității Maubeuge, unde s-a arătat util ; în cadrul Comitetului Salvării Publice, a condus operațiunile de război și a fost folositor ; altminteri, nu avea nici experiența, nici deprinderile necesare pentru război. Arăta întotdeauna un mare curaj moral.

După thermidor, cînd Convenția i-a arestat pe toți membrii Comitetului Salvării Publice, cu excepția lui, Carnot voi să aibă aceeași soartă. Această purtare era cu atît mai nobilă cu cît opinia publică se pronunța cu violență împotriva Comitetului. A fost numit membru al Directoratului după vendémiaire ; dar după 9 thermidor se simțea cu inima sfîșiată din pricina reproșurilor opiniei publice, care atribuia Comitetului tot sîngele ce cursese pe eșafoade. Simțind nevoia de a recîștiga stima oamenilor și crezînd că el e cel care conduce, s-a lăsat antrenat de intriganții partidului din străinătate. Atunci fu ridicat în slăvi ; dar nu merita elogiile dușmanilor patriei ; se afla într-o situație înșelătoare și a fost doborît în fructidor.

După 18 brumar, Carnot a fost rechemat și numit la ministerul de război de către primul consul și a avut multe

certuri cu ministrul finanțelor și cu directorul trezoreriei, Dufrènes, certuri în care, trebuie spus, nu a avut niciodată dreptate. În cele din urmă a părăsit ministerul, încredințat fiind că treaba n-o să mai meargă din lipsă de bani.

Ca membru al Tribunalului, a luat atitudine și a votat împotriva Imperiului ; dar purtarea lui, întotdeauna corectă, nu a atras asupra lui neîncrederea adminstrației. Mai tîrziu, a fost făcut inspector șef al efectivelor armatei și a primit din partea Împăratului o pensie de douăzeci de mii de franci.

Atîta vreme cît lucrurile au mers bine, Împăratul nu a mai auzit vorbindu-se de el ; dar după campania din Rusia, cînd au început nenorocirile Franței, Carnot ceru să reintre în viața activă : i-a fost încredințat orașul Anvers ; s-a comportat bine. La reîntoarcerea din 1815, Împăratul, după cîteva ezitări, l-a numit ministru de interne și nu a regretat ; a fost fidel, cinstit, muncitor și întotdeauna sincer. Fiind numit membru al comisiei guvernului provizoriu, în luna iunie, și fiind nepotrivit pentru această funcție, a fost tras pe sfoară.

Le Tourneur de la Manche s-a născut în Normandia. Înainte de Revoluție a fost ofițer de geniu. E greu de explicat cum a fost numit în Directorat ; nu se poate explica decît printr-una din bizareriile marilor adunări. Era mărginit, incult și cu un caracter slab. Existau în Convenție cinci sute de deputați mai buni decît el ; altminteri era un om cinstit și cumsecade ; a ieșit sărac din Directorat...

Directorii, amețiți de ascensiunea lor, s-au decis să devină oameni subțiri și s-au grăbit să adopte manierele la modă. Pentru a reuși mai bine, fiecare dintre ei și-a format o mică curte în care primeau lume din clasa suspusă, pînă atunci dizgrațiată și dușmana lor firească ; în același timp și-au renegat mai toate vechile cunoștințe, camarazii, ca fiind acum oameni prea de rînd. Toți cei care în tim-

pul Revoluției arătaseră mai multă energie decît membrii Directoratului, sau merseseră împreună cu ei, le-au devenit inoportuni și au fost deîndată îndepărtați : Directoratul stîrni deci rîsul unuia dintre partide și îl îndepărtă pe celălalt...

Așadar, toate încercările Directoratului de a cîștiga saloanele Parisului au dat greș ; nu a dobîndit nici o influență asupra lor, iar partidul Bourbonilor cîștigă teren. Cînd Directoratul și-a dat seama de situație a revenit brusc înapoi ; dar atunci nu i-a mai regăsit pe republicanii pe care și-i îndepărtase. Au existat deci permanente oscilații care semănau a capricii ; navigau fără direcție, fără țintă, fără unitate. Nu doreau nici teroarea, nici regalitatea, dar nu știau pe ce drum s-o apuce.

Directoratul a crezut atunci că va scăpa de aceste incertitudini și va evita aceste veșnice oscilații, lovind în același timp cele două partide extreme, pe drept sau pe nedrept ; dacă era arestat un regalist, care conspirase sau tulburase ordinea publică, era arestat în același timp și un republican, chiar dacă nu făcuse nimic. Acest sistem s-a numit *bascula politică*. Nedreptatea, falsitatea acestui sistem a discreditat guvernul...

Oamenii de afaceri, agiotarii, intriganții, au pus stăpînire pe domeniile cheie și au dobîndit o încredere nelimitată ; posturile au fost date unor oameni josnici, protejaților sau rudelor ; corupția s-a introdus în toate sectoarele administrației ; lucru de care delapidatorii și-au dat seama în curînd și au putut acționa fără teamă. Relațiile externe, armata, finanțele, politica internă, toate resimțeau urmările unui sistem cît se poate de viciat.

O asemenea stare de lucruri a determinat în curînd o furtună politică și țara se îndrepta cu pași mari către criza din fructidor.

În vremea aceea, stilul Directoratului continua să fie moale, capricios, nesigur ; emigranți reveniți în țară, jurnaliști plătiți de străinătate defăimau cu îndrăzneală pe cei mai buni patrioți. Turbarea dușmanilor gloriei naționale îi irita, îi exaspera pe soldații armatei din Italia ; aceștia se pronunțau cu tărie împotriva lor ; consiliile, la rîndul lor, nu mai vorbeau decît despre preoți, clopote și emigranți ; se comportau ca niște adevărați contrarevoluționari : de aceea, toți ofițerii din armată care s-au remarcat mai mult sau mai puțin în cadrul departamentelor, al batalioanelor voluntare, sau chiar în trupele de linie, simțindu-se loviți în ceea ce le era mai scump, atîțau și mai mult furia soldaților lor ; toate spiritele erau înfierbîntate.

Într-o împrejurare atît de furtunoasă, ce hotărîre trebuia să ia generalul armatei din Italia ? I se ofereau trei posibilități :

1. Să treacă de partea partidului care domina în consilii ? Dar era prea tîrziu ; armata se pronunțase și conducătorii partidului, oratorii din consiliu, atacîndu-l fără încetare, pe el și armata, nu-i mai lăsau posibilitatea de a lua această hotărîre.

2. Să treacă de partea Directoratului și a Republicii ? Era calea cea mai simplă, aceea a datoriei, care răspundea impulsului armatei, era chiar calea pe care se afla angajat ; căci toți scriitorii rămași credincioși Revoluției se declarau, din proprie inițiativă, apărătorii înfocați și apologeții zeloși ai armatei și ai șefului ei.

3. Să domine cele două fațiuni, prezentîndu-se deschis în luptă ca omul care pune ordine în Republică ? Dar, oricît de puternic ar fi simțit Napoleon sprijinul armatei, oricît credit ar fi avut în Franța, nu credea că spiritul timpului, sau opinia publică, i-ar fi permis o acțiune atît de îndrăzneață. Și de altfel, dacă această ultimă alterna-

tivă ar fi fost scopul lui secret, nu l-ar fi putut atinge imediat şi fără să fi trecut în prealabil de partea unuia dintre cele două partide care-şi împărţeau în acel moment arena politică. Trebuia neapărat ca mai întîi să treacă sau de partea consiliilor, sau de partea Directoratului, chiar dacă voia să formeze un al treilea partid.

Astfel, dintre cele trei posibilităţi, a treia, pentru a fi pusă în practică, se includea într-una din primele două : după reînnoirea consiliilor şi în urma atacului pe care acestea l-au şi dezlănţuit împotriva lui Napoleon, una dintre celelalte două posibilităţi, prima, îi era absolut interzisă. Această analiză, remarca Împăratul, reieşea în mod cît se poate de firesc dintr-o adîncă meditaţie asupra împrejurărilor de atunci din Franţa. Generalul nu avea deci nimic de făcut decît să lase ca evenimentele să se desfăşoare de la sine şi să urmeze impulsul firesc al trupelor. Din situaţia aceasta a rezultat mesajul armatei din Italia şi faimosul ordin de zi al generalului.

«Soldaţi, o ştiu, spunea el, inimile voastre sînt pline de îngrijorare în faţa nenorocirilor patriei ; dar dacă uneltirile străinătăţii ar învinge, noi am zbura de pe vîrfurile Alpilor, cu iuţeala vulturului, pentru a apăra cauza care ne-a costat atîta sînge.»

Aceste cuvinte au rezolvat chestiunea : soldaţii, în delir, voiau cu toţii să meargă la Paris ; ecoul lor s-a făcut resimţit imediat şi în capitală, unde s-a produs o adevărată explozie ; iar Directoratul, pe care toţi îl credeau pierdut, şi care cu o clipă înainte se clătina, singur şi abandonat, s-a văzut susţinut de opinia publică ; adoptă de îndată atitudinea şi felul de a acţiona al unui partid victorios, zdrobind dintr-o dată toţi duşmanii.

Generalul armatei din Italia transmisese Directoratului mesajul soldaţilor săi prin Augereau, pentru că era din Paris şi adept înfocat al ideilor timpului.

Şi totuşi politicienii timpului se întrebară : Ce-ar fi făcut Napoleon dacă consiliile ar fi cîştigat ; dacă această facţiune, care a fost învinsă, ar fi răsturnat Directoratul ? În acest caz se pare că era hotărît să meargă spre Lyon şi Mirbel cu cincisprezece mii de oameni. Acolo i s-ar fi alăturat deîndată toţi republicanii din sud şi din Bourgogne. Consiliile, deşi victorioase, ar fi ajuns, în trei sau patru zile, la sciziuni violente ; căci dacă membrii consiliilor erau uniţi împotriva Directoratului, se ştie că erau departe de a fi uniţi în ceea ce priveşte scopurile pe care şi le propuneau ulterior. Conducători, ca de exemplu Pichegru, Imbert-Colomès şi alţii, vînduţi străinătăţii, îndemnau cu vehemenţă la restabilirea regalităţii şi la contrarevoluţie ; pe cînd Carnot şi alţii urmăreau rezultate cu totul contrare. Confuzia şi anarhia n-ar fi întîrziat să se răspîndească de îndată în stat. Atunci toate clasele, toate facţiunile ar fi văzut cu plăcere în Napoleon o ancoră salvatoare, un punct de raliere, singurul capabil de a-i salva în acelaşi timp şi de teroarea regalistă şi de teroarea demagogică. Ar fi ajuns deci la Paris cu uşurinţă iar acolo, în mod firesc, ar fi fost pus în fruntea treburilor statului prin voinţa şi cu asentimentul tuturor partidelor. Majoritatea din consilii era puternică şi reală, e adevărat ; dar numai împotriva directorilor. Desigur că s-ar fi scizionat la infinit de îndată ce aceştia ar fi fost răsturnaţi.

Alegerea a trei noi directori dînd pe faţă adevăratele intenţii ale conducătorilor contrarevoluţiei, imensa majoritate a cetăţenilor s-ar fi îndreptat înspăimîntată spre Napoleon, desfăşurînd flamura naţională ; căci adevăraţii contrarevoluţionari erau, de fapt, puţini la număr, iar pretenţiile lor erau prea ridicole şi prea absurde. Toţi s-ar fi închinat în faţa lui Napoleon, numindu-l Cezar sau Cromwell. El venea cu un crez, cu un partid, ale cărui

idei erau neschimbătoare și populare ; era stăpîn pe soldații săi, trezoreria armatei era plină și deținea toate celelalte mijloace în măsură să-i asigure constanța și fidelitatea lor ; problema era dacă Napoleon, în adîncul inimii lui, ar fi dorit ca lucrurile să ia o astfel de întorsătură. Noi am spune că da. Următorul fapt ne face să credem că triumful majorității din consilii era dorința și speranța lui : în momentul crizei dintre cele două facțiuni, o hotărîre secretă, semnată de trei membri din partidul Directoratului, îi cerea trei milioane, pentru a înfrunta atacul consiliilor, și Napoleon, sub diverse pretexte, nu le-a trimis, deși i-ar fi fost ușor ; și se știe că nu este în firea lui să ezite cînd e vorba de bani.

De altfel, cînd lupta s-a sfîrșit, și cînd Directoratul triumfător declara sus și tare că își datora existența numai lui Napoleon, avea totuși bănuiala ascunsă că Napoleon nu i-a îmbrățișat cauza decît în speranța că va fi răsturnat și că îi va lua locul.

În orice caz, după 18 fructidor, delirul armatei ajunse la culme și triumful lui Napoleon era complet. Dar Directoratul, cu toată recunoștința lui aparentă, îl înconjură din acest moment cu numeroși agenți care îl urmăreau pas cu pas și căutau să-i pătrundă gîndurile.

Poziția lui Napoleon era delicată, deși purtarea lui fusese atît de corectă și atît de perfectă încît chiar și acum în această privință nu formulăm decît simple presupuneri ; numai că noi credem că în această poziție delicată trebuie căutate principalele motive ale încheierii păcii la Campo-Formio, ale refuzului de a rămîne la congresul de la Radstadt și, în fine, ale începerii expediției din Egipt.

Cum se întîmplă întotdeauna în Franța, partidul învins a dispărut subit și, îndată după 18 fructidor, majoritatea Directoratului a triumfat din plin. Directoratul deveni totul, reducînd consiliile la zero.

Napoleon simți atunci necesitatea păcii, care, punînd capăt situației de pînă atunci, i-ar fi sporit popularitatea : avea toate motivele să se teamă de continuarea războiului ; războiul putea furniza celor care l-au suspectat pretexte facile pentru a-i face rău ; puteau să-l pună în situații dificile și să se servească împotriva lui de concursul altor generali...

Persoane bine informate consideră că de fapt Napoleon nu a calculat destul de bine influența de care se bucura în Franța, că se lăsase impresionat de pamfletele și de ziarele care erau împotriva lui ; că el considerase măsurile pe care le-a luat capabile să nu ducă la triumful deplin al Directoratului, ci exact numai la ceea ce era necesar pentru a deveni el însuși salvatorul și adevăratul susținător al Republicii. Aceste persoane adaugă că în momentul în care ofițerii pe care Napoleon îi avea la Paris și scrisorile din Franța l-au informat că proclamația lui a schimbat complet, peste noapte, starea de spirit din interiorul țării, numai atunci și-a dat seama că făcuse prea mult. Ne-am alăturat cu atît mai mult acestei păreri cu cît nu înțelegeam cum s-ar fi putut gîndi Napoleon să păstreze trei directori pe care nu-i stima. Singurul pe care-l stima (Carnot) făcea parte din partidul opus și știm că era indignat de corupția sau de slăbiciunea celorlalți.

Un anume Bottot, agent personal al lui Barras, a fost trimis pe lîngă Napoleon cu misiunea secretă de a-i afla intențiile și pentru a afla de ce nu trimisese cele trei milioane de care Directoratul avusese atîta nevoie.

Bottot s-a întîlnit cu generalul francez la Passeriano ; țesu multe intrigi în jurul lui Napoleon, dar a descoperit că toți susțin foarte călduros partidul care a triumfat și, avînd de rezolvat unele interese personale, sfîrși prin a mărturisi, în cadrul unor conversații intime, secretul misiunii sale și bănuielile vagi ale Directoratului...

Așa că acesta a scris la Paris că bănuielile existente erau numai himere, cu mult mai puțin primejdioase decît spiritele răuvoitoare care voiau să le acrediteze. Dar cele trei milioane, a fost întrebat, care era cauza acestui refuz ? — Napoleon dovedise că ordinul trimis de Directorat era obscur, în neregulă, că fiind înconjurat de hoți care, fapt notoriu, au jefuit trezoreria, era obligat să se asigure cu prudență care era realitatea ; că l-a trimis în grabă la Paris pe aghiotantul lui de încredere, Lavalette, și că de îndată ce Lavalette l-a informat care era adevărata stare de lucruri, cele trei milioane erau pe cale să fie expediate, cînd iată că soarta Directoratului s-a clarificat."

Luni 10

Astăzi, în cursul discuției, Împăratul a ajuns să spună că nimic nu era mai primejdios și mai perfid decît conversațiile oficiale cu agenții diplomatici englezi...

„Toți agenții politici englezi sînt în situația de a face două rapoarte despre același lucru ; unul public și fals, pentru arhivele ministeriale și altul confidențial și adevărat, numai pentru miniștri ; și cînd e pusă în joc responsabilitatea acestora, îl dau la iveală pe primul, care deși fals, dă răspuns la toate și îi pune la adăpost. Și astfel, spunea Împăratul, cele mai bune instituții devin vicioase cînd încetează de a mai avea la bază morala și cînd agenții nu mai sînt conduși decît de egoism, orgoliu și insolență. Puterea absolută nu are nevoie să mintă ; ea tace. Guvernul care trebuie să dea socoteală și e obligat să vorbească mistifică și minte cu nerușinare.

De altfel, este un lucru demn de remarcat faptul că în marea mea luptă cu Anglia, guvernul ei a stăpînit arta de a face întotdeauna cît se poate de odioase persoana și

faptele mele ; că a făcut cu nerușinare mult caz de despotismul, egoismul, ambiția, perfidia care mă caracterizează, cînd tocmai el era culpabil de toate învinuirile de care îndrăznea să mă acuze...

Miniștrii englezi nu încetau să vorbească de decepția pe care le-am provocat-o ; dar oare se putea compara ceva cu machiavelismul, cu egoismul lor din întreaga perioadă a frămîntărilor și a convulsiilor pe care le alimentau ei înșiși ?

Au sacrificat nefericita Austrie, în 1805, numai pentru a scăpa de invazia cu care-i amenințam.

Au sacrificat-o din nou în 1809, numai pentru a se instala mai în largul lor pe peninsula spaniolă.

Au sacrificat Prusia în 1806 în speranța de a redobîndi Hanovra.

Nu au ajutat Rusia în 1807 pentru că preferau să pună mîna pe colonii îndepărtate și pentru că încercau să cucerească Egiptul...

În sfîrșit, în timpul întregului război din peninsula spaniolă, unde caută să prelungească confuzia și anarhia, erau grăbiți să facă negustorie pe seama nevoilor și a sîngelui spaniol, făcînd să le fie cumpărate serviciile și furniturile la greutatea lor în aur și cu concesii.

Cînd toată Europa se omora datorită intrigilor și subsidiilor lor, ei nu se ocupau pe de lături decît de propria lor siguranță, de avantajele comerțului lor, de a dobîndi suveranitatea pe mare și monopolul lumii. În ceea ce mă privește, nu am făcut niciodată nimic din toate acestea și, chiar și în ce privește nefericita afacere a Spaniei, care de altfel nu vine decît după evenimentele de la Copenhaga, pot să spun că moralitatea mea rămîne inatacabilă. Tranzacțiile mele au fost poate tranșante, dictatoriale, dar niciodată perfide.

Şi acum să se mai mire cineva şi să se întrebe cum se face că în 1814, Anglia fiind adevărata eliberatoare a Europei, nici un englez nu a putut face un pas pe Continent fără să întîlnească peste tot blesteme, ură, repulsie !...

De o jumătate de secol, guvernele Angliei au scăzut mereu în consideraţia şi stima publică. Odinioară ele erau disputate de marile partide naţionale, caracterizate prin mari sisteme distincte ; astăzi nu mai reprezintă decît rezultatul dezbaterilor uneia şi aceleiaşi oligarhii, care are întotdeauna acelaşi scop şi ai cărei membri aflaţi în dezacord se aranjează totdeauna între ei cu ajutorul concesiilor şi al compromisurilor : au făcut din cabinetul de la Saint-James o băcănie.

Politica lordului Chatham [1] avea, făcuse poate, destule greşeli : dar cel puţin el le proclama cu îndrăzneală şi energie : aveau o oarecare grandoare. D-l Pitt [2] a introdus viclenia şi ipocrizia : lordul Castlereagh, aşa-zisul lui moştenitor, a reunit în politică culmile celor mai felurite josnicii şi imoralităţi. Chatham îşi făcea o glorie din a fi *negustor* ; lordul Castlereagh, în detrimentul naţiunii sale, şi-a satisfăcut plăcerea de a face pe *domnul*, şi-a sacrificat ţara pentru a fraterniza cu cei mari de pe Continent, şi, din clipa aceea, a îmbinat viciile salonului cu cupiditatea tejghelei ; duplicitatea, supleţea curteanului cu duritatea, cu insolenţa parvenitului.

Sărmana constituţie engleză este astăzi grav compromisă ; ce îndepărtată e acum de oameni ca Fox [3], ca She-

[1] Prim-ministru al Angliei (n. t.).

[2] De asemenea prim-ministru al Angliei ; a organizat mai multe coaliţii împotriva lui Napoleon (n. t.).

[3] Fox, om de stat englez. În 1763 a încheiat pacea cu America şi cu Franţa. La moartea lui Pitt, în 1806, a fost numit ministru de externe, dar a murit înainte de a putea semna tratatul de pace cu Napoleon (n. t.).

ridan [1], ca Gray [2]; de aceste mari talente, de aceste frumoase caractere din opoziţie, pe care oligarhia victorioasă le-a batjocorit fără ruşine.

Lordul Cornwallis, spunea Împăratul, este primul englez care mi-a produs o foarte bună impresie despre naţiunea sa; apoi Fox, şi aş putea să adaug încă, la nevoie, pe amiralul de astăzi (Malcolm).

Cornwallis, spunea el, era în adevăratul înţeles al cuvîntului un om demn, cumsecade şi cinstit. Cu ocazia tratatului de la Amiens, după ce am căzut de acord, el promisese să semneze documentul a doua zi la o anumită oră; un impediment major l-a reţinut acasă; dar mi-a trimis cuvîntul său. În aceeaşi seară, un curier din Londra a venit să-i interzică anumite articole; el i-a răspuns că a semnat, şi a venit să-şi depună semnătura...

Fox venise în Franţa imediat după tratatul de la Amiens. Se ocupa de o istorie a Stuarţilor şi mi-a cerut permisiunea de a cerceta arhivele noastre diplomatice. Am ordonat să-i fie pus la dispoziţie tot ce dorea. Îl primeam adesea; renumele lui mi-a vorbit despre talentele sale; în curînd am descoperit în el un suflet ales, o inimă bună, vederi largi, generoase, liberale, o podoabă a omenirii: ţineam mult la el"...

Împăratul a încheiat spunînd: ...„Cu asemenea oameni, m-aş fi înţeles întotdeauna; am fi căzut de acord. Nu numai că am fi făcut pacea cu o naţiune care, în mod cert, e foarte vrednică de stimă; dar, împreună am fi făcut şi o treabă bună"...

---

[1] Unul dintre principalii adversari politici ai lui Pitt. (n. t.).
[2] Om de stat cu vederi liberale; a făcut parte din guvernul lui Fox (n. t.).

Miercuri 12

Timp de trei zile a fost o vreme îngrozitoare. Împăratul a profitat de un moment cînd s-a înseninat pentru a se plimba cu caleașca. Tocmai citise *Istoria Constituantei* de Rabeau de Saint-Étienne. Îi aducea cam aceleași critici ca și lui Lacretelle...

„Multe frazе, repeta el, și puțină culoare ; rezultate deloc : e academic și nicidecum istoric." Mi-a cerut să-l chem pe fiul meu și a dictat următoarele două note, pe care le transcriu aici, literă cu literă, oricît ar fi de imperfecte ; căci nu le-a recitit niciodată. Dar am considerat că tot ce vine de la el este prețios.

PRIMA NOTĂ

„Convenția, însărcinată printr-o lege a Adunării legislative să dea Franței o nouă constituție, a proclamat Republica ; nu pentru că mințile cele mai luminate nu ar fi considerat încă de pe atunci că sistemul republican era incompatibil cu moravurile prezente ale Franței, ci pentru că nu se putea continua monarhia fără a accepta ca monarh pe ducele de Orléans, care ar fi îndepărtat o mare parte a națiunii.

Convenția a decretat, pentru bunul mers al treburilor Republicii, o putere executivă compusă din cinci miniștri.

În Convenția națională își disputau puterea două partide : cel al *Girondinilor,* compus din oameni care influențaseră Adunarea legislativă ; și cel al *Montagnarzilor,* format de Comuna din Paris, care avusese un rol hotărîtor în zilele de 10 august și 2 septembrie și era conducătoarea populației din capitală.

Șefii Girondinilor erau Vergniaud, Brissot, Condorcet, Guadet și Roland ; șefii Montagnarzilor erau Danton, Ro-

bespierre, Marat, Collot d'Herbois, Billaud-Varennes ; aceste două partide erau la fel de înflăcărate de principiile Revoluției ; conducătorii lor proveneau din diverse asociații populare pe care ei le-au dominat succesiv.

Partidul Girondinilor avea cele mai multe talente : era cît se poate de popular în marile orașe din provincie, și în special la Bordeaux, Montpellier, Marseille, Caen, Lyon.

Partidul Montagnarzilor avea mai multă energie și pasiune : el era cît se poate de popular în capitală și în rîndul cluburilor din departamente.

Partidul Girondinilor, care în Adunarea legislativă fusese partidul cel mai înflăcărat al Revoluției, deveni, în Convenție, partidul moderat, pentru că îi avea alături pe Montagnarzi, partid cu mult mai aprig decît el, care, sub Legislativă, se găsea în afara Adunării.

Girondinii numeau pe adversarii lor facțiunea din septembrie, și mereu le reproșau odioasele masacre de care se făcuseră vinovați. Acuzau acest partid că nu vrea cu nici un preț adunare națională și că vrea ca Franța să fie condusă de Comuna din Paris ; dar tocmai prin aceasta Girondinii nu făceau decît să-i întărîte împotriva lor înșiși pe Iacobinii din toate departamentele.

La rîndul ei, Comuna din Paris (Montagnarzii) îi numea pe Girondini federaliști, acuzîndu-i că vor să stabilească în Franța un sistem federativ asemănător cu cel din Elveția. Îi mai acuza că încearcă să atîțe provinciile împotriva capitalei, atrăgînd astfel asupra lor ura poporului din Paris, care nu putea să-și păstreze splendoarea decît prin unirea și unitatea întregului teritoriu. Cînd Girondinii îi acuzau pe Montagnarzi de masacrele din 2 septembrie, aceștia le reproșau Girondinilor de a

fi declarat război, sub Legislativă, în mod imprudent și fără motiv, întregii Europe.

În Convenție s-a părut, la început, că Girondinii sînt în avantaj ; au făcut să fie judecat Marat și au dispus să se procedeze la judecarea zilelor din septembrie. Dar Marat, susținut de Iacobini și de Comuna din Paris, a fost achitat de tribunalul revoluționar și s-a întors în triumf în mijlocul Adunării.

Procesul regelui a fost un alt măr al discordiei. Se părea că cele două partide sînt de acord, și au votat, e drept, pentru moarte ; dar cea mai mare parte a Girondinilor a votat de asemenea pentru dreptul de apel adresat poporului ; și aici e greu de înțeles rațiunea comportării acestui partid în împrejurarea dată. Dacă voia să-l salveze pe rege, putea s-o facă ; nu avea decît să voteze pentru deportare, pentru exil sau pentru amînare ; dar a-l condamna la moarte și a face apoi ca soarta lui să depindă de voința poporului era culmea inconsecvenței și a lipsei de simț politic ; aceasta ar fi însemnat că, după ce a fost doborîtă monarhia, să mai vrei să sfîșii țara în bucăți prin război civil.

Din acel moment s-a verificat un lucru pe care lumea l-a crezut dintotdeauna, de la începutul Revoluției, și anume că partidul cel mai îndrăzneț și mai exagerat va fi totdeauna în avantaj. Totuși Girondinii au luptat cu curaj și foarte adesea au obținut majoritatea în Adunare în tot cursul lunilor martie, aprilie, mai. Dar partidul Montagnarzilor a uzat în această împrejurare de mijlocul pe care l-a folosit în mod constant : la 31 mai, o insurecție a secțiunilor din Paris a pecetluit soarta partidului Girondin : douăzeci și șapte au fost arestați, traduși în fața tribunalului revoluționar și condamnați la moarte ; șaptezeci și trei au fost reținuți în închisoare ; din clipa aceea Montagnarzii triumfători n-au mai întîmpinat piedici în

Convenție. Dar o parte dintre membrii deputației Girondei s-au refugiat la Caen unde au ridicat stindardul insurecției. Lyon, Marseille, Bordeaux, Montpellier, mai multe orașe din Bretania au îmbrățișat cauza Girondinilor și s-au răsculat, de asemenea, împotriva Convenției.

Toate aceste eforturi izolate nu puteau face nimic împotriva capitalei ; și Montagnarzii păstrau nestînjeniți tribuna națională. O împrejurare cu totul aparte contribuia la asigurarea preponderenței Parisului ; este vorba de asignate [1], pe atunci singura sursă care alimenta trezoreria ; căci nu se mai plăteau nici un fel de impozite.

Provinciile au aflat de evenimentul din 31 mai, apoi despre moartea oamenilor celor mai vestiți din partidul Girondin și au fost foarte impresionate. Armata nu a fost deloc zguduită de aceste catastrofe ; nu a participat la insurecțiile care au avut loc în cele cîteva provincii ; a rămas în întregime atașată Convenției și partidului care era dominant la Paris..

Cînd s-a aflat de insurecțiile parțiale din cîteva orașe în favoarea Girondinilor, toată armata, care depusese jurămîntul, și-a exprimat adeziunea față de Montagnarzi ; și apoi, pentru francezi, Parisul însemna Franța. De altfel departamentele Alsacia, Mosella, Flandra, Franche-Comté, Dauphiné, unde erau principalele forțe ale Republicii, nu împărtășeau starea de spirit a orașelor federaliste.

La 31 mai Franța a pierdut oameni de mare talent care erau cu înflăcărare atașați ideii de libertate și prin-

[1] Hîrtie-monedă emisă în timpul revoluției burgheze ; valoarea ei era acoperită în așa-numitele „domenii naționale". După o primă emisiune, în decembrie 1789, în valoare de patru sute milioane, pînă în 1796 au fost puse în circulație asignate care se ridicau la patruzeci și cinci miliarde și jumătate, astfel încît în cele din urmă s-au devalorizat (n. t.).

cipiilor Revoluției. Această catastrofă a mîhnit poate mințile luminate, dar fără îndoială că nu le-a surprins. Era imposibil ca o adunare, care trebuia să scoată Franța din situația critică în care se găsea, să poată acționa cu două partide atît de înverșunate și atît de ireconciliabile. Pentru ca Republica să poată fi salvată, unul dintre cele două partide trebuia neapărat să-l facă pe celălalt să dispară ; este sigur că dacă Girondinii ar fi învins nu și-ar fi trimis adversarii la eșafod."

Împăratul, care dictase ca de obicei din memorie, fără să recurgă la alte surse, fie că a fost nemulțumit de ceea ce făcuse, fie din alt motiv, s-a întrerupt în acest punct spre a reîncepe, spunea el, o nouă dictare în legătură cu același subiect.

A DOUA NOTĂ

„Convenția a început în septembrie 1792 și s-a terminat în octombrie '95. Domnia ei a durat ceva mai mult de trei ani : a avut patru epoci.

Prima, de la începutul ei pînă la 31 mai '93, epocă în care au fost distruși Girondinii.

A doua pînă în martie '94, distrugerea Comunei din Paris.

A treia pînă în iulie '94, căderea lui Robespierre.

A patra pînă 13 vendémiaire (4 octombrie 1795), instalarea guvernării Dictatoratului.

În prima sa epocă, Convenția a fost în mod constant divizată între partidul Montagnarzilor și cel al Girondinilor.

Danton, Robespierre, Marat, Collot d'Herbois, Billaud-Varennes, Carnot, Hérault de Séchelles erau șefii partidului Montagnarzilor.

Brissot, Condorcet, Vergniaud, Guadet, Gensonné, Pétion, Lasource, Barbaroux, erau șefii partidului Girondin.

Cele două partide erau în egală măsură dușmane ale Bourbonilor și ale regaliștilor.

Oamenii din primul partid aveau mai multă energie, cei din al doilea mai mult talent ; amîndouă voiau Republica, Montagnarzii pentru a distruge ceea ce existase înainte de Revoluție, oameni și stări de lucruri ; Girondinii o voiau fiind îmbătați de propria lor tinerețe. Pentru ei republica însemna Atena și Roma ; ea le redeștepta amintirea frumoasei antichități.

Montagnarzii existau de la începutul Adunării constituante ; erau niște exaltați de club cunoscuți atît de bine sub numele de Iacobini. Ei au fost cei care au declanșat insurecția de la Champ-de-Mars.

În timpul Constituantei și al Legislativei, acest partid se afla în afara acestor adunări.

Girondinii, în Legislativa pe care o dominaseră, au fost inamicii Constituției din '91 și ai regelui. N-au mai voit deloc să o apere și au lăsat-o să piară prin eforturile Montagnarzilor, care totuși erau și dușmanii lor. Montagnarzii au fost cei care au declanșat evenimentele din 20 iunie, 10 august și din 2 septembrie ; atunci ei n-aveau nici un partid în Adunare ; dar după victorie i-au constrîns pe Girondini să li se alăture.

Prima epocă a Convenției ne oferă lupta dintre Girondini și Montagnarzi ; Girondinii i-au dominat la început prin superioritatea talentelor lor, a elocinței lor, și prin reputația pe care o și dobîndiseră. Aproape toți președinții au fost Girondini : ei îi acuzau pe Montagnarzi că vor să distrugă Adunarea națională și să pună în locul ei o dictatură pariziană ; îi acuzau de masacrele de la 2 septembrie etc.

Montagnarzii, la rîndul lor, le reproşau că vor o republică federativă ca în Elveţia, că sînt inamicii capitalei, că fără nici un motiv au împins republica într-un război împotriva întregii Europe.

Montagnarzii îi dominau pe Iacobini şi dominau cea mai mare parte a societăţilor populare din republică ; Comuna din Paris, secţiile, tribunalul revoluţionar, populaţia cea mai de rînd a capitalei le erau devotate.

Girondinii aveau mare trecere pe lîngă majoritatea departamentelor şi pe lîngă partidele cele mai instruite ale naţiunii ; aveau partizani în clasele suspuse ale societăţii. Girondinii, care ocupaseră partea stîngă a Legislativei, arătaseră atîta violenţă împotriva regelui, împotriva miniştrilor şi împotriva celor din dreapta sau a moderaţilor, nu mai erau aici decît partea dreaptă şi partidul moderat al Convenţiei, opus violenţelor şi impetuoşilor Montagnarzi care formau acum stînga.

Montagnarzii, jucînd în continuare rolul pe care şi-l asumaseră sub Constituantă aţîţau toate pasiunile, cereau în gura mare moartea regelui. Girondinii puteau să-l salveze, luîndu-i partea în mod deschis ; au adoptat însă ciudatul sistem de a-l condamna şi, după ce au voit astfel să distrugă monarhia, să ceară ca sentinţa să fie confirmată printr-un apel adresat poporului, adică să distrugă Franţa printr-un război civil. Această falsă combinaţie i-a pierdut : Vergniaud, unul dintre pilonii Girondei, a pronunţat sentinţa de moarte a regelui.

Puterea Girondinilor era atît de mare în Adunare încît au fost necesare multe luni de muncă şi mai multe zile de insurecţie pentru ca să fie abandonaţi de Convenţie.

Acest partid ar fi dominat Convenţia, ar fi guvernat Franţa, i-ar fi zdrobit pe Montagnarzi dacă drumul lui ar fi fost mai simplu şi mai drept ; a fost prea mult dominat de metafizicieni.

A doua epocă a Convenţiei este epoca domniei Montagnarzilor. Douăzeci şi doi dintre principalii Girondini au pierit pe eşafod ori s-au sinucis ; şaizeci şi trei au fost puşi sub stare de arest. Montagnarzii conduceau fără contradicţii ; au creat guvernul revoluţionar, şi Convenţia în totalitatea ei s-a pus singură sub jugul Comitetului Salvării Publice şi al Tribunalului revoluţionar.

În această a doua epocă şedinţele Convenţiei nu mai semănau cu cele din prima, nu mai existau discuţii, nu mai exista libertate : era domnia decemvirilor. O parte din deputaţi conduceau comitetele siguranţei generale, finanţelor etc. O altă parte au fost trimişi de către Comitetul Salvării Publice pe lîngă armatele din departamente şi au devenit adevăraţi proconsuli.

Lună de lună, săptămînă de săptămînă, zi de zi guvernul devenea mai sălbatic şi mai sîngeros ; toţi cei din clasele de sus ale societăţii care nu emigraseră erau îngrămădiţi ca suspecţi în închisori şi duşi cu sutele la eşafod.

După ce acest partid considerase ca suspecţi pe toţi cei care erau nobili, preoţi, negustori, mari proprietari, excesele pe care le săvîrşise se întorceau acum chiar împotriva lui, el îi domina pe Iacobini, domina Comuna din Paris, stăpînea Convenţia şi o ameninţa cu distrugerea totală ; propovăduia ateismul, proscria artele şi ştiinţa şi toate marile talente : artiştii, savanţii au fost întemniţaţi ca suspecţi ; se întrezărea momentul în care Biblioteca Naţională, Jardin des Plantes, aveau să fie incendiate, distruse.

Robespierre şi Danton s-au indignat în acelaşi timp de asemenea fapte şi au acţionat împreună pentru a opri acest marş înspăimîntător al delirului popular. Atunci capucinul Chabot, Bazire, Fabre d'Eglantine, Hébert, Chaumet, Vincent şi toţi confraţii lor au pierit pe eşafod.

Pentru prima oară de la începutul Revoluției, poporul a văzut oameni condamnați la moarte ca ultrarevoluționari și nu pentru că ar fi vrut să oprească Revoluția. Ceea se însemna o răsturnare, o adevărată revoluție în idei.

Închisorile au fost umplute cu *sans-culottes* și cu tot ceea ce societatea avea mai impur. S-a remarcat că printre aceștia se aflau foarte mulți preoți apostați.

Poporul privea fără mirare și cu bucurie supliciul celor pe care îi susținuse pînă atunci la putere, iar acest sentiment însemna o revoluție de care Robespierre și Danton nu și-au dat seama sau nu au știut să profite.

Cea de a treia epocă prezintă un spectacol diferit de primele două : Danton, Robespierre reușiseră fără efort să pornească Revoluția și să lichideze puterea Comunei din Paris ; dar după succes s-au dezbinat.

Danton, Camille Desmoulins, Hérault de Séchelles, Lacroix voiră să facă un pas mai mult și să pună capăt asasinatelor Tribunalului revoluționar... ca nici un nevinovat să nu mai fie condamnat, ca să se pună capăt Terorii, să se înființeze un comitet de clemență.

Billaud-Varennes, Collot d'Herbois, care dominau Comitetul Salvării Publice precum și masa Iacobinilor au respins aceste măsuri de indignare și furie, iar Robespierre, după ce a șovăit, nu a mai îndrăznit să-l susțină pe Danton și l-a sacrificat. Danton, Camille Desmoulins, Hérault de Séchelles etc. au pierit pe eșafodul la care au fost tîrîți de întregul Comitet al Salvării Publice și de Iacobinii cuprinși de turbare. Poporul a fost consternat și pentru prima oară nu mai dădu semne de veselie.

Ceea ce însă Robespierre n-a îndrăznit să facă, și i-ar fi fost ușor dacă l-ar fi sprijinit pe Danton, îndrăzni să opereze singur, după moartea acestuia. Pentru a pune capăt ateismului, el făcu să se proclame existența lui Dum-

nezeu și încercă să reabiliteze virtuțile, științele și artele. Atunci Billaud-Varennes, Collot d'Herbois, Barrères s-au înspăimîntat văzînd că se apropie sfîrșitul guvernului revoluționar ; s-au alăturat tuturor reprezentanților care prin misiunea lor au făcut să curgă sînge, tuturor numeroșilor amici pe care Danton îi avea în Convenție, ca Tallien, Fréron, Legendre ; și cînd Robespierre îndrăzni la rîndul său să dea de înțeles că regimentul de proconsuli ar trebui lichidat, că ar trebui să fie judecați oamenii impuri care au făcut ca Revoluția să devină urîtă în provincii, a fost condamnat la eșafod.

Ziua de 9 thermidor a marcat într-adevăr triumful lui Collot d'Herbois și al lui Billaud-Varennes, oameni mai înspăimîntători și mai setoși de sînge decît Robespierre ; dar această victorie n-a putut fi cîștigată și împotriva Iacobinilor și a Comunei din Paris decît prin mobilizarea tuturor cetățenilor ; astfel că pentru masa burgheziei și a poporului, moartea lui Robespierre a însemnat moartea guvernului revoluționar și, după multe oscilații, cei care voiau să continue Teroarea și care îl sacrificaseră pe Robespierre, așa cum acesta l-a sacrificat pe Danton, pentru că voia să îmblînzească și să modereze Revoluția, se găseau tîrîți, stăpîniți de către opinia publică.

În ultimele zece luni Robespierre se plîngea că e pus în situația de a deveni odios, atribuindu-i-se toate masacrele ce se comiteau. Aceștia erau oameni mai sîngeroși și mai înspăimîntători decît Robespierre ; dar întreaga națiune, care de multă vreme punea toate asasinatele pe seama lui Robespierre, striga că în ziua aceea i s-a dat o lovitură tiraniei, și această convingere l-a dus la pieire."

N. B. Dictarea se termină aici ; Împăratul a început să discute despre altceva și cum n-a mai revenit asupra acestui subiect sîntem privați de cea de a patra epocă.

Joi 13

Împăratul tocmai terminase de citit un teanc de *Monitoare*. „Aceste *Monitoare*, spunea el, atît de necruțătoare și care au pus în primejdie reputația multora, numai mie mi-au fost totdeauna utile și favorabile. Oamenii înțelepți, adevăratele talente vor scrie istoria pe baza documentelor oficiale. Or, aceste documente vorbesc mereu de mine și eu pe ele le solicit și le iau drept martore." Adăugă că făcuse din *Monitor* sufletul și forța guvernului său ; intermediarul și mijlocul lui de comunicare cu opinia publică dinlăuntru și din afară. Mai pe urmă, toate guvernele au urmat, mai mult sau mai puțin, acest exemplu.

„Dacă se întîmpla ca niște înalți funcționari să comită vreo greșeală gravă, spunea Împăratul, trei consilieri de stat deschideau imediat o anchetă ; îmi făceau un raport, expuneau faptele, discutau principiile ; mie nu mai îmi rămînea decît să scriu pe raport : *Să fie respectate legile Republicii sau ale Imperiului*, și datoria mea era împlinită, rezultatul public obținut, opinia publică făcea dreptate. Acesta era cel mai temut și cel mai neîndurător din toate tribunalele mele. Dacă în afara țării era vorba de vreo afacere politică importantă sau de unele probleme diplomatice delicate, în *Monitor* se punea chestiunea în mod direct ; atrăgea imediat atenția tuturor, devenea obiectul tuturor discuțiilor, era cuvîntul de ordine pentru partizanii guvernului și, în același timp, un apel adresat opiniei publice. *Monitorul* a fost blamat pentru articolele lui prea tranșante, prea virulente îndreptate împotriva dușmanului ; dar înainte de a le fi condamnat ar fi fost bine să se țină seama de efectul pozitiv pe care poate l-au avut ; de îngrijorarea ce i-o provocau dușmanului ; de groaza ce i-o inspirau unui cabinet oscilant ; de sti-

mulentul pe care ele îl reprezentau pentru cei ce mergeau alături de noi ; de încrederea şi îndrăzneala pe care le-o dădeau soldaţilor noştri etc."

De aici am ajuns să discutăm despre libertatea presei. Împăratul ne-a cerut părerea. Am flecărit multă vreme pe această temă şi am debitat o mulţime de banalităţi. Unii s-au declarat împotrivă : nimic nu rezistă în faţa unei prese libere, spuneau ei ; e în stare să răstoarne orice guvern ; să producă tulburări în orice societate ; să distrugă orice reputaţie. Numai interzicerea acestei libertăţi e periculoasă, spuneau alţii : dacă e înăbuşită, presa e ca o bombă gata să explodeze ; dacă e lăsată în voia ei nu mai e decît un arc fără coardă care nu poate răni pe nimeni. La toate acestea Împăratul ne-a răspuns că e departe de a fi convins, dar că, la urma urmelor, alta era problema ; spunea că astăzi există o seamă de instituţii, şi libertatea presei se numără printre ele, iar în legătură cu aceste instituţii chestiunea nu mai era de a stabili dacă sînt bune, ci numai dacă este posibil să nu le mai accepţi din moment ce torentul opiniei publice le impune. Or, el era de părere că interdicţia, în condiţiile unui guvern reprezentativ, era un anacronism izbitor, o adevărată nebunie. De aceea, la reîntoarcerea sa de pe insula Elba, lăsase presei libertatea de a se deda la orice exces ar fi voit, şi considera că ea nu a contribuit cu nimic la noua lui cădere. Cînd s-a propus să se discute faţă de el, în Consiliu, mijloacele prin care autoritatea ar trebui să se pună la adăpost de excesele presei, el le-a răspuns în glumă : „Domnilor, se vede că doriţi să interziceţi sau să îngrădiţi această libertate numai în folosul vostru, căci în ceea ce mă priveşte, de acum înainte eu rămîn străin de tot ce se scrie. Presa s-a epuizat discutîndu-mă

în absență ; așa că o desfid acum să mai spună ceva nou sau răutăcios pe seama mea."

Vineri 14

Împăratul a fost bolnav toată noaptea și a fost suferind și în timpul zilei ; a făcut o baie la picioare și nu a avut poftă să se plimbe ; a cinat singur în apartamentul său și m-a chemat spre seară.

Împăratul s-a simțit mai bine vorbind ; subiectul l-a constituit tot timpul războiul din Spania...

„Bătrînul rege și regina, spunea Împăratul, erau în momentul evenimentului [1], obiectul urii și disprețului supușilor lor.

Prințul de Asturia a conspirat împotriva lor, i-a făcut să abdice și a devenit de-ndată idolul, speranța națiunii. Oricum, această națiune era coaptă pentru mari schimbări și le cerea cu tărie ; eram foarte popular în Spania ; în această stare de spirit toate aceste personaje au fost întrunite la Bayonne ; bătrînul rege îmi cerea răzbunare împotriva fiului său, tînărul prinț mă solicita să-l protejez împotriva tatălui și îmi cerea o soție. Am hotărît să profit de această ocazie unică pentru a mă debarasa de această ramură a Bourbonilor, ca să continui prin propria mea dinastie sistemul legăturilor de familie instituit de Ludovic al XIV-lea și să leg Spania de destinele Franței. Ferdinand a fost trimis la Valençay ; bătrînul rege la Compiègne, la Marseille, unde dorea ; și fratele meu Joseph a fost instalat să domnească la Madrid, în baza unei constituții liberale adoptată de o juntă a națiunii spaniole, care venise să o primească la Bayonne.

Mi se pare, continuă el, că Europa și chiar Franța nu au avut niciodată o idee justă despre situația lui Ferdi-

[1] 5 mai 1808 : abdicarea regelui Spaniei, Carol al IV-lea (n. t.).

nand la Valençay... Adevărul e că abia dacă era păzit la Valençay și că nu a vrut să scape. Dar s-au urzit unele intrigi pentru a-i favoriza evadarea ; și el a fost primul care le-a denunțat. Un irlandez (baronul de Colli) a ajuns pînă la el, în numele lui George al III-lea, și s-a oferit să-l răpească ; dar, departe de a fi de acord, Ferdinand a adus de îndată faptul la cunoștința autorităților.

Nu înceta să-mi ceară o soție dată de mine. Îmi scria din proprie inițiativă, pentru a-mi trimite complimente de fiecare dată cînd se petrecea vreun eveniment fericit. A dat proclamații către spanioli pentru a-i îndemna la supunere, l-a recunoscut pe Joseph, lucruri care ar fi putut fi privite ca forțate poate... În sfîrșit, îmi cerea insistent să-l las să vină la Curtea mea de la Paris, și nu m-am pretat la un spectacol care ar fi frapat Europa și i-ar fi dovedit întărirea puterii mele, numai pentru că gravitatea împrejurărilor care mă chemau în afară și frecventele mele absențe din capitală nu mi-au oferit această ocazie...

Cînd împrejurările au devenit dificile pentru noi în Spania, spunea Împăratul, i-am propus în repetate rînduri lui Ferdinand să se reîntoarcă în patrie, să meargă să domnească asupra poporului său, spunînd că vom duce războiul în mod franc și că soarta armelor va hotărî. Nu, răspunse prințul, care se pare că fusese bine sfătuit și nu se abătea niciodată de la aceste spuse : țara mea e agitată de tulburări politice, eu nu aș face decît să complic treburile ; aș putea să devin victima lor și să-mi las capul pe eșafod ; rămîn pe loc, dar dacă vreți să-mi dați o soție și să-mi acordați sprijinul și protecția armelor, plec și am să vă fiu un aliat fidel.

Mai tîrziu în timpul dezbaterilor noastre și spre sfîrșitul lui 1813, am fost de acord cu această propunere și s-a

hotărît căsătoria lui Ferdinand cu fiica mai mare a lui Joseph ; dar atunci împrejurările nu mai erau aceleași și Ferdinand ceru să fie amînată căsătoria. Nu mai puteți să-mi acordați sprijinul armatei, spunea el, nu trebuie ca datorită soției mele să apar ca un înstrăinat în ochii poporului meu. Și a plecat cu intenții de bună credință, după cîte se pare, continua Împăratul, căci a rămas fidel acestor principii de la plecare pînă la evenimentele de la Fontainebleau."

E în afară de orice îndoială că dacă evenimentele din 1814 ar fi avut alt deznodămînt, s-ar fi căsătorit cu fiica lui Joseph.

Revenind asupra acestor evenimente, Împăratul spunea că rezultatele dovedeau clar că a greșit ; dar că, independent de aceste greșeli ale destinului, și el își reproșa erori grave în execuție. Una dintre cele mai mari era aceea de a fi dat importanță detronării dinastiei Bourbonilor și de a fi menținut ca bază a acestui sistem, ca nou suveran, tocmai omul pe care calitățile și caracterul lui aveau să-l facă în mod necesar să dea greș...

Mi-am permis să-i spun că unii spanioli m-au asigurat că dacă orgoliul național ar fi fost menajat, dacă junta spaniolă s-ar fi întrunit la Madrid în loc de Bayonne, ori dacă ar fi fost înlăturat Carol al IV-lea și păstrat Ferdinand, revoluția ar fi fost populară și evenimentele ar fi luat o altă întorsătură. Împăratul nu se îndoia de spusele mele și era de acord că această afacere o pornise rău, că în multe împrejurări s-ar fi putut acționa mai bine... „Oricum, termină Împăratul, acest nefericit război din Spania a fost o adevărată rană, cauza dintîi a nefericirilor Franței. După conferințele mele de la Erfurt cu Alexandru, spunea el, Anglia trebuia să fie constrînsă să facă pace prin forța armelor sau a rațiunii. Se vedea

pierdută, desconsiderată pe Continent ; acțiunile întreprinse la Copenhaga au revoltat pe toată lumea, și eu străluceam în momentul acela prin toate avantajele contrare, cînd iată că această nefericită afacere a Spaniei a venit să întoarcă subit opinia publică împotriva mea și să reabiliteze Anglia. Din clipa aceea Anglia a putut continua războiul ; debușeele din America meridională i-au fost deschise ; și-a făcut o armată în peninsulă și de acolo a devenit agentul victorios, nodul redutabil al tuturor intrigilor care s-au urzit pe Continent etc., iată ce m-a pierdut !

Totuși am fost asaltat atunci de reproșuri pe care nu le meritam ; istoria mă va spăla de aceste învinuiri. Am fost acuzat în această afacere de perfidie, că întind curse, că sînt de rea credință, dar nimic nu era adevărat. Niciodată, indiferent de ce s-a spus, nu am fost de rea credință și nu mi-am călcat cuvîntul, nici în cazul Spaniei, nici în cazul oricărei alte puteri...

Departe de a fi folosit ocolișuri josnice, de om slab, cum s-a spus, am păcătuit, dimpotrivă, printr-o sinceritate îndrăzneață, printr-un exces de energie. Bayonne nu a fost o cursă ci o imensă, o strălucită lovitură de stat. Puțină ipocrizie m-ar fi salvat...

Orice s-ar spune, disprețuiam căile întortocheate și obișnuite, mă consideram foarte puternic !... Am îndrăznit să lovesc prea de sus. Am vrut să acționez ca Providența, care remediază nenorocirile muritorilor prin mijloace dictate de propriile ei capricii, uneori violente, și fără să-i pese de judecata cuiva"...

Și aici Împăratul a reluat în întregime și de la început tot istoricul evenimentelor din Spania, repetînd multe lucruri spuse și mai sus.

„Două partide, spunea Împăratul, dezbinau Curtea și familia domnitoare : unul era cel al monarhului, guver-

nat orbește de favoritul lui, prințul de la Paix, care se făcuse adevăratul rege. Celălalt era al moștenitorului prezumtiv, condus de preceptorul acestuia, Escoiquiz, care aspira să ajungă la putere. Aceste două partide căutau în egală măsură sprijinul meu și-mi făceau curte ; fără îndoială că eram hotărît să obțin toate avantajele posibile.

Favoritul, pentru a-și menține poziția, cît și pentru a se pune la adăpost de răzbunarea fiului (dacă murea tatăl), îmi oferea, în numele lui Carol al IV-lea, să cucerim împreună Portugalia, rezervîndu-și pentru el ca azil suveranitatea asupra Algarvelor.

Pe de altă parte, prințul de Asturia îmi scria în secret, fără știrea tatălui său, cerîndu-mi o soție aleasă de mine și protecția mea.

M-am înțeles cu prințul și l-am lăsat fără răspuns pe al doilea. Trupele mele sosiseră în Peninsulă cînd fiul a profitat de o răscoală pentru a-l face pe tatăl său să abdice și pentru a domni în locul lui.

Mi s-a imputat prostește că aș fi luat parte la toate aceste intrigi ; dar eram cu atît mai străin de ele, cu cît mai ales ultimul eveniment îmi încurca toate planurile stabilite împreună cu tatăl și în virtutea cărora trupele mele se și aflau în inima Spaniei. Cele două partide și-au dat bine seama că din clipa aceea eu puteam și trebuia să fiu arbitru. Regele detronat mi s-a adresat deci pentru a obține răzbunare ; și fiul a făcut la fel pentru a fi recunoscut. Amîndoi au venit în grabă să-și pledeze cauza în fața mea, împinși și unul și celălalt de consilierii respectivi, aceiași care îi conduceau în toate și care nu vedeau alt mijloc de a-și salva capul decît aruncîndu-se în brațele mele...

Cînd i-am avut pe toți reuniți la Bayonne, politica mea s-a văzut în posesia unor avantaje cu mult mai mari

decît ar fi îndrăznit să pretindă vreodată ; așa s-au petrecut lucrurile cu multe alte evenimente din viața mea, pentru care a fost lăudată politica mea și care erau doar rodul întîmplării : nu le-am plănuit eu, dar am profitat de ele. Aveam nodul gordian în fața mea și l-am tăiat ; i-am oferit lui Carol al IV-lea și reginei să-mi cedeze coroana Spaniei și să trăiască în liniște în Franța ; au fost de acord, aș putea spune că aproape cu plăcere, atît erau de porniți împotriva fiului lor și într-atît ei și favoritul lor nu mai căutau de aici înainte altceva decît liniștea și siguranța. Prințul de Asturia nu a rezistat prea mult : dar nu au fost folosite împotriva lui nici violența nici amenințările ; și dacă teama l-a făcut să se hotărască, lucru pe care îl cred, e vorba de o chestiune care îl privește numai pe el.

Iată, dragul meu, în cîteva cuvinte, tot istoricul evenimentelor din Spania ; orice s-ar spune, ori s-ar scrie, tot la spusele mele se va ajunge...

De altfel, de îndată ce m-am pronunțat, gloata de intriganți care mișună pe la toate Curțile, chiar cei care fuseseră mai activi în a provoca nenorocirile, căutară imediat să se pună bine pe lîngă Joseph, cum încercaseră și cu Carol al IV-lea și Ferdinand al VII-lea ; dar, atenți la mersul evenimentelor, s-au depărtat pe măsură ce împrejurările deveneau dificile și dezastrele noastre se apropiau ; în așa fel încît tot ei sînt cei care îl conduc astăzi pe Ferdinand"...

N. B. Astăzi problema Spaniei e perfect cunoscută grație scrierilor principalilor actori, călugărul Escoiquiz, ministrul Cevallos și alții și mai ales ale cinstitului și respectabilului d. Llorente, care sub semnătura anagramă de

Nelîerto a publicat memoriile timpului bazate pe strîngerea tuturor documentelor oficiale. Contradicţiile dintre primii doi, certurile dintre ei, protestele şi renegările contemporanilor au redus scrierile lor la justa lor valoare, golindu-le de tot ce era fals, eronat sau chiar falsificat ; rezultă din ele că pentru orice om imparţial şi fără patimă, toţi concură, chiar în mod involuntar, la confirmarea aserţiunilor justificative emise mai sus de către Napoleon...

Ceea ce se mai poate observa în istoria, astăzi bine cunoscută, a acestor evenimente, este că Anglia însăşi a fost cu totul străină de ele, cel puţin în principiu, fapt care nu concorda nici pe departe cu părerile lui Napoleon care i-a acuzat pe vremea aceea pe englezi de a fi cauza principală a intrigilor şi îi acuza de acelaşi lucru şi în Sfînta-Elena, atît era de obişnuit să-i găsească în spatele tuturor urzelilor îndreptate împotriva lui.

Mai mult, iată o scrisoare a Împăratului despre această problemă a Spaniei, scrisoare care aruncă mai multă lumină asupra ei decît ar face-o volume întregi. E admirabilă ; evenimentele care au urmat fac să fie o capodoperă. Din ea se vede agerimea, privirea de vultur cu care Napoleon judeca imediat lucrurile şi oamenii.

Din nefericire, din ea se vede, de asemenea, modul în care subalternii îi executau ordinele, distrugeau sau alterau, de cele mai multe ori, cele mai frumoase, cele mai înalte concepţii şi, sub acest aspect, scrisoarea rămîne foarte preţioasă pentru istorie. Data ei o face profetică. [1]

[1] În realitate este vorba de o falsă scrisoare ; acest text, extras de Las Cases din *Bibliothèque historique*, a fost scris în timpul Restauraţiei de un ziarist liberal (n. t.).

29 martie 1808

Domnule mare duce de Berg,

Mă tem să nu mă informaţi greşit despre situaţia din Spania şi să nu vă înşelaţi şi dumneavoastră înşivă. Evenimentul din 20 martie a complicat în mod deosebit situaţia. Sînt foarte uimit.

Să nu credeţi că atacaţi o naţiune dezarmată şi că nu e nevoie decît să apăreţi cu trupele pentru a învinge Spania. Revoluţia din 20 martie dovedeşte că spaniolii au energie. Aveţi de a face cu un popor nou ; are tot curajul şi va avea tot entuziasmul de care dau dovadă oamenii pe care nu i-au uzat pasiunile politice.

Aristocraţia şi clerul sînt stăpînii Spaniei. Dacă se tem pentru privilegiile şi existenţa lor, vor pune la cale, împotriva noastră, răscoale în masă care ar putea eterniza războiul. Am partizani ; dacă mă prezint în calitate de cuceritor, nu voi mai avea.

Prinţul de la Paix e detestat pentru că a vîndut Spania Franţei. Iată elementele care au favorizat uzurparea lui Ferdinand. Partidul popular e cel mai slab.

Prinţul de Asturia nu are nici una dintre calităţile care sînt necesare şefului unei naţiuni ; ceea ce nu-i va împiedica pe spanioli să facă din el un erou împotriva noastră. Nu vreau să se facă uz de violenţă împotriva persoanelor din această familie : nu e niciodată util să te faci odios şi să stîrneşti ura. Spania are peste o sută de mii de oameni sub arme, mai mult decît e necesar pentru a susţine cu succes un război intern. Dezbinaţi în multe privinţe, ei pot servi de nucleu pentru înălţarea monarhiei.

Vă prezint ansamblul obstacolelor care sînt inevitabile ; mai sînt şi altele de care vă veţi da singur seama. Anglia nu va lăsa să-i scape această ocazie de a ne face

noi greutăți. Trimite zilnic avizuri forțelor pe care le ține pe coastele Portugaliei și în Mediterană ; face înrolări de *sicilieni și portughezi.*

Cum familia regală nu a părăsit Spania pentru a merge să se stabilească în India, numai o revoluție poate schimba starea de lucruri din această țară. Poate că e cea mai puțin pregătită din Europa. Oamenii care văd viciile monstruoase ale acestui guvern și anarhia care a luat locul autorității regale constituie o minoritate : cei mai mulți profită de aceste vicii și de această anarhie.

În interesul imperiului meu, pot face mult bine Spaniei. Care ar fi măsurile cele mai bune pe care le-aș putea lua ?

Să plec la Madrid ? Să iau inițiativa unui act de înalt protectorat pronunțîndu-mă între tată și fiu ? Mi se pare dificil să-l fac să domnească pe Carol al IV-lea ; guvernul și favoritul lui sînt atît de lipsiți de popularitate încît nu ar rezista trei luni.

Ferdinand e dușmanul Franței ; de aceea l-au făcut rege. A-l pune pe tron ar însemna să servim facțiunile care de douăzeci și cinci de ani doresc distrugerea Franței. O alianță de familie ar fi o legătură slabă. *Regina Elisabeth și alte principese* franceze au pierit în mod jalnic cînd au putut fi jertfite, fără riscul de a atrage vreo pedeapsă, în interesul unor răzbunători cumpliți. Cred că situația nu trebuie precipitată, că e bine să ne ghidăm după evenimentele care vor urma... Va trebui să întărim corpurile de armată care vor sta pe frontierele Portugaliei și să așteptăm...

Nu aprob hotărîrea pe care a luat-o alteța-voastră imperială de a cuceri atît de precipitat Madridul. Armata trebuia ținută la zece leghe de capitală. Nu aveți siguranța că poporul și magistratura îl vor recunoaște pe Ferdinand fără contestații. Prințul de la Paix are desigur

partizani în rîndurile demnitarilor de stat, există dealtfel un atașament din obișnuință față de bătrînul rege, lucru care ar putea avea urmări. Intrarea voastră în Madrid, îngrijorîndu-i pe spanioli, i-a servit foarte mult lui Ferdinand. I-am dat ordin lui Savary să se ducă la noul rege să vadă ce se petrece. Se va sfătui cu Alteța-voastră imperială. Îmi voi da mai tîrziu avizul asupra măsurilor care trebuie luate ; pînă atunci iată ce consider necesar să vă prescriu :

Nu veți aranja pentru mine nici o întrevedere *în Spania* cu Ferdinand decît dacă socotiți că lucrurile stau astfel încît trebuie să-l recunosc ca rege al Spaniei. Veți proceda cu deferență față de rege, regină și prințul Godoy. Veți cere să li se dea și le veți da aceleași onoruri ca altădată. Veți face în așa fel încît spaniolii să nu poată bănui hotărîrea pe care o voi lua. Nu va fi greu : nici eu nu știu încă ce voi face.

Veți da de înțeles nobilimii și clerului că dacă Franța va trebui să intervină în treburile Spaniei privilegiile și imunitățile lor vor fi respectate. Le veți spune că Împăratul dorește perfecționarea instituțiilor politice ale Spaniei spre a o aduce la nivelul de civilizație al Europei, pentru a o scăpa de regimul favoriților... Veți spune demnitarilor și burghezilor din orașe, oamenilor luminați, că Spania are nevoie să-și reconstruiască mecanismul guvernării ei și că are nevoie de legi care să-i apere pe cetățeni de arbitrariul și de acțiunile uzurpatoare ale feudalității, de instituții care să înlăture industria, agricultura și artele. Le veți descrie starea de liniște și de bunăstare de care se bucură Franța, cu toate războaiele în care s-a angajat mereu, splendoarea religiei, care se datorează Concordatului pe care l-am semnat cu papa. Le veți arăta avantajele pe care le pot trage dintr-o regenerare politică : ordinea și pacea în interior, stima și pu-

terea în exterior. Acesta trebuie să fie spiritul cuvintelor şi mesajelor voastre. Nu încercaţi să grăbiţi nici un demers ; pot aştepta la Bayonne, pot trece Pirineii şi, întărindu-mi forţele înspre Portugalia, să mă duc să desfăşor războiul din partea aceea.

Mă voi gîndi eu însumi la interesele voastre personale, nu vă gîndiţi dumneavoastră... Portugalia va rămîne la dispoziţia mea. Să nu vă preocupe şi să nu vă conducă nici un proiect personal : pentru mine ar fi dăunător, iar dumneavoastră v-ar pricinui mult mai mult rău decît mie.

Sînteţi prea grăbit în privinţa instrucţiunilor pe care le-aţi dat în 14 ; ordinul de înaintare pe care i l-aţi dat generalului Dupont e prematur, datorită evenimentelor din 19 martie. Sînt unele schimbări de făcut, veţi da noi dispoziţii, veţi primi instrucţiuni din partea ministrului meu de afaceri externe.

Ordon ca disciplina să fie menţinută în modul cel mai sever : nici o iertare pentru cea mai mică greşeală. Se va avea cel mai mare respect faţă de locuitori. Vor fi respectate mai ales bisericile şi mînăstirile.

Armata va evita orice ciocnire, fie cu corpurile armatei spaniole, fie cu detaşamente : nu trebuie ca, de vreo parte sau alta, să se deschidă focul.

Lăsaţi-l pe Solano să treacă de Badajoz ; ţineţi-l sub observaţie ; daţi chiar dumneavoastră ordinele de mişcare pentru armata mea, pentru a o ţine în permanenţă la o distanţă de mai multe leghe de corpurile spaniole. Dacă ar izbucni războiul, totul ar fi pierdut.

Politica şi negocierile trebuie să hotărască soarta Spaniei. Vă recomand să evitaţi explicaţiile cu Solano ca şi cu ceilalţi generali şi guvernatori spanioli.

Îmi veţi trimite două ştafete pe zi. În cazul unor evenimente majore îmi veţi trimite aghiotanţi. Îl veţi trimite de îndată înapoi pe şambelanul de T... care vă aduce această scrisoare ; îi veţi înmîna un raport amănunţit.

Acestea fiind spuse, mă rog lui Dumnezeu, domnule mare duce de Berg să vă aibă etc.

Semnat : *Napoleon*

Sîmbătă 15

Vremea a fost minunată ; ne-am plimbat cu caleaşca şi cu acest prilej am observat aproape de ţărm un vas mare ale cărui manevre ni s-au părut ciudate. Semnele lui distinctive ne-au făcut să-l luăm drept *Newcastle*, a cărui sosire era anunţată de cîtva timp şi care urma să schimbe vasul *Northumberland*, dar nu era decît nava unei companii.

La un moment dat în ziua aceea, Împăratul, vorbind despre cele mai diverse subiecte, a ajuns să menţioneze mai multe persoane care, spunea el, ar veni să i se alăture pe Sfînta-Elena, dacă li s-ar lăsa această libertate şi a început să analizeze motivele care le-ar determina. Apoi a vorbit despre motivele celor care se află în jurul lui. „Bertrand, spunea el, s-a identificat acum pe deplin cu soarta mea : e un fapt care a devenit istoric. Gourgaud era primul meu aghiotant : e opera mea, e copilul meu. Montholon e fiul lui Semonville, un cumnat al lui Joubert, un fiu al Revoluţiei şi al cîmpurilor de bătălie. Dumneata dragul meu, i-a spus el celui de al patrulea, dumneata..." Şi după ce s-a gîndit o clipă a continuat : „Dar la drept vorbind dumneata, dragul meu, prin ce a naibii de întîmplare ai ajuns aici ?" — „Sire, i-am răspuns, sînt aici datorită stelei mele norocoase şi pentru onoarea emigraţiei."

Duminică 16

Timpul a fost foarte frumos... Împăratul a dorit să ia masa în aer liber şi ne-a chemat pe toţi afară.

Cum se discuta despre modă şi podoabe, Împăratul spunea că la un moment dat voise să proscrie folosirea bumbacului în Franţa, pentru a încuraja şi mai mult producţia de batist şi linon în oraşele din Flandra. Împărăteasa Joséphine s-a revoltat ; a început să ţipe : a fost obligat să renunţe.

Împăratul era foarte vorbăreţ... Conversaţia s-a oprit asupra faimoaselor vremuri de la Tilsit [1]. Iată amănuntele preţioase pe care le-am reţinut :

Împăratul povestea că dacă regina Prusiei ar fi venit la începutul negocierilor ar fi putut influenţa mult rezultatul lor ; din fericire, a sosit cînd lucrările erau destul de avansate, astfel încît Împăratul a putut lua decizia de a le încheia la douăzeci şi patru de ore după sosirea ei. Se crede că regele a împiedicat-o să vină pînă atunci dintr-un început de gelozie faţă de o mare personalitate ; şi această gelozie, spunea Împăratul, nu era, se zice, lipsită de un oarecare temei.

De îndată ce a sosit, Împăratul i-a făcut o vizită. Regina Prusiei, spunea el, fusese foarte frumoasă, dar începea să treacă de prima tinereţe.

Împăratul spunea că regina l-a primit ca d-şoara Duchesnois în *Chimène* [2], cerînd, pretinzînd să se facă *dreptate*, cu capul răsturnat pe spate ; într-un cuvînt era chiar ca pe scenă : ca într-o autentică tragedie. Pentru un moment Împăratul a rămas năucit şi nu s-a gîndit decît, spuse el, că nu va putea ieşi din această situaţie doar dacă

[1] 8 iulie 1807 (n. t.).
[2] Eroina din *Cidul* lui Corneille (n. t.).

va transforma toată scena într-o comedie de mare clasă, lucru pe care l-a încercat, dîndu-i un scaun şi forţînd-o să se aşeze ; ceea ce n-a împiedicat-o să continue pe tonul cel mai patetic. „Prusia şi-a făcut iluzii în privinţa puterii ei, spunea ea ; a încercat să lupte împotriva unui erou, să se opună destinelor Franţei, a neglijat fericita prietenie a acesteia ; şi-a primit cuvenita pedeapsă !... Inima Prusiei era prea plină de gloria marelui Frederic, de amintirea, de moştenirea lui ; iar acestea au dus-o la ruină !..." Cerea, se ruga, implora mai ales Magdeburgul, care era obiectul dorinţelor ei. Împăratul a trebuit să-i ţină piept din toate puterile ; din fericire, a venit soţul. Regina, printr-o privire plină de înţelesuri, a arătat că e nemulţumită de intrarea lui inoportună, rămînînd apoi foarte prost dispusă... „Într-adevăr, regele a încercat să se amestece în discuţie, a stricat totul, iar eu am scăpat", a spus Împăratul.

Împăratul a invitat-o pe regină la cină : s-a folosit, spunea Împăratul, faţă de el, de tot spiritul, şi avea mult ; de toate manierele, şi erau foarte plăcute ; de toată cochetăria, şi nu era lipsită de farmec. „Dar eu eram hotărît să mă ţin tare, adăugă el. A trebuit totuşi să mă supraveghez foarte atent pentru a evita orice fel de angajament şi orice cuvînt ce s-ar fi putut interpreta, cu atît mai mult cu cît eram observat cu grijă, mai ales de către Alexandru."

Cu puţin înainte de a se aşeza la masă, apropiindu-se de o consolă, Napoleon luă un trandafir foarte frumos pe care-l oferi reginei ; la început ea făcu un gest de refuz afectat ; dar răzgîndindu-se imediat i-a spus : *„Da, dar cel puţin împreună cu Magdeburgul"*. La care Împăratul i-a replicat :„Dar... am să atrag atenţia majestăţii-voastre că eu sînt cel care îl dă şi dumneavoastră sînteţi cea care o să-l primiţi". Cina şi tot restul timpului a trecut în acest fel.

Regina stătea la masă între cei doi împărați care s-au întrecut în galanterie. Era așezată în partea urechii cu care Alexandru auzea bine ; cu una abia aude. Seara, după ce regina a plecat, Împăratul, care nu încetase să fie foarte amabil, dar care ajunsese adesea la capătul răbdării, hotărî să lămurească situația. Îi chemă pe d-l de Talleyrand și pe prințul Kurakin, le-a vorbit foarte înfierbîntat și, spuse el, scăpînd și cîteva înjurături, i-a făcut să înțeleagă că la urma urmei o femeie și galanteria nu puteau și nici nu trebuiau să dăuneze unui sistem conceput pentru destinele unui mare popor ; că el cerea să fie încheiat tratatul de îndată și să fie semnat imediat ; lucru care a și fost făcut conform dorinței lui. „Astfel încît convorbirea cu regina Prusiei, spunea el, a grăbit încheierea tratatului cu vreo opt sau cincisprezece zile.“ A doua zi, regina se pregătea să vină să-și reînnoiască atacurile ; a fost indignată cînd a aflat de semnarea tratatului. A vărsat multe lacrimi și a hotărît să nu-l mai vadă pe împăratul Napoleon. Nu voia să mai accepte o a doua invitație la cină. Alexandru a fost obligat să meargă personal s-o convingă ; ea protesta în gura mare, pretindea că Napoleon nu și-a ținut cuvîntul. Dar Alexandru fusese tot timpul de față. Era chiar un martor primejdios, gata să depună în favoarea ei la cel mai mic gest, la cel mai mic cuvînt care i-ar fi scăpat lui Napoleon. „Nu v-a promis nimic, spunea el ; dacă puteți să-mi dovediți contrariul mă angajez aici să-l fac să-și țină cuvîntul și îl va ține, sînt sigur.“ — „Dar mi-a dat de înțeles“, spunea ea... — „Nu, spunea Alexandru, și nu aveți nimic să-i reproșați.“ În sfîrșit s-a lăsat convinsă, și Napoleon, care nu mai era obligat să se apere, a fost cu atît mai amabil față de ea. Regina a jucat o vreme rolul cochetei ofensate ; iar după cină, pe cînd se pregătea să se retragă, și Napoleon, care o conducea, ajunsese la mijlocul scării și s-a oprit,

regina i-a strîns mîna şi i-a spus cu o nuanţă de afecţiune : „E oare posibil ca avînd fericirea de a-l vedea atît de aproape pe omul secolului şi al istoriei să nu mi se lase libertatea şi satisfacţia de a-l putea asigura că m-a legat de el pentru toată viaţa !"... — „Doamnă, sînt de plîns, i-a răspuns grav Împăratul, e hotărîrea stelei mele nenorocoase !" Şi şi-a luat rămas bun de la ea.

Cînd a ajuns la caleaşca ei, s-a aruncat în ea hohotind de plîns, l-a chemat pe Duroc, pe care-l preţuia mult, i-a repetat toate plîngerile ei şi arătînd spre palat i-a spus : „Iată o casă în care am fost înşelată cu cruzime".

„Regina Prusiei, spunea Împăratul, era, desigur, inteligentă, era foarte instruită şi avea mare experienţă ; domnea realmente de mai bine de cincisprezece ani ; aşa se face că în ciuda abilităţii mele şi a eforturilor pe care le făceam, s-a dovedit mereu stăpînă pe conversaţie, a dominat-o tot timpul, a revenit fără încetare la subiectul ei, chiar prea mult poate, dar cu multă politeţe şi fără să te poţi supăra din această cauză ; şi e drept să spunem că subiectul era important pentru ea, iar timpul scurt şi preţios.

Unul dintre cei mai supuşi negociatori i-a spus de mai multe ori, zicea Împăratul, că regina ar fi trebuit să vină sau de la început sau deloc, amintindu-i că, în ceea ce-l privea, făcuse tot posibilul pentru a o face să vină imediat. Se zice, spunea Împăratul, că el ar fi avut un interes personal ; dar, dimpotrivă, soţul arătase un interes la fel de personal opunîndu-se venirii ei." Napoleon credea că în această împrejurare el a fost foarte îndatoritor şi că s-a arătat a fi un bun prieten...

Napoleon, dealtfel, îşi reproşa, spunea el, ca o greşeală reală, faptul că, oricum, l-a primit pe regele Prusiei la Tilsit. Prima lui hotărîre a fost să-l refuze ; atunci ar fi avut mai puţine motive să-l menajeze şi i-ar fi putut lua Silezia; ar fi mărit Saxonia alipindu-i Silezia şi poate că în acest

fel i-ar fi hărăzit o altă soartă. Împăratul spunea de asemenea : „Aflu că politicienii de astăzi blamează foarte sever tratatul meu de la Tilsit : au descoperit, după dezastrele mele, că prin acest tratat am pus Europa la discreția Rusiei ; dar dacă aș fi reușit la Moscova, și se știe cît de puțin a lipsit ca să reușesc, ar fi admirat fără îndoială, în ce măsură, dimpotrivă, prin acest tratat am pus Rusia la discreția Europei. Aveam planuri mari în privința germanilor... Dar am eșuat, și din acel moment, pe bună dreptate puteam fi socotit vinovat..."

Aproape în fiecare zi, la Tilsit, cei doi împărați și regele ieșeau împreună călare ; dar regele era întotdeauna neîndemînatic sau nervos, spunea Napoleon. Prusienii sufereau în mod vizibil din această cauză. Napoleon era mereu între cei doi suverani : or, regele abia putea să țină pasul sau se ciocnea de Napoleon și îl stînjenea mereu...

„Această neîndemînare ieșea cu atît mai mult în evidență, spunea Împăratul, cu cît Alexandru era plin de grație și ar fi fost la înălțime chiar și în cele mai rafinate saloane pariziene. Acesta era uneori atît de obosit de însoțitorul lui, care era absorbit de necazuri sau de cine știe ce alte gînduri, încît ne înțelegeam să încheiem reuniunea pentru a scăpa mai repede de el. Ne despărțeam deci imediat după cină sub pretext că aveam de lucru ; dar Alexandru și cu mine ne întîlneam cîteva clipe mai tîrziu pentru a lua ceaiul la unul sau la altul și stăteam de vorbă pînă la miezul nopții sau chiar pînă mai tîrziu."

Alexandru și Napoleon s-au revăzut după cîtva timp la Erfurt, dînd reciproc dovadă de o mare afecțiune. Alexandru a mărturisit acolo că nutrește față de el sentimente de caldă prietenie și o sinceră admirație. Au petrecut împreună cîteva zile pline de farmec, ca doi foarte buni prieteni, povestindu-și unul altuia despre lucrurile cele mai intime din viața lor privată. „Eram doi tineri care se simțeau

bine împreună, spunea Împăratul, și petreceau împreună fără să aibă ceva de ascuns unul față de celălalt."

Napoleon a adus la Erfurt tot ceea ce scena franceză avea mai distins. O actriță foarte cunoscută, d-ra B..., a reținut atenția musafirului său care, dintr-un capriciu de moment, a dorit să facă cunoștință cu ea. L-a întrebat pe tovarășul său dacă nu s-ar ivi vreun inconvenient din această pricină. — „Nici unul, i-a răspuns acesta ; numai că, adăugă el cu o anume intenție, e un mijloc sigur și rapid de a ajunge să fii cunoscut imediat de întregul Paris. Poimîine, cînd va pleca poșta, vor pleca și cele mai amănunțite informații, și în puțină vreme oricare sculptor din Paris vă va putea modela cu ușurință din cap pînă în picioare." Primejdia unei asemenea publicități a calmat de îndată ardoarea ce abia se născuse ; căci îndrăgostitul, spunea Împăratul, se arăta foarte circumspect în această privință și fără îndoială, remarca el, de teama cunoscutului adagiu : *Cînd cade masca, eroul dispare...*

Dacă Napoleon ar fi vrut, Alexandru, ne asigură el, i-ar fi dat în mod sigur pe sora sa în căsătorie ; politica l-ar fi determinat s-o facă chiar dacă nu i-ar fi fost pe plac. A rămas uluit cînd a aflat de căsătoria cu o prințesă din Austria și a exclamat : „Iată-mă trimis la plimbare în adîncul pădurilor mele". La început părea că tergiversează, dar numai pentru că avea nevoie de un răgaz pînă să se pronunțe ; sora lui era foarte tînără și apoi mai era nevoie de consimțămîntul mamei sale, precum o cerea testamentul lui Pavel ; și Împărăteasa mamă era foarte pornită împotriva lui Napoleon. Credea toate absurdităților, toate poveștile ridicole ce fuseseră răspîndite pe seama lui: „Cum oare, spunea ea, aș putea să-mi mărit fata cu un bărbat care nu poate fi soțul nimănui ? Va trebui deci ca un alt bărbat să vină în patul fetei mele dacă ea ar dori să aibă copii ? O astfel de situație e inacceptabilă pentru

ea." — „Mamă, îi spunea Alexandru, chiar crezi ce spun pamfletele din Londra și glumele deocheate din saloanele Parisului ? Dacă într-asta constă dificultatea, dacă nu mai există o altă piedică, depun eu garanție pentru el și mulți alții ar putea să depună garanția împreună cu mine".

„Dacă afecțiunea lui Alexandru față de mine a fost sinceră, mai spunea Împăratul, e sigur că numai intrigile l-au îndepărtat de mine. Intermediarii, M... [1] sau alții, la instigarea lui T... [2], s-au străduit la vremea potrivită să-i relateze batjocurile cu care-l copleșeam, spuneau ei, asigurîndu-l că la Tilsit și la Erfurt, de îndată ce pleca de lîngă mine mă amuzam pe socoteala lui. Alexandru e foarte susceptibil, desigur că le-a fost ușor să-l dezguste. Cert este că s-a plîns cu amărăciune de acest lucru la Viena, în timpul congresului și totuși nimic nu era mai fals, îmi plăcea și îl iubeam"...

Luni 17

Împăratul a ieșit devreme. A cerut caleașca spre a face o plimbare înainte de masă. În momentul cînd ne urcam, am fost anunțați că fregata *Newcastle* și fregata *Oronte* erau în dreptul portului și făceau manevrele de intrare. Cele două vase nu nimeriseră intrarea în port în timpul nopții și acum erau obligate să se apropie de insulă împotriva vîntului. Părăsiseră Anglia în 23 aprilie și ne aduceau decretul privind detențiunea Împăratului. Parlamentul convertise în lege hotărîrea pe care miniștrii o luaseră în această chestiune. Comisarii celor trei puteri, Austria, Franța și Rusia, erau de asemenea la bordul acestor vase.

[1] Metternich (n. t.).
[2] Talleyrand (n. t.).

În cursul zilei, Împăratul, vorbind despre maniere, despre costumele pe care le-a impus, despre eticheta pe care o introdusese, spunea : „Îmi devenise foarte greu să mă port oricum. Eram ieșit din gloată ; trebuia neapărat să-mi creez o ținută exterioară, să-mi compun o anumită gravitate, într-un cuvînt să stabilesc o etichetă, căci altfel toți m-ar fi bătut pe burtă. În Franța, sîntem înclinați din fire către o familiaritate deplasată ; și trebuia mai ales să mă păzesc de cei care s-au ridicat peste noapte fără să aibă cei șapte ani de acasă. Noi sîntem cu mare ușurință curtenitori, foarte slugarnici la început, inclinați mai întîi spre flaterie, spre adulație ; dar se ajunge de îndată, dacă lucrurile nu se pun la punct, la o anumită familiaritate care ar deveni cu ușurință obrăznicie. Se știe că regii noștri nu au fost scutiți de acest inconvenient"...

Altădată, în aceeași zi, Împăratul ne-a spus o seamă de lucruri despre ședințele Consiliului de Stat. I-am adus eu aminte de cîteva ; despre altele aveam o imagine îndoielnică și ștearsă. „Ei bine, a adăugat el, în curînd nu va mai rămîne din ele decît o vagă amintire." Cum n-am putut dormi în această noapte, cuvintele lui mi-au revenit în minte și, în timpul insomniei mele, am încercat să trec în revistă cît mai minuțios tot ceea ce știam despre Consiliul de Stat : sala de ședințe, activitatea obișnuită, procedura etc., etc., și cred că nu pot folosi mai bine lipsa de ocupație din singurătatea noastră din Sfînta-Elena decît consemnîndu-le aici ; voi adăuga din timp în timp ceea ce îmi voi aminti din ședințele la care am fost martor, pe măsură ce mă va ajuta memoria. Există oameni pentru care aceste amănunte vor avea un oarecare preț.

Sala Consiliului de Stat la Tuileries, locul obișnuit al ședințelor, era o încăpere lipită de capelă și la fel de lungă ; peretele dintre ele avea mai multe uși masive, care, deschise duminica, formau traveele capelei...

De-a lungul sălii, în dreapta și în stînga, se așeza ocazional, și numai cît țineau lucrările Consiliului, un lung șir de mese, destul de departe de perete ca să încapă un fotoliu și să se poată circula nestînjenit prin spatele lor. La aceste mese se așezau, ierarhic, consilierii de stat, al căror loc era dealtfel desemnat printr-un dosar pe care le era scris numele și care conținea documentele fiecăruia. La capătul sălii, către marea ușă de la intrare, și transversal față de aceste două rînduri de mese, erau plasate altele asemănătoare, pentru raportori ; auditorii luau loc pe taburete sau pe scaune, în spatele consilierilor de stat.

La capătul de sus al sălii, în fața marii uși de la intrare, era locul Împăratului, pe o estradă mai înaltă cu una sau două trepte. Acolo era fotoliul lui și o masă mică acoperită cu un covor greu și plină cu toate accesoriile necesare, așa cum aveau în fața lor toți membrii Consiliului : hîrtie, pene, cerneală, bricege etc.

În dreapta Împăratului, dar mai jos ca el și la nivelul nostru, ședea prințul arhicancelar, la mica lui masă separată ; în stînga lui, prințul arhitrezorier care asista foarte rar la ședințe ; și în fine, și mai la stînga decît acesta, d-l Locré, redactorul proceselor-verbale ale Consiliului.

Cînd veneau uneori prinți din familie, aveau și ei o masă pusă în aceeași linie și după rangul lor ierarhic. Dacă erau doar miniștri, care de altfel aveau libertatea de a veni la Consiliu cînd credeau ei de cuviință, aceștia luau loc în rîndurile laterale, înaintea primilor consilieri de stat. O mare incintă interioară rămînea goală ; pe-acolo nu trecea decît Împăratul sau membrii Consiliului cînd se duceau să-și depună jurămîntul în fața lui.

Chiar și în timpul deliberărilor ușierii treceau în tăcere prin sală pentru a-i servi pe membrii Consiliului. De altfel, fiecare dintre aceștia se putea ridica oricînd ar fi dorit și

putea să circule prin spatele meselor pentru a cere de la colegi informații mai deosebite de care ar fi avut nevoie.

În partea superioară, pereții sălii erau acoperiți cu picturi alegorice privind funcțiile Consiliului de Stat, cum ar fi Justiția, Comerțul, Industria etc., etc. și, în fine, plafonul era decorat cu frumosul tablou al bătăliei de la Austerlitz, de Gérard. Astfel, Consiliul administra treburile interne sub unul dintre cei mai frumoși lauri cu care Napoleon a înnobilat Franța.

În această sală, vreme de optsprezece luni, m-am bucurat de inestimabila satisfacție de a asista cu regularitate, de două ori pe săptămînă, la ședințe atît de prețioase prin interesul lor special, și mai ales prin prezența Împăratului care nu lipsea niciodată și părea că este într-adevăr sufletul și viața lor. Acolo l-am văzut prelungind cîteodată ședințele de la orele unsprezece dimineața pînă la ora nouă seara și la sfîrșit spiritul și mintea lui arătau tot atîta agerime, abundență și limpezime ca la început, pe cînd noi ceilalți cădeam toți de oboseală și de sfîrșeală.

Cînd Curtea se afla la Saint-Cloud, Consiliul era convocat acolo ; dar cînd ședința era fixată prea de dimineață sau se prevedea că avea să fie foarte lungă, se întîmpla ca Împăratul s-o suspende, pentru ca lumea să poată mînca ceva și atunci, în niște încăperi alăturate, erau pregătite, pentru nevoile Consiliului, cîteva mese extraordinar de bogate și care apăreau oarecum ca din pămînt ; căci, în treacăt fie spus, nimic nu ar putea da o idee exactă despre atmosfera de feerie ce învăluia toate împrejurările la care am fost martor în palatele imperiale.

Ora ședinței Consiliului era indicată de fiecare dată în scrisorile noastre de convocare ; în general erau convocate la orele unsprezece.

După ce se strîngea un număr suficient de membri, arhicancelarul, care era întotdeauna primul, și care prezida

Consiliul în absența Împăratului, deschidea ședința și începea atunci ceea ce se numea *mica ordine de zi,* care nu conținea decît probleme privind cîteva mici localități și pur formale.

La ora unu, de obicei, toboșarul dădea onorul în interiorul palatului, anunțîndu-se sosirea Împăratului. Se deschidea poarta cea mare, era anunțată majestatea sa : tot Consiliul se ridica și Împăratul intra, precedat de șambelanul și aghiotantul de serviciu, care îi ofereau fotoliul, îi luau pălăria și rămîneau la ședință în spatele lui, gata de a primi și de a-i executa ordinele.

Arhicancelarul îi prezenta atunci Împăratului *marea ordine de zi* care conținea lista problemelor aflate în deliberare. Împăratul o citea și spunea cu glas tare care era problema pe care voia s-o dezbatem. Consilierul de stat însărcinat cu raportul la acest punct citea raportul și deliberarea începea.

Fiecare putea lua cuvîntul : și dacă mai mulți își exprimau dorința să vorbească, în același timp, Împăratul hotăra ordinea ; fiecare vorbea de la locul său stînd jos ; nimeni nu avea voie să citească, trebuia să improvizeze. Cînd Împăratul considera că discuția, la care de altfel participa în mare măsură el însuși, este destul de lămuritoare, făcea un rezumat, întotdeauna limpede, deseori nou și spiritual, conchidea și punea la vot.

Am mai spus de altfel cîtă libertate exista în cursul acestor deliberări. Pasiunea, trezindu-se treptat, devenea uneori extremă, și adesea discuțiile se prelungeau peste măsură, mai ales cînd Împăratul, ocupîndu-se probabil de altceva, părea, din distracție, sau din vreun alt motiv că e străin de ea ; atunci, de obicei arunca peste sală o privire vagă, sau ciopîrțea creioanele cu briceagul, împungea, cu același briceag, tapetul de pe masă sau brațul fotoliului ori își uza creionul sau pana făcînd mîzgăleli și desene bi-

zare, care, la plecarea lui, deveneau un obiect rîvnit de toţi tinerii care şi le smulgeau unul altuia din mîini ; şi să fi văzut numai, dacă din întîmplare era scris un nume de ţară sau vreo capitală, cîte interminabile speculaţii se făceau.

Uneori, cînd Împăratul venea la Consiliu chiar după ce luase masa, şi adesea foarte obosit de treburile din cursul dimineţii, se întîmpla să-şi pună braţul pe masă şi să adoarmă. Din acel moment arhicancelarul conducea dezbaterile, care continuau, şi la care Împăratul, cînd se trezea, lua din nou parte de la punctul în care se aflau atunci, chiar dacă problema anterior discutată fusese epuizată şi înlocuită cu alta. Împăratului i se întîmpla, de asemenea foarte des, să ceară un pahar cu apă şi zahăr ; în acest scop şi anume pentru el se găseau întotdeauna pe una dintre mesele din camera vecină şi fără nici o precauţie, toate cele necesare.

Împăratul avea obiceiul, după cum se ştie, să prizeze tabac din clipă în clipă ; era un fel de manie care în cea mai mare măsură se datora faptului că era distrat. Tabachera i se golea repede, dar el continua, fără încetare, să caute o priză în tabacheră, sau să o ducă mereu deschisă la nas, mai ales cînd el era cel care avea cuvîntul. Atunci şambelanii, care s-au adaptat mai bine în serviciul lui sau care erau mai grijulii, îi sustrăgeau tabachera goală spre a o înlocui cu una plină ; căci exista o mare emulaţie în ceea ce priveşte grija şi curtoazia în rîndurile şambelanilor care aveau favoarea de a-l servi de obicei pe Împărat, serviciu foarte invidiat. De altfel erau aproape întotdeauna aceiaşi, fie că încercau prin intrigi să-şi păstreze locul, fie că Împăratului îi plăcea, cum era şi normal, să fie în continuare servit de aceiaşi oameni pe care îi aprecia. De altfel, marele-mareşal Duroc hotăra în aceste chestiuni...

Împăratul nu înceta să fie foarte sensibil la aceste atenții, nevinovate în fond, ba chiar mișcătoare, am putea spune, dacă porneau din inimă și izvorau doar dintr-o afecțiune autentică, deoarece în acest caz nu arătai prin astfel de atenții că ești un curtean servil, ci un servitor cu totul devotat ; cu atît mai mult cu cît Napoleon, la rîndul lui, orice s-ar fi spus în saloanele din Paris, era plin de reale atenții față de cei ce se aflau în serviciul lui. Cînd pleca din Paris la Saint-Cloud, la Malmaison sau în alt loc, cînd, într-un cuvînt, după cum se spunea la Curte, era la țară, îi admitea de obicei pe cei din serviciul lui la multe recepții care aveau loc seara într-un cerc familiar, favoare care era ținută la mare preț. Tot în aceste împrejurări mai avea obiceiul să ia masa cu șambelanii. Odată, la Trianon, fiind la masă și foarte răcit, a avut nevoie de o batistă ; și pînă să i se aducă una, șambelanul de serviciu, care ședea lînă el, o rudă de-a Mariei-Louise, s-a grăbit să-i ofere una pe care o avea la el din precauție și voi s-o ia pe cealaltă. „Îți mulțumesc, i-a spus Împăratul, dar nu mi-aș ierta dacă cineva ar putea spune că l-am lăsat pe d-l Cutare să atingă batista mea murdară." Și o aruncă jos. Acesta era totuși omul despre care în cercurile noastre se spunea că e atît de grosolan, atît de brutal, că îi maltratează pe toți cei din serviciul său, chiar și pe doamnele de la palat. Adevărul e că, dimpotrivă, Împăratul respecta în modul cel mai scrupulos convenințele și era foarte sensibil la micile atenții cu care era înconjurat, deși, e adevărat, nu arăta niciodată pe față acest lucru ; era un fel de deprindere ciudată sau un sistem ; trebuia să știi să-l ghicești și puteai observa acest lucru după privirea care devenea mai atentă, după vocea care devenea mai blîndă. Spre deosebire de alții, care te copleșesc cu expresii mișcătoare pe care adesea nu le simți, Napoleon se pare că-și făcuse o lege din a-și stăpîni sau deghiza simțămintele

binevoitoare pe care le-ar fi nutrit față de cineva Cred că am mai spus acest lucru și altundeva ; iată cîteva dovezi în plus de care-mi aduc aminte acum : vor fi cu atît mai caracteristice cu cît sînt legate chiar de Longwood, unde Napoleon era oricum mai liber în gesturi și se ținea mai puțin în gardă.

De obicei ședeam lîngă băiatul meu cînd Împăratul îi dicta plimbîndu-se prin apartament ; or, se întîmpla adesea să se oprească în spatele meu pentru a vedea unde a ajuns cu dictarea. De cîte ori, în această situație nu mi-a cuprins capul în mîini. Atunci, foarte adesea, cu un gest ușor mă apropia mai întîi de el ; dar aproape imediat, reprimîndu-și această mișcare, părea că nu voise decît să se sprijine pe umerii mei, sau că încercase în joacă, să mă facă să mă plec, și părea foarte mirat de forța mea.

Față de fiul meu, pe care-l iubea mult, l-am văzut adesea făcînd, cu mîna, un gest care s-ar fi putut numi mîngîiere ; dar, parcă pentru a anula de îndată acest gest, îl însoțea imediat cu cuvinte spuse pe un ton ridicat, foarte aproape de asprime. În fine, l-am văzut într-o zi intrînd în salon, mulțumit și bine dispus, luînd afectuos mîna d-nei Bertrand, ridicînd-o pentru a o duce la buze și oprindu-se deodată, cu o mișcare care ar fi părut stîngace dacă d-na Bertrand însăși nu ar fi lămurit situația grăbindu-se, cu grația perfectă care o caracteriza, să sărute chiar ea mîna ce i-a fost întinsă. Dar iată că m-am îndepărtat de subiect, am ajuns să flecăresc. Să revenim la Consiliul de Stat.

Ni se distribuiau, tipărite și la domiciliu, toate rapoartele, proiectele de decizii și de decrete pe care trebuia să le discutăm. Un anume subiect, Universitatea, de exemplu, a suferit poate douăzeci de redactări ; altele zăceau vreme îndelungată în dosare sau pînă la urmă dispăreau cu totul fără să ni se fi dat vreo explicație...

Nu exista şedinţă prezidată de Împărat care să nu fie de cel mai mare interes, pentru că lua întotdeauna cuvîntul şi tot ce spunea el era extrem de remarcabil. Ieşeam întotdeauna entuziasmat ; dar ceea ce mă surprindea în mod deosebit şi mă indigna foarte mult era faptul că seara auzeam relatîndu-se în saloane unele lucruri, dar întotdeauna foarte denaturate şi, în general, foarte răuvoitoare. Cum se putea explica oare acest ciudat fenomen ? Prin infidelitatea celui care ascultase ? prin răutatea celui căruia i s-a povestit ? Oricum ar fi, aceasta era situaţia.

Am dorit de multe ori, pe vremuri, să scriu despre lucrurile la care fusesem martor şi mai tîrziu am regretat mult că nu am făcut-o. Am să transcriu aici cîteva amintiri răzleţe care-mi vin în minte.

Într-o zi, Împăratul, vorbind despre drepturile politice care trebuie acordate străinilor de origine franceză, spunea : „Cel mai frumos titlu pe acest pămînt este acela de a te fi născut francez ; e un titlu dăruit de ceruri pe care nimeni de pe pămînt nu ar trebui să aibă dreptul de a-l retrage. În ceea ce mă priveşte, aş vrea ca un francez de origine, chiar dacă ar fi de zece generaţii în străinătate, să fie tot francez, dacă ar dori acest lucru. Aş vrea ca dacă s-ar prezenta pe celălalt mal al Rinului, spunînd : Vreau să fiu francez, vocea lui să fie mai puternică decît legea, ca barierele să fie ridicate din faţa lui, iar el să se întoarcă triumfător la sînul patriei comune."

Altă dată, spunea, vorbind despre nu mai ştiu care subiect : „Adunarea constituantă a fost foarte stîngace abolind chiar şi titlurile de noblеţe pur onorifice ; fapt care a umilit multă lume. Eu fac mai bine, îi înnobilez pe toţi francezii : fiecare poate să fie mîndru"...

Acum ar putea să vă mire poate faptul că văzîndu-l atît de des pe Împărat şi auzind din gura lui asemenea cuvinte, am spus că nu-l cunoşteam încă atunci cînd m-am

hotărît să-l urmez. Răspunsul meu este că în vremea despre care vorbesc aveam în privinţa lui mai degrabă admiraţie şi entuziasm decît adevărate convingeri. Eram asaltaţi chiar în palat de atîtea zvonuri absurde despre el şi despre viaţa lui intimă, comunicam atît de puţin în mod direct cu el, încît auzind mereu aceleaşi lucruri, păstrasem, poate fără voia mea, un fel de neîncredere şi de îndoială. Ni se spunea că e atît de ascuns, de perfid, de viclean, încît la urma urmelor era posibil ca în public să rostească frazele cele mai strălucitoare cu vreun anume scop, dar fără să fie pătruns de ele : sînt doar atîţia care au gîndurile cele mai rele dar vorbesc foarte bine ! De aceea numai aici, la Longwood, după ce am învăţat să-l cunosc în profunzime, ştiu în ce măsură era şi atunci într-adevăr el însuşi. Poate că niciodată pe pămînt nimeni nu a iubit ca el Franţa şi strălucirea ei ; nu există sacrificiu pe care nu l-ar fi făcut pentru ea. A dovedit-o la Châtillon, a dovedit-o la reîntoarcerea de la Waterloo şi o afirma cu tărie cînd, pe stînca lui, îmi spunea aceste cuvinte memorabile pe care le-am mai amintit : „Nu, adevăratele mele suferinţe nu sînt aici !"

Dar iată alte subiecte, unele vesele, altele mai grave. Într-o zi, consilierul de stat, generalul Gassendi, luînd parte la discuţia care avea loc, şi-a fundamentat expunerea pe doctrina economiştilor ; Împăratul, care-l iubea mult, ca pe un vechi camarad din artilerie, oprindu-l, i-a spus : „Dar dragul meu, cine te-a făcut atît de savant ? de unde ai luat aceste principii ?" Gassendi, care vorbea rar, s-a apărat cît a putut de bine, dar epuizîndu-şi argumentele, a răspuns că la urma urmelor a luat această părere de la el, de la Napoleon. „Cum ! exclamă Împăratul cu pasiune, ce spui ? E oare posibil ? Cum de la mine, pentru că eu am crezut întotdeauna că dacă ar exista o monarhie de granit, ar fi de-ajuns ideile economiştilor ca să o facă

praf !" Şi după ce a mai dezvoltat cele spuse, jumătate ironic şi jumătate în serios, a conchis : „Lasă, dragul meu, poate ai dormit în birou şi ai visat teoriile acestea". Gassendi, care se supăra uşor, i-a ripostat : „Oh, sire, cu dormitul în birouri e altă poveste ; în privinţa aceasta v-aş putea contrazice ; prea scoateţi sufletul din noi ca să mai putem dormi". Şi tot Consiliul a început să rîdă, şi Împăratul rîdea mai cu poftă decît toţi ceilalţi...

Marţi 18

Împăratul m-a chemat în cabinetul său înainte de cină : citea ziarele care tocmai veniseră din Franţa : „O preocupare cu totul deosebită, spuneau ziarele, se pare că îi domină în acest moment pe Bourboni în Franţa : aceea de a dezgropa morţii. Cîteva vestigii regăsite, reale sau presupuse, sînt pentru ei un mare eveniment ; aceasta şi crearea ordinelor călugăreşti, sînt noile triumfuri cu care împodobesc acum naţiunea."

„E sigur, adăugă Împăratul, că vor face tot posibilul pentru a *capuciniza* biata Franţă ; o vor împînzi de călugări şi preoţi, mai mult din ipocrizie decît din evlavie, într-atît sînt de convinşi şi într-atît e de adevărat că tronul şi altarul sînt aliaţi fireşti, indispensabili pentru a încătuşa poporul şi a-l abrutiza..." Apoi a continuat : „O, naţiuni ! ce soartă vi s-a hărăzit în ciuda înţelepciunii voastre ! Sînteţi jucăria pasiunilor şi a capriciilor, aşa cum aţi putea fi jucăria furtunilor şi a modei... În vremea mea nu se vorbea decît de războaie, bătălii şi buletine ; astăzi auzi numai rugăciuni, clopote şi predici. Toate cazărmile mele se pot transforma în seminarii şi poate că o recrutare de călugări va înlocui recrutarea noastră de soldaţi etc."

D-l de Montholon a cerut permisiunea să se prezinte. I-a adus la cunoştinţă că d-na de Montholon născuse o fată şi i-a cerut majestăţii sale favoarea de a-i fi naş...

Vineri 21

Împăratul se plimba prin grădină ; eram cu toţii în jurul lui. Am ajuns să vorbim despre posibilitatea de a ne reîntoarce cîndva în Europa, de a revedea Franţa. „Dragi prieteni, ne-a spus el, cu o reală emoţie, cu o intonaţie imposibil de descris, voi o s-o revedeţi !“ — „Nu fără majestatea voastră“, am exclamat noi cu toţii. Ceea ce ne-a făcut să analizăm din nou şansele posibile de a părăsi Sfînta-Elena şi concluziile ne-au condus spre obligaţia şi spre necesitatea de a conveni că nu putem pleca decît prin intermediul englezilor. Şi Împăratul nu vedea cum s-ar putea realiza acest lucru. „Impresia lor este definitivă, spunea el, şi e prea profundă, se vor teme totdeauna de mine. D-l Pitt le-a spus : nu există nici o salvare pentru voi cîtă vreme mai există un om care are în mintea lui planul unei invazii.“ — „Dar, a întrebat cineva, dacă ar apărea interese noi ; dacă ar veni la putere un guvern realmente liberal şi constituţional, oare nu ar considera că este avantajos ca prin majestatea voastră să stabilească în Franţa principii liberale şi să le propage astfel pe întregul Continent ?“ — „De acord, a spus Împăratul, nu e ceva de neconceput.“ — „Acest cabinet, a continuat cel care vorbea, nu ar avea oare o garanţie chiar în aceste principii liberale, şi chiar în propriile voastre interese ?“ — „Sînt de acord şi cu acest lucru, a spus Împăratul. Dacă lordul Holland, ministru, mi-ar scrie la Paris : În cazul că faceţi cutare lucru voi fi răsturnat ; sau dacă prinţesa Charlotte de Galles, după ce mă va fi scos de aici, mi-ar trimite un mesaj la Paris : Dacă procedaţi în cutare fel eu voi deveni oroarea, flagelul naţiunii mele, cuvintele lor m-ar opri imediat şi m-ar ţine mai bine încătuşat decît o armată etc.“

„Şi, la urma urmelor, de ce s-ar teme ? Că aş face război ? Sînt prea bătrîn. Că aş mai alerga după glorie ?

m-am săturat de ea, pentru mine nu mai are nici un preț ; și, în treacăt fie spus, făcusem din glorie ceva foarte obișnuit și, în același timp, ceva greu de atins. Că aș încerca să fac noi cuceriri ? nu le-am făcut niciodată mînat de pasiune, erau rezultatul unui plan vast, mai mult chiar, aș zice al necesității ; erau rezonabile la vremea lor ; astăzi ar fi o imposibilitate ; era cu putință să le fac atunci ; pe cînd acum ar fi o nebunie ; și apoi tulburările și nenorocirile din sărmana Franță au creat acum destule dificultăți și lichidarea lor ar fi pentru mine o glorie suficient de mare ca să nu mai caut și altele."

Doi dintre cei de față fuseseră în oraș să-i vadă pe noii-sosiți și să afle noutăți [1]...

Cei care au debarcat de pe *Newcastle* au vorbit și ei mult despre *Atlasul* meu *istoric*, ceea ce l-a făcut pe Împărat să remarce din nou cît de reputată e această lucrare și că era de necrezut că el nu o cunoștea exact.

„Cum se face, spunea el, că nu s-a găsit nici un prieten de-al dumneavoastră care să-mi dea o idee justă despre acest *Atlas* ? Eu l-am cercetat mai atent numai cînd am ajuns pe bordul vasului *Northumberland* și văd că el e cunoscut în toată lumea. Cum de nu mi-ați cerut permisiunea de a-mi vorbi chiar dumneavoastră despre el ? v-aș fi apreciat și v-aș fi asigurat o cu totul altă soartă. Aveam despre el o idee confuză și păreri derizorii, încît poate că îi erau chiar defavorabile. Iată cum sînt suveranii, care e nenorocul lor ; căci nimeni, fără îndoială, nu avea mai multă bunăvoință ca mine... Repet, de ce nu mi-ați dat prilejul să vă cunosc lucrarea ? E neplăcut pentru mine să mărturisesc acest lucru, dar trebuie să vă spun, dragul

[1] Autorul nu precizează cine sînt noii-veniți și cînd au sosit. Se poate deduce însă că este vorba de echipajul de pe *Newcastle*, care urma să înlocuiască vasul *Northumberland* rechemat în Anglia (n. t.).

meu, că în preajma suveranilor e nevoie să uzezi de intervenţii şi mici intrigi ; modestia, mai totdeauna, nu rezolvă nimic. Se poate oare ca Clarke, Decrès, Montalivet, d-l de Montesquiou să nu-mi fi vorbit de lucrarea dumneavoastră ; şi nici chiar bibliotecarul meu. Barbier ? Căci e încă un adevăr care trebuie mărturisit, că uneori obţii mai degrabă un rezultat intrînd pe uşa de serviciu decît într-altfel. Cum se face că d-na de S... [1], prietena dumneavoastră, nu mi-a vorbit de el ?"... — „Da, sire, am răspuns eu... dar atunci"... — „Înţeleg, poate că atunci nu doreai neapărat acest lucru." — „Sire, încă nu sosise vremea mea." A urmat apoi o foarte lungă explicaţie în legătură cu modul în care am ajuns pe lîngă Împărat, despre misiunile pe care mi le-a încredinţat, despre părerile pe care şi le-a făcut în privinţa mea ; îşi amintea de felul în care m-a caracterizat... — „Nu aveam o părere precisă despre dumneavoastră, spunea el, nu ştiam nimic exact în ceea ce vă privea. Nu aţi avut în anturajul meu nici un prieten care să mă facă să vă apreciez ; aţi neglijat chiar dumneavoastră să faceţi acest lucru. Cîţiva dintre cei pe care aţi fi putut conta v-au făcut chiar un deserviciu ; nu v-am cunoscut lucrarea ; or, pentru dumneavoastră, ea ar fi prezentat un mare avantaj...

Aţi fost emigrant şi nu v-aş fi acordat niciodată deplină încredere ; ştiam că aţi fost legat de Bourboni, aşa că nu aţi avut niciodată acces la secretele importante." — „Dar, sire, majestatea voastră m-a admis pe lîngă persoana sa, mi-a dat misiuni." — „Da, pentru că mi-aţi făcut impresia de a fi un om cinstit ; şi în afară de aceasta eu nu sînt suspicios : fără să-mi dau seama de ce, vă consideram foarte curat în materie de bani... dar, repet, nu v-aş fi admis în nici o problemă politică... Aţi ajuns în preajma

[1] Contesa de Serrant, doamnă de onoare a împărătesei Joséphine (n. t.).

mea și nu ați știut să profitați de această situație : ați avut misiuni, iar la reîntoarcere nu ați știut să le puneți în valoare ; e o mare greșeală, cînd ești la Curte, să nu știi să te faci remarcat. Acum chiar îmi aduc aminte că am vrut să apelez la dumneavoastră. Cel de la ministerul de care depindeați într-o oarecare măsură, pe care îl considerați prietenul dumneavoastră și care ar fi putut să vă ajute, v-a înlăturat ; m-a făcut să-mi mențin părerile pe care mi le făcusem despre dumneavoastră : el vă cunoștea bine, poate că i-a fost frică de dumneavoastră ; se știa că eu acționez rapid." — „Sire, situația mea era cu atît mai penibilă cu cît lumea îmi vorbea mereu de bunăvoința voastră și mi se prezicea o carieră foarte frumoasă. Se zicea mereu că voi fi numit în diferite posturi : la prefectura maritimă din Brest, la cea din Toulon, la cea din Anvers, la ministerul de interne, la ministerul marinei ; un loc important printre cei ce se ocupau de educația regelui Romei etc., etc." — „Da, a reluat Împăratul, îmi aduc aminte ; cele spuse de dumneavoastră sînt în parte exacte ; într-adevăr, hotărîsem în sinea mea să vă dau un post pe lîngă regele Romei, și la reîntoarcerea dumneavoastră din Olanda vă desemnasem pentru prefectura maritimă din Toulon, care pentru mine, în vremea aceea, era un fel de minister ; erau douăzeci și cinci de vase de linie în radă și voiam să le sporesc numărul. Ei bine, prietenul dumneavoastră, ministrul, m-a convins să mă răzgîndesc ; făceați parte din vechea marină, spunea el ; și prejudecățile dumneavoastră și cele ale noii marine vă făceau incompatibil cu un asemenea post. Mi s-a părut că e logic și am renunțat la această idee ; totuși, așa cum vă cunosc astăzi, erați omul de care aș fi avut nevoie.

Cred că într-adevăr am avut și alte gînduri în legătură cu dumneavoastră ; dar repet, dumneavoastră singur ați stricat totul ; v-ați retras tocmai în momentul în care tre-

buia să porniți la asalt. Dragul meu, trebuie să vă spun că deși aveam toată bunăvoința, numirile pe care le făceam erau în mare parte un fel de loterie. Îmi venea o idee, desemnam pe cineva, dar dacă numirea nu se făcea imediat, uitam ; aveam atîtea de făcut ! Survenea un al treilea mai norocos și el era fericitul. Dar continuă." — „Sire, am reluat, eu, care nu știam nimic despre bunele voastre intenții, eram pus într-o situație realmente ridicolă cînd trebuia să primesc numeroasele felicitări ce-mi erau adresate ; căutam să o scot la capăt cu cît mai puțină stîngăcie; dar deși mă străduiam mult în acest sens, toate erau atribuite modestiei mele ; nu i-am cerut majestății voastre decît un singur lucru : să mă numească raportor la Consiliul de Stat ; m-ați numit imediat. În legătură cu aceasta Clarke îmi reproșa că m-am înjosit ; trebuia să ceri, mi-a spus el, să fii numit consilier de stat ; sigur te-ar fi numit." — „Nu, a răspuns Împăratul, nu vă cunoșteam destul de bine, aș fi luat cererea dumneavoastră drept o ambiție absurdă." — „Sire, am avut tactul de a aprecia părerea voastră." — „Ei bine, a continuat Împăratul, e bizar fără îndoială, dar poate că totuși Clarke avea dreptate ; cererea dumneavoastră de a fi numit simplu raportor la Consiliul de Stat v-a coborît în ochii mei ; adică v-a menținut la nivelul la care v-am situat eu ; îmi plăcea să văd că șambelanii mei sînt activi, dar raportor nu era nici pe departe un lucru deosebit. E ciudat totuși, a continuat el, cum îmi amintesc acum totul... Mi-ați scris de mai multe ori ; acum îmi aduc aminte de toate, rînd pe rînd ; mi-ați prezentat un proiect în legătură cu Marea Adriatică, un proiect care m-a interesat foarte mult ; se punea problema să fim stăpînii acestei mări, să ne creăm o flotă la preț scăzut valorificînd imensele păduri din Croația ; l-am trimis ministrului, care nu mi-a mai vorbit niciodată de el...

Îmi amintesc că în timpul misiunii pe care o aveați în Olanda, am cerut corespondența și am găsit ideea de a asigura accesul flotilelor noastre din Marea Germaniei în Baltica prin canalele care unesc Elba, Oderul și Vistula ; am fost izbit de această idee care era în genul ideilor mele ; de aceea, la reîntoarcerea din misiune, văzîndu-vă la ceremonialul de dimineață, v-am spus, desigur, cîteva cuvinte, în trecere ; dar nu ați înțeles ce v-am întrebat și ați dat răspunsuri nesemnificative și neclare ; am tras concluzia că aveați poate pe cineva care vă sugera asemenea idei și am trecut mai departe, la vecinul dumneavoastră. Da, așa eram eu, dar repet, nu aveam timp să procedez altfel.

Acum cînd îmi amintesc de toate acestea, găsesc că aveați atîtea motive să meritați atenția mea încît sînt mirat și îmi spun că ați tras admirabil sforile ca să scăpați de ea, probabil că nu o doreați...

Și de ce nu v-ați folosit mai bine prietenii, de ce nu ați venit chiar dumneavoastră la mine ?" — „Sire, toți cei care erau foarte aproape de majestatea voastră se gîndeau numai la ei, prietenia lor nu trecea dincolo de amabilitate ; a vorbi, a cere ceva pentru un altul însemna să uzezi de creditul pe care îl ai, și fiecare își păstra creditul numai pentru sine ; dealtfel, din moment ce eram eu însumi în preajma voastră, nu se mai cădea să vă vorbească altcineva despre mine decît eu însumi ; or, sire, momentele prielnice erau foarte scurte, părerile bune pe care le aveați despre mine foarte nesigure, trebuia să mă remarc în fața voastră prin foarte puține cuvinte, nu eram deloc convins că m-aș putea face înțeles, mă temeam foarte mult că aș putea face o impresie defavorabilă, că o să mă pierd cu totul, încît am preferat să mă abțin ; căci un aranjament de culise nu însemna nimic, mai trebuia să dea rezultate." — „Da, a spus Împăratul, poate că ați procedat foarte bine, ați judecat foarte bine lucrurile ; din cîte vă

cunosc astăzi, rezervat, timid, poate că într-adevăr n-aţi fi avut decît de pierdut. Îmi aduc aminte, de asemenea, căci acum îmi vin toate în minte, rînd pe rînd, de o împrejurare care v-a fost poate defavorabilă. Propunîndu-vă ca şambelan, domnul de Montesquiou a spus că aveţi o avere foarte mare ; curînd după aceea am aflat că nu era aşa, şi nu vreau să spun că vă făceam dintr-asta o vină, sau că aş fi avut ceva personal împotriva dumneavoastră, dar alţii care ar fi vrut să fie şambelani au protestat că nu au fost preferaţi, deşi aveau avere mai mare, sau v-au dat ca exemplu cînd li s-a obiectat că nu au destulă avere. Aşa stăteau lucrurile la Curte." — „Ceea ce înseamnă, sire, am continuat eu, că avînd un caracter ca al meu eram sortit să nu fiu niciodată cunoscut de majestatea voastră ?" — „Ba nu, a spus Împăratul, şi situaţia a fost aproape rezolvată : cînd m-am reîntors nu v-am numit din nou şambelan ? şi numărul lor era foarte mic ; nu aţi fost imediat făcut consilier de stat ? faptul că faceaţi parte din vechea aristocraţie, că aţi fost emigrant dar aţi rezistat la o mare încercare, a devenit un merit imens în ochii mei ; în plus, atunci se auzeau mai multe glasuri care vă lăudau comportarea ; mai devreme sau mai tîrziu ne-am fi cunoscut mai bine etc."

Sîmbătă 22

Vremea era foarte rea ; către ora trei, Împăratul m-a chemat : era în cabinetul topografic, înconjurat de toţi ; era ocupat cu desfacerea lăzilor cu cărţi aduse de *Newcastle*. Împăratul punea mîna el însuşi cu un fel de bucurie ; oamenii se modelează după împrejurări ; bucuriile lor se modelează după necazurile pe care le îndură. Văzînd colecţia de *Monitoare* atît de aşteptată, Împăratul s-a bucurat

foarte mult, a luat-o și nu s-a mai despărțit de ea tot restul zilei.

După cină, Împăratul a început să citească relatarea călătoriilor în Africa ale lui Park și Horneman, ale căror trasee le urmărea pe *Atlasul* meu. Horneman și Societatea Africană din Londra vorbeau îndelung, în aceste relatări, despre serviciile, despre generozitatea generalului șef al armatei din Egipt (Bonaparte) care se străduise să-i ajute în descoperirile lor etc. Expresiile politicoase și agreabile folosite în legătură cu acest subiect îl mirau și îl bucurau pe Împărat, care de multă vreme s-a obișnuit să-și citească numele, pe care îl găsește totuși peste tot, numai înconjurat de epitete întotdeauna jignitoare.

Duminică 23

Către ora trei, m-am dus la Împărat. Animat de bucuria prilejuită de noile sale cărți, își petrecuse toată noaptea citind și dictîndu-i note lui Marchand : era foarte obosit ; vizita mea i-a oferit un repaus, și-a făcut toaleta, apoi ne-am dus să ne plimbăm în grădină...

După cină, Împăratul a cerut să i se dea *Atlasul* meu, voind să verifice rezumatul celor tocmai citite în cărțile despre Africa și s-a mirat că totul era redat atît de fidel.

A trecut apoi la comerț, la principiile comerțului, la sistemele cărora le-a dat naștere. Împăratul i-a combătut pe economiști, ale căror principii puteau fi juste în teorie, dar deveneau vicioase prin aplicarea lor. Combinațiile politice ale diferitelor state, continuă el, făceau ca aceste principii să fie greșite ; localitățile fiind deosebite ar cere în fiecare moment devieri de la marea lor uniformitate. Vămile pe care le blamează economiștii nu ar trebui să fie un obiect de fisc, e adevărat ; dar trebuiau să fie sprijinul și garanția unui popor ; trebuiau să se adap-

teze naturii și obiectului comerțului. Olanda, care era lipsită de producție, de manufacturi, și nu avea decît un comerț de tranzit și de comisioane, nu trebuia să cunoască nici o piedică, nici o barieră. Franța, dimpotrivă, bogată în produse, în industrii de tot felul, trebuia să fie mereu în gardă împotriva importurilor dintr-o țară care-i era încă superioară ; trebuia să fie împotriva avidității, egoismului, indiferenței comisionarilor.

„Departe de mine gîndul, spunea Împăratul, de a cădea în greșeala oamenilor cu sisteme moderne ; de a crede că eu însumi și ideile mele reprezentăm înțelepciunea popoarelor. Adevărata înțelepciune a popoarelor este experiența. Și uitați-vă cum gîndesc economiștii : ne laudă fără încetare prosperitatea Angliei și ne-o dau mereu drept model. Dar ea este țara cu cel mai aspru, cel mai absurd sistem vamal, și ei se declară fără îndoială împotriva vămilor ; ar vrea ca noi să nu avem. Proscriu, de asemenea, prohibițiile ; și Anglia e țara care dă exemplu în materie de prohibiție ; și sînt, într-adevăr, necesare pentru anumite lucruri ; nu ar putea fi suplinite de forța legilor ; contrabanda și fantezia ar face să dea greș intenția legiuitorului. Noi, în Franța, sîntem încă foarte înapoiați în aceste domenii delicate ; sînt încă străine sau confuze pentru masa societății. Și totuși, ce pas înainte am făcut, ce idei juste s-au răspîndit doar prin clasificarea ierarhică pe care am consacrat-o, a agriculturii, a industriei și a comerțului ! lucruri atît de deosebite și de o gradare atît de reală și de importantă !

1 *Agricultura* : sufletul, cea dintîi bază a Imperiului ;

2 *Industria* : bunăstarea, fericirea populației ;

3 *Comerțul exterior* : prisosul, buna folosire a celorlalte două.

Agricultura nu a încetat să progreseze în perioada Revoluției. Străinii o credeau pierdută la noi în țară. În

1814, englezii au fost obligaţi să mărturisească totuşi că aveam puţine lucruri de învăţat de la ei sau chiar nimic.

Industria sau manufacturile şi comerţul interior au făcut progrese imense sub domnia mea. Punerea în practică a chimiei în manufacturi le-a făcut să avanseze cu paşi de uriaşi. Le-am imprimat un avînt care va fi simţit în toată Europa.

Comerţul exterior, infinit mai prejos decît celelalte două prin rezultatele lui, le-a fost întotdeauna subordonat în concepţia mea. El e făcut pentru celelalte două ; celelalte două nu sînt făcute pentru el. Interesele acestor baze esenţiale sînt divergente, adesea opuse. Le-am favorizat întotdeauna după rangul lor natural dar nu am putut şi nici nu s-ar fi cerut să le satisfac pe toate odată. Timpul va arăta ce îmi datorează fiecare, resursele naţionale pe care le-am creat pentru ele, eliberarea faţă de englezi pe care am determinat-o. Cunoaştem acum secretul tratatului de comerţ din 1783. Franţa îl blamează şi acum pe autorul lui ; dar englezii l-au impus, ameninţînd că altfel vor reîncepe războiul. Au dorit să facă acelaşi lucru după tratatul de la Amiens ; dar eram puternic şi mă uitam la ei de sus. Le-am răspuns că şi dacă ar cuceri Montmartre, tot aş refuza ; şi aceste cuvinte s-au auzit în întreaga Europă.

Îl vor impune acum, dacă opinia publică, întreaga naţiune nu-i va forţa cumva să dea înapoi ; şi această aservire ar fi, într-adevăr, o infamie în plus chiar în ochii acestei naţiuni care începe să-şi înţeleagă just interesele.

Cînd am preluat conducerea statului, americanii, care veneau la noi datorită neutralităţii lor, ne aduceau materie primă şi aveau impertinenţa să plece cu navele goale pentru a le umple la Londra cu mărfuri englezeşti manufacturate. Mai aveau şi impertinenţa de a face plăţile, dacă erau plăţi de făcut, prin Londra ; de aici marile pro-

fituri ale manufacturierilor și comisionarilor englezi, toate în detrimentul nostru. Am pretins ca nici un american să nu poată importa vreun lucru, fără a exporta de la noi de îndată echivalentul exact a ceea ce adusese ; s-a făcut mare scandal la noi, se spunea că am pierdut totul. Ce s-a întîmplat însă ? Odată porturile mele închise, și în ciuda englezilor care dominau mările, americanii s-au supus ordonanțelor mele. Ce nu aș fi obișnuit într-o situație mai bună !

Astfel, am naturalizat la noi în țară manufacturile de bumbac care comportă :

1. *Bumbac filat.* Noi nu aveam ; englezii ni-l furnizau chiar ca pe un fel de favoare.

2. *Țesături.* Nu aveam încă ; ne vindeau tot din străinătate.

3. *Boiangerii.* Era singura noastră muncă. Am vrut să dobîndim primele două branșe ; i-am propus Consiliului de Stat să interzicem importul ; au pălit cu toții. L-am chemat pe Oberkampf ; am discutat îndelung cu el : am aflat de la el că se va produce fără îndoială o zguduire, dar că după un an sau doi de consecvență va însemna o cucerire din care vom obține avantaje imense. Atunci am dat decretul meu în ciuda tuturor ; a fost o adevărată lovitură de stat.

M-am mulțumit la început să pun sub prohibiție țesăturile ; am ajuns în fine la bumbacul tors, și astăzi avem cele trei branșe, spre imensul avantaj al populației noastre, și în detrimentul și spre marea durere a englezilor ; ceea ce dovedește că în administrație ca și în război, pentru a reuși trebuie adesea să te arăți om de caracter. Dacă aș fi reușit să fac filaturi de in cum sînt cele de bumbac, și oferisem un premiu de un milion celui care ar fi inventat procedeul, lucru pe care l-aș fi obținut fără îndoială

dacă n-ar fi venit împrejurările nefericite pe care le știți [1], aș fi prohibit bumbacul dacă nu aș fi reușit să-l aclimatizez pe Continent.

Am acordat o atenție la fel de mare încurajării producției de mătăsuri. Ca împărat și ca rege al Italiei aveam o rentă de o sută douăzeci de milioane în recoltă de mătase.

Sistemul licențelor era fără îndoială vicios ! Ferească-mă Dumnezeu să fi făcut din el un principiu. Era inventat de englezi ; pentru mine nu era decît un procedeu de moment. Sistemul continental însuși, în întinderea și în rigoarea lui, nu era, după părerea mea, decît o măsură de război și de circumstanță.

Suferința și stagnarea comerțului exterior, sub domnia mea, erau impuse prin forța lucrurilor, un accident al acelor vremuri. Un moment de pace l-ar fi readus de îndată la nivelul obișnuit."

Joi 27

...Astăzi Împăratul traducea un fel de revistă sau jurnal în care se spunea că lordul Castlereagh afirmase într-o mare adunare publică, cum că Napoleon, chiar după căderea lui, spusese pe față că atîta timp cît ar fi domnit el, ar fi continuat să ducă război cu Anglia, neavînd niciodată alt scop decît acela de a o distruge.

Împăratul nu și-a putut abține iritarea pe care i-au produs-o aceste cuvinte : „Trebuie, a spus el indignat, că lordul Castlereagh e foarte familiarizat cu minciuna și contează foarte mult pe naivitatea auditorilor săi. E oare posibil ca bunul lor simț să-i lase să creadă că aș fi spus o asemenea prostie, chiar dacă aș fi gîndit-o ?..."

[1] Într-adevăr, inul se toarce acum ca și bumbacul (n. t.).

Mai departe se putea citi că lordul Castlereagh afirmase chiar în parlament că armata franceză era atît de atașată lui Napoleon, pentru că el făcea un fel de recrutare a tuturor moștenitoarelor din imperiu pe care le distribuia apoi generalilor săi. „Aici, a reluat Împăratul, lordul Castlereagh se minte din nou pe sine. A fost la noi ; ne cunoștea moravurile, legile, cunoștea adevărul ; putea să fie sigur că un asemenea lucru era imposibil, cu totul peste puterile mele. Drept cine ia el națiunea noastră ? Francezii nu erau în stare să suporte vreodată o asemenea tiranie. Fără îndoială că am făcut multe nunți și aș fi vrut să mai fac cu miile : era unul dintre mijloacele importante de a amalgama, de a topi într-o singură familie facțiuni ireconciliabile. Dacă aș fi avut mai mult timp, aș fi căutat să extind aceste căsătorii pînă în Provinciile-Reunite, chiar și la Confederația Rinului, pentru a strînge și mai mult legăturile între aceste teritorii dispersate ; dar în toate cazurile nu am folosit decît influența mea și niciodată autoritatea. Lordul Castlereagh nu are prea multe scrupule ; politica lui îi cere să mă facă odios ; în acest scop toate mijloacele sînt bune ; e în stare să uzeze de orice calomnie ; nu întîmpină nici o dificultate în această privință ; eu sînt în lanțuri, s-a folosit de toate mijloacele pentru a mă reduce la tăcere ; pentru a face orice replică imposibilă"...

Vineri 28

...Guvernatorul trecuse pe la marele-mareșal și-l făcuse să presimtă vag unele reduceri la Longwood. Spusese cu naivitate că la Londra se crezuse că libertatea de a ne întoarce în Europa care ne fusese oferită va diminua mult anturajul Împăratului. Spusese de asemenea, fără ca marele-mareșal să poată pricepe prea bine despre ce era

vorba, că dacă avem avere personală, ne putem folosi de banii noştri ca să ne plătim singuri cheltuielile, aşa cum eu am şi făcut, remarca el etc. Spusese că guvernul lui a înţeles să-i asigure Împăratului întreţinerea zilnică pentru cel mult patru persoane şi să nu-i admită musafiri la cină decît o dată pe săptămînă... Ce amănunte !... S-o fi gîndit oare să insinueze că noi, ceilalţi, ar fi trebuit să ne plătim o pensiune, şi pe viitor să contribuim cu ceva la cheltuielile casei ? Să nu se considere că ar fi fost ceva de necrezut ; am învăţat aici zi de zi să credem că totul e posibil...

REZUMATUL CELOR TREI LUNI, APRILIE, MAI ŞI IUNIE

Am mai spus şi pînă acum că-mi era imposibil, într-o culegere ca cea de faţă, să menţin în vreun fel unitatea de interes şi de scop ; or, am să încerc să realizez acest lucru amintind aici în puţine cuvinte şi fără întreruperi că starea Împăratului s-a agravat în timpul acestor trei luni ; frecvenţa mai mare a împrejurărilor în care eram rău trataţi, înrăutăţirea vizibilă a sănătăţii Împăratului, obiceiurile şi principalele lui subiecte de conversaţie ; într-un cuvînt buletinul fizic şi moral al persoanei sale. În această scurtă perioadă :

1. A sosit un nou guvernator şi s-a întîmplat să fie un om cu vederi foarte înguste sau unul foarte rău ; e ca un caporal care a primit ordine, nu ca un general care a primit instrucţiuni.

2. Se cere de la fiecare captiv o declaraţie în sensul că se supune dinainte la orice restricţie ce i-ar putea fi impusă lui Napoleon ; totul în speranţa de a-i face să se despartă de el.

3. Ni se comunică în mod oficial convenţia suveranilor aliaţi, care, fără nici o formalitate, proclamă şi consacră ostracizarea, detenţia lui Napoleon.

4. Primim hotărîrea parlamentului Angliei care converteşte în lege actul de opresiune comis de miniştrii englezi în privinţa persoanei lui Napoleon.

5. În fine, sosesc comisari, în numele monarhilor lor, pentru a supraveghea lanţurile şi a contempla suferinţele victimei ; astfel, orizontul nostru se întunecă tot mai mult, lanţurile devin tot mai grele, orice speranţă de viitoare ameliorări se spulberă, ne rămîne în faţă doar viitorul cel mai sinistru.

Sosirea noului guvernator e semnul unor mari infamii. Pentru persoana Împăratului e începutul unui nou chin ; în fiecare zi primeşte o nouă împunsătură.

Primul pas al lordului Hudson Lowe e *o insultă*, unul dintre primele lui cuvinte *o barbarie ;* unul dintre primele lui acte, *o răutate.*

Îndată după sosire pare că nu are altă preocupare, că nu a primit altă sarcină, decît aceea de a ne chinui şi a ne face să suferim în toate chipurile, în toate privinţele, cu toate mijloacele.

Împăratul, care-şi promisese la început să se mărginească la stoicismul cel mai desăvîrşit, se supără totuşi şi o spune deschis. Discuţiile sînt aprinse, breşa se deschide, fiecare zi o va face tot mai mare.

Sănătatea Împăratului se înrăutăţeşte în mod vizibil şi îl vedem schimbîndu-se văzînd cu ochii. Contrar constituţiei sale, foarte des nu se simte bine ; uneori rămîne în cameră şase zile la rînd fără a ieşi deloc ; o tainică melancolie, care se ascunde de toate privirile, poate chiar şi de propriii lui ochi, un rău mocnit încep să pună stăpînire pe el ; restrînge în fiecare zi cercul şi aşa atît de limitat al mişcărilor şi distracţiilor sale ; renunţă la călărie ; nu

mai invită nici un englez la cină ; își părăsește pînă și munca lui de fiecare zi ; dictările, în care pînă atunci părea că găsește o oarecare plăcere, nu mai avansează : e cuprins de dezgust, nu mai are curajul, îmi spune el uneori, să se apuce din nou de ele. Cea mai mare parte a zilelor le petrecea citind în camera lui, ori în convorbiri publice sau între patru ochi cu noi ; și seara ne citește el însuși, după cină, cîteva piese de teatru ale marilor noștri maeștri, sau orice altă lucrare adusă de hazard sau de capriciile momentului.

Totuși, față de noi seninătatea sufletului său, caracterul lui egal nu s-au alterat deloc în aceste împrejurări ; din contră, datorită lor ne simțim mai strîns uniți, ca o familie ; e și mai mult al nostru, și noi îi aparținem și mai mult ; în conversațiile lui se observă mai multă naturaleţe, mai multă sinceritate și interes.

Mă cheamă acum foarte des în camera lui ca să stăm de vorbă, și aceste conversații private îl fac uneori să ajungă la subiecte foarte importante, ca războiul din Rusia, din Spania, conferințele de la Tilsit și Erfurt, pe care le întîlniți în această perioadă în culegerea mea. Și aici trebuie să fac sau să repet cîteva observații pe care îi rog pe cei ce mă vor citi să nu le piardă din vedere în tot cursul acestei lucrări : prin ele vreau să previn cîteva reproșuri sau obiecțiuni pe care veți fi tentați să le faceți în privința lipsei de ordine, a insuficientei și a grăbitei finisări a unor subiecte atît de esențiale. Și aceasta pentru că, dacă nu cumva am spus-o deja, în conversații publice sau private cu Împăratul nu mi-am permis niciodată să fac vreo observație sau să cer vreo lămurire, chiar și atunci cînd mi s-au părut foarte necesare ; consideram că această rezervă îmi este impusă de :

1 Respect și bună cuviință ;

2 De teama de a întrerupe o conversaţie întotdeauna preţioasă ;

3 De speranţa de a apuca adevărul, ca să mă exprim astfel, din zbor, şi de a-l surprinde astfel mai natural ;

4 De certitudinea de a fi acum şi pentru totdeauna în preajma Împăratului ; şi de aici certitudinea că îl voi revedea curînd cu timpul menţionînd din nou aceleaşi lucruri care se vor corecta şi se vor completa de la sine ;

5 Pentru că Împăratul trebuia, cu timpul, să vadă el însuşi jurnalul meu, şi nu mă îndoiam că, încurajat de ceea ce va găsi în legătură cu aceste diverse subiecte, o să le convertească în dictări regulate ; nu am avut aceste dictări — şi de ce pasaje importante sîntem lipsiţi din această cauză !

6. În sfîrşit, şi acesta a fost unul dintre motivele mele cele mai serioase, împăratul, ajungînd uneori, în cursul unor lungi conversaţii cu totul familiare, la subiecte de cea mai mare însemnătate, nu mi le povestea totuşi pentru a mă informa, ci, de cele mai multe ori, din lipsă de ocupaţie, numai pentru a conversa ; şi s-ar fi putut spune că era vorba de un fel de flecăreală, dacă e permis să folosim o asemenea expresie în legătură cu o astfel de persoană şi cu astfel de subiecte. Se întreţinea cu mine ca şi cum ar fi trebuit să le cunosc la fel de bine ca el.

Or, eu eram cu totul străin de marile lui proiecte, aşa cum de altfel s-a întîmplat, m-am convins mai tîrziu aici, cu majoritatea celor care, pe vremea cînd era la putere, erau mai aproape de el, chiar şi cu miniştrii lui ; de aceea i se întîmpla uneori — fie pentru că figura mea exprima prea multă mirare, fie pentru că îşi dădea seama şi ştia bine ce se întîmplă — să-mi spună : „Dar asta e poate ceva nou pentru dumneata ?“ la care nu puteam răspunde altceva, ca să spun adevărul, decît : „Da, sire, e cu totul nou, în cea mai mare parte“. Ce s-ar fi întîmplat deci dacă în

aceste ocazii de nepreţuit, l-aş fi întrerupt cu stîngăcie pentru a-l face să-şi dea seama că-mi era greu să-l urmăresc sau să-l înţeleg ? fără îndoială că l-aş fi dezgustat de conversaţie şi aş fi pierdut mult. L-am lăsat deci să continue, oricît de mult aş fi dorit uneori să mă clarific. Ceea ce înţelegeam de prima dată mi se părea şi aşa de cel mai mare preţ. Împăratul se repeta adesea, ştia acest lucru : voi afla mai mult cu timpul, îmi spuneam eu, şi nu pierdeam speranţa că voi ajunge astfel să fiu destul de stăpîn pe materie pentru a îndrăzni să-mi permit, mai pe urmă, să o discut cît de cît împreună cu el ; în bunătatea pe care mi-o arăta în ultima vreme ar fi considerat un asemenea lucru suficient de cuviincios ; i-aş fi făcut chiar plăcere, sînt sigur, reamintindu-i astfel anumite idei şi oferindu-i un nou subiect de conversaţie. Din nefericire, răpirea mea subită şi neprevăzută de lîngă persoana lui m-a lăsat numai cu amănuntele pe care le culesesem pînă atunci ; şi la durerea de a fi fost smuls din preocupările pioase ce deveniseră fericirea mea, se vor adăuga de acum încolo regretele veşnice de a fi pierdut pentru istorie, din prea marea mea circumspecţie poate, o ocazie unică ce nu mai poate apărea niciodată. Îmi pare bine că am intrat atît de minuţios aici în aceste amănunte, pentru ca lumea să înţeleagă cum am obţinut o parte din relatările mele şi pentru ca, citindu-mă, oamenii să-şi poată răspunde lor înşile pentru ce anume nişte subiecte atît de importante rămîn atît de imperfecte.

Totuşi, dacă istoricul nu va găsi urma luminoasă pe care o caută şi pe care credea că ar trebui s-o găsească, va găsi măcar o mulţime de scîntei capabile să-l îndrume, negreşit, pe calea cea bună ; este o împrejurare specială care îmi va servi ca să-mi caracterizez eu însumi propria culegere spunînd că se găsesc în ea de *toate* şi *nimic* ; că nu găseşti nimic, dar de toate ; şi spunînd că nu găseşti nimic,

mă înşel desigur, căci pot fi întîlnite o mulţime de indicii despre calităţile personale, predispoziţiile naturale, inima şi sufletul omului extraordinar căruia îi este consacrată această lucrare ; în aşa fel încît îi va fi imposibil oricărui om de bună credinţă şi care caută adevărul să nu poată fi în stare să se clarifice asupra caracterului lui. Or, rog să vă amintiţi că acesta a fost unicul meu scop, singurul pe care l-am anunţat.

Capitolul al zecelea

De luni 1 iulie, pînă joi 4

Ieri, pe cînd fiul meu se plimba călare, nemaiputînd să-şi stăpînească calul şi fiindu-i frică să nu se lovească de copaci, a crezut că-i mai bine să se arunce la pămînt. Şi-a scrîntit piciorul destul de rău pentru a fi condamnat să stea o lună în şezlong.

Împăratul a binevoit să intre în camera mea, către ora unsprezece, pentru a se interesa de situaţia fiului meu, pe care l-a certat foarte aspru pentru neîndemînarea lui. L-am urmat în grădină unde a luat masa, lucru pe care nu-l mai făcuse de multă vreme.

Am ajuns să vorbim despre jafurile la care se dedau armatele şi despre ororile pe care ele le antrenează.

Pavia, spunea Împăratul, a fost singurul oraş pe care l-a lăsat să fie jefuit : îl promisese soldaţilor săi pentru douăzeci şi patru de ore ; dar după trei ore n-a putut să mai suporte şi i-a pus capăt. „Nu aveam decît o mie două sute de oameni, spunea el ; strigătele populaţiei, care ajungeau pînă la mine, au fost mai puternice. Dacă ar fi fost

douăzeci de mii de soldați, dimpotrivă, ei ar fi fost aceia care ar fi înăbușit cu numărul lor vaietele populației ; nu ar fi ajuns nimic pînă la mine. De altfel, continua el, din fericire, politica e perfect de acord cu morala pentru a se opune jafului. Am meditat mult asupra acestui subiect ; am fost pus adesea în situația de a-mi răsplăti în acest fel soldații, aș fi acceptat-o dacă aș fi găsit vreun avantaj într-asta. Dar nimic nu e mai propriu să dezorganizeze și să ducă la pierzanie o armată decît jaful. Un soldat nu mai cunoaște disciplina de îndată ce poate jefui ; și dacă s-a îmbogățit prin jaf, devine imediat un soldat prost ; nu mai vrea să se bată. De altfel, mai spunea el, jaful nu stă în obiceiurile francezilor ; soldatul nostru e bun la inimă ; odată ce a trecut primul moment de furie, se potolește"...

Către ora trei, noul amiral, sir Pulteney Malcolm, și toți ofițerii săi i-au fost prezentați Împăratului. Amiralul a vorbit mai întîi singur cu el aproape două ore. A fost desigur foarte impresionat de convorbire, fiindcă atunci cînd a ieșit a spus că auzise o frumoasă și excelentă lecție de istorie a Franței.

Împăratul i-a spus probabil, la sfîrșit, cuvintele pe care cred că le-am mai scris undeva mai înainte, în legătură cu același subiect : „Ați impus Franța la o contribuție de șapte sute de milioane ; eu am impus Angliei una de peste zece miliarde. Voi v-ați ridicat contribuția prin forța baionetelor ; eu am procedat astfel încît parlamentul vostru să o impună pe a mea !" — „Și, într-adevăr, așa trebuie analizate lucrurile", a răspuns amiralul.

Amiralul era la Bruxelles și lua cina cu lordul Wellington cînd Blücher a trimis vestea că e atacat. Wellington, spunea amiralul, avea la Waterloo nouăzeci de mii de oameni și Bülow douăzeci și cinci de mii. Exact numărul pe care îl estimase și Împăratul ; amiralul aducea din America douăsprezece mii de vechi soldați cu ex-

perienţă ; şi nu bănuiau ce se întîmpla în Europa. Pe mare, un vas l-a informat de revoluţia ce s-a produs prin reîntoarcerea de pe insula Elba ; i se părea atît de uluitoare încît nu-i venea să creadă. Totuşi, cînd a ajuns lîngă Plymouth, a primit ordin să se îndrepte cu toată viteza spre Ostende ; a ajuns la timp ; patru mii de oameni au putut lua parte la bătălie şi erau fără îndoială cei mai buni din toată linia de bătaie, ne asigura amiralul. Cine poate şti cît de mare le-a fost influenţa ! Englezii au crezut toată ziua că bătălia e pierdută şi sînt de acord că aşa ar fi fost fără greşeala lui Grouchy. Amiralul venise el însuşi în timpul bătăliei aproape de locul în care se afla Wellington.

Vineri 5

După ce s-a plimbat o vreme prin grădină, Împăratul s-a urcat în caleaşcă. Vremea era splendidă ; am făcut două tururi în galop. Eram numai eu şi cu el. Mi-a vorbit mult de fiul meu, de viitorul lui, cu un interes şi cu o bunătate care mă copleşeau. Îmi spunea că avînd în vedere vîrsta lui, faptul că era cu noi în Sfînta-Elena era de nepreţuit pentru restul vieţii lui ; că moralul lui se dezvolta aici ca într-o seră caldă etc.

După cină, Împăratul a revenit asupra evenimentelor din 18 brumar şi ni le-a relatat cu o mulţime de mici amănunte. Cum a dictat de multă vreme despre acest eveniment generalului Gourgaud, veţi găsi acolo lucrurile esenţiale. Eu voi da aici numai cîteva amănunte sau lucruri secundare care fără îndoială nu se află acolo.

La întoarcerea din Egipt situaţia lui Napoleon era unică. Se văzuse de îndată solicitat de toate partidele şi le cunoscuse toate secretele. Erau trei partide foarte distincte : *le Manège,* printre şefii cărora se găsea un

general [1] foarte cunoscut, *les Modérés*, conduși de Sieyès și *les Pourris* [2], spunea el, cu Barras în frunte.

Hotărîrea pe care a luat-o Napoleon de a se alătura Moderaților, l-a expus la mari primejdii, spunea el. Cu Iacobinii nu ar fi riscat nimic ; se oferiseră să-l numească *dictator :* „Dar după ce aș fi învins alături de ei, ar fi trebuit aproape imediat să-i înving chiar pe ei. Un club nu poate suporta un șef durabil, are nevoie de cîte unul pentru fiecare pasiune. Or, a te servi într-o zi de un partid pentru a-l ataca a doua zi, orice pretext ai invoca, înseamnă totuși să trădezi ; era ceva contrar principiilor mele."

„Dragul meu, îmi spuse Împăratul, altă dată, după ce a evocat din nou evenimentele din brumar, este o mare distanță, trebuie să recunoști, între acest eveniment și conspirația lui Saint-Réal [3], în care au fost mult mai multe intrigi și mult mai puține rezultate : a noastră a fost o acțiune rapidă. E sigur, adăuga el, că niciodată o mare revoluție nu a produs mai puține frămîntări, atît de mult era dorită ; de aceea a fost salutată de toată lumea.

În ceea ce privește participarea mea la executarea complotului, eu m-am mărginit să convoc la o anume oră mulțimea invitaților mei și să merg în fruntea lor pentru a pune mîna pe putere. Din fața ușii mele, de pe peronul casei și fără a-i preveni dinainte, i-am condus la această cucerire : în mijlocul cortegiului lor strălucitor, înconjurat de via lor bucurie, de entuziasmul lor general, am urcat la tribuna Consiliului bătrînilor spre a le mulțumi pentru dictatura cu care mă investeau.

[1] Jourdan (1762—1833) ; a servit sub Imperiu și a devenit mare mareșal. A fost înnobilat după Restaurație (n. t.).

[2] Denumirile celor trei partide ar putea fi echivalate prin : *Sforarii, Moderații* și *Putregaiul* (n. t.).

[3] Abatele de Saint-Réal ; istoric — 1639—1692 (n. t.).

S-a discutat în mod metafizic şi se va discuta încă multă vreme dacă nu am violat legea, dacă nu am fost criminal ; dar toate acestea sînt abstracţii, bune cel mult pentru cărţi şi pentru oratorii de ocazie, şi care trebuie să dispară în faţa necesităţii imperioase ; ar fi ca şi cum l-ai acuza pe marinarul care taie catargele pentru a salva vasul. Adevărul e că fără noi patria era pierdută şi că am salvat-o. De aceea autorii, marii actori ai acestei memorabile lovituri de stat, în loc să nege şi să se justifice, trebuie, la fel ca acel roman [1], să se mărginească la a le răspunde cu mîndrie acuzatorilor lor : *Noi spunem că ne-am salvat ţara, veniţi cu noi să le mulţumim zeilor.*

Şi e cert că toţi cei care erau antrenaţi pe vremea aceea în vîrtejul politic au avut cu atît mai puţin dreptul legitim să protesteze, cu cît toţi erau de acord că o schimbare era indispensabilă, toţi o doreau, şi fiecare în parte căuta să o opereze. Eu am produs schimbarea cu ajutorul Moderaţilor : curmarea bruscă a anarhiei, revenirea imediată a ordinii, a unirii, a forţei, a gloriei au fost rezultatele ei. Cele pe care le-ar fi obţinut Iacobinii sau Imoralii ar fi fost oare superioare ? Ne este îngăduit să credem că nu. Totuşi e foarte normal ca ei să fi rămas nemulţumiţi şi să fi protestat energic. De aceea numai vremurilor de mai tîrziu şi unor oameni mai dezinteresaţi le aparţine dreptul de a se pronunţa cu judecată asupra acestui mare eveniment."

În plus, iată două lucruri care vor ajuta să fie apreciată starea reală în care se afla Republica în vremea lui brumar. După ziua aceea nu se mai găseau în trezo-

[1] Scipio Africanul. Acuzat de corupţie, cel care l-a învins pe cartaginezul Hannibal şi a salvat Roma, a reamintit faptele sale de arme adresîndu-se mulţimii : „Romani ! Într-o zi ca aceasta l-am învins pe Hannibal la Zamma : să mergem la Capitoliu ca să mulţumim zeilor !" (n. t.).

rerie nici măcar bani pentru expedierea corespondenței ; și cînd consulul voi să cunoască forța reală a armatei a fost nevoit să trimită oameni la fața locului. „Dar, spunea el, aveți, desigur, evidența la biroul armatei ?“ — „La ce ne-ar servi, i se răspundea, s-au făcut foarte multe mutări a căror evidență n-a putut fi ținută.“ — „Dar, atunci aveți măcar evidența cu plata soldelor, care ne va ajuta să ne atingem scopul !“ — „Nu plătim soldele.“ — „Dar evidența alimentelor ?“ — „Nu hrănim armatele.“ — „Dar evidența îmbrăcămintii ?“ — „Nu le îmbrăcăm.“

După revoluția din brumar, erau trei consuli provizorii : Napoleon, Sieyès și Ducos. Era nevoie de un președinte. Criza era ascuțită și făcea ca generalul să fie foarte necesar, de aceea s-a așezat el în fotoliul prezidențial și cei doi acoliți ai săi nici nu s-au gîndit să i-l dispute. Ducos, de altfel, s-a pronunțat din clipa aceea odată pentru totdeauna. Numai generalul putea să-i salveze, spunea el ; și din momentul acela se declară pentru totdeauna de părerea lui în toate problemele. Sieyès și-a mușcat buzele ; dar a trebuit să facă același lucru.

Sieyès își calcula cu asiduitate interesele. Chiar de la prima ședință comună a celor trei consuli, și de îndată ce au rămas numai ei singuri, Sieyès s-a dus misterios la ușă să vadă dacă nu ascultă cineva ; apoi, reîntorcîndu-se la Napoleon i-a spus cu amabilitate și în șoaptă arătîndu-i o comodă : „Vedeți mobila frumoasă de colo ? probabil că nu bănuiți ce valoare are“. Napoleon crezu că-l invita să privească o piesă din mobilierul coroanei, care fusese poate a lui Ludovic al XVI-lea. „Nu-i vorba de asta, îi spuse Sieyès, văzînd că nu înțelege ; am să vă explic. În ea se găsesc peste opt sute de mii de franci ! ! ! (Și holbă ochii.) În cursul magistraturii noastre directoriale ne-am gîndit că un director care nu mai e în post, s-ar putea foarte bine întoarce în sînul familiei fără o para, ceea ce nu era

convenabil. Am născocit deci această casă, din care luam o mică sumă pentru fiecare membru care pleca. Fiindcă acuma nu mai sînt directori, iată-ne deci stăpîni pe rest. Ce vom face cu ei ?" Napoleon, care ascultase cu mare atenţie şi începea, în sfîrşit, să priceapă, i-a răspuns : „Dacă aflu şi eu, suma va intra în trezoreria publică ; dar dacă nu ştiu de ea, şi încă nu ştiu nimic, puteţi s-o împărţiţi între voi, dumneata şi Ducos, care sînteţi amîndoi foşti directori ; numai grăbiţi-vă, căci mîine va fi poate prea tîrziu". Colegii n-au aşteptat să li se spună de două ori, observă Împăratul ; Sieyès s-a însărcinat imediat cu această operaţiune şi a făcut împărţeala, ca în fabulă, luîndu-şi partea leului. A făcut mai multe părţi ; a luat una pentru că era director mai vechi, o alta pentru că rămăsese în funcţie mai multă vreme decît colegul lui, o alta pentru că avusese ideea acestei fericite schimbări etc. Pe scurt, spuse Împăratul, şi-a adjudecat şase sute de mii de franci şi nu-i trimise decît două sute de mii bietului Ducos, care revenindu-şi după emoţia de la început, voia neapărat să revizuiască socoteala şi căuta prilej de ceartă. Amîndoi reveneau mereu asupra acestui subiect şi îi cereau colegului lor să-i împace ; dar acesta răspundea întotdeauna : „Lămuriţi lucrurile între voi doi ; şi mai ales, potoliţi-vă ; căci dacă zvonul o să ajungă pînă la mine va trebui să renunţaţi la tot" [1].

---

[1] Prietenii d-lui Sieyès, şi sînt numeroşi, s-au supărat din cauza acestei anecdote ; dacă aş fi aflat din timp obiecţiile, m-aş fi hotărît poate s-o las de-o parte. Dar a o suprima acum, după ce a apărut odată în prima ediţie, ar însemna să-i recunosc un sens şi o importanţă pe care nu le are, căci suma de care era vorba nu aparţinea statului şi d-nii Sieyès şi Ducos aveau în mod incontestabil drepturi asupra ei. Aşa credea şi Napoleon care, ca întotdeauna, lipsit de prejudecăţi şi de idei preconcepute, vorbeşte în altă parte despre d-l Sieyès în termenii cei mai elogioşi şi citează mai ales probitatea lui. Nu mai rămîne deci decît hazul

„Cînd s-a pus problema să cădem de acord asupra unei constituţii, spunea Împăratul, Sieyès a provocat o altă scenă foarte hazlie. Împrejurările şi opinia publică făcuseră din el un fel de oracol în această problemă ; el prezentă deci în cadrul comisiilor din cele două consilii, misterios şi măsurat, diferitele baze care au fost în întregime adoptate, bune, imperfecte sau proaste. În fine îşi încorună opera dezvăluind cine ar fi fost prima somitate, lucru care era aşteptat cu mare nerăbdare şi curiozitate. Propunea un *mare elector* care ar fi avut reşedinţa la Versailles, un venit anual de şase milioane, şi ar fi reprezentat demnitatea naţională fără să aibă o altă îndatorire decît aceea de a numi doi consuli : pe cel al *păcii* şi pe cel al *războiului*, absolut independenţi în funcţiile lor. Iar dacă acest elector ar fi făcut o alegere proastă, Senatul trebuia să-l *absoarbă*. Aceasta era expresia tehnică, adică să-l facă să dispară, obligîndu-l să reintre, drept pedeapsă, în masa cetăţenilor de rînd."

Napoleon, din lipsă de experienţă în adunări şi, de asemenea, dintr-o prudenţă cerută de circumstanţe, luase parte puţin sau deloc la şedinţele precedente ; dar aici, la punctul decisiv, începu să rîdă de Sieyès şi făcu praf ceea ce el numea neghiobiile metafizice ale acestuia. Lui Sieyès nu-i plăcea să se apere, spunea Împăratul, şi nici nu ştia să se apere. Încercă totuşi să spună că la urma urmei nici un rege nu e altceva. Napoleon îi răspundea : „Dar luaţi abuzul drept principiu, umbra drept corp". Apoi, îl dădu gata spunînd : „Şi cum aţi putut să vă închipuiţi, domnule Sieyès, că un om cu oarecare talent şi

povestirii ; povestire care e într-adevăr foarte nostimă, fie că detaliile sînt exacte, fie că sînt inventate ; căci prietenii d-lui Sieyès le infirmă ; dar chiar şi în acest caz, cu ce i-ar putea dăuna d-lui Sieyès ? Importanţa şi celebritatea carierei lui politice nu l-au înălţat oare deasupra ridicolului ? (n. a.).

cu puţină onoare s-ar resemna cu rolul de porc pus la îngrăşat cu cîţeva milioane ?" După o asemenea ieşire, care, spunea Împăratul, a făcut să rîdă în hohote întreaga asistenţă, creaţia lui Sieyès rămase îngropată ; nu a mai putut în nici un chip să revină asupra marelui elector şi adunarea se decisese pentru un prim consul investit cu putere supremă de decizie, avînd dreptul de a numi în toate funcţiile, şi doi consuli adjuncţi, dar numai cu vot deliberativ. De fapt din acel moment se realiza unitatea puterii. Primul consul era un adevărat preşedinte al Americii, învăluit în forme pe care le mai dictau încă susceptibilităţile momentului ; drept care Împăratul spune că de fapt domnia lui a început din ziua aceea.

Împăratul regreta într-un fel că Sieyès nu fusese unul dintre cei trei consuli. Acesta, după ce refuzase la început, regretă de asemenea, dar prea tîrziu. Sieyès se înşelase în privinţa naturii acestor trei consuli, spunea Napoleon ; se temea pentru amorul lui propriu şi era îngrijorat că va trebui tot timpul să-l combată pe primul consul. „Ceea ce ar fi fost adevărat, observa Împăratul, dacă toţi consulii ar fi fost egali ; atunci ne-am fi duşmănit cu toţii ; dar cum constituţia îi făcuse subordonaţi, nu mai exista luptă din amor propriu şi nici motive de duşmănie, dar existau o mie pentru o unitate adevărată." Sieyès a recunoscut acest lucru, dar prea tîrziu. Împăratul spunea că ar fi putut fi foarte util în Consiliu, poate mai bun ca ceilalţi, pentru că avea cîteodată idei noi şi foarte clarvăzătoare, dar că, în rest, nu era deloc apt să guverneze. În ultimă instanţă, spunea Împăratul, pentru a guverna trebuie să fii militar ; nu poţi guverna decît cu cizme şi pinteni. Sieyès, fără să fi fost fricos, se temea de toate : spionii lui din poliţie îi tulburau liniştea. La palatul Luxembourg, în timpul consulatului provizoriu, îl trezea adesea pe Napoleon, colegul său, şi îl hărţuia cu noile

uneltiri despre care afla mereu de la poliţia lui particulară. — „Dar au cîştigat şi garda noastră de partea lor ?“ îl întreba acesta. — „Nu.“ — „Ei bine, atunci mergeţi şi vă culcaţi. Şi ca să încheiem discuţia, dragul meu, în război, ca şi în dragoste, nu trebuie să priveşti prea departe. Vom avea timp să ne îngrijorăm atunci cînd îi vor ataca pe cei şase sute de oameni pe care-i avem.“

Împăratul spunea că la urma urmelor, prin Cambacérès şi Lebrun alesese doi oameni merituoşi, două personalităţi distinse ; amîndoi înţelepţi, moderaţi, capabili, dar de nuanţe cu totul opuse. Unul, advocat al abuzurilor, al prejudecăţilor, al vechilor instituţii, al revenirii la onoruri, la distincţii etc. ; celălalt rece, sever, insensibil, combătînd toate aceste lucruri, cedînd fără iluzii, ajunse bine-înţeles adeptul unor idei himerice.

Napoleon constata din nou că Sieyès l-ar fi ajutat poate să dea o altă culoare, o altă turnură, alte nuanţe administraţiei imperiale ; dar i-am răspuns că această variantă ar fi făcut numai rău ; căci pe vremea aceea alegerea făcută de Napoleon fusese foarte lăudată. Cei pe care îi chemase, i-am spus, nu erau în situaţia de a fi dezavuaţi de nimeni în Europa. Făcuseră mult ca să-i ralieze părerile de diferite nuanţe care existau printre noi în Franţa ; nu la fel s-ar fi întîmplat în cazul lui Sieyès. După mulţi, numele şi amintirea lui ar fi adus prejudicii actelor la care el ar fi participat, şi se povestea pe vremea aceea, cu un zel din care se vedea toată duşmănia ce i se purta, despre un schimb de cuvinte care ar fi avut loc la Tuileries, între el şi Împărat. Se spunea că vorbindu-i Împăratului despre Ludovic al XVI-lea, lui Sieyès i-a scăpat cuvîntul *tiran*. „D-le abate, zice-se că i-ar fi răspuns Împăratul, dacă ar fi fost tiran, dumneavoastră aţi face li-

turghii şi eu nu aş fi aici." Împăratul a zîmbit auzind această anecdotă fără a spune în vreun fel dacă era sau nu ceva adevărat. Se va vedea mai departe că era falsă.

De sîmbătă 6, pînă luni 8

E multă vreme de cînd n-am vorbit despre guvernator. Căutam să-l îndepărtăm cît mai mult cu putinţă din gîndul nostru ; nu-l mai vedeam aproape deloc. Manierele lui necuviincioase, vexatoare, mă obligă să revin azi asupra lui ; se pare că s-a angajat într-o nouă activitate. Ne-a sechestrat nişte scrisori venite din Europa, deşi veniseră deschise, şi a făcut-o în modul cel mai ostentativ ; şi numai pentru că nu trecuseră prin mîna secretarului de stat, fără să aibă în vedere că dacă omisiunea unei formalităţi poate fi uşor reparată în Anglia, ea rămîne fără leac pentru noi, la două mii de leghe distanţă. Dacă măcar, executînd atît de riguros litera instrucţiunilor, avea omenia de a ne spune că a primit aceste scrisori, ne liniştea în privinţa unor oameni a căror nepăsare sau sănătate o deplîngeam ; dar a comis barbaria de a face totul în secret. Acum cîteva zile contesa Bertrand scrisese în oraş şi el a pus mîna pe bilet şi i l-a trimis înapoi ca fiind scris fără încuviinţarea lui. A însoţit această jignire de o scrisoare prin care ne interzicea de acum înainte orice comunicare în scris sau chiar verbală, cu localnicii, fără avizul lui ; şi, ceea ce este mai absurd şi de necrezut, ne interzicea acest lucru chiar cînd e vorba de unele persoane pe care ne lasă să le vizităm nestingheriţi. A însoţit publicarea legii care ne privea, cu noi comentarii care au răspîndit teroarea printre locuitori ; se plînge de cheltuielile excesive de la masa Împăratului ; insistă să facem mari reduceri. Nu se crezuse că generalul Bonaparte va avea atîtea persoane în jurul lui. Miniştrii, ne spune el

cu naivitate, erau ferm convinşi că după ce ne-au dat permisiunea de a pleca ne vom decide să-l părăsim pe Împărat etc. Toate aceste şicane au dus la un schimb de note destul de aprinse. Referitor la o notă a guvernatorului, în care spunea că dacă restricţiile pe care ni le impune ni se par prea aspre, puteam scăpa de ele plecînd, Împăratul a dictat el însuşi următorul adaos la răspunsul pe care îl şi concepusem : „Copleşiţi de el cu onoruri în timpuri prospere, pentru noi este o mare bucurie să-l slujim astăzi, cînd nu mai poate face nimic pentru noi ; şi cu atît mai rău pentru oricine nu înţelege această purtare"...

Duminică 14

În timpul cinei, vorbindu-se despre toalete şi despre podoabe, se spunea că dintre marile personalităţi ale zilei nici una nu împinsese ridicolul mai departe ca Murat şi, pe deasupra, ţinuta lui vestimentară era de cele mai multe ori atît de ciudată, atît de bizară, încît publicul îl numea regele Franconi [1]. Împăratul a rîs cu poftă şi a recunoscut că era adevărat, că unele costume şi anumite maniere îi dădeau într-adevăr uneori un aer de scamator, de saltimbanc. Revenindu-se la vestimentaţie, cineva a adăugat că şi Bernadotte îi acorda o grijă extraordinară şi, multă vreme, şi Lannes. Împăratul s-a arătat foarte surprins de cele ce afla în legătură cu ultimii doi. Şi în mod firesc, a ajuns să repete deosebitul lui regret pentru pierderea mareşalului Lannes...

Cum apoi am revenit la Murat, cineva spuse că el a influenţat în mare măsură nenorocirile din 1814. „El le-a determinat, a aprobat Împăratul, el e una din principalele cauze care ne-au adus aici. Dealtfel, prima greşeală

[1] Fondatorul unui circ (n. t.).

e a mea. Pe mulţi i-am făcut prea mari ; i-am ridicat cu mult mai sus decît le îngăduiau posibilităţile lor spirituale. Citeam cu cîteva zile în urmă proclamaţia pe care a dat-o cînd s-a despărţit de vice-rege ; nu o cunoşteam pînă atunci. E greu de închipuit mai multă josnicie : spune în ea că a sosit vremea de a alege între două stindarde, cel al crimei sau cel al virtuţii ; or, tocmai de stindardul meu spune că e al crimei. Chiar el, Murat, opera mea, soţul sorei mele, cel care îmi datorează totul, care nu ar fi fost nimic, care nu există, care nu e cunoscut decît prin mine, scrie aceste cuvinte ! E greu să te desparţi de nefericire cu mai multă brutalitate, să alergi cu mai multă lipsă de pudoare spre o nouă soartă."

Din clipa aceea, Doamna Mamă nu a mai vrut să aibă nici un fel de raporturi nici cu el, nici cu nevastă-sa ; oricîte eforturi au depus pentru a se apropia de ea, răspunsul ei era întotdeauna că are oroare de trădători şi de trădare. De îndată ce a ajuns la Roma, după dezastrele din 1814, Murat s-a grăbit să-i trimită, din grajdurile lui din Neapole, opt cai foarte frumoşi. Doamna nici n-a voit să audă de ei. A respins de asemenea toate tentativele fiicei sale Carolina, care nu contenea să repete că, la urma urmelor, ea nu avea nici o vină, că ea nu era amestecată în nimic, că nu-i putuse comanda bărbatului ei. Dar doamna îi răspundea precum Clytemnestra [1] : „Dacă nu ai putut să-i comanzi, ar fi trebuit să-l înfrunţi ; or, cum ai luptat împotriva lui ? cît sînge a curs ? Numai peste cadavrul tău ar fi trebuit să ajungă soţul tău să-şi străpungă fratele, binefăcătorul, stăpînul vostru."

„Cînd m-am întors de pe insula Elba, continuă Împăratul, Murat s-a zăpăcit văzînd că am debarcat. Primele

[1] Soţia lui Agamemnon, regele micenienilor. Şi-a ucis soţul, cînd acesta s-a reîntors din războiul troian, ca să se poată căsători cu amantul ei Egiste (n. t.).

veşti spuneau că sînt în Lyon. Era obişnuit cu marile întorsături ale norocului meu. Mă văzuse de mai multe ori în împrejurări extraordinare. Mă şi credea stăpîn al Europei şi nu se mai gîndea la altceva decît să-mi smulgă Italia ; căci acesta era scopul său şi în el îşi pusese toate speranţele. În zadar oameni cu mare credit în faţa popoarelor pe care el voia să le ducă la răscoală i-au spus că se înşeală ; că italienii aveau un rege, că acesta se bucura de dragostea şi stima lor. Nimic nu l-a putut împiedica. S-a dus singur la pieire şi a contribuit la a doua noastră cădere, căci austriecii, neîndoindu-se că făcea totul instigat de mine nu au vrut să mă creadă şi s-au îndoit de mine. Sfîrşitul nefericit al lui Murat e consecinţa acestei purtări. Murat avea un mare curaj şi foarte puţină minte. Diferenţa prea mare dintre aceste două calităţi îl explică în întregime. Era greu, chiar imposibil să fii mai viteaz decît Murat şi decît Lannes. Murat rămăsese numai viteaz. Spiritul lui Lannes se ridicase la nivelul curajului său ; devenise un gigant.

Şi totuşi, a spus în încheiere Împăratul, execuţia lui Murat e un act oribil ! E un eveniment pentru moravurile Europei, o infracţiune împotriva bunei cuviinţe publice. Un rege a pus să fie împuşcat un rege recunoscut ca atare de toţi ceilalţi ! ! !... A profanat o taină !"...

Joi 18

Împăratul m-a chemat către ora patru ; se simţea foarte slăbit ; stătuse vreme de trei ceasuri într-o baie foarte caldă şi se opărise la şoldul drept la robinetul de apă fierbinte ; stînd în apă citise două volume. S-a bărbierit şi nu a vrut să se mai îmbrace.

La şapte şi jumătate, Împăratul a poruncit să se pună două tacîmuri în cabinetul lui. A fost foarte supărat că

i-au fost deranjate hîrtiile pentru a se putea folosi masa ; a poruncit să se aşeze totul la loc şi a cerut să se servească pe o altă masă.

Am discutat multă vreme... Am vorbit mult de tinereţea noastră, de vremea cînd eram la şcoala militară. De aici am trecut din nou la şcolile pe care le întemeiase, la Saint-Cyr şi la Saint-Germain. În sfîrşit a revenit asupra emigraţiei şi la cei pe care el îi numeşte „anchilozaţii noştri". Se animase, devenind vesel în urma unor anecdote pe care i le spusesem, culese din cartierul Saint-Germain în legătură cu persoana sa ; şi cum lucrurile cele mai mărunte devin mari de îndată ce le atinge el, a spus : „Văd că nu m-am pus prea bine cu foburgul vostru, Saint-Germain ; am făcut prea mult sau prea puţin. Am făcut destul pentru a nemulţumi partidul opus şi nu îndeajuns pentru a mi-l ataşa cu totul pe celălalt. Cîţiva dintre ei erau avizi de bogăţii, dar mulţimea s-ar fi mulţumit cu fleacuri şi vorbe goale cu care aş fi putut s-o satur fără a jigni de fapt noile noastre principii. Dragul meu, am făcut prea mult şi nu îndeajuns, şi totuşi această problemă m-a preocupat foarte mult. Din nefericire, eram singurul care avea aceste intenţii ; toţi cei care mă înconjurau, în loc să le susţină erau împotriva lor, deşi din punctul meu de vedere nu puteau exista decît două mari alternative : să fiţi *extirpaţi* sau să *fuzionaţi*. Prima nu putea intra în concepţiile mele ; a doua nu era uşoară, dar nu o credeam mai presus de puterile mele. Şi într-adevăr, deşi neajutat de nimeni, împiedicat chiar, reuşisem pînă la urmă. Dacă aş fi rămas la putere, aş fi dus lucrurile pînă la capăt. Ceea ce ar putea părea ceva extraordinar celui care cunoştea sufletul oamenilor şi starea societăţii. Nu cred să mai existe ceva asemănător în istorie ; că s-ar putea cita un rezultat atît de mare obţinut într-un timp atît de scurt. Îmi dădusem seama de întreaga lui im-

portanță. Trebuia să completez această fuziune, s-o cimentez cu orice preț ; ea ne-ar fi făcut invincibili. Faptul că s-a întîmplat contrariul ne-a pierdut și poate prelungi încă multă vreme nefericirile, agonia poate, sărmanei noastre Franțe. Repet din nou, am făcut prea mult sau prea puțin : ar fi trebuit să-i atrag pe emigranți cînd s-au întors în țară, aristocrația m-ar fi adorat cu ușurință ; e la fel de adevărat că, la rîndul meu aveam nevoie de o aristocrație ; ea este autenticul, singurul sprijin al unei monarhii, moderatorul ei, pîrghia, punctul ei de rezistență : fără ea statul e un vas fără cîrmă, un adevărat balon în aer. Or, ceea ce e bun în aristocrație, magia ei, constă în vechimea ei, în timp ; și acestea erau singurele lucruri pe care nu le puteam crea ; dar îmi lipseau intermediarii : d-l de Breteuil [1] se insinuase pînă la mine și mă conducea spre aristocrație. D-l de Talleyrand, care fără îndoială că nu era iubit de aristocrație, dimpotrivă, mă îndepărta de ea prin toate mijloacele. O democrație rezonabilă se mărginește să-i facă pe toți egali spre a pretinde și a obține. Adevărata cale ar fi fost aceea de a folosi rămășițele aristocrației cu formele și în slujba intențiilor democrației. Trebuiau adunate mai ales numele vechi, cele intrate în istoria noastră ; acesta era singurul mijloc de a îmbătrîni de îndată instituțiile cele mai moderne.

Aveam în această privință idei cu totul personale. Dacă Austria și Rusia mi-ar fi creat greutăți, m-aș fi căsătorit cu o franceză ; aș fi ales unul dintre cele dintîi nume ale monarhiei, ba chiar aceasta fusese prima mea idee, adevărata mea dorință ; miniștrii mei nu m-au putut împiedica de la o astfel de căsătorie decît invocînd rațiuni politice. Dacă aș fi avut în jurul meu familii ca Montmorency, Nesle, Clisson, le-aș fi căsătorit pe fiicele lor cu suverani

[1] Diplomat sub Ludovic al XVI-lea. Cînd s-a reîntors din emigrație, Napoleon i-a acordat o pensie (n. t.).

străini, adoptîndu-le. Orgoliul şi plăcerea mea ar fi fost să se răspîndească aceste frumoase mlădiţe franceze dacă ele ar fi fost ale noastre sau dacă ne-ar fi fost dăruite. Nu au ştiut să-mi ghicească intenţiile ! Şi ei şi ai mei nu au văzut în mine decît prejudecăţi, cînd de fapt eu acţionam conform celor mai profunde raţionamente. Oricum, cei din clasa dumitale au pierdut prin căderea mea mai mult decît şi-ar putea închipui !... N-au minte, nu cunosc adevărata glorie. Ce nefericită înclinaţie i-a îndemnat să prefere să se tăvălească în mocirla aliaţilor, în loc să mă urmeze pe culmile Simplonului pentru a ne impune de acolo respectul şi admiraţia întregii Europe ! Smintiţii !... În plus, a continuat el, aveam în mapa mea, şi numai timpul mi-a lipsit, un proiect care mi i-ar fi raliat pe mulţi dintre ei, ceea ce, la urma urmei, ar fi fost doar un lucru drept. Şi anume, orice descendent al unui fost mareşal sau ministru etc. ar fi fost oricînd în drept să se declare duce, prezentînd averea cerută de lege. Orice fiu de general, de guvernator de provincie etc. ar fi putut oricînd să se facă recunoscut drept conte şi aşa mai departe. Ceea ce pe unii i-ar fi avansat, altora le-ar fi întreţinut speranţele, ar fi stimulat spiritul de emulaţie al tuturor şi nu ar fi jignit orgoliul nimănui ; erau mari nimicuri, altminteri cu totul nevinovate, în calea şi în combinaţiile mele.

Naţiunile vechi şi corupte nu pot fi guvernate ca popoarele antice şi virtuoase ; astăzi pentru unul care ar sacrifica totul pentru binele public, există mii şi milioane care nu se gîndesc decît la interesele lor, la bucuriile, la vanitatea lor ; or, a pretinde să regenerezi un popor într-o clipă şi în grabă ar putea fi un act de demenţă. Geniul muncitorului trebuie să constea în aceea că va şti să folosească materialele pe care le are la îndemînă ; şi iată,

dragul meu, unul dintre secretele reluării tuturor formelor monarhiei, al revenirii la titluri, la decoraţii, la cordoane. Secretul legislatorului trebuie să constea în aceea că va şti să se folosească chiar şi de ciudăţeniile celor pe care vrea să-i conducă. Şi la urma urmei toate aceste fleacuri prezentau puţine inconveniente şi nu erau lipsite de oarecari avantaje. La gradul de civilizaţie la care am ajuns, sînt bune pentru a determina respectul mulţimii, obligînd în acelaşi timp la auto-respect ; pot satisface vanitatea celor slabi fără a-i supăra pe cei puternici etc." Era foarte tîrziu şi luîndu-şi rămas bun de la mine Împăratul mi-a spus : „Iată, dragul meu, încă o seară plăcută"...

Sîmbătă 20

Împăratul m-a chemat în cursul dimineţii ; l-am găsit citind o lucrare englezească ce trata despre taxa pentru săraci, de suma imensă, de nenumăraţii indivizi care cădeau în sarcina parohiei lor ; era vorba de milioane de oameni şi de sume evaluate la sute de milioane.

Împăratul se temea că citise greşit, că înţelesese pe dos ; nu i se părea ceva posibil, spunea el. Nu înţelegea datorită căror vicii puteau să se găsească atîţia săraci într-o ţară ca Anglia, atît de înstărită, atît de harnică, atît de bogată în resurse de muncă. Înţelegea şi mai puţin prin ce minune proprietarii supraîncărcaţi cu îngrozitoarele taxe ordinare şi extraordinare mai puteau pe deasupra să subvenţioneze satisfacerea nevoilor acestei mulţimi. „Dar noi nu avem nimic care să se poată compara nici cu a suta, cu a mia parte din această situaţie, observa el. Nu mi-aţi spus dumneavoastră că vă trimisesem într-o misiune specială, prin departamente, în legătură cu cerşetoria ? Să vedem, cîţi cerşetori avem ? Cît ne costau ? Cîte

aziluri pentru cerşetori am întemeiat ? Cîţi oameni erau în ele ? Cum stăteam cu eradicarea cerşetoriei ?"

La mulţimea aceasta de întrebări, m-am văzut obligat să-i răspund că între timp se scursese multă vreme, că de atunci am fost preocupat de multe alte lucruri, că mi-ar fi imposibil să-i răspund din memorie ; dar că în mod sigur aveam acest raport printre puţinele mele documente şi că la prima ocazie, cînd va binevoi să mă cheme, voi fi în măsură să-i satisfac dorinţa. „Dar duceţi-vă şi aduceţi-l imediat, mi-a spus el, lucrurile nu dau roade decît dacă sînt făcute la momentul potrivit"...

După două minute raportul era sub ochii lui. „Ei bine ! mi-a spus Împăratul, de-asemenea după puţine minute, încît pe bună dreptate s-ar fi putut spune că abia îl răsfoise, ei bine ! nu seamănă într-adevăr întru nimic cu Anglia. Totuşi, organizarea noastră dăduse greş ; bănuisem eu, şi de aceea vă trimisesem în misiune. Raportul dumneavoastră ar fi confirmat întrutotul părerile mele. Abordaţi lucrurile cu francheţe, ca un om cinstit, fără să vă temeţi că o să-i displaceţi ministrului prin faptul că-l lipseaţi de o mulţime de slujbe.

Multe amănunte pe care le prezentaţi îmi plac. De ce nu aţi venit să-mi vorbiţi personal despre ele ? Aş fi fost mulţumit de dumneavoastră, aş fi învăţat să vă judec."

— „Sire, atunci mi-ar fi fost imposibil, eram în mijlocul confuziei şi al învălmăşelii cauzate de nenorocirile noastre."

— „Faceţi în raport o observaţie foarte justă ; aceea că în starea înfloritoare în care adusesem imperiul nu erau nicăieri braţe care să nu aibă ce face. Doar lenea, viciile puteau da naştere la cerşetorie.

Consideraţi că totala ei stîrpire era posibilă şi eu credeam la fel, eram convins. Ideea unor impozite pentru a construi o vastă şi unică închisoare pentru fiecare departament, necesară în acelaşi timp pentru liniştea societăţii

şi pentru bincle celor închişi ; ideea de a face din ele monumente pentru secole mi-ar fi atras atenţia. Această gigantică acţiune, utilitatea, importanţa ei, durabilitatea rezultatelor, toate se potriveau cu vederile mele.

Cît priveşte Universitatea poporului, de care vorbiţi, mă tem că era doar o frumoasă himeră filantropică ; totuşi există lucruri bune în ansamblul acestor idei : dar ar fi fost nevoie de o mai mare tărie de caracter, de o perseverenţă cu mult mai îndîrjită, pe care noi în general nu o avem, pentru a duce un lucru la bun sfîrşit.

De altfel, văd aici şi aud de la dumneavoastră în fiecare zi idei pe care nu bănuiam că le-aţi avea, şi nu din vina mea ; eraţi aproape de mine, de ce nu mi le-aţi comunicat ? nu aveam darul de a ghici. Aceste idei, dacă aţi fi fost ministru, oricît de himerice mi s-ar fi părut la început, ar fi fost totuşi acceptate, pentru că nu există, după părerea mea, o utopie care să nu aibă o bază reală ; şi adesea, un germene fals, cu ajutorul organizării, duce la un rezultat bun. Aş fi trimis pe urmele dumneavoastră comisii care v-ar fi făcut proiectele praf ; le-aţi fi apărat cu autoritatea pe care o aveaţi, şi eu, în cunoştinţă de cauză, m-aş fi pronunţat după propria mea judecată şi hotărîre. Acesta era felul meu de a proceda şi intenţia mea. Am dat elan industriei, am pus-o în mişcare în toată Europa, aş fi vrut să fac la fel cu toate facultăţile intelectuale, dar nu mi s-a lăsat timpul de care aveam nevoie ; trebuia să fecundez în galop şi din nefericire prea adesea aruncam sămînţa doar pe nisip şi în mîini sterile."

„Care sînt celelalte misiuni pe care vi le-am dat ?" — „Una în Olanda şi o alta în Iliria" — „Aveţi rapoartele ?" — „Da, sire." — „Duceţi-vă şi aduceţi-le !" Dar încă nu ajunsesem la uşă cînd m-a oprit : „Nu, veniţi înapoi, mai bine scutiţi-mă de asemenea lecturi !... De fapt, de-acum sînt lipsite de obiect"...

În privința Iliriei, Împăratul a reluat discuția spunînd : „Cînd am cucerit Iliria, nu am avut niciodată intenția de a distruge Austria ; pentru că, dimpotrivă, ea era indispensabilă planurilor mele. Dar Iliria fiind în mîinile noastre era o avangardă în inima Austriei, aptă să o țină în frîu ; o santinelă la porțile Vienei pentru a o forța să meargă fără ocolișuri ; și apoi voiam să introduc, să înrădăcinez acolo doctrina, administrația, codurile noastre : era un pas înainte spre regenerarea europeană. O luasem doar în gaj ; mă gîndeam s-o dau înapoi mai tîrziu în schimbul Galiției, odată cu ridicarea Poloniei, ridicare pe care am precipitat-o fără voia mea. De fapt, am avut mai multe planuri în legătură cu Iliria ; căci le schimbam adesea : aveam puține idei într-adevăr stabile pentru că nu mă încăpățînam să domin împrejurările, ci mai degrabă mă plecam în fața lor și ele mă forțau să-mi schimb planurile în fiecare moment ; de aceea, în majoritatea cazurilor nu aveam la drept vorbind hotărîri, ci numai proiecte. Totuși, mai ales după căsătoria mea, ideea dominantă fusese aceea de a face din Iliria un gaj și o despăgubire pentru Austria în schimbul Galiției, după ce cu orice preț aș fi restabilit Polonia ca o coroană separată, independentă ; și mă interesa prea puțin pe ce cap, prieten, dușman, aliat ; important pentru mine era refacerea Poloniei ; restul îmi era egal. Dragul meu, am avut planuri mari și numeroase și toate erau, desigur, în interesul rațiunii și bunăstării speciei omenești. Eram temut la fel ca trăznetul ; eram acuzat că am o mînă de fier ; dar de îndată ce ea și-ar fi atins scopul, toate s-ar fi îmblînzit și pentru toată lumea. Cîte milioane de ființe m-ar fi binecuvîntat atunci și după ce nu voi mai fi fost ! Dar trebuie să convenim că fatalitatea s-a abătut asupra mea spre sfîrșitul carierei mele ! Căsătoria mea nefericită, perfidiile care au urmat-o ; acel ulcer din Spania asupra căruia nu

mai aveam de ce să revenim, acel funest război din Rusia care s-a declanşat dintr-o neînţelegere ; acea îngrozitoare asprime a elementelor, care a devorat o întreagă armată... şi apoi întregul univers împotriva mea... Nu e oare o minune că am putut rezista atîta vreme, că am fost de mai multe ori la un pas de a învinge toate vitregiile şi de a ieşi din acest haos mai puternic ca niciodată... O, destin al oamenilor !... O ! înţelepciune... oh ! prevedere omenească !"... Şi apoi, revenind brusc la raportul meu, mi-a spus : „Am văzut că aţi străbătut un mare număr de departamente ; misiunea a fost lungă ? Drumul a fost plăcut ? Aţi profitat de el ? Aţi cules multe roade ? Aţi judecat bine starea ţării, a opiniei publice ? etc.

Îmi aduc aminte acuma că v-am ales tocmai pentru că reveneaţi din misiunea din Iliria şi pentru că găsisem în rapoartele dumneavoastră lucruri care mă frapaseră ; căci e de mirare cum îmi aduc aminte acuma în fiecare zi de lucruri care pe vremuri m-au izbit la dumneavoastră şi care, printr-o ciudată fatalitate, s-au şters cu totul a doua zi. Pentru aceste misiuni speciale şi de încredere ceream să mi se prezinte decretele cu numele în alb şi le completam, făcînd singur alegerea ; eu v-am scris numele, cu mîna mea."

„Sire, i-am răspuns, nu am avut poate niciodată o misiune mai plăcută şi mai bogată în satisfacţii, din toate punctele de vedere. Începea în primele zile ale primăverii ; mergeam de la Paris la Toulon şi de la Toulon la Anvers de-a lungul coastelor şi şerpuind prin interior. Am făcut aproape o mie trei sute de leghe. Din nefericire, timpul a fost foarte scurt. Ministrul, în instrucţiunile sale, prescrisese riguros un termen de trei luni, cel mult patru. Mi-ar fi greu să relatez tot farmecul, bucuriile, avantajele pe care mi le-a adus o astfel de călătorie. Eram membru al Consiliului de Stat, eram ofiţer al casei majestăţii

voastre ; purtam culorile majestăţii voastre ; toţi, oriunde aş fi fost, vedeau în mine un *missi dominici* [1] ; peste tot am fost primit, tratat în consecinţă. Cu cît eram mai circumspect, cu cît eram mai modest şi simplu, mergînd eu însumi la înalţii funcţionari pe care mi se dăduse dreptul să-i chem la mine, cu atît găseam mai multă deferenţă şi slugărnicie. Pentru unul care se arăta neîncrezător, sau lăsa să se vadă că i-e ciudă sau că e invidios, căci am aflat mai pe urmă de la ei înşişi că pentru unii titlurile mele de nobil, de emigrant şi de şambelan erau trei motive de reprobare ; pentru unul, spuneam, care mă privea pieziş, erau mulţi alţii care nu ezitau să-mi vină în întîmpinare vorbindu-mi de lucruri despre care eram departe de a-mi permite să-i întreb. Le plăcea, mă asigurau ei, să-şi deschidă inimile în faţa mea, spunînd că postul pe care-l ocupam pe lîngă suveran le oferea un intermediar favorabil ; că eram pentru ei confesorul în care aveau încredere pentru a transmite gîndurile lor cele mai secrete Celui de Sus etc. Cu cît îi asiguram că se înşelau grav în privinţa situaţiei mele şi în legătură cu natura misiunii pe care o aveam, cu atît îşi întăreau convingerea contrară. Într-un timp atît de scurt, ce lecţie despre oameni am primit ! Nu era unul printre aceşti funcţionari care să se deosebească de ceilalţi, în vreo privinţă, ca vederi, ca mijloace, ca intenţii ; şi totuşi erau cu toţii oameni de elită, încercaţi, şi în general plini de merite. De asemenea şi particularii, luîndu-mă drept o rază a Providenţei, mi se adresau faţă de alţii sau în secret. Cîte lucruri nu am învăţat ! Cîte denunţuri şi delaţiuni nu mi s-au făcut ! Cîte abuzuri locale, cîte intrigi subalterne nu au ajuns pînă la mine !

[1] Trimis al împăratului prin provincii, pe timpul domniei lui Charlemagne (n. t.).

Cu totul novice în treburile de stat, şi pînă atunci cu totul străin de administraţie, am profitat de această ocazie unică pentru a mă instrui. N-am scăpat ocazia să mă informez amănunţit, de la fiecare, asupra tuturor problemelor de care se ocupa. Nu mă temeam să mă arăt novice faţă de primii pentru a putea discuta cu ultimii în cunoştinţă de cauză.

Misiunea mea specială, sire, nu avusese, e adevărat, alt obiect decît azilurile pentru cerşetori şi casele de corecţie ; dar simţind întreaga necesitate a unor date capabile să mă facă folositor Consiliului de Stat şi profitînd de avantajele situaţiei mele, am adăugat, din proprie iniţiativă, inspectarea minuţioasă a închisorilor, a spitalelor, a birourilor şi aşezămintelor de binefacere etc. şi, de asemenea, am vizitat toate porturile şi toate escadrele.

Ce măreaţă mi se înfăţişa privelişteа pe care această fericită întîmplare o desfăşura în faţa ochilor mei ! Peste tot liniştea cea mai desăvîrşită şi o încredere deplină în guvernămînt ; toate braţele, toate resursele, toate industriile în plină activitate ; solul, acoperit de splendoarea agriculturii, era în cel mai frumos moment al anului ; drumurile admirabile ; lucrări publice aproape peste tot ; canalul de la Arles, frumosul port de la Bordeaux, lucrările de la Rochefort, canalele de la Nantes la Brest, la Rennes, la Saint-Malo ; era fondat Napoléon-Ville, şi astfel conceput încît să fie cheia întregii peninsule bretone ; minunatele lucrări de la Cherbourg, cele de la Anvers ; ecluze, diguri sau alte ameliorări în majoritatea oraşelor de la Marea Mînecii ; iată schiţa a ceea ce întîlneam.

Pe de altă parte, porturile de la Toulon, Rochefort, Lorient, Brest, Saint-Malo, Le Havre, Anvers desfăşurau o activitate extraordinară, radele noastre erau înţesate de vase al căror număr creştea zilnic ; echipajele noastre se formau în ciuda tuturor obstacolelor ; tinerii noştri re-

cruți deveneau buni mateloți. Eu, care eram din vechea marină, eram uluit de tot ceea ce vedeam la bordul fiecărui vas, atît de mari erau progresele pe care le făcuse arta, atît de mult lăsau în urmă, în toate privințele și în toate lucrurile, ceea ce cunoscusem eu.

În fiecare radă, fiecare escadră făcea zilnic manevre și exerciții regulate, așa cum garnizoanele au program de instrucție ; și totul se petrecea în văzul și în bătaia tunurilor englezilor care se uitau la noi cu nepăsare, fără să prevadă pericolul care-i amenința ; căci niciodată, în nici o epocă, marina noastră nu fusese mai formidabilă, nici vasele noastre mai numeroase ; aveam în flotă sau în construcție peste o sută și numărul lor creștea zi de zi. Ofițerii erau foarte bine instruiți, plini de zel, de ardoare și de nerăbdare. Înainte de a vedea toate acestea, desigur că nu bănuiam că ar fi așa ; și nici măcar nu aș fi crezut dacă mi s-ar fi povestit.

Cît despre azilurile pentru cerșetori, obiectul special al misiunii mele, intențiile voastre, sire, fuseseră rău înțelese și nu-și atinseseră deloc țelul. Nu numai că cerșetoria nu fusese stîrpită în cele mai multe dintre departamente, dar nici măcar nu fusese redusă cît de cît ; deoarece mulți prefecți, departe de a face din azile o sperietoare pentru *cerșetori*, nu văzuseră în ele decît un refugiu pentru *săraci ;* în loc de a prezenta detenția ca pe o pedeapsă, o făcea să fie solicitată ca un ajutor : de aceea soarta celor închiși putea fi invidiată de țăranii truditori de prin împrejurimi. Chiar dacă am fi împînzit Franța cu astfel de așezăminte, am fi găsit cu cine să le umplem și nu am fi avut mai puțini cerșetori care de obicei își fac din cerșit o meserie și o practică din înclinație. Totuși, am putut vedea că extirparea acestei lepre era foarte posibilă, și era de-ajuns să vezi cîteva departamente, unde prefecții înțeleseseră mai bine lucrurile,

pentru a te convinge de acest lucru. Erau locuri unde dispăruse aproape cu totul...

Nu fără emoţie am descoperit amănuntele privind aşezămintele de binefacere. Văzînd toată solicitudinea, preocupările, caritatea extraordinară a atîtor suflete nobile, mi-am dat seama că eram departe de a fi întrecuţi în vreun fel de un alt popor ; atîta doar că noi eram mai puţin ostentativi, ne pricepeam poate mai puţin să ne evidenţiem ; sudul mai ales, şi, în special Languedocul, arăta un zel şi o pasiune deosebite despre care ar fi greu să ne facem o idee exactă : peste tot, spitalele, ospiciile erau numeroase şi în general bine întreţinute. Numărul copiilor abandonaţi se înzecise după Revoluţie ; nu am scăpat ocazia de a spune imediat că era efectul demoralizării din vremea aceea ; dar mi s-a atras atenţia, şi cercetînd mai atent m-am convins eu însumi, că acest efect se datora, dimpotrivă, unor cauze foarte consolatoare. Odinioară, mi s-a spus, copiii abandonaţi erau atît de rău îngrijiţi, atît de rău hrăniţi, atît de prost ţinuţi încît erau cu toţii plăpînzi, nevolnici, pe moarte ; din zece pieraau întotdeauna şapte sau nouă ; în vreme ce acum datorită hranei, curăţeniei, îngrijirilor de tot felul sînt salvaţi aproape toţi şi trăiesc o copilărie minunată ; aşa că numărul lor nu a sporit decît datorită faptului că au rămas în viaţă. Vaccinarea a avut de asemenea o contribuţie imensă în această privinţă. Astăzi există o asemenea grijă pentru aceşti copii încît a apărut un abuz cu totul aparte ; se întîmplă ca mame, chiar înstărite, să-şi părăsească copilul ; apoi se prezintă la azil oferindu-se pline de caritate să ia un copil de suflet ; îl iau înapoi pe al lor, dar împreună cu un mic salariu. Totul se face chiar prin mijlocirea agenţilor şi adesea pentru a procura o mică pensie unora dintre ai lor. Un alt abuz de acelaşi fel, dar şi mai ciudat, pe care l-am întîlnit în Belgia, era acela de

a te înscrie cu mult timp înainte pentru a fi primit la spital. O tînără pereche, în momentul în care se căsătorea, obținea înscrierea pentru niște locuri care i s-ar fi cuvenit de drept la cîțiva ani după aceea : era o parte din zestre." — „Isuse ! Isuse ! exclamă Împăratul, ridicînd din umeri și rîzînd, poftim de mai fă regulamente și legi !"... — „Dar, în ceea ce privește închisorile, sire, ofereau aproape peste tot un tablou oribil și de adevărată mizerie, erau partea rușinoasă a departamentelor noastre ; adevărate cloace infecte, niște vizuini îngrozitoare, locuri pe care a trebuit uneori să le străbat în fugă, sau de care eram îndepărtat în ciuda tuturor eforturilor mele. Odinioară vizitasem în Anglia cîteva închisori și mi-am permis să rîd de acel soi de lux pe care îl vedeam ; dar acolo era cu totul altfel și mă simțeam indignat din cauza excesului contrar. Nu există greșeli, chiar crime s-ar putea spune, care să nu fie îndeajuns de pedepsite numai prin ședereа într-un asemenea loc ; și la ieșire, fără îndoială că nu le mai rămînea, de drept, decît puțin de ispășit sau deloc...

Găseam în toate aceste așezăminte un număr mare de indivizi despre care mi s-a spus, nu știu dacă era adevăr sau minciună, că erau deținuți de stat, deținuți de poliția superioară, mijlocie sau inferioară.

I-am ascultat pe toți acești deținuți, le-am primit plîngerile, le-am acceptat toate petițiile, fără a promite totuși nimic ; nu aveam dreptul ; și apoi îmi dădeam prea bine seama că, neauzind decît propria lor mărturie, nu puteam să găsesc nici un vinovat. Totuși, cu excepția unor scelerați cunoscuți, în ansamblu nu meritau într-adevăr decît cel mult judecata poliției corecționale"...

Împăratul s-a oprit o vreme asupra abuzurilor pe care i le relatasem, apoi a spus în concluzie : „Mai întîi, dragul meu, pentru a proceda cum trebuie, ar trebui să știm

dacă ţi s-a spus adevărul ; ar trebui să-i auzim în contradictoriu pe cei care sînt acuzaţi ; pe urmă, e bine să recunoaştem pur şi simplu că abuzurile sînt inerente oricărei societăţi omeneşti. Vezi că toate lucrurile de care te plîngi sînt comise tocmai de aceia care aveau sarcina expresă de a le împiedica. Prin ce mijloace le-ai putea îndrepta din moment ce nu poţi vedea totul ?... De aceea mă gîndeam ca, de îndată ce războaiele s-ar fi terminat, reîntorcîndu-mă în ţară, în linişte şi fără grabă, să caut o jumătate de duzină sau o duzină de adevăraţi filantropi, dintre acei oameni cumsecade care nu trăiesc decît pentru a face binele, care nu există decît pentru a-l practica ; i-aş fi trimis prin imperiu, pe care l-ar fi parcurs în secret, pentru a-mi da socoteală chiar mie ; ar fi fost *spionii virtuţii !...* şi tocmai pentru că ştiam foarte bine că există nenumărate abuzuri şi pentru că voiam să scap lumea sau să fac mai dificile tiraniile subalterne şi intermediare, imaginasem, pentru vremurile de criză în care trăiam, sistemul închisorilor de stat." — „Da, sire, dar sistemul era departe de a fi apreciat în saloane şi a contribuit nu în mică măsură la a vă face impopular. Strigam cu toţii că apar *noi Bastilii*, că reapar acele *lettres de cachet* [1]". — „Ştiu, spuse Împăratul, s-a repetat acelaşi lucru în toată Europa şi am devenit odios. Ca să vezi totuşi ce mare poate fi puterea cuvintelor mai ales cînd sînt înveninate şi de rea credinţă ! Toate îşi au originea mai ales în stîngăcia titlului pe care îl avea decretul meu şi care mi-a scăpat din nebăgare de seamă sau din alt motiv ; căci eu susţin că, în fond, această lege era o mare binefacere şi făcea ca libertatea individuală să fie în Franţa mai completă, mai sigură decît în oricare altă ţară din Europa.

[1] Decizii arbitrare prin care regele Franţei putea dispune întemniţarea oricărui cetăţean (n. t.).

După crizele din care ieşeam, a spus el, în faţa facţiunilor care ne divizau, în faţa comploturilor care fuseseră urzite, a celor care se mai urzeau, arestările erau indispensabile, şi nu erau decît o binefacere pentru că înlocuiau eşafodul. Or, am vrut să fac ca aceste arestări să fie legale, am vrut să le apăr de capricii, de arbitrariu, de ură, de răzbunări. Nimeni, conform acestei legi, nu mai putea fi arestat, deţinut ca prizonier de stat, fără hotărîrea consiliului meu privat. Acesta era compus din şaisprezece persoane, cele mai de vază, cele mai independente, cele mai distinse din stat. Care pasiune măruntă ar fi îndrăznit să se compromită în faţa unui asemenea tribunal ? Nu mi-am interzis, chiar eu însumi, în acest fel posibilitatea unei arestări din capriciu ? Nimeni nu putea fi reţinut mai mult de un an fără o nouă decizie a consiliului privat ; erau suficiente patru voturi din şaisprezece pentru a fi pus în libertate. Doi consilieri de stat mergeau să-i asculte pe aceşti deţinuţi şi din acel moment erau avocaţii lor plini de zel în consiliul privat. În plus deţinuţii aveau de partea lor comisia pentru libertatea individuală din Senat, de care lumea îşi bătea joc numai pentru că nu făcea deloc paradă de eforturile şi de rezultatele ei ; dar a adus mari servicii ; căci ar însemna să cunoşti prea puţin oamenii dacă ţi-ai închipui că senatorii, cărora nu le păsa de miniştri şi îi concurau ca importanţă, nu s-ar fi folosit de prerogativele lor pentru a le pune beţe în roate sau pentru a-i ataca în faţa mea, dacă ar fi descoperit o situaţie flagrantă. În plus, supravegherea deţinuţilor o încredinţasem tribunalelor, lucru care paraliza de îndată orice act arbitrar al celorlalte ramuri ale administraţiei şi al numeroşilor săi agenţi subalterni.

După asemenea precauţii, nu ezit să spun că prin semnarea acestui decret, libertatea civilă era asigurată în

Franţa atît cît era posibil. Nu s-a ştiut, sau lumea se prefăcea că nu ştie adevărul ; căci noi francezii trebuie totdeauna să cîrtim împotriva oricărui lucru.

Adevărul e că în momentul căderii mele, în închisorile de stat nu erau mai mult de două sute cincizeci de oameni şi că eu găsisem nouă mii în momentul în care devenisem consul... Dacă cîţiva dintre deţinuţi au venit pe urmă să se laude în faţa regelui cu marile suferinţe pe care le-au îndurat din cauza eforturilor pe care le depuseseră în favoarea lui, nu se condamnă astfel ei înşişi, şi nu mă justifică ? căci ceea ce poate să însemne astăzi o virtute în ochii regelui era în mod incontestabil o crimă pe vremea mea, şi numai pentru că-mi repugna să văd curgînd sînge pentru crime politice, şi pentru că asemenea procese n-ar fi făcut decît să menţină agitaţia, nesiguranţa în interiorul ţării, comutam pedeapsa în simplă detenţie.

Repet, francezii în vremea mea au fost cei mai liberi din toată Europa, fără a-i excepta nici chiar pe englezi ; căci în Anglia, dacă o criză făcea ca *habeas corpus* [1] să fie suspendat, oricare individ e pasibil de închisoare printr-o simplă decizie ministerială, fără ca miniştrii să fie obligaţi să-şi justifice motivele sau să arate raţiunea unui atare act. Legea mea era cu totul altfel limitată. Şi la urma urmei, a spus el în încheiere, dacă în ciuda bunelor mele intenţii, dacă cu toată grija mea, mai existau lucruri ca acelea despre care mi-aţi vorbit şi multe altele fără îndoială, este pentru că nu e atît de uşor pe cît se pare să instaurezi binele. Dar trebuie remarcat în mod deosebit că toate ţările care au fost despărţite de noi au regretat legile cu care le-am guvernat : ceea ce e un omagiu adus superiorităţii lor"...

[1] Lege din 1679 care asigura libertatea individuală (n. t.).

Duminică 21

La cină Împăratul a fost foarte vorbăreț. Lucrase la campania lui din Egipt, pe care o lăsase la o parte o vreme și despre care ne-a spus că trebuia să fie tot atît de interesantă ca un episod de roman. În legătură cu așezarea trupelor în formă de pană la Saint-Jean-d'Acre spunea : „A cuteza să intri astfel în inima Siriei, cu numai douăsprezece mii de oameni, era totuși un lucru foarte îndrăzneț. Eram, continua el, la cinci sute de leghe de Desaix, care forma cealaltă extremitate a armatei mele. Sidney Smith a relatat că am pierdut optsprezece mii de oameni la Saint Jean-d'Acre, or, armata mea era de numai douăsprezece mii de oameni. Un individ, care după cît se pare doar a trecut pe lîngă școală, nepricepînd nimic din ce descrie, neștiind altceva decît să înșire cîteva fraze, și voind fără îndoială să cîștige niște bani, dar care totuși era fratele cuiva pe care l-am copleșit cu bunăvoința mea și făcea parte din Consiliul meu de Stat, a publicat în legătură cu acest eveniment ceva ce mi-a căzut azi sub ochi și care mă irită pentru că e stupid și încearcă să arunce o pată asupra gloriei și asupra faptelor acestei armate etc.

Dacă aș fi fost stăpîn pe mare, aș fi fost stăpînul Orientului ; și era ceva atît de realizabil încît de vină a fost doar prostia sau proasta conduită a cîtorva marinari.

Călătorind prin Egipt înainte de Revoluție, Volney [1] spunea că această țară nu ar putea fi ocupată fără trei războaie mari : împotriva Angliei, împotriva mareluisenior și împotriva locuitorilor ei. Mai ales cel din urmă i se părea greu și înfricoșător. S-a înșelat complet în privința acestuia, căci pentru noi el nu a constituit nici un fel de problemă. Reușisem chiar ca în scurt timp să ne

[1] Contele de Volney (1757—1820), membru al Institutului (n. t.).

facem din locuitori prieteni şi să legăm cauza lor de a noastră.

O mînă de francezi au fost deci de ajuns pentru a cuceri această frumosă ţară pe care nu ar fi trebuit s-o piardă niciodată ! Am făcut într-adevăr minuni de război şi de politică ! Acţiunea noastră nu avea nimic comun cu vechile cruciade : cruciaţii erau fără număr şi mînaţi de fanatism ; armata mea, dimpotrivă, era foarte mică, şi soldaţii atît de puţin entuziasmaţi de ceea ce făceau încît la început au fost adesea tentaţi să-şi ia drapelele şi să plece. Totuşi, am reuşit să-i împac cu situaţia, cu ţara aceea în care era o mare abundenţă şi în care toate se găseau la preţuri atît de scăzute, încît la un moment dat am fost ispitit să nu le mai dau decît jumătate din soldă, pentru a le păstra cealaltă jumătate ca rezervă. Îmi cîştigasem o asemenea autoritate asupra lor încît ar fi fost de-ajuns un simplu ordin de zi pentru a-i face mahomedani. Nu ar fi făcut altceva decît să rîdă ; populaţia ar fi fost satisfăcută şi chiar şi creştinii din Orient ar fi considerat că e un cîştig pentru cauza lor, ne-ar fi aprobat, gîndindu-se că nici nu puteam face ceva mai bun pentru ei şi pentru noi.

Englezii s-au cutremurat cînd au văzut că ocupăm Egiptul. Arătam Europei adevăratul mijloc de a-i lipsi de India. Nici acum nu sînt pe deplin liniştiţi ; şi au dreptate. Dacă patruzeci sau cincizeci de familii europene se stabilesc în Egipt ca să muncească, aducînd cu ele legile şi administraţia lor, India ar fi pierdută imediat pentru englezi, mai mult prin forţa lucrurilor decît prin forţa armelor."

În cursul serii, marele-mareşal i-a adus aminte Împăratului una din convorbirile pe care le-a avut cu matema-

ticianul Monge [1], la Cutakie, în mijlocul deșertului. „Cum ți se par toate astea, cetățene Monge ?“ spunea Napoleon. — „Dar cetățene general, răspunse Monge, mă gîndesc că dacă se vor vedea vreodată pe-aici tot atîtea trăsuri ca prin fața Operei, va însemna că se vor fi petrecut mari revoluții pe glob.“ Împăratul rîdea cu poftă, reamintindu-și această discuție. Ne spunea că el avea totuși acolo o trăsură cu șase cai. Era desigur prima care traversase deșertul ; de aceea arabii o priveau uluiți.

Împăratul spunea că deșertul exercitase întotdeauna asupra lui o atracție deosebită. Nu l-a traversat niciodată fără să încerce o anumită emoție. Era pentru el imaginea imensității, spunea el, nu avea deloc margini, nu avea nici început nici sfîrșit ; era un ocean de uscat. Acest spectacol era pe măsura imaginației sale. Și îi plăcea să spună că Napoleon însemna *leul deșertului !...*

Luni 22

Astăzi Împăratul era foarte vorbăreț. Se discuta despre vise, presentimente, previziuni, despre ceea ce englezii numesc *double sight* (vedere dublă). Am debitat toate banalitățile care se spun de obicei despre aceste lucruri, vorbind pînă și de vrăjitori și strigoi. În concluzie, Împăratul a spus : „Aceste șarlatanii, la fel ca multe altele, ca cele ale lui Cagliostro, Mesmer, Gall, Lavater etc., sînt distruse printr-un unic raționament, care totuși e foarte simplu : *Toate acestea pot exista, dar nu există.*

[1] Monge (1746—1818). În timpul Revoluției a căutat ca prin cercetările sale să furnizeze Franței mijloace de apărare (*Arta de a fabrica tunuri*). L-a însoțit pe Bonaparte în Egipt și a fost numit președintele Institutului din Cairo. În timpul Restaurației a fost deposedat de toate onorurile (n. t.).

Omului îi placé miraculosul, spunea el ; are pentru el un farmec irezistibil, şi e totdeauna gata să părăsească miracolele de care e înconjurat pentru a alerga după cele care sînt fabricate anume pentru el. Acceptă el însuşi să fie înşelat. Adevărul e că totul e miracol în jurul nostru. Nu există fenomen propriu-zis ; totul este fenomen în cadrul naturii ; existenţa mea e un fenomen ; lemnul pe care-l pun în cămin şi care mă încălzeşte este un fenomen... toate cauzele primare, inteligenţa, facultăţile mele, sînt fenomene ; căci toate acestea există şi noi nu ştim să le definim. Şi acum vă părăsesc, spuse el, iată-mă la Paris, intrînd la Operă ; salut spectatorii, aud aclamaţiile, văd actorii, aud muzica. Or, dacă pot trece peste distanţa de la Sfînta-Elena, de ce nu aş trece şi peste distanţa dintre secole ? De ce nu aş putea vedea viitorul aşa cum văd trecutul ? E oare mai miraculos unul decît celălalt ? Nu ; numai că toate acestea nu există. Iată raţionamentul prin care se va distruge întotdeauna, fără putinţă de replică, orice minune imaginară. Toţi aceşti şarlatani spun lucruri foarte spirituale ; raţionamentele lor pot fi corecte, ne seduc ; numai concluzia e falsă, pentru că faptele lipsesc"...

Vineri 2 [1]

E o vreme îngrozitoare în continuare. Plouă cu găleata. Împăratul nu se simţea bine, era foarte nervos.

M-a chemat să iau masa cu el. În tot timpul mesei şi multă vreme după aceea, s-a discutat din nou despre emigraţie. Am mai spus că revenea adesea cu mine asupra acestui subiect. Astăzi, mi-a cerut amănunte despre Coblentz ; despre situaţia noastră, despre starea noastră de spirit, cercurile noastre, organizarea noastră, vederile

[1] August (n. t.).

noastre, resursele noastre, și după ce i-am răspuns la toate, a terminat spunînd : „Mi-ai relatat pînă acum de cîteva ori o bună parte din aceste lucruri ; și totuși nu-mi rămîn în minte, pentru că nu mi le spui în ordine. Scrie un mic istoric bine pus la punct. Ce altceva mai bun ai putea să faci aici ? Și apoi, el va fi un fragment gata făcut pentru jurnal"... Iată istoricul, așa cum l-am citit la puțină vreme după aceea în fața lui Napoleon :

Sire,

După faimoasa zi în care a fost dărîmată Bastilia și în care a fost răscolită toată Franța, cei mai mulți dintre prinții noștri, care erau compromiși, au fugit, la început numai pentru a se pune în siguranță. Curînd după aceea, oameni de vază și tineri înfocați s-au dus după ei : primii, datorită legăturilor pe care le aveau cu aceștia, ceilalți pentru că un asemenea gest avea în sine ceva deosebit, generos și decisiv. De îndată ce s-au strîns în număr mai mare, s-a născut ideea de a pune în folosul politicii ceea ce pînă atunci îi oferise numai zelul și hazardul. S-au gîndit că dacă s-ar fi putut crea, cu ajutorul acestor grupuri, un fel de mică putere, ea ar putea acționa cu succes în interior, ar deveni în țară o pîrghie a insurecției, ar înflăcăra spiritele și ar stînjeni mișcările, în vreme ce în afară ar fi un titlu sau un pretext pe baza căruia să se adreseze puterilor străine și să merite atenția lor. Iată originea emigrației, și se spune că această înaltă concepție izvorîse din mintea d-lui de Calonne [1], sosit prin Elveția

[1] Cineva care se consideră bine informat mi-a garantat că în această privință am făcut o mare eroare, fiindcă d-l de Calonne n-a plecat în Germania decît atunci cînd emigrația ajunsese să fie oprită ; adăugînd că departe de a o fi creat sau provocat, chiar a blamat-o (n. a.).

în suita unuia din principii noştri care pleca din Torino pentru a se stabili în Germania.

Prima grupare s-a constituit la Worms, sub prinţul de Condé. Cea mai cunoscută s-a constituit la Coblentz, sub conducerea celor doi fraţi ai regelui : unul venise din Italia, unde se refugiase la regele Sardiniei, socrul lui ; iar celălalt a sosit prin Bruxelles scăpînd din criza care l-a făcut pe Ludovic al XVI-lea prizonier la Varennes.

Am fost de la început printre cei ce s-au strîns la Worms. Cînd am sosit acolo, în jurul prinţului nu erau decît vreo cincizeci de oameni. Cu toată efervescenţa tinereţii şi în suflet cu prima pasiune pentru frumos, am alergat acolo împins de ignoranţa inimii mele naive : un capitol din Bayard era lectura, rugăciunea mea de fiecare dimineaţă. Mă aşteptam, odată ajuns la Worms, să fiu înconjurat, îmbrăţişat de toţi fraţii de arme ; dar spre marea mea surpriză, şi aceasta a fost prima mea lecţie despre oameni, în loc să fim primiţi cu căldură, eu şi un tovarăş de drum am fost mai întîi interogaţi şi puşi sub observaţie pînă s-au asigurat că nu eram spioni ; apoi ne-au cercetat în amănunţime în privinţa intereselor, vederilor şi pretenţiilor care ne-ar fi putut aduce acolo ; în sfîrşit, s-au depus mari eforturi spre a ne dovedi şi pentru a-l face pe prinţ să-şi dea seama, aşa cum se făcea cu fiecare nou sosit, că numărul nostru creştea mereu şi depăşea, fără îndoială, încă de pe atunci, locurile şi favorurile pe care prinţul le putea acorda. Tovarăşul meu era atît de şocat, încît îmi propunea să ne întoarcem imediat la Paris.

Cu intenţia de a fi utili sau de a ne da importanţă, noi, cei care constituiam gruparea, făceam cîte trei sau patru, pe rînd, un fel de serviciu regulat pe lîngă prinţ, ziua şi noaptea ; căci atîta vreme cît ne credeam puternici şi de temut nu visam decît comploturi şi asasinate ; cînd terminam această gardă voluntară, aveam onoarea de a fi

admişi la masa prinţului. Podoaba ei erau trei generaţii de Condé, împrejurare deosebită, care s-a repetat cu şi mai multă strălucire în armata lui Condé, în care bunicul lupta în centru, în vreme ce fiul şi nepotul conduceau flancurile, în fruntea cărora au fost răniţi, mi se pare, amîndoi în aceeaşi zi.

Prinţesa de Monaco îl urmase pe prinţul de Condé care mai tîrziu s-a căsătorit cu ea ; dar încă de pe atunci ea îi conducea casa şi făcea onorurile. Am putut auzi la această masă comeseni care repetau mereu că eram mai mulţi chiar decît ar fi fost nevoie pentru a intra în Franţa ; că numele prinţului şi o batistă albă erau de-ajuns ; că steaua familiei Condé va răsări din nou ; în sfîrşit, că ocazia era unică şi trebuia să o folosim şi nu aş putea jura că nu au reuşit să-i sugereze prinţului vederi personale foarte elevate.

Worms, prin natura celor care se adunaseră acolo şi datorită caracterului conducătorului lor, s-a arătat întotdeauna mai ordonat, mai auster, mai disciplinat decît Coblentz, care se remarca prin mai multă agitaţie, mai mult lux şi mai multe distracţii, de aceea Worms fu numit *tabără,* iar Coblentz *oraşul* sau Curtea.

Importanţa conducătorului se măsura cu puterea grupării, de aceea prinţul de Condé era îndurerat cînd cineva îl părăsea şi nu uita prea curînd pe nici unul din cei care plecau. Totuşi am alergat şi eu la Coblentz de îndată ce a dobîndit o anume splendoare ; aveam acolo rude, prieteni ; şi apoi acolo era mai multă strălucire, mai multă agitaţie şi grandoare. În puţină vreme Coblentz deveni focarul unor intrigi din afară şi interne ; se puteau remarca două partide distincte : Monsieur [1], astăzi Ludovic al XVIII-lea, avea ca sfătuitori, confidenţi sau miniştri pe d-nii de

[1] *Monsieur,* titlu purtat de fratele regelui, moştenitor al tronului în cazul în care regele ar fi murit fără să aibă succesori (n. t.).

Avaray, de Jaucourt şi alţii ; episcopul de Arras, contele de Vaudreuil şi alţii erau sfetnicii monseniorului conte de Artois [1] ; şi chiar de atunci se dădeau toate asigurările că aceşti prinţi prezentau încă din vremea aceea şi destul de clar aceleaşi nuanţe politice care se spune că i-ar fi caracterizat mai tîrziu ; d-l de Breteuil, stabilit la Bruxelles, şi care susţinea că are puteri nelimitate din partea lui Ludovic al XVI-lea, forma un al treilea partid, şi ne complica şi mai mult treburile.

D-l de Calonne era pentru noi resursa financiară, iar bătrînul mareşal de Broglie şi mareşalul de Castries erau şefii noştri militari. Viteazul şi capabilul domn de Bouillé, plecat din Franţa după afacerea de la Varennes, nu putuse rămîne cu noi şi l-a urmat pe regele Gustav al III-lea în Suedia.

În acest timp emigraţia luase proporţii, datorită unor largi acţiuni propagandistice. Agenţii ei mergeau din provincie în provincie, prin castele circulau manifeste care-i somau pe toţi gentilomii să se unească în jurul prinţului, spre a contribui împreună cu el la salvarea altarului, a tronului, pentru a-şi salva onoarea şi a-şi recîştiga drepturile. Se propovăduia o adevărată cruciadă şi rezultatele erau cu atît mai mari cu cît această idee înfierbînta inimi care erau gata să o accepte. Printre nobili şi printre privilegiaţi nu era unul care să nu se fi simţit adînc rănit de decretele Adunării. Toţi pierduseră, datorită acestor acte, bunul cel mai de preţ... Aşa că fie din mînie, fie din laşitate sau datorită unui sentiment al onoarei, emigraţia a devenit o adevărată boală ; oamenii se năpusteau cu furie dincolo de frontiere ; şi ceea ce a contribuit nu puţin la amplificarea ei era faptul că şefii revoluţiei o încurajau în secret, deşi în public aveau aerul că i se opun ; e ade-

[1] Viitorul Carol al X-lea (n. t.).

vărat că la tribună rosteau vorbe vagi împotriva emigrației ; dar aveau mare grijă ca toate ieșirile să rămînă larg deschise. Începea zelul să scadă ? Imediat declarațiile deveneau mai violente și se lua hotărîrea de a închide strict barierele. Atunci cei rămași în urmă erau disperați că nu au apucat să profite de momentul favorabil ; dar întîmplător sau din neglijență barierele se deschideau din nou și oamenii se grăbeau să fugă pentru a nu face o nouă greșeală. Prin aceste manevre abile Adunarea își ajuta dușmanii să se arunce ei înșiși în prăpastie.

Capetele luminate ale partidului socotiseră la început că o astfel de măsură îi va debarasa de păturile eterogene care le stînjeneau acțiunile și că averile tuturor acestor expulzați voluntari le vor asigura resurse incalculabile. Ofițerii credeau că fac un gest extraordinar dacă își părăsesc regimentele, în timp ce conducătorii, la rîndul lor, îi făceau pe soldați să se revolte, pentru a-i sili pe ofițeri să plece. În felul acesta scăpau de dușmanii care îi paralizau și totodată își făceau niște colaboratori zeloși din subofițeri, care deveniseră eroi ai cauzei naționale ; din rîndurile lor s-au format marii căpitani care au bătut toate bătrînele trupe străine.

Așa se făcu deci că, în puțină vreme, la Coblentz se adunase tot ceea ce Curtea Franței avusese mai ilustru, și tot ceea ce era bogăție și distincție în provincie. Eram cu miile, de la toate armele, purtînd tot felul de uniforme și de toate gradele, am năpădit orașul și invadaserăm palatul. Reuniunile noastre de fiecare zi în jurul prinților păreau tot atîtea splendide serbări ; era Curtea cea mai strălucitoare ; prinții erau adevărații suverani, în așa măsură încît bietul elector [1], cu totul eclipsat, era pierdut în

[1] Clement Venceslas, episcop de Trèves. Electorul îl reprezenta pe împăratul romano-germanic (n. t.).

mijlocul nostru, ceea ce a făcut pe cineva să-i spună o dată în glumă, din naivitate sau pentru a fi spiritual, că în toată mulțimea din palatul lui el era singurul străin...

În totalitate nu eram decît o nobilă și strălucitoare adunătură ; gruparea noastră oferea imaginea unei dezordini totale. Eram anarhia care se agita în exterior, pentru a restabili, se zicea, ordinea în interior ; o adevărată democrație luptînd pentru a-și restabili aristocrația. De altfel eram, la scară redusă, deosebindu-ne doar prin mici nuanțe, o repetare a tot ce se făcea în Franța. Aveam printre noi apărători zeloși și tenace ai vechilor noastre forme și amatori înfocați de nou ; aveam constituționalii noștri, intoleranții noștri, moderații noștri. Aveam empiricii noștri, care regretau foarte mult că nu puseseră mîna pe rege pentru a acționa cu forța în numele lui, sau pentru a-l declara pur și simplu incapabil ; aveam, în fine, iacobinii noștri care voiau să omoare pe toată lumea, să ardă și să distrugă totul la întoarcere etc.

Prinții noștri nu exercitau nici o autoritate reală asupra noastră ; erau suveranii noștri, e adevărat, dar noi eram niște supuși foarte puțin docili și ne supăram foarte ușor ; protestam în legătură cu orice ; mai ales împotriva ultimilor sosiți se îndrepta furia comună, pentru că fiecare dintre ei ne răpea o parte din gloria și din șansa faptelor de arme, o parte din speranțele noastre, spuneam noi ! Se ajungea întotdeauna prea tîrziu, strigau cei ce fuseseră primiți în rîndurile noastre. De-acum nu mai existau merite, se spunea. Dacă o să continuăm să-i primim mereu, pe toți, în curînd întreaga Franță va fi de partea noastră și nu vom mai avea pe cine să pedepsim cînd ne vom întoarce etc.

Ploua pe atunci cu denunțuri de tot felul în legătură cu cei care soseau. Un prinț de Saint-Maurice, fiul prințului Montbarey, nu a putut rezista uraganului, cu toate că era

ferm sprijinit de către cei mai distinşi, chiar de către prinţ, care binevoi să intervină în favoarea lui, spunînd : „Ei ! domnilor, cine nu are să-şi reproşeze greşeli săvîrşite în vremea Revoluţiei ? Le-am avut şi eu pe ale mele ; uitîndu-le, mi-aţi dat dreptul să intervin şi în favoarea altora." Totuşi d-l de Saint-Maurice n-a avut altceva de făcut decît să plece cît mai repede : crima lui era aceea de a fi făcut parte din societatea prietenilor negrilor şi de a fi fost urmărit printre noi, cu înverşunare, de un gentilom din Franche-Comté, care îl acuza pe d-l de Saint-Maurice că i-ar fi ars cîteva castele. Or, la puţin timp după aceea s-a descoperit că cel cu gura mare nu avusese castel, că nu era din Franche-Comté, că nu era gentilom, că era doar un aventurier...

Totuşi, cu timpul s-a făcut, de bine de rău, o oarecare ordine ; am fost împărţiţi în corpuri şi pe provincii ; ni s-au repartizat cantonamente şi ni s-au dat arme ; au fost aleşi cei care constituiau garda personală a regelui, au fost îmbrăcaţi, echipaţi, plătiţi şi în curînd s-au dovedit a fi o unitate superbă prin ţinută şi disciplină. Coaliţia din Auvergne şi corpul de marină, parte pedeştri, parte călare, s-au remarcat în mod special prin disciplina, prin instrucţia şi comportarea lor frăţească. Şi niciodată nu ar putea fi suficient admirate devotamentul şi abnegaţia noastră ; fiecare ofiţer nu mai era decît un simplu soldat, obligat la eforturi, la o oboseală cu totul străine de obiceiurile lui şi supus celor mai aspre privaţiuni ; căci nu se plătea nici un fel de soldă şi în curînd mulţi dintre noi nu au mai avut alte resurse decît cotizaţiile camarazilor lor mai înstăriţi. Meritam ceva mai bun sau, mai bine spus, eram demni de o cauză mai bună. Fuseseră grupaţi cu grijă la un loc toţi ofiţerii din acelaşi regiment spre a prezenta un cadru gata format pentru soldaţii lor, care, credeam noi, aveau să li se alăture în grabă, de îndată ce îi vor fi

zărit : într-atîta eram de orbiți ! Dintr-un motiv asemănător gentilomii fuseseră grupați în același fel, după provincii, neîndoindu-ne de influența lor fericită asupra populației ; boala noastră era de a ne crede mereu doriți, așteptați, adorați...

Aveam raporturi directe cu aproape toate Curțile. Prinții aveau trimiși acreditați la aceste Curți și la rîndul lor primeau pe trimișii Curților la Coblentz. Monseniorul conte de Artois s-a dus la Viena, cred, dar în orice caz e sigur că s-a dus la Pillnitz. Nobilimea, in corpore, i-a scris Catherinei, de la care am primit un ambasador, pe d-l Romanzoff. Împărăteasa vedea cu bucurie pregătindu-se o furtună în sudul Europei ; aștepta cu plăcere un incendiu care putea să-i devină foarte favorabil, fără s-o coste nimic ; de aceea se arăta plină de sentimente calde și pasionată în promisiunile făcute. Nu pierdea speranța, în această împrejurare, de a-l păcăli pe Gustav al III-lea, a cărui activitate în vecinătatea ei îi era inoportună ; se spune că îl convinsese să meargă în cruciadă flatîndu-l cu ideea că el va fi generalisimul. Nu știu dacă acest prinț, foarte inteligent și talentat și în mod cert un om excepțional pentru vremea lui, s-a lăsat influențat ; dar este adevărat că ne-a făcut cunoscută dorința lui de a lupta personal alături de noi. Cînd a plecat de la Aix-la-Chapelle pentru a lua în Suedia ultimele măsuri în această privință, l-am auzit spunînd, în timp ce își lua rămas bun de la prințesa de Lamballe : Ne vom revedea în curînd ; deocamdată însă, în ceea ce mă privește sînt obligat la unele demersuri, la unele menajamente ; căci rolul meu este dintre cele mai delicate ; să știți că eu, deși vreau să mă reîntorc pentru a lupta în fruntea aristocraților din țara domniei voastre, la ei acasă, sînt cel dintîi dintre democrați în țara mea etc."

Primeam chiar trimiși de-ai lui Ludovic al XVI-lea care în public prezentau mesaje reprobatoare, dar partici-

pau la conferințe confidențiale în care poate că discutau cu totul altfel. Cel puțin acționau ca și cum așa ar fi fost, spunînd sus și tare că regele era captiv și că nu trebuia să luăm în seamă nici unul din ordinele sale ; că trebuia să facem exact invers decît era el obligat să spună : că dacă ne îndemna la pace însemna că ne cere să facem război...

În vremea aceasta emigrația noastră se prelungea, în ciuda tuturor promisiunilor care ni se făceau și a tuturor speranțelor în care ne legănam ; și cu ce iluzii, cu ce povești, cu ce absurdități nu ne tot amăgeau nerăbdarea, fie pentru că voiau să prevină descurajarea noastră, fie pentru că se amăgeau ei înșiși. Unii s-au amuzat, făcînd un calcul după scrisori și după gazete, potrivit căruia noi am pus în mișcare aproape două milioane de oameni, în mai puțin de optsprezece luni, fără însă ca noi să fi văzut măcar un soldat. „Da, ne spuneau foarte confidențial cei mai inițiați, deoarece trupele fac marșuri numai noaptea pentru a-i surprinde mai bine pe democrați, sau pentru că ziua trec doar în plutoane și fără uniformă", sau altele de felul acesta. Pe de altă parte, mai era și mulțimea de scrisori pe care ni le arătam unii altora, din toate țările și din cele mai bune izvoare, într-un stil enigmatic care credeam că nu poate fi înțeles decît de noi. Unuia i se scria că fuseseră expediate pentru țara lui cincizeci de mii de cristale de Boemia ; un altul era prevenit că în curînd vor fi trimise zece mii de porțelanuri de Saxa ; unui al treilea i se anunțau douăzeci și cinci de mii de saci de cacao, și alte prostii de felul acesta.

Oare cum se poate, mă gîndesc eu acum, ca oameni inteligenți, căci erau desigur mulți oameni cu judecată printre noi, ca foști miniștri care ne-au guvernat, sau alții care erau destinați să devină puteau să ne spună asemenea baliverne ; sau cum se face că bunul nostru simț înnăscut, al nostru, al mulțimii, nu ne-a îndemnat să le rîdem în

nas ? Dar nu, noi rămîneam tot atît de convinşi că ne vom vedea speranţele împlinite, că momentul acela se apropia în mod sigur, că va trebui doar să ne arătăm, că eram doriţi cu ardoare, că toţi vor cădea la picioarele noastre...

Aici, Împăratul, care mă întrerupsese adesea pentru a rîde şi a glumi, mi-a spus foarte serios : „Cît de fidel trebuie să fie tabloul pe care-l faci ; căci îi recunosc pe mulţi dintre ai voştri ! într-adevăr dragul meu, şi să nu fie cu supărare, pălăvrăgeala, credulitatea, inconsecvenţa, prostia chiar, am putea spune, în ciuda inteligenţei lor, părea că-i caracterizează în mod special. Uneori cînd, vrînd să mă distrez, mă lăsam antrenat de ei şi slăbeam frîul şi ca să îi încurajez la confidenţe, am auzit şi eu, la Tuileries, pe vremea Consulatului sau a Imperiului, lucruri asemănătoare cu cele pe care mi le-ai relatat ; nimeni nu se îndoia niciodată de nimic ; dragostea francezilor pentru regele lor trecuse în întregime asupra mea, spuneau ei ; de-acuma puteam face tot ce voiam, trebuia să mă folosesc de această situaţie, nu voi întîmpina niciodată altă piedică decît o mînă de incorigibili, blestemaţi de toţi. Această contrarevoluţie atît de temută, îmi spunea un altul, nu fusese pentru mine decît un joc de copil, nu mi-a scăpat nici o clipă din mîini. Şi, veţi crede oare ! nu mai lipseşte, îmi spunea el insinuant, decît să substituim culoarea albă celeilalte care ne-a făcut atîta rău peste tot. Imbecilul, aceasta era singura pată pe care ne-o mai găsea. Rîdeam din milă, deşi îmi era greu să mă stăpînesc ; dar în ceea ce-l priveşte, el era de o perfectă bună credinţă, pe deplin convins că gîndeşte la fel ca mine şi, mai mult, că toată lumea gîndea ca el. Dar continuă !"

Apariţia la Coblentz a ducelui de Brunswick şi sosirea regelui Prusiei în fruntea trupelor sale au fost un prilej

de mare bucurie şi de speranţă pentru toţi cei din emigraţie. Cerul se deschidea, în sfîrşit, în faţa noastră ; se exclama : o să ne reîntoarcem deci pe pămîntul făgăduinţei. Totuşi, oamenii cu judecată şi cu experienţă au spus de la bun început că această criză a noastră va avea acelaşi sfîrşit ca toate cele care îi seamănă în istorie ; că nu vom fi decît instrumente sau pretexte pentru străinii care nu urmăreau decît interesele lor şi nu aveau pentru noi nici un fel de simpatie.

D-l de Cazalès, care în puţină vreme cîştigase multă experienţă, ne-a spus răspicat acest lucru. Îi priveam extaziaţi pe prusacii care defilau pe străzile Coblentzului în drum spre frontierele noastre. „Tineri fără minte, ne-a spus el, admiraţi cu simpatie această armată şi tot alaiul ei ; vă bucuraţi de înaintarea ei ; îngroziţi-vă mai degrabă ! În ceea ce mă priveşte, eu aş vrea să-i văd pe toţi soldaţii aştia, pînă la ultimul, în Rin. Vai celui care-i cheamă pe străini în ţara lui ! O, prieteni ! continuă el cu înflăcărare, nobilimea franceză nu va supravieţui acestor momente ; va încerca durerea de a pieri departe de leagănul ei. Eu sînt mai vinovat decît alţii ; văd acest lucru şi totuşi procedez ca toţi ceilalţi ; dar numai pentru că nu pot împiedica nimic. Repet, vai celui care se adresează străinilor şi se încrede în ei !"...

Planul, dorinţa prinţilor noştri era ca Monsieur [1], în calitate de moştenitor al tronului şi locţiitor firesc al lui Ludovic al XVI-lea, să se proclame, avînd în vedere captivitatea regelui, regent al regatului, în momentul în care va pune piciorul pe teritoriul francez ; ca el să meargă împreună cu emigranţii în fruntea expediţiei şi ca aliaţii, venind în urma lui, să nu fie decît auxiliarii noştri ; dar

[1] Prinţul de Provence, conte de Lille, viitorul Ludovic al XVIII-lea (n. t.)

aliaţii nu făcură decît să rîdă de aceste planuri ; ne-au pus la coadă, sub ordinele şi bunul plac al generalisimului Brunswick ; fiind astfel precedaţi de cel mai absurd dintre manifeste ; dar măcar ne-a salvat de un ridicul şi de o mîrşăvie care nu ne aparţineau...

În ceea ce ne priveşte pe noi, cei care alcătuiam mulţimea, eram departe de a prevedea nenorocirile ce ne aşteptau : am pornit la drum cu bucurie ; nu era printre noi nici unul care peste cincisprezece zile să nu se vadă la el acasă, triumfător în mijlocul vasalilor lui, supuşi, umiliţi şi mai numeroşi. Încrederea noastră nu ar fi admis nici o obiecţie, nici o îndoială ; în acest sens am să dau un exemplu, care, deşi personal şi foarte mărunt în sine, era totuşi caracteristic pentru toţi. Treceam prin oraşul Trèves ; unul dintre unchii mei de al doilea grad fusese guvernator al oraşului pe vremea războiului de succesiune, din partea lui Ludovic al XIV-lea, cît timp oraşul a fost cucerit. M-am dus să-i văd mormîntul ; era într-o capelă a călugărilor din oraş. Înflăcărarea vîrstei, şi cea de moment, m-au îndemnat să-i ridic un monument cu o inscripţie superbă, potrivită împrejurărilor. Nu mă îndoiam de nimic ; nu la fel se întîmpla şi cu bunii călugări. Stareţul mi-a cerut să mă înţeleg în această privinţă cu d-l abate, un fel de episcop, de episcop german. Rezerva lui, lipsa de entuziasm cu care a întîmpinat proiectul meu cavaleresc, deşi avea titluri de nobleţe, m-au făcut la început să fiu foarte pornit împotriva lui ; dar cînd, după cîteva ocolişuri, mi-a spus că în împrejurările de-atunci... prudenţa... înţelepciunea... dacă vor intra francezii în oraş.. La aceste ultime cuvinte indignarea mea a ajuns la culme ; a fost atît de mare că nu mi-a mai îngăduit să-i replic ; am ieşit de îndată rîzînd cu dispreţ şi mînie, convins fiind că lăsam acolo pe cel mai ingrozitor dintre iacobini ; şi numai o generozitate înnăscută şi respectul faţă de mine însumi

m-au împiedicat să-mi aţîţ camarazii care desigur că ar fi făcut ravagii. Vai ! Totuşi, d-l abate vedea mult mai limpede situaţia decît mine ; căci n-au trecut nici trei săptămîni şi republicanii au ajuns în Trèves, bietul abate a trebuit să fugă, iar cenuşa bunului meu unchi a fost profanată de necredincioşi.

Dealtfel, de îndată ce am început operaţiunile, de îndată ce am pus piciorul pe pămînt francez, ne-a fost foarte uşor — ar fi însemnat altminteri să fim idioţi sau orbi — să ne dăm seama că, la urma urmei, era posibil să ne fi înşelat. Eram în mijlocul prusacilor care ne încătuşau orice mişcare ; nu puteam merge înainte, nici la dreapta, nici la stînga fără permisiunea lor, şi nu ne-o acordau niciodată. Hrana, toate resursele noastre depindeau numai de voinţa lor ; încercam ruşinea de a ne prezenta ca sclavi în ţara în care pretindeam că sîntem stăpîni.

Cît despre compatrioţii noştri, în loc de a ne primi ca pe nişte eliberatori, cum nu ne îndoiserăm că se va întîmpla, nu ne-au arătat decît dispreţ şi repulsie. Cîţiva seniori, castelani sau alţii, au venit să ni se alăture, dar toată populaţia fugea cînd ne apropiam ; eram primiţi cu o ostilitate plină de reproşuri în priviri şi cu tăcerea întunecată a dezaprobării...

Dar oricum, iată-ne în Franţa, în spatele armatei prusace, care continuă să obţină strălucite succese, lăsîndu-ne la trei sau patru etape de marş în urmă ; şi, fie pentru a-şi bate joc de noi, fie pentru că îi asiguraserăm că toate oraşele îşi vor deschide porţile la vederea noastră, fie pentru a scăpa de prezenţa noastră inoportună, ne-au dat sarcina să asediem Thionville. Ne-am apropiat de cetate şi o ciudăţenie a hazardului a făcut ca tocmai corpul marinei să fie opus voluntarilor naţionali din Brest ; s-au recunoscut şi numai Dumnezeu ştie ce ploaie de epitete

şi de injurii s-a declanşat îndată şi dintr-o parte şi din cealaltă.

Totuşi, cetatea din Thionville este, după cum se ştie, una dintre cele mai puternice ; or, noi nu aveam armament şi nu o puteam cuceri numai cu ghearele şi cu dinţii, şi atunci au început importante negocieri pentru a obţine de la austriecii din Luxembourg două tunuri de douăzeci şi patru ; după nenumărate parlamentări, tunurile au sosit, în sfîrşit, triumfătoare şi cu aceste formidabile arme am somat cetatea să se predea, şi pentru că a refuzat, am tras noaptea asupra ei, fără nici un folos, cîteva sute de ghiulele. Cînd m-am întors din emigraţie, întîmplarea a făcut să mă întîlnesc cu generalul Wimpfen, comandantul cetăţii, care m-a întrebat ce intenţii aveam cînd am făcut gluma aceea proastă. „Cred că se conta pe dumneavoastră." — „Dar chiar dacă ar fi fost aşa, îmi spunea el, şi tot ar fi trebuit să mă aduceţi în situaţia de a mă preda. Doar nu v-aţi închipuit că ar fi trebuit să vă rog chiar eu să mă luaţi prizonier"...

În curînd însă această situaţie burlescă a devenit extrem de serioasă ; scena s-a schimbat ca prin farmec şi nenorocirile noastre au apărut de îndată în toată goliciunea lor îngrozitoare. Fie că fusese vorba de trădare sau de slăbiciune, fie din vreun interes al politicii sale sau din cauza vreunei boli care bîntuia prin armata sa ; fie datorită forţei reale sau poate numai datorită abilităţii generalului francez, regele Prusiei a dus cu el tratative secrete, a făcut dintr-odată cale întoarsă şi s-a îndreptat spre frontieră evacuînd teritoriul Franţei. Atunci a început pentru noi cel mai îngrozitor dezastru : vorbele nu ar putea arăta tratamentul nedemn la care am fost supuşi, nici resentimentul îndreptăţit de care s-au umplut inimile noastre generoase împotriva prusacilor, aliaţii noştri. I-au înjosit pe prinţii noştri, nu i-au mai recunoscut, i-au in-

sultat ; noi am fost jefuiți de echipajele, de efectele noastre cele mai necesare, chiar de lenjerie ; am fost maltratați în mod josnic ; și astfel, claie peste grămadă, am fost împinși și aruncați dincolo de frontieră de prietenii, de aliații noștri ! ! !

În ceea ce mă privește, încă de la începutul retragerii, sfîrșit fiind de oboseala marșurilor prea lungi făcute prin noroaie și sub torente de ploaie, gîrbovit de o muschetă și de un echipament care era primejdios doar pentru mine, am profitat de prerogativele mele de voluntar pentru a ieși din rîndurile armatei spre a mă retrage de unul singur, după puterile mele. Plecam cînd puteam, nu mergeam niciodată la halta comună ; mă adăposteam în prima fermă pe care o întîlneam în cale ; și fie că am fost norocos, fie că într-adevăr țăranii erau buni la suflet și nu erau deloc porniți împotriva noastră, plecam mai departe fără incidente...

De îndată ce am ieșit din Franța, ni s-a comunicat că trebuie să ne dizolvăm ; dar această somație nu era necesară : nevoile, lipsurile de tot felul făceau ca dizolvarea noastră să fie suficient de indispensabilă. Ne-am răzlețit ; fiecare pleca într-o direcție aleasă la întîmplare avînd ca tovarăși de drum disperarea și furia. Am străbătut ca fugari, făcînd cea mai mare parte a drumului pe jos, cîțiva dintre noi aproape dezbrăcați, locurile prin care în trecut am cunoscut strălucirea și luxul. Eram fericiți cînd nu ni se închideau ușile, cînd nu eram respinși cu brutalitate ! Într-o clipă am ajuns să fim alungați în mod oficial de peste tot ; ni s-a interzis ședereа sau intrarea în toate statele vecine ; am ajuns pînă departe și ne-am tîrît prin toată Europa oferind spectacolul mizeriei noastre, care ar fi trebuit să fie o mare lecție de morală și de politică pentru popoare, pentru cei mari și pentru regi.

Între timp, faptele de arme ale francezilor i-au făcut pe străini să ispăşească în modul cel mai crunt josniciile cu care ne copleşiseră ; căci pentru noi a fost un fel de consolare cînd vedeam onoarea emigraţiei refugiindu-se în armata lui Condé, care s-a arătat în faţa tuturor şi s-a înscris în istorie ca un model de loialitate, de valoare şi constanţă.

Iată, sire, acea prea faimoasă epocă şi hotărîrea fatală care a fost pentru mulţi dintre noi doar o greşeală datorată tinereţii şi lipsei de experienţă. Totuşi, acestora, nimeni decît ei înşişi nu are dreptul de a le reproşa ceva. De altfel, greşeala se datora numai educaţiei noastre politice, care nu ne învăţa să facem distincţie între îndatoririle noastre şi ne îndemna să dăruim numai prinţului ceea ce aparţinea întregii patrii. Greşelile trec odată cu generaţiile, numai adevărurile rămîn ! De aceea, în viitor, cînd pasiunile adverse se vor fi stins, cînd nu va mai exista nici urmă de interese contrare sau din orbirea şi furia partidelor, atunci ceea ce a fost îndoielnic pentru noi va fi un lucru cert pentru alţii. Ceea ce era scuzabil sau chiar licit pentru noi, cei care ne aflam între o veche stare de lucruri ce se sfîrşea şi una nouă ce se ridica, va fi considerat ca fiind o mare vină de către cei care se vor bucura de a fi călăuziţi de doctrine ferme. Atunci, se va considera ca literă de lege : 1. Că cea mai mare dintre toate crimele e aceea de a-i introduce pe străini în sînul patriei ; 2 Că suveranitatea nu poate fi rătăcitoare ; că e inseparabilă de teritoriu şi rămîne legată de masa cetăţenilor ; 3. Că patria nu poate fi călătoare şi că ea este imuabilă şi e numai pe pămîntul sfînt care ne-a dat naştere şi în care se odihnesc osemintele părinţilor noştri. Acestea sînt marile maxime şi încă multe altele, cărora le-a dat naştere emigraţia noastră ; acestea sînt marile adevăruri care vor rodi pe nenorocirile noastre !

„Foarte bine, a spus Împăratul, foarte bine ; iată ce înseamnă să fii fără prejudecăţi ! Iată vederi cu adevărat filozofice ! Nu se va putea spune despre dumneata că nu ai ştiut să profiţi de lecţia pe care ţi-au dat-o epoca şi adversităţile timpului.“ — „Sire, în timpul şederii noastre pe bordul lui *Northumberland,* şi profitînd de răgazul pe care ni-l oferea traversarea, englezii au atins de mai multe ori, în discuţiile lor cu noi, acest punct delicat ; orbiţi de războiul în care luptaseră cu furie împotriva noastră şi de maximele cu care interesele momentului umpleau ziarele, în opoziţie chiar cu doctrinele lor naţionale, ne vorbeau despre meritele emigraţiei, despre virtuţile la care fuseseră martori şi găseau că naţiunea era vinovată pentru că îi rezistase. Dar cînd argumentele se complicau prea mult şi voiam să punem brusc capăt discuţiei obţineam acest lucru printr-un singur cuvînt, le spuneam : „Închipuiţi-vă că aţi fi pe vremea revoluţiei voastre ; închipuiţi-vă că Iacob al II-lea vă ameninţă de pe malul opus şi sub drapel francez, deşi e înconjurat de cei care-i erau credincioşi, ce aţi fi făcut ? Şi dacă Ludovic al XIV-lea vi l-ar fi readus la Londra, în fruntea a cincizeci de mii de francezi, care pe urmă şi-ar fi stabilit garnizoana la voi ; cum v-aţi fi simţit ! «Ah !... Dar... Ah !» spuneau ei, căznindu-se să găsească vreo diferenţă ; şi neputînd găsi vreuna începeau să rîdă şi tăceau.“ — „Într-adevăr, observă Împăratul, nu se putea replica nimic.“ Şi a început să recapituleze cu rapiditate şi cu clarviziunea lui obişnuită, diferitele subiecte pe care i le-am relatat : s-a oprit asupra absurdităţii, asupra inconsecvenţei, asupra marii erori a emigraţiei noastre, asupra prejudiciilor reale pe care ea le-a adus Franţei, regelui, nouă înşine. „Aţi instaurat, aţi consacrat în politica Franţei, spunea el, o sciziune asemănătoare cu aceea pe care catolicii şi protestanţii au produs-o în viaţa religioasă a Europei ; şi

cîte nenorociri nu au decurs de aici ! Reuşisem să îi distrug consecinţele ; dar nu vor renaşte oare ?" Şi a vorbit pe larg despre mijloacele pe care le folosise pentru a distruge acest flagel, despre precauţiile pe care trebuise să le ia, despre rezultatele pe care le dorise. Cum se schimbau toate cînd vorbea el ; cum mi se păreau că cresc pe măsură ce vorbea el ! „Şi ciudăţenia situaţiei mele, observa el, consta în faptul că în toate împrejurările eu însumi navigam întotdeauna printre stîncile ascunse.

Fiecare judecînd după propria-i capacitate, atribuia unor sentimente, unor simple prejudecăţi, unor calcule mărunte ceea ce nu era pentru mine decît clarviziune, concepţii generoase şi maxime de stat de cea mai înaltă elevaţie ; ai fi zis că domneam asupra unor oameni care, ca inteligenţă, erau nişte pigmei : nu eram înţeles de nimeni. Partidul naţional nu încerca decît invidie şi resentimente văzîndu-mă ce fac în favoarea emigranţilor ; şi aceştia, la rîndul lor, erau încredinţaţi că nu căutam decît să-mi dau mai multă strălucire cu ajutorul lor. Bieţii oameni !...

Totuşi în ciuda orbirii şi a prejudecăţilor reciproce, îmi atinsesem scopul şi obţinusem satisfacţia de a lăsa totul calm în port cînd mă avîntam pe mare, pornind spre realizarea marilor mele planuri"...

Sîmbătă 3

Vremea s-a mai îndreptat. Împăratul a încercat să se plimbe prin grădină... În timp ce se plimba, a vorbit mult despre o călătorie pe care o făcuse în Bourgogne pe la începutul Revoluţiei. Era ceea ce numea el *Călătoria lui sentimentală* [1] la Nuits ; ajungînd acolo s-a dus să ia cina

[1] Aluzie la lucrarea scriitorului englez Lawrence Sterne, *Călătoria sentimentală* (1768), inspirată dintr-un voiaj pe care autorul îl făcuse în Franţa (n. t.).

la camaradul său Gassendi [2], pe atunci căpitan în regimentul lui, care era căsătorit cu fiica unui medic destul de bogat din localitate. Tînărul călător, spunea el, şi-a dat repede seama de deosebirile de vederi politice dintre socru şi ginere : gentilomul Gassendi era, firește, aristocrat, iar medicul un patriot înflăcărat. Acesta găsi în convivul străin un puternic sprijin şi a fost atît de încîntat de acest lucru încît a doua zi dis-de-dimineaţă i-a făcut o vizită de recunoştinţă şi simpatie. Apariţia unui tînăr ofiţer de artilerie, dotat cu o logică riguroasă şi cu o limbă ascuţită, spunea Împăratul, însemna un aliat preţios şi rar prin partea locului. Tînărului călător i-a fost uşor să observe că făcea senzaţie. Era o zi de duminică şi oamenii îşi ridicau pălăriile în faţa lui din celălalt capăt al străzii. Totuşi, acest triumf n-a fost lipsit de eşecuri. El mergea des la o doamnă Maret sau Muret, cu care un alt camarad părea să fie în foarte bune relaţii ; or, acolo era bîrlogul aristocraţiei din canton, deşi doamna nu fusese decît soţia unui negustor de vinuri ; dar era foarte bogată şi cunoştea perfect bunele maniere ; era ducesa acelor locuri, remarca Împăratul. Toţi gentilomii de prin împrejurimi erau adunaţi în casa ei. Tînărul ofiţer dăduse peste un adevărat viespar, spunea el, şi a fost silit să-l înfrunte ; dar partida nu era egală. În toiul disputei se anunţă sosirea primarului. „Credeam că e un ajutor pe care cerul mi-l trimite în acel moment de criză, spunea Împăratul, dar el se dovedi mai rău decît toţi. Parcă îl văd pe blestematul acela împopoţonat ca de duminică şi dîndu-şi ifose cu haina lui stacojie : era un nemernic. Din fericire, m-a salvat generozitatea gazdei sau poate o secretă afinitate de păreri...

[2] *Gassendi* (1748—1828), general de artilerie, membru al Consiliului de Stat, conte al Imperiului (n. t.).

În întreaga Franţă, remarca Împăratul, exista atunci o diversitate de opinii. În saloane, pe străzi, în timpul călătoriilor, prin hanuri, toţi erau gata să ia foc şi te puteai foarte uşor înşela în privinţa forţei unui partid sau a opiniilor, care variau după cum te aflai într-un loc sau altul. Aşa bunăoară, un patriot putea cu uşurinţă să fie copleşit dacă se găsea într-un salon sau într-o adunare de ofiţeri, căci se vedea pus în minoritate ; dar de îndată ce ajungea în stradă sau printre soldaţi se regăsea în mijlocul întregii naţiuni. Chiar şi ofiţerii au fost cîştigaţi de ideile momentului, mai ales după faimosul jurămînt faţă de *Naţiune, Lege şi Rege.* Pînă atunci, continuă Împăratul, dacă aş fi primit ordin să întorc tunurile împotriva poporului, nu mă îndoiesc că obişnuinţa, prejudecăţile, educaţia, numele regelui m-ar fi îndemnat să mă supun ; dar din momentul în care a fost repetat jurămîntul naţional, s-a terminat cu toate, n-aş mai fi dat ascultare decît naţiunii. Înclinaţiile mele naturale se găseau din acel moment în deplină concordanţă cu datoria mea şi se potriveau perfect cu metafizica Adunării. Totuşi, trebuie să recunoaştem că ofiţeri patrioţi erau puţini ; dar cu acea pîrghie pe care o reprezentau soldaţii, ei conduceau regimentul, şi voinţa lor era lege. Camarazii din tabăra opusă, chiar şi şefii, apelau la noi în toate momentele de criză. Îmi amintesc, de exemplu, spunea el, că l-am scăpat de furia populaţiei pe unul de-ai noştri care cîntase la fereastra sălii noastre de mese celebra romanţă *O, Richard !, O regele meu.* Atunci nu bănuiam deloc că într-o bună zi această arie avea să fie, din nou, proscrisă din cauza mea. Ca şi în 10 august, cînd am văzut cum este ocupat palatul Tuileries şi regele este făcut prizonier, nici prin gînd nu mi-a trecut că eu îi voi lua locul şi că palatul va fi locuinţa mea."

Și, stăruind asupra acelei zile de 10 august, spuse :

„În epoca aceea hidoasă mă găseam la Paris și locuiam pe strada Mail, lîngă Piața Victoriilor. Cînd am auzit tocsinul și am aflat vestea că palatul Tuileries este asediat, am alergat spre Carrousel, la Fauvelet, fratele lui Bourrienne, care avea acolo un magazin de mobilă. Îmi fusese coleg la școala din Brienne. Din casa aceea, pe care, în treacăt fie spus, nu am mai reușit s-o regăsesc în urma marilor schimbări care s-au operat, am putut să urmăresc în voie toate evenimentele zilei. Înainte de a ajunge la Carrousel, întîlnisem pe strada Petits-Champs o ceată de oameni hidoși care purtau un cap tăiat în vîrful unei sulițe. Văzîndu-mă convenabil îmbrăcat și părîndu-li-se că sînt un domn, m-au oprit și mi-au spus să strig *Trăiască națiunea !* ceea ce,este de înțeles, am făcut fără nici o dificultate.

Palatul era asediat de cele mai abjecte lepădături. În mod cert, regele avea ca să se apere cel puțin tot atîtea trupe cîte avusese după aceea Convenția la 13 vendémiaire, și dușmanii acesteia erau foarte disciplinați și redutabili. Cea mai mare parte a gărzii naționale era alături de rege : îi sîntem datori această precizare."

Aici marele-mareșal spuse că el a făcut parte tocmai dintr-un batalion ce se număra printre cele mai devotate. În cîteva rînduri puțin a lipsit ca să fie masacrat de popor pe cînd se întorcea singur acasă. Am făcut remarca, noi, ceilalți, că în general, la Paris, garda națională a demonstrat în mod constant virtuțile statutului ei : respectarea ordinii, devotament față de autorități, grija de a nu se comite jafuri și ura față de anarhie ; Împăratul era de aceeași părere.

„După ce palatul a fost luat cu asalt și regele dus în mijlocul Adunării, continuă el, m-am hazardat să intru în grădină. Niciodată de atunci încoace, pe nici un cîmp

de luptă nu mi s-a părut că sînt mai multe cadavre ca atunci cînd am văzut grămezile de soldaţi din garda elveţiană ucişi ; poate şi pentru că locul strîmt în care zăceau făcea să sară în ochi numărul mare al morţilor, sau poate fiindcă era pentru prima oară cînd încercam o asemenea emoţie. Am văzut femei de condiţie bună profanînd cadavrele elveţienilor cu cele mai josnice indecenţe. Am trecut prin toate cafenelele din jurul Adunării : peste tot fierberea ajunsese la culme ; în inimile oamenilor clocotea mînia care, de altfel, se putea citi pe feţele lor, deşi nu toţi erau din clasele de jos ; şi pesemne că localurile acelea aveau zilnic aceiaşi clienţi ; fiindcă, deşi nu aveam nimic deosebit în ţinută, sau poate pentru că faţa mea era mai calmă, mi-am dat seama imediat că atrăgeam priviri ostile şi neîncrezătoare, de parcă aş fi fost un străin sau un suspect."

Duminică 4

Vremea s-a îmbunătăţit. Împăratul a cerut să-i fie adusă caleaşca şi a mers foarte departe pe jos pînă ce caleaşca a reuşit să-l ajungă din urmă. Am făcut două tururi.

S-a vorbit despre balurile mascate ; Împăratului îi plăceau în mod deosebit şi cerea foarte des să se organizeze astfel de baluri...

La aceste baluri Împăratului îi plăcea foarte mult să audă cum e insultat şi chiar provoca insultele. Odată, la Cambacérès, a rîs cu multă poftă cînd doamna de ***, despre care el pretindea că, din cauza firii ei, devenea foarte repede o persoană acră, a spus că „la bal se găsesc oameni care ar trebui daţi pe uşă afară şi care, fără îndoială, au intrat cu bilete de furat".

Altădată a făcut-o pe blînda şi timida doamnă de Mégrigny să se ridice şi să plece mînioasă, cu lacrimi în ochi, spunînd că în modul cel mai evident se abuzează faţă de ea de libertatea pe care ţi-o dă un bal mascat. Împăratul i-a amintit de o foarte remarcabilă favoare pe care i-o acordase mai demult, adăugînd că nimeni nu se îndoieşte de faptul că ea a plătit-o cu dreptul seniorului. „Or, spunea Împăratul, numai eu puteam să-i spun acest lucru fără să o jignesc, fiindcă aşa se vorbea, dar eu eram sigur că nimic nu era adevărat." Iată povestea.

Mergînd să se încoroneze la Milano [1], Împăratul a înnoptat la Troyes. I-au fost prezentaţi reprezentanţii autorităţilor şi printre aceştia şi o tînără petiţionară care urma să se mărite şi venea să-i solicite o favoare de ordin material. Or, spunea el, Împăratul voia să facă un gest răsunător, care să fie pe placul celor din regiune ; împrejurarea i s-a părut binevenită şi a folosit această ocazie cu o extraordinară graţie. Tînăra persoană (era d-na de Mégrigny) făcea parte dintr-o familie foarte suspusă, dar care fusese complet ruinată prin plecarea în emigraţie. Abia se reîntorsese în locuinţa mizeră a părinţilor ei, cînd un paj intră cu multă zarvă aducînd decretul prin care Împăratul îi dădea o rentă de treizeci de mii de franci sau mai mult. E lesne de închipuit ce ecou şi ce efect a avut un asemenea eveniment. Totuşi, spunea Împăratul, cum nimic nu putea egala farmecul şi desăvîrşita drăgălăşenie a tinerei solicitante, lumea spunea că atracţiile ei ar fi contribuit şi ele la gestul lui galant, deşi el părăsise oraşul după cîteva ore şi nici nu s-a mai gîndit la cele întîmplate. Se ştie însă cum se născocesc poveştile ; şi cum ea era soţia unuia dintre scutierii lui şi venea frecvent la Curte, toate acestea au fost amestecate, cum e obiceiul,

[1] Ca rege al Italiei, în 1805 (n.t.).

în așa fel și atît de bine încît, fiind după aceea numită subguvernantă a regelui Romei, această alegere a scandalizat-o pentru moment pe severa d-nă de Montesquiou, care se temea, spunea Împăratul, că este vorba de un aranjament.

Împăratul spuse că a repetat la Torino grațioasa galanterie de la Troyes în persoana d-nei de Lascaris ; și, de altfel, în amîndouă cazurile considera că avea de ce să fie mîndru de generozitatea lui, ale cărei roade le-a și cules. Amîndouă familiile i s-au arătat atașate și recunoscătoare.

În această ordine de idei, se întreba care ar putea fi sentimentele piemontezilor față de el. Avea, spunea el, o afecțiune particulară față de această provincie. D-l de Saint-Marsan [1], despre care el crede că i-a rămas credincios pînă la capăt, l-a asigurat în momentul dezastrelor noastre, spunea el, că Piemontul s-a arătat a fi una din cele mai bune provincii.

„De fapt, continuă Împăratul, piemontezilor nu le plăcea să fie un stat mic ; regele lor era un adevărat senior feudal căruia trebuia să-i faci curte sau de care trebuia să te temi. Avea mai multă putere și mai multă autoritate decît mine care, fiind împărat al francezilor, nu eram decît un magistrat suprem, vegheam la aplicarea legilor și nu mă puteam dispensa de ele ! Aș fi putut interveni eu ca un curtean să nu mai fie urmărit pentru neplata datoriilor ? Aș fi putut opri eu o acțiune judiciară împotriva cuiva ? etc."

În timpul conversației de la cină, Împăratul a întrebat dacă s-a calculat cantitatea de apă fluvială care se vărsa în Mediterană și în Marea Neagră și, pornind de

[1] Contele de Saint-Marsan, fost diplomat și ministru, mai întîi în regatul Sardiniei, apoi în regatul celor două Sicilii (n. t.).

aici, a spus că ar fi vrut să se fi calculat cantitatea de apă fluvială a Europei şi să se fi stabilit proporţiile fiecărei văi şi ale fiecărui fluviu. Regreta foarte mult că nu a prezentat această problemă ştiinţifică. Acesta era marele său sistem, spunea el. Îi venea o idee utilă, ciudată, interesantă : „La ceremonialul deşteptării sau în discuţiile mele mai familiare puneam întrebări analoage membrilor Institutului şi dădeam ordin să fie rezolvate. Soluţia devenea de domeniul public ; era analizată, combătută, adoptată sau respinsă ; orice poţi obţine în felul acesta ; iată calea progresului pentru o mare naţiune dotată cu mult spirit şi cu multă inteligenţă".

Împăratul mai remarcă, în legătură cu acest subiect, că nicicînd geografia nu a făcut atîtea progrese ca astăzi şi că ele sînt datorate şi expediţiilor lui. A vorbit apoi despre canalele navigabile pe care le-a construit în Franţa. Îl menţiona în special pe cel dintre Lyon şi Strassbourg, despre lucrările căruia spunea că sînt suficient de avansate ca să-i oblige să le termine. Aprecia că din treizeci de milioane, douăzeci şi patru au şi fost folosite.

„Astăzi se comunică în interior de la Bordeaux la Lyon şi Paris. Am construit un mare număr de canale ; aveam în proiect şi mai multe"...

Cineva a spus atunci că dacă cerul i-ar fi dăruit Împăratului o domnie de şaizeci de ani, ca lui Ludovic al XIV-lea, el ar fi lăsat în urma sa multe lucruri mari. „Dacă cerul mi-ar fi dăruit numai douăzeci de ani şi un pic de răgaz, zadarnic ar mai fi căutat cineva vechiul Paris ; nici urmă n-ar mai fi rămas din el ; şi aş fi schimbat faţa Franţei. Arhimede promitea că face orice dacă i se dă un punct fix pentru pîrghia lui ; eu aş fi făcut la fel, peste tot unde aş fi fost lăsat să-mi desfăşor energia, perseverenţa, bugetele mele... Lumea întreagă s-ar putea crea cu bugete... Eu am arătat deosebirea care există între

un împărat constituţional şi un rege al Franţei. Regii Franţei n-au avut niciodată preocupări administrative şi nici municipale... Nu s-au arătat niciodată altfel decît ca nişte mari seniori care îşi ruinează oamenii de afaceri.

Naţiunea însăşi, prin caracterul şi prin gusturile ei, este adepta provizoratului şi a risipei. Totul pentru moment şi capriciu, nimic care să dureze. Iată deviza şi moravurile noastre în Franţa. Fiecare îşi petrece viaţa făcînd şi desfăcînd ; nu rămîne niciodată nimic... Nu e oare o indecenţă faptul că Parisul nu are un Teatru Francez, o Operă, nimic demn de aceste destinaţii !"...

Luni 5

Împăratul nu a ieşit din casă decît pe la orele cinci ; fusese suferind, făcuse o baie pe care sosirea lui sir Hudson Lowe o prelungise prea mult, deoarece nu a voit să iasă din cadă decît după ce generalul a plecat.

Împăratul a citit în timp ce se îmbăia două volume de istorie otomană. Avusese ideea, spunea el, şi regreta foarte mult că nu a putut s-o pună în aplicare, de a cere să se scrie istoriile tuturor statelor europene, de la Ludovic al XIV-lea încoace, chiar pe baza actelor referitoare la relaţiile noastre externe, acte în care se găseau rapoartele trimise regulat de către toţi ambasadorii.

„Domnia mea, observă el, ar fi fost o epocă perfectă pentru o astfel de tratare. Superioritatea Franţei, independenţa, regenerarea ei puneau actualul guvernămînt în situaţia de a publica acest material fără nici un inconvenient. Ar fi fost ca şi cum ar fi publicat istoria antică : şi ar fi fost un lucru extrem de valoros."

Şi de aici, trecînd la Selim al III-lea, spuse că o dată i-a scris : „Sultane, ieşi din serai, aşază-te în fruntea trupelor tale şi reînvie frumoasele zile ale monarhiei".

Selim, spunea Împăratul, acel Ludovic al XVI-lea al turcilor, care ne era foarte ataşat şi, de altminteri, foarte favorabil, se mulţumea să-i răspundă că o astfel de faptă ar fi fost potrivită pentru primii principi din dinastia sa, că moravurile vremurilor noastre sînt altele, că asemenea gesturi ar fi astăzi nepotrivite şi n-ar da nici un rezultat.

Împăratul adăugă totuşi că nimeni nu cunoştea, fără îndoială, forţa şi nici capacitatea de încercuire subită a unui sultan din Constantinopol care ar fi ştiut să se aşeze în fruntea poporului său şi să pună în mişcare mulţimea fanatizată. Mai tîrziu, a spus că dacă în Egipt ar fi putut să-i aducă pe mameluci alături de francezi s-ar fi considerat stăpînul lumii. „Cu acest pumn de oameni aleşi, adăugă el rizînd, şi cu pleava recrutată de prin locurile acelea ca la nevoie să fie riscată, nu ştiu cine mi-ar mai fi putut sta în cale. Algerul se cutremura cînd se gîndea la o astfel de eventualitate. «Dar dacă sultanului tău, i-a spus odată beyul din Alger consulului francez, i-ar veni ideea de a ne vizita, vom mai fi noi oare în siguranţă ? deoarece el i-a nimicit pe mameluci.» Pentru că, observă Împăratul, în tot Orientul, mamelucii erau într-adevăr un obiect de veneraţie şi teamă, constituiau o armată ce pînă atunci fusese considerată invincibilă."

Aşteptînd să i se aducă cina, Împăratul, care se găsea în mijlocul nostru, a deschis o carte ce se afla lîngă el, pe canapea ; era *Regenţa* [1]. A spus că regenţa a fost una din epocile cele mai hidoase din istoria noastră ; era supărat că fusese descrisă cu uşurătatea specifică timpului şi nu cu severitatea istoriei. S-au aruncat peste ea flo-

[1] Perioada dintre 1715—1723, în timpul minorităţii lui Ludovic al XV-lea (n. t.).

rile bontonului și spoiala manierelor grațioase, în loc să fie prezentată cu o exactă dreptate. La drept vorbind, observă el, regența a însemnat domnia depravării în inimi, a destrăbălării în suflete, a imoralității celei mai profunde în toate domeniile".

Marți 6

Pentru a se face proba cortului, care tocmai fusese terminat, a fost instalată în interiorul lui masa de serviciu și i-am invitat să ia dejunul împreună cu noi pe ofițerii englezi care au supravegheat lucrările... Împăratul a inspectat cortul și le-a spus ofițerilor și mateloților care terminaseră treaba cîteva cuvinte prin care și-a exprimat satisfacția.

Miercuri 7

După dejun, pe care Împăratul l-a luat în cort, i-a venit ideea să revadă cîteva capitole din campania din Italia... Împăratul spunea că socotește campania din Italia și cea din Egipt ca fiind definitiv terminate și considera că sînt în stadiul de a fi date spre publicare ; va fi, spuse el, un lucru foarte plăcut pentru francezi și pentru italieni ; aceasta e cartea gloriei și drepturilor lor. Nu credea, totuși, că ar trebui să le semneze el însuși și a repetat că diversele epoci din memoriile lui îi consacrau pe tovarășii săi credincioși etc...

Reîntorcîndu-se în camera sa, unde l-am urmat și eu, conversația a fost deosebit de interesantă și foarte remarcabilă. S-a referit la Gustav al III-lea, la Suedia, la Rusia, la Gustav al IV-lea, la Bernadotte, la Paul I etc.

Am mai povestit că la Aix-la-Chapelle, Gustav al III-lea trăia printre noi ca un particular oarecare sub numele

de contele de Haga. Ne cucerise pe toți cu vivacitatea spiritului său și cu povestirile sale foarte interesante. Auzisem relatată cu propria-i gură *faimoasa lui revoluție din 1772* și eram astfel în fericita situație de a cunoaște în profunzime această epocă din istoria Suediei ; mai cunoscusem în același timp și pe suedezul baron de Sprengporten, care, după ce fusese un adept zelos al lui Gustav, a avut neșansa să plece în Rusia și să se reîntoarcă în fruntea străinilor care luptau împotriva țării sale. Din acest motiv, în Suedia fusese condamnat la moarte ; or, în momentul acela se afla și el la Aix-la-Chapelle și cînd a sosit Gustav, s-a autoexilat, spunea el, din curtoazie. Totuși nu s-a îndepărtat mai mult de o jumătate de leghe, astfel încît tot ceea ce auzeam eu seara de la rege, a doua zi, la dejun, era contrazis, modificat sau confirmat de baron. Înainte vreme se bucurase de deplina încredere a domnitorului.

Împăratul făcu observația că exact același Sprengporten fusese trimisul lui Paul la Paris, în timpul consulatului. Și despre Gustav al IV-lea a spus că acest domnitor s-a comportat la început ca un erou, iar pe urmă ca un nebun ; că în tinerețe făcuse dovada unor trăsături de caracter foarte remarcabile. Era încă un copil, spunea el, cînd a jignit-o pe Ecaterina, refuzînd mîna nepoatei ei, chiar în momentul în care această mare împărăteasă, stînd pe tron și înconjurată de întreaga-i Curte, nu-l mai aștepta decît pe el pentru a începe ceremonia căsătoriei.

Mai tîrziu l-a jignit și pe Alexandru, după catastrofa lui Paul, interzicîndu-i unuia dintre ofițerii noului împărat să intre în statele lui ; și la protestele oficiale ce-i fuseseră adresate în legătură cu această chestiune a răspuns că Alexandru nu trebuie să-i ia în nume de rău faptul că el, Gustav, care deplîngea încă asasinarea tatălui lui, a închis porțile țării sale în fața unuia dintre cei

pe care vocea opiniei publice îi acuza că l-a sacrificat pe unul dintre ai lui (ai lui Alexandru).

„Cînd am ajuns suveran, spuse Împăratul, el s-a declarat marele meu antagonist : s-ar fi zis că nu voia decît să repete ceea ce a făcut marele Gustav-Adolf. A cutreierat toată Germania ca s-o asmută împotriva mea. Cînd s-a produs catastrofa cu ducele de Enghien, a jurat că îl va răzbuna personal, iar mai tîrziu a restituit cu insolență Vulturul negru regelui Prusiei pentru că acesta acceptase Legiunea de onoare trimisă de mine.

În sfîrșit sosi și pentru el momentul fatal, spuse Împăratul ; o conspirație cu totul ieșită din comun l-a smuls de pe tron și l-a deportat în afara țării. Unanimitatea cu care toți s-au ridicat împotriva lui dovedea, fără putință de tăgadă, că era vinovat. Aș fi bucuros să i se poată găsi o scuză, să fie chiar considerat nebun ; oricum, este extraordinar și fără precedent faptul că în acel moment de criză nimeni nu a ridicat sabia în apărarea lui, fie din afecțiune, din recunoștință, din virtute, fie, dacă vreți, chiar din neghiobie ; și într-adevăr, această împrejurare onorează prea puțin atmosfera de care sînt înconjurați regii."

Acest domnitor oscilant, înșelat de englezii care voiau să facă din el o unealtă a lor, blamat de cei care-i erau apropiați, părea că dorește să se desprindă de lume și, ca și cum ar fi simțit că existența îi este stigmatizată de disprețul lui față de oameni și de dezgustul lui față de toți și de toate, părea că de bună voie vrea să devină un om oarecare din gloată.

Împăratul spunea că după bătălia de la Leipzig, Gustav i-a transmis că într-adevăr l-a dușmănit mult ; dar că de multă vreme el se număra printre suveranii de care se putea cel mai puțin plînge ; și că tot de multă vreme nu mai nutrea pentru el decît admirație și simpatie ; că nenorocirile care s-au produs în acel moment îi permit

să se exprime fără ocolişuri ; că se oferea să-i fie aghiotant [1] şi-i cerea să-i acorde azil în Franţa. „Am fost mişcat, adăugă Împăratul, dar mi-am dat seama imediat că dacă îl primeam, demnitatea m-ar fi obligat să întreprind ceva în favoarea lui. Or, eu nu mai guvernam lumea ; apoi spiritele vulgare ar fi văzut în interesul meu faţă de el doar o ură neputincioasă împotriva lui Bernadotte ; în sfîrşit, Gustav fusese detronat prin voinţa poporului care pe mine mă ridicase ; dacă i-aş fi apărat cauza aş fi dat dovadă de inconsecvenţă, de lipsă de armonie în principii. Pe scurt, îmi era teamă să nu complic lucrurile şi mi-am înfrînt generozitatea. Am cerut să i se răspundă că apreciam ceea ce-mi oferea şi că eram mişcat ; dar că politica Franţei nu-mi îngăduie să mă las condus de sentimente personale, că ea îmi impunea chiar să încerc durerea de a-i refuza pentru moment azilul ce mi-l cerea. Şi de altfel s-ar înşela foarte grav dacă mi-ar atribui alte sentimente decît o extremă bunăvoinţă şi îi adresez cele mai sincere urări de fericire etc., etc.

La cîtăva vreme după expulzarea lui Gustav, spuse Împăratul, cînd se punea chestiunea succesiunii la tronul vacant, suedezii, voind să devină agreabili şi să fie liniştiţi în privinţa Franţei, mi-au cerut un rege. Un moment

[1] Trebuie să fac cunoscut că d-l colonel Gustafsson (Gustav al IV-lea) s-a ridicat împotriva inexactităţii acestor fapte. Dar chiar scrisoarea lui ne poate lăsa să credem că eroarea nu provine decît din interpretarea forţată dată unor cuvinte care sînt adevărate ; or, fiecare ştie că o astfel de inexactitate poate fi uşor comisă, că este chiar ceva obişnuit cînd este vorba despre un fapt ce nu poate fi comunicat decît cu ajutorul mai multor intermediari. De teamă că eu însumi am înţeles greşit, ceea ce ar fi fost posibil, n-aş fi ezitat o clipă să-mi atribui mie această greşeală ; dar fiecare cititor îşi va putea da seama că întinderea convorbirii mele cu Napoleon, ideile pe care le-a dezvoltat în legătură cu acest subiect nu pot lăsa loc nici unei îndoieli (n. a.).

fusese vorba de un vice-rege ; dar acesta ar fi trebuit să-şi schimbe religia ; ceea ce eu găseam că este sub demnitatea mea şi a tuturor celor ai mei. Şi apoi socoteam că rezultatul politic nu e suficient de mare încît să scuze un act politic atît de nepotrivit cu moravurile noastre. Poate însă că ţineam prea mult să văd un francez pe tronul Suediei. Ceea ce, dată fiind poziţia mea, era o dorinţă puerilă. Potrivit politicii mele, adevăratul rege, cel care ar fi răspuns intereselor reale ale Franţei, era regele Danemarcei, pentru că eu aş fi guvernat atunci Suedia menţinînd pur şi simplu contactul cu provinciile daneze. A fost ales Bernadotte, şi el datora această alegere faptului că soţia lui era cumnata fratelui meu Joseph, care domnea la Madrid.

Bernadotte, făcînd mult caz de atitudinea lui supusă, a venit să-mi ceară agrementul, declarînd cu o neliniştе foarte evidentă că nu ar accepta decît dacă alegerea este pe placul meu.

Eu, monarh ales de popor, aveam să-i răspund că nu mă puteam opune alegerilor făcute de alte popoare. Iată ce i-am spus lui Bernadotte, a cărui atitudine trăda teama ce o deştepta în el aşteptarea răspunsului meu, adăugînd că de pe urma bunăvoinţei, al cărei obiect era, nu avea decît de profitat, că eu nu voiam deloc să fiu amestecat în această alegere, dar că ea se bucura de aprobarea mea şi de urările mele cele mai bune. Totuşi, trebuie să spun că un instinct tainic făcea ca această împrejurare să mi se pară dezagreabilă şi penibilă ; într-adevăr, Bernadotte a fost şarpele pe care l-am crescut la sînul meu ; abia ne părăsise că s-a şi încadrat în sistemul inamicilor noştri, iar noi a trebuit să-l supraveghem şi să ne temem de comportarea lui. Mai tîrziu a devenit una din cauzele active ale nenorocirilor noastre ; el a fost cel care le-a dat duşmanilor noştri cheia politicii pe care o stabilisem şi le-a dez-

văluit tactica armatelor noastre ; el a fost cel care le-a arătat drumul spre pămîntul sfînt ! Zadarnic spunea el, scuzîndu-se, că acceptînd tronul Suediei n-a mai putut fi decît suedez ; scuza e banală, bună doar pentru gloată şi pentru ambiţioşii de rînd. Cînd îţi iei o soţie, nu renunţi la mama ta, şi cu atît mai puţin eşti silit să-i străpungi inima şi să-i sfîşii măruntaiele. Se spune că mai tîrziu s-a căit ; adică atunci cînd nu mai era nimic de făcut şi răul fusese săvîrşit. Fapt este că, regăsindu-se în mijlocul nostru, şi-a dat seama că opinia publică îl judecă ; s-a simţit lovit de moarte. Atunci i s-au deschis ochii, fiindcă nu se ştie, orbit cum era, spre ce himere l-ar fi împins orgoliul şi vanitatea lui etc., etc."...

Spre sfîrşitul conversaţiei, Împăratul s-a reîntors la Paul ; a vorbit de furia pe care i-o stîrnea lipsa de loialitate a miniştrilor englezi. I-au promis că îi vor da Malta de îndată ce vor pune mîna pe ea ; de aceea el s-a şi grăbit să fie numit mare-maestru. Cînd Malta s-a predat, englezii au negat că i-ar fi promis-o. Se afirmă că citind această ruşinoasă minciună, Paul s-a arătat atît de indignat încît în plin consiliu a luat depeşa şi a străpuns-o cu sabia, ordonînd apoi să fie restituită, aşa sfîşiată cum era, în chip de răspuns. „Dacă a fost o nebunie, a spus Împăratul, trebuie să convenim că a fost nebunia unui suflet nobil : era indignarea virtuţii care nu putea să bănuiască o asemenea josnicie."

În acelaşi timp, miniştrii englezi care tratau cu noi schimbul de prizonieri, refuzau să-i treacă în aceeaşi categorie şi pe ruşii făcuţi prizonieri în Olanda, unde luptaseră în slujba lor şi numai pentru cauza englezilor. „Am intuit, spunea Împăratul, forţa caracterului lui Paul : am prins din zbor această ocazie, i-am strîns pe aceşti ruşi, i-am îmbrăcat şi i-am restituit fără nici o pretenţie. Din clipa aceea, această inimă generoasă a fost cu totul alături

de mine ; şi cum nu aveam interese contrare Rusiei... fără îndoială că din clipa aceea aş fi putut dispune de cabinetul de la Sankt-Petersburg. Inamicii noştri au simţit primejdia şi se spune că lui Paul i-a fost fatală această bunăvoinţă : s-ar putea să fie adevărat ; căci sînt guverne pentru care nu există nimic sfînt."

Mai tîrziu Napoleon a dictat unele amănunte despre tragicul sfîrşit al lui Paul. Importanţa şi creditul unei asemenea surse ne determină să le transcriem aici. Paul a fost asasinat în noaptea de 23 spre 24 martie 1801. La Curtea lui era ambasador lordul Whiworth care întreţinea strînse legături cu contele P***, generalul B***, cu cu O***, cu*** şi cu alte persoane recunoscute ca fiind autorii autentici ai oribilului paricid. Acest monarh indispusese o parte din nobilimea rusă cu caracterul său iritabil şi foarte susceptibil. Ura faţă de revoluţia franceză constituise trăsătura distinctivă a domniei lui. Considera că una din cauzele acestei revoluţii fusese comportarea familiară a suveranului şi a prinţilor francezi, precum şi suprimarea etichetei la Curte. A stabilit deci la a sa o etichetă foarte severă şi a impus forme de exprimare a respectului prea puţin conforme cu moravurile noastre şi care îi revoltaseră pe toţi... De cînd se apropiase de primul consul revenise asupra unor idei mai vechi şi probabil că ar mai fi trăit cîţiva ani, dacă ar fi reciştigat simpatia şi inimile celor de la Curte, pe care şi le îndepărtase. Englezii, nemulţumiţi şi chiar extrem de iritaţi de schimbarea ce s-a operat în el de un an încoace, au făcut totul pentru a-i încuraja pe duşmanii din interior. Au reuşit să acrediteze ideea că e nebun şi, în cele din urmă, au pus la cale o conspiraţie care să atenteze la viaţa lui. Părerea generală este că... în ajunul morţii sale, Paul, care supa cu amanta şi favoritul său, a primit o depeşă în care i se dădeau amănunte despre conspiraţie ; a băgat-o în

buzunar amînînd lectura pentru a doua zi. În cursul nopții a pierit.

„Autorii acestui atentat nu au întîmpinat nici o piedică : contele *** avea mare trecere la palat ; era considerat favoritul și consilierul de încredere al suveranului. S-a prezentat la orele două la ușa apartamentului, însoțit de generalul ***, de *** și de ***. Un cazac de încredere care era la ușile lui le-a făcut greutăți nelăsîndu-i să pătrundă la el ; l-au masacrat pe loc. Împăratul a fost trezit de zgomot și a încercat să pună mîna pe sabie ; dar conjurații s-au aruncat asupra lui, l-au răsturnat și l-au gîtuit. Generalul B *** a fost cel care i-a dat ultima lovitură : a călcat cadavrul în picioare. Împărăteasa, soția lui Paul, deși avea multe motive să se plîngă de aventurile galante ale soțului ei, a fost cuprinsă de o vie și sinceră durere ; și în ochii ei, toți cei care au luat parte la acest asasinat au căzut definitiv în dizgrație. . . . . .

. . . . . .

La mulți ani după aceste întîmplări, generalul B *** mai era încă în funcție... Oricum ar sta lucrurile, groaznicul eveniment a făcut să se cutremure de oroare întreaga Europă, care a fost mai cu seamă scandalizată de înfiorătoarea francheță cu care rușii dădeau amănunte tuturor Curților. El a schimbat poziția Angliei și situația mondială. Greutățile provocate de o nouă domnie. . . .

. . . . . .

au dat o nouă orientare politicii Rusiei. Începînd din 5 aprilie, mateloții englezi care fuseseră făcuți prizonieri de război în urma instituirii blocadei și trimiși în interiorul imperiului, au fost rechemați. Comisia ce fusese însărcinată cu lichidarea sumelor datorate de comerțul

*** Pahlen, Benningsen, Orlov și frații Zubov (n.t.).

englez, a fost dizolvată. Contele ***, care continua să fie principalul ministru, le-a adus la cunoştinţă englezilor, la 20 aprilie, că Rusia este de acord cu toate pretenţiile cabinetului englez ; că stăpînul său intenţiona ca, în urma hotărîrii guvernului britanic de a lichida în mod amical diferendul, printr-o convenţie, să înceteze toate ostilităţile pînă va primi răspunsul Londrei. S-a proclamat sus şi tare dorinţa de a se încheia pacea cu Anglia şi întreaga situaţie anunţa triumful acestei puteri *(Memoriile lui Napoleon, publicate de generalul Gourgaud,* vol. II, pag. 151)...

Sîmbătă 10

Împăratul fusese suferind şi a făcut o baie. Pe la orele trei s-a plimbat şi a cerut să vină caleaşca. Tocmai citise istoria Ecaterinei [1]. „Era o femeie şi jumătate, spunea el ; demnă să conducă. Catastrofa lui Petru [2] şi cea a lui Paul au fost nişte revoluţii de serai, comploturi de-ale ienicerilor. Aceste miliţii de palat sînt înspăimîntătoare, adăugă el, şi cu atît mai periculoase cu cît suveranul este mai absolut. La fel şi garda mea imperială ar fi putut deveni fatală dacă ar fi fost strunită de o altă mînă decît a mea."

Împăratul spunea că el şi Paul s-au înţeles foarte bine. În epoca în care s-a produs nenorocirea acestuia, cînd, dealtminteri opinia publică nu i-a cruţat nici pe ai lui şi nici pe aliaţii lui, Napoleon punea la cale, adăugă el, chiar în acel moment, împreună cu el, o expediţie în India şi l-ar fi convins fără îndoială să o întreprindă. Paul îi scria foarte des şi foarte pe larg : primul lui mesaj a fost ciudat şi original. „Cetăţene Prim Consul, îi scria el cu propria-i mînă, eu nu discut deloc meritele de drept ale omului ; dar cînd o naţiune aşază în fruntea sa un om

[1] Ecaterina a II-a a Rusiei (n. t.).
[2] Petru al III-lea, asasinat ca şi Paul I (n. t.).

cu mari merite și demn de stimă, ea are un conducător, și pentru mine, de acum înainte, Franța are unul etc. etc."...

Duminică 11

După ce și-a luat dejunul în cort și s-a plimbat puțin prin grădină, Împăratul a dat o ultimă citire capitolului referitor la Arcole...

La cină eu nu am mîncat ; Napoleon voise să știe care e cauza. Mă durea foarte rău stomacul, ceea ce mi se întîmpla foarte des. „Sînt mai fericit ca dumneavoastră, a spus Împăratul. În viața mea nu mi-am simțit nici capul, *nici stomacul.*" Împăratului îi plăcea să se repete ; de aceea a rostit aceste cuvinte de zece, de douăzeci, de treizeci de ori față de noi, în diferite momente. [1]

Luni 12 [2]

Împăratul și-a petrecut dimineața în baie, citind numerele din martie și aprilie din *Le Journal des Débats* sosite

[1] De obicei trec peste astfel de amănunte pentru că sînt prea mărunte ; dar ceea ce am reținut în această clipă capătă o mare importanță prin natura morții și prin agonia prelungită și îngrozitoare a nemuritoarei victime, care a sucombat în urma unor triple chinuri, ale trupului, ale spiritului și ale inimii. Ar fi suferit mult mai puțin dacă ar fi fost în mîinile canibalilor !... Și la aceste suplicii, la aceste chinuri a fost supus cu sînge rece de către o administrație barbară care a pătat prin acest act istoria unui popor renumit pe bună dreptate pentru sentimentele sale elevate și pentru simpatia ce o nutrește față de cei nefericiți !... Dar în același timp o tristă și penibilă celebritate se va lega de numele călăilor lui Napoleon. Căci ei vor rămîne mereu sub semnul reprobării tuturor inimilor generoase din toate țările și din toate timpurile (n. a.).

[2] August 1816.

ieri pe ruta dinspre Cap. Pe Împărat îl interesau foarte mult : îi produceau o stare de mare agitație.

În general, de cînd primise cărți, și mai ales colecția jurnalului *Le Moniteur*, Împăratul stătea mult mai mult în casă, abia dacă mai ieșea ; nu mai voia să călărească și nici măcar în caleașcă nu se mai plimba ; abia dacă ieșea pentru cîteva momente la aer, în grădină ; ceea ce nu-l putea ajuta să se simtă mai bine ; trăsăturile i se modificau și starea sănătății lui se înrăutățea în mod vizibil...

În cursul conversației de azi, Împăratul a spus din nou, lucru pe care cred că l-am mai menționat și în altă parte, că manevra sa cea mai frumoasă a executat-o la Eckmühl, fără să mai facă, totuși, alte precizări.

Chiar în momentul în care se tipărea acest volum îmi exprimam regretele în această privință în fața unui prieten [1] pe care l-am lăsat să-mi citească manuscrisul. Mi-a spus că el nu ezită să spună că aceste cuvinte ale Împăratului ar trebui interpretate ca referindu-se nu numai la ansamblul acestei bătălii, dar și la întreaga campanie, care, spunea el, a comportat cele mai mari complicații, i-a impus să elaboreze cele mai multe planuri și i-a solicitat în cel mai înalt grad geniul. „Împăratul, îmi spunea el, a fost acolo mereu în acțiune, ținea tot timpul în mînă firele care, nu numai că aveau să-i hotărască victoria pe terenul unde opera, dar aveau să influențeze destinele întregii Europe." A vrut să-mi dovedească acest lucru și astfel i-am aflat secretul. Acest ofițer, cu un grad mare în gardă, dăruindu-se studiului și vieții liniștite, fiind acum la pensie, se ocupă cu un mare talent, pe care nu i-l egalează decît modestia, de o lucrare cu adevărat națională : *Tabloul cam-*

[1] Generalul baron Pelet, astăzi director al depozitului de război și pentru a doua oară deputat al orașului Toulouse, în care s-a născut (n. a.).

paniilor lui Napoleon pe continentul Europei, prezentat de un martor ocular.

Campania din 1809 fiind încheiată în întregime, excepție făcînd doar redactarea, a binevoit să mi-o încredințeze; a făcut și mai mult, mi-a acordat favoarea deosebită de a o pune integral și necondiționat la dispoziția mea. Lucrarea m-a pasionat foarte mult și găsind în ea un mare număr de împrejurări și de lucruri inedite, opinii, aprecieri absolut identice cu ale mele și potrivindu-se exact cu scopul meu, nu am ezitat să introduc aici pasaje ample din ea ; greutatea a constat în aceea că trebuia să selecționez din trei sute de pagini, sprijinite cu mărturii, note și documente autentice...

Autorul a început prin a demonstra foarte bine că de fapt coaliția împotriva Franței nu a încetat să existe din 1793 pînă în 1814, fie pe față, fie urzită în secret de către guverne și în inima înaltei aristocrații europene ; și că guvernul englez a fost mereu sufletul și călăuzitorul acestei ligi permanente ; că toate campaniile de pe continent nu erau decît niște episoade din marea luptă dintre Anglia și Franța. El remarca și faptul că această coaliție s-a reactivat din nou în momentul în care ea a văzut că instituțiile Revoluției sînt înlăturate prin instaurarea imperiului. Dovedește că încă de la sfîrșitul anului 1804, după tratatele încheiate chiar în vremea aceea între puterile străine, și mai ales după faimoasa notă din 19 ianuarie 1805 și alte documente necunoscute, țelul constant al coaliției a fost dezmembrarea noii Franțe, răsturnarea tronului imperial, sprijinitor al instituțiilor Revoluției ; în fine, restabilirea vechii stări de lucruri. Ni-l arată pe Napoleon obligat tot timpul să se apere împotriva atacurilor din epoca aceea, să se pregătească pentru a le înfrunta pe cele din viitor și forțat să opună acestui sistem de coaliție permanentă din nordul Europei și războiului perpetuu al Angliei,

sistemul defensiv din sud, stabilit prin noua organizare a Italiei, a confederației germanice și a peninsulei spaniole.

„În zadar, pentru a dezarma această animozitate a suveranilor, Napoleon a iertat Austria în 1805, Prusia în 1806, a acceptat pacea cu Rusia în 1807, a cerut neîncetat Angliei să respecte pacea lumii, fiecare din aceste puteri nu se supunea decît forței și nu semna tratate decît cu intenția de a le rupe etc., etc."

În toiul expediției din Spania, Napoleon este constrîns să părăsească pe neașteptate această țară și reapare deodată la Tuileries în 23 ianuarie. Devenise o necesitate urgentă ca el să vină în grabă să apere imperiul care era amenințat în modul cel mai deschis.

Deși incursiunea Împăratului în peninsulă n-a fost de durată, acest scurt interval a fost suficient pentru ca intrigile cabinetului englez și dușmănia guvernelor de pe continent să realizeze o nouă coaliție.

Prusia se înarmase în ascuns și se angaja să declare război cînd va veni momentul ; entuziasmul lui Alexandru pentru Napoleon se stinsese. O călătorie la Petersburg a regelui și reginei Prusiei determinase această schimbare : Rusia pîndea acum momentul favorabil, înțelegîndu-se în secret cu Prusia și avînd legături ascunse cu Viena. Cît despre Austria, care fusese lăsată prea puternică prin tratatul de la Petersburg, nu se gîndea de-atunci încoace decît să scape de dificultăți multiplicîndu-și declarațiile de prietenie, să-și recupereze pierderile și să cîștige forțe, și nu se mai ascundea ; pornea în campanie, mîndră și amenințătoare, dar sortită încă o dată să fie păcălită de cabinetul englez și să ajungă singura victimă a acestei noi coaliții. Avea de partea ei, în acest moment, populația care fusese chemată sub arme, angajamentele sau promisiunile

vecinilor, dorinţele Germaniei, concursul Angliei şi prejudecăţile universale pe care intrigile cabinetelor şi ura aristocraţiilor europene le adunaseră împotriva lui Napoleon ; în fine, numeroasele maşinaţiuni urzite împotriva lui, atît în afara cît şi în interiorul imperiului său.

În vremea aceea, toată Germania, şi mai ales nordul ţării, era plină de asociaţii secrete îndreptate împotriva Franţei. Masa democraţilor, condusă de publicişti şi de profesori exaltaţi, visa o regenerare politică, imperativul secolului. Interesele aristocraţiei i s-au alăturat cu înfocare, sub aparenţa patriotică a eliberării germane, dar vizînd, în fond, doar redobîndirea vechilor privilegii. Toţi erau uniţi sub numele de *Tugendbund* (Asociaţia virtuţii).

Astfel, a cincea coaliţie apare ca fiind în acelaşi timp războinică şi conspirativă. Supusă conducerii machiavelice a cabinetului englez, considera că orice mijloc este bun pentru ea.

S-a hotărît deci să se îndrepte armate regulate spre inima Franţei şi să se iniţieze totodată mari acţiuni diversioniste în punctele cele mai îndepărtate ale teritoriului ; toate planurile care prevedeau insurecţia popoarelor aliate, a armatei noastre chiar, a departamentelor, sînt azi recunoscute şi temeinic dovedite.

Dar pentru a executa un asemenea proiect fusese nevoie ca mai întîi să fie pervertită starea de spirit a popoarelor. Anglia îşi răspîndise agenţii şi aurul prin toată Europa ; avea aliaţi în toate ţările şi depozite de arme în Sicilia, în Gibraltar, la Heligoland, pe toate escadrele. Prusia şi Austria pregătiseră terenul în Germania, în Tirol, în Italia.

Au fost combătute mereu, sub toate formele, toate rezultatele Revoluţiei care ar fi fost în măsură să regenereze Europa ; s-au folosit cu abilitate, în interesul lor, de

admirabilele succese ale armatelor noastre care, în urma atîtor provocări, au străbătut şi au ocupat numeroase teritorii ; s-au servit de acest lucru pentru a stîrni orgoliul umilit, interesele lezate, pentru a crea animozităţi deosebite şi pentru a aţîţa o ură înveterată ; şi cînd Revoluţia a încercat să se consolideze prin organizare, prin centralizarea şi unitatea Imperiului, toate maşinaţiunile străinătăţii dirijate pînă atunci împotriva ei, toată ura duşmanilor au fost îndreptate, din acel moment, în întregime împotriva persoanei Împăratului, al cărui destin, se credea, avea de acum înainte să antreneze cu sine întregul sistem.

Napoleon, deşi întotdeauna provocat, a fost prezentat peste tot ca singurul autor al războiului neîntrerupt, ca un om nesătul de cuceriri, care aspiră la monarhia universală. Duşmanii lui, dimpotrivă, erau descrişi ca apărători ai libertăţii generale, ca victime ale unei nobile şi juste împotriviri, în vreme ce partizanii lui nu erau decît nişte curteni interesaţi ai unui uzurpator norocos, dornici să se înalţe împreună cu el, duşmani ai tuturor drepturilor naţiunilor şi ai tuturor libertăţilor lor. Fiecare act al Împăratului era înfăţişat ca fiind o opresiune ; măsurile de apărare pe care ei îl obligau să le ia nu mai erau decît o perpetuă ofensivă. Toate guvernele pe care le învinsese, deşi le lăsase să existe, rămîneau, se spunea, ţinta constantă a urii lui şi mai tîrziu nu aveau să se aştepte decît la o distrugere totală etc.

Să nu vă mire că nişte afirmaţii atît de false au fost crezute întrucîtva pe vremea aceea. Negocierile celor din coaliţie, care ar fi putut scoate la lumină adevărul, rămîneau atît de secrete încît chiar şi acum, după ce a trecut atîta timp, abia dacă se cunosc în privinţa lor cîteva documente ; ei erau ajutaţi în această direcţie chiar şi de Na-

poleon, care se vedea constrîns să ascundă faţă de ai săi comploturile duşmanilor şi planurile lor ucigaşe.

Toate aceste acuzaţii propagate cu abilitate în diverse ţări străine, găseau audienţă pînă şi în Franţa, printre partizanii înfocaţi ai Revoluţiei care întreţineau dispute cu privire la garanţiile sociale cînd, de fapt, existenţa societăţii însăşi era în pericol. Aceste acuzaţii erau acceptate în toate ţările de oameni cuceriţi prematur de idei republicane şi care se speriau văzînd cum un braţ viguros pune ordine în monarhii ; acuzaţiile pătrundeau pînă şi în armatele noastre glorioase : nu toţi copiii victoriei ştiau să se păzească de ele. Lunga ocupaţie a Germaniei şi a Italiei îi făcuse să se intereseze de soarta locuitorilor de acolo ; şi chiar dacă nu le împărtăşeau toate sentimentele, nu rămîneau totuşi destul de nepăsători faţă de ele. Armatele noastre din Spania erau asaltate de alte idei ; o generoasă compasiune pentru un popor despre care se spunea că e asuprit şi atacat pe nedrept, faptul că Împăratul, acest izvor imediat al oricărei glorii şi al oricăror favoruri, era atît de departe, toate aceste împrejurări făceau şi mai dificil războiul din peninsulă. Ceea ce în străinătate atîţa ura şi dorinţa de răzbunare, la noi, dimpotrivă, producea o scădere a elanului, cu atît mai mult cu cît populaţia simţea oboseala datorată unui serviciu militar prea mult prelungit, iar conducătorii regretau că nu se bucură de avantajele cucerite, după vîrsta la care acţiunea nu mai e o necesitate ; căci se cuvine să privim în istoria evenimentelor progresia vîrstei în rîndurile generaţiei glorioase care în tinereţe înfăptuise minunile Revoluţiei. Or, această generaţie ajunsese de-acum la maturitate şi cei mai mulţi dintre cei care o alcătuiau erau la limita probabilă a speranţelor lor.

De data aceasta, continuă autorul, armatele austriece aveau să atace frontal şi să pornească direct înspre fron-

tierele noastre, nu ca în 1799, 1805 sau 1814, cînd căutau punctele slabe ; ci, dimpotrivă, ca niște oameni care nu se tem de nici o forță, fiind siguri că vor găsi sprijin acolo unde merg. Se prevedea în același timp ca unele unități austriece să fie detașate departe, în Prusia meridională, pe Vistula, în Saxonia, în Bavaria, în Tirol și în Vorarlberg, chemînd pretutindeni lumea la insurecții ce fuseseră pregătite și la care urmau să ia parte mai ales foștii supuși prusieni, mai exasperați decît toți ceilalți, atîțați în ascuns de fostul lor guvern.

Corpul de armată al arhiducelui Ferdinand trebuia să ajungă pînă la Thorn, aducînd o sută de tunuri de care Prusia avea nevoie înainte de a declara război. Coaliția conta pe faptul că suveranii din Confederația Rinului i se vor alătura, fie de bună voie fie cu forța, pe măsură ce armatele austriece vor avansa pe teritoriul lor. Li se făcuseră deja promisiuni și le fuseseră adresate amenințări ; și dacă ar trebui să judecăm acele vremuri după evenimentele care au urmat, speranțele coaliției nu erau cu totul lipsite de fundament.

Anglia trebuia să acționeze împreună cu Austria și să producă în același timp puternice diversiuni. Armamentul, cel mai puternic pe care-l adunase vreodată, era în porturile de la Marea Mînecii și putea să arunce o armată de peste patruzeci de mii de oameni, fie în nordul Germaniei, fie în Olanda sau Belgia, care se presupunea că erau nemulțumite. Această armată, mergînd în întîmpinarea marii armate austriece, putea să facă joncțiunea cu ea pe Rin, trecînd prin țările răsculate. Într-adevăr, tulburări au izbucnit în mod efectiv în nordul Germaniei, în Olanda și în fostul electorat de Trèves, regiunea care era cea mai bine situată pentru o asemenea operațiune. De la gurile Weserului și de la coastele Olandei pînă la frontierele Boemiei nu e o distanță mai mare de o sută de leghe. Erau

suficiente deci cîteva zile pentru a face această joncțiune. O altă armată engleză, de cincisprezece mii de oameni, concentrată în Sicilia, trebuia să debarce la Neapole, să răscoale Italia meridională și să ajute astfel la operațiunile armatei austriece din Lombardia.

Cu ajutorul tuturor acestor atacuri ale armatelor și ale națiunilor străine, uneltiri poate și mai groaznice se țeseau în interiorul Franței. E fapt recunoscut acum că Fouché, care conducea pe atunci Ministerul afacerilor interne și al poliției, servea de multă vreme familia Bourbonilor. În fiecare săptămînă îi preda buletinul secret destinat doar lui Napoleon. «Se spune, de asemenea, că Fouché *voia să pună mîna pe putere* după ce a primit veștile despre bătălia de la Essling și despre ruperea podurilor de peste Dunăre.» [1] Alții spun că «în această împrejurare *coroana imperială trebuia să-i fie dată lui Bernadotte*». E mai ușor să intuiești decît să cunoști exact intrigile pe care le-a putut țese acest ministru (Fouché), investit cu o putere atît de mare și care avea relații atît de întinse. Pe de altă parte, Anglia nu încetase să întrețină legături cu Vendéea ; și deși acest ținut fusese potolit printr-o administrație blîndă și luminată, agenții străini găseau întotdeauna o cale de acces. Încă în timpul campaniei din 1807 au încercat să provoace acolo o nouă răscoală. «Presupunînd că Napoleon va fi învins într-o mare bătălie, voiau s-o determine să ia armele și să-l primească pe ducele de Berri... Zece mii de recruți refractari erau gata să se răscoale : Din Vendée, complotul se întindea în Bretagne, Maine, Normandia Inferioară : orașul Bordeaux nu era nici el străin de aceste planuri... La cea mai mică înfrîngere a armatelor lui Napoleon și la cea mai mică criză politică, focul insurecției se aținea iar. Partidul opoziției avea

[1] Montvéran, tomul V ; *Galérie historique*, tomurile II și IV etc. (n. a.).

în Vendée punctele de legătură și de adunare» (Beauchamps, vol. IV). Așa că speranțele pe care coaliția și le punea în această regiune nu erau lipsite de un oarecare fundament.

Anglia pregătise o altă mașinație în Spania. Acolo era vorba de o conspirație pur militară. Planul era, nici mai mult nici mai puțin, decît de a provoca o răscoală în armata noastră din Portugalia ; de a o uni cu armata engleză; de a îndemna celelalte corpuri din Spania să urmeze acest exemplu ; de a le îndrepta spre Pirinei, unde avea să se găsească o altă armată engleză, mai mare, în frunte cu Moreau, care s-ar fi întors din America. Trebuiau să înainteze spre Paris și să-l pună pe Moreau în fruntea guvernului. Englezii răspîndiseră în țară și printre trupele franceze manifestul și proclamația Austriei. Cîștigaseră de partea lor cîțiva ofițeri din armata noastră din Portugalia, care luaseră legătura cu Wellington și Beresford ; un credit de șase sute de mii de franci le fusese deschis la Porto. Se spera că vor putea să se înțeleagă cu armatele din Germania și Italia (Le Noble, Motvéran [1]). De altfel, acest plan nu era deloc irealizabil. În drumul acestei armate spre Paris se aflau Bordeaux și Vendée. Or, de la capitală pînă la Bayonne și la Augsburg, distanța e aceeași. De aceea, pe măsură ce Napoleon se îndepărta de Paris, șansele sporeau în favoarea conspirației. Căci dacă Împăratul ar fi vrut să se întoarcă pentru a zădărnici acest plan, marșul i-ar fi fost întîrziat de atacurile combinate ale austriecilor și de răscoalele din Germania ; pe cînd marșul armatelor răzvrătite, aproape nestînjenit și chiar favorizat de atîtea conspirații, ar fi fost mult mai rapid. Ele puteau deci

[1] Doi memorialiști francezi care au scris, primul despre războiul din Spania, cel de al doilea despre Anglia (n. t.).

ajunge cu mult înaintea Împăratului la Paris, unde ar fi găsit ajutorul lui Fouché etc.

Astfel, totul părea să favorizeze speranțele coaliției. Dacă Napoleon era oprit la frontierele noastre de forțele coalizate, Germania se răscula, iar confederația Rinului, și și la fel și Italia erau obligate să ia armele împotriva protectorului lor. Dacă, dimpotrivă, Napoleon înainta în Bavaria și în Austria, se îndepărta de centrul Franței și o lăsa pradă atacurilor dușmanului, în timp ce spatele frontului ar fi fost amenințat de uneltirile acestuia.

Iată deci ce pregătiri se făceau pentru acest război machiavelic pe care îl provocau puterile Europei. Semnalul lui a fost dat de proclamații, în care se găseau îndemnuri la răscoală și la insurecție, de la care guvernele monarhice se abținuseră pînă atunci. Lumea a fost și mai mirată cînd i-a auzit pe principii austrieci adresînd aceste îndemnuri unor popoare care fuseseră dintotdeauna străine de Austria și ale căror guverne au fost recunoscute de către Austria. «Austria, spuneau ei, luptă pentru libertatea Europei, pentru eliberarea germanilor, pentru independența Italiei. Cauza ei e cauza Germaniei. Ea nu-l consideră dușman decît pe cel ce uită că e german... Le promite pe curînd sprijinul unor trupe străine etc.» Astfel, coaliția, orbită de ură, folosind armele pe care le găsea în arsenalul revoluționar, imita exaltarea insurgenților spanioli. De aceea, după ce cheltuise atîta timp și mijloace, după ce vărsase atîta sînge pentru a combate Revoluția franceză, acum îi invoca principiile și îi împrumuta limbajul. Istoria va remarca faptul că aceste strigăte de *libertate, independență, insurecție*, îndreptate împotriva celui care voia să înlăture tronurile ce se clătinau, porneau din consiliul aulic de la Viena. Regii aveau să încerce să corupă armata, să zdruncine fidelitatea comandanților și soldaților. Lăsau, în nord ca și în sud (în Portugalia, în Suedia, în Prusia)

soarta naţiunilor şi a suveranilor pradă unor trupe orbite, unor comandanţi sperjuri, unor conspiratori dezonoraţi de verdictele tribunalelor. Totuşi, cine îi asigura pe regi că aceste armate sau aceste insurecţii, conduse de şefi sau de partide opuse, nu vor reedita, în zilele noastre, în centrul Europei, destrămarea Imperiului roman ? Ce exemplu pentru viitor ! Care dintre aceşti regi putea să se încreadă într-atîta în anturajul lui de familie, în generali, în curteni, în poporul său, pentru a risca o asemenea eventualitate ; ciudat contrast ! În timp ce omul democraţiei şi al popoarelor făcea toate eforturile pentru a potoli revoluţiile, vechile guverne şi vechea aristocraţie semănau fără rezervă germenii revoluţiei pe toată întinderea Europei. În zadar pretinde-vor ei că îi vor stîrpi pentru totdeauna : aceste chemări la insurecţie, aceste promisiuni de libertate, de garanţii, de instituţii liberale, aceste apeluri la drepturile naţiunilor nu vor mai fi uitate ; mai devreme sau mai tîrziu aceste guverne vor culege roadele faptelor lor nesăbuite.

În primăvara lui 1809, toate şansele războiului şi ale politicii erau deci împotriva Franţei ; Austria avea sub arme trei sute douăzeci de mii de oameni şi şapte sute nouăzeci şi unu de tunuri ; această armată fusese împărţită, la fel ca armatele franceze, în nouă corpuri active şi două de rezervă. Fiecare dintre aceste corpuri cuprindea toate mijloacele administrative şi de execuţie, în aşa fel încît să poată acţiona în mod izolat sau împreună. În urma acestor forţe, cu totul disponibile, era o rezervă impunătoare, pregătită de mult timp, nu complet organizată, dar care, chiar în timpul campaniei, a furnizat mari ajutoare. Rezerva era compusă din *landwehr*, sau *apărători ai patriei*, din unităţi de infanterie şi de cavalerie, în sfîrşit, din insurgenţi maghiari, şi putea fi evaluată la două sute douăzeci şi patru de mii de oameni, care, adăugaţi la for-

țele regulate menționate mai sus, puneau la dispoziția Austriei o masă de cinci sute patruzeci și patru de mii de combatanți. Prințul Carol, ministru de război și generalisim, comanda în Germania armata principală, compusă din primele șase corpuri și din cele două de rezerve. Prințul Ferdinand era cu al șaptelea în Polonia ; prințul Ioan cu corpurile opt și nouă în Italia. Toți prinții acestei case luau parte la război.

Napoleon nu le putea opune acestor forțe decît două sute douăzeci de mii de oameni în Germania, care erau departe de a fi cu toții francezi ; cincizeci și șapte de mii în Italia, optsprezece mii în Polonia și patru sute douăzeci și cinci de tunuri în total. Avea împotriva lui diversitatea națiunilor, și cu patruzeci de mii de oameni mai puțin ca prințul Carol cînd a început operațiunea în Bavaria etc.

Cele două mari linii de operațiuni din nordul și din sudul Germaniei sînt la o distanță medie de patruzeci de leghe între Augsburg și Bamberg. Poți acționa pe fiecare dintre ele, sau să treci de la una la alta : dar e greu și mai ales periculos să acționezi pe amîndouă odată, pentru că armata dușmană care s-ar plasa în mijlocul celor două linii ar putea distruge, pe rînd, corpurile separate ale adversarului, chiar cu forțe inferioare, sau, cel puțin, ar deveni stăpînă pe situație. Armata care s-ar plasa astfel ar opri mișcările dușmanului, în spatele căruia ar putea să manevreze. Rezultă de aici că punctele militare cele mai importante de pe acest teatru de război sînt trecătorile Dunării, mai ales cele la care ajung marile linii de comunicație, confluențele rîurilor care servesc ca linii de apărare, cele care domină cele două linii de luptă și defileurile din est și vest (Ulm și Passau) ; vin apoi trecătorile principale, pe marii afluenți ai Dunării, capitalele, orașele, încrucișările de drumuri etc. Dintre acestea Ratisbonna e unul din punctele cele mai esențiale : în această situație el a de-

venit de cea mai mare importanţă pentru cele două armate, căci de aici putea fi stăpîn pe operaţiunile de pe ambele maluri ale Dunării etc.

Cum Austria păstrase relaţii cu Belgia şi cu ţinuturile germane, cedate de multă vreme Franţei, spera că ele se vor răscula dacă va face ca armatele ei să pătrundă în aceste teritorii. De aceea, principalele forţe austriece, reunite în Boemia, şi pornind din această ţară, trebuiau să urmeze la început linia de operaţiuni din nord, prin Franconia. În cincisprezece-optsprezece etape de marş ele ar fi ajuns cu uşurinţă la gura rîului Mein. Trecînd prin toate cantonamentele armatei de pe Rin, puteau spera, datorită superiorităţii numerice, să le bată rînd pe rînd, pe fiecare separat, şi să împiedice astfel diferitele corpuri franceze din nord şi din sud să se unească. Era un avantaj capital ; şi un alt avantaj considerabil le era oferit de faptul că puteau cîştiga repede teren, pentru a-i face pe suveranii din confederaţie să se declare de partea lor şi pentru a răscula popoarele. Pe vremea aceea, i-au fost atribuite generalului Meyer principiile militare ale acestui plan, care a şi început să fie pus în aplicare, pentru că primele cinci corpuri ale armatei austriece, în afară de prima rezervă, erau plasate în Boemia, pe cînd corpul şase şi a doua rezervă acţionau independent în Bavaria. Operaţiunile, care ar fi trebuit să înceapă la începutul lui martie, au fost amînate pentru 8 aprilie.

Inconvenientele planului lui Meyer nu i-au scăpat spiritului pătrunzător al arhiducelui, care avea marele merit de a-şi cunoaşte bine adversarul şi terenul. În timp ce marea armată austriacă ar fi înaintat pe linia de operaţiuni din nord către frontierele Franţei, unde ar fi întîlnit rezervele noastre şi apărarea naţională, inima monarhiei austriece, capitala însăşi ar fi rămas descoperite în faţa unui inamic atît de activ, încît prin Alpii Norici putea da alte

lovituri. Dar chiar și această mare armată austriacă era expusă manevrelor lui Napoleon care, dacă ar fi fost lăsat stăpîn pe Dunăre, putea acționa din flancuri și din spate, fie prin Straubing, după ce ar fi bătut corpul din Bavaria, fie pornind mai tîrziu spre Bamberg, Würzburg și Hanau. Prințul Carol nu uitase urmărirea de la Tagliamento pînă dincolo de Leoben, în 1797 ; și mai ales cucerirea Vienei, la douăzeci de zile după capitularea de la Ulm, în 1805 ; distrugerea armatelor prusiene la Iena, operată în cîteva clipe prin o manevră de flanc. Arhiducele știa bine că nu mai avea de-a face cu un Moreau care, fără a se mișca, l-ar lăsa să meargă liniștit în spatele lui de la Iser spre Rinul Inferior. Prințul simți nevoia de a ocupa înainte de toate linia de operațiuni de pe malul drept al Dunării ; reveni la un plan de ofensivă directă, care îl menținea pe drumul înspre capitală și a pus cea mai mare parte a armatei sale să treacă Dunărea înapoi, la Linz, nelăsînd în Boemia decît primele două corpuri. Judecînd după întîrzierea cu care au început ostilitățile, el a avut suficient timp să termine această nouă dispunere a trupelor.

Cît despre Napoleon, el aștepta totul de la mișcările inamicului. Obiectivul lui era să bată marea armată austriacă și să se reîntoarcă în Viena pentru a dizolva această nouă coaliție, pentru a pedepsi agresiunea nedreaptă și pentru a dicta încă o dată pacea. Singura lui dispoziție pregătitoare consta în a se menține pe cele două maluri ale Dunării, fiind astfel în măsură să-și concentreze trupele după situație, pe un mal sau pe celălalt, între Donawerth și Ratisbonna. Așteaptă ca mișcările inamicului să fie demascate și ultimele dispoziții avea să le improvizeze chiar la fața locului. Abandonează complet munții, al căror stăpîn va deveni în momentul cînd va stăpîni și cîmpia unde se afla drumul spre Viena și prin care trupele lui vor trece cu repeziciune. Fără să se îngrijoreze

din cauza componenței armatei sale, de faptul că un mare număr de soldați sînt recruți, că va trebui să acționeze cu corpuri formate din germani, hotărăște să nu retragă nici un om din vechile unități din Spania unde ele luptau mai direct împotriva adevăraților noștri dușmani, englezii.

La 20 martie, corpul de armată al lui Davout ocupa cele două drumuri, care duc din Boemia spre Mein și în Palatinatul Rinului. Corpurile lui Masséna, Oudinot, Lefebvre și Vandamme erau în Suabia, pe marele drum al Vienei, care trecea prin München, Augsburg și Ulm. Toate aceste corpuri urmau ca în caz de atac să manevreze în așa fel încît să se unească pe Dunăre, către Ingolstadt sau Donawerth. Astfel, armata franceză, care se întindea la început de la munții Turingiei pînă la poalele Alpilor, și ale cărei două principale grupări rămîneau pe liniile de operațiuni din nord și din sud, în Franconia și în Suabia, era subordonată dinainte unui plan general de concentrare pe Dunăre, în punctele de unde putea manevra cel mai bine pe un mal sau pe altul. În același timp, armatele austriece, reunite mai întîi în Boemia, se deplasau prin Linz, pentru a se uni cu corpurile lui Hiller în tabăra de la Wels, lăsîndu-i pe Bellegarde și pe Kollowrath pe frontierele Boemiei, în fața orașelor Bayreuth și Amberg. Această mișcare a arhiducelui durase foarte mult și nu s-a terminat decît la începutul lui aprilie. Acum se poate vedea, după poziția armatei franceze, care trebuie să fi fost bine cunoscută arhiducelui, că ieșind în grabă din Boemia, el putea spera să dea peste cap taberele lui Davout și să ajungă cu flancul drept pe Dunăre ; sau cel puțin putea atinge în mod direct malurile fluviului și ale Altmülhului, mai sus de Ratisbonna, făcînd acolo joncțiunea cu corpurile lui Hiller. Această mișcare, executată rapid, împiedica sau amîna foarte mult joncțiunea corpurilor armatei franceze ; îl făcea pe arhiduce stăpîn pe punctele cheie ale terenului din

cîmpie, cel puțin pînă la Lech ; în același timp îl punea într-o situație bună atît față de drumul direct către Viena cît și față de insurecțiile din nord, de care se îndepărta prea mult. Mai tîrziu, prințul Carol a revenit asupra acestei operațiuni, dar printr-un prea mare ocol ; atunci era prea tîrziu.

În curînd a început războiul. Armatele franceze nu se așteptau deloc să fie atacate imediat ; ar fi fost surprinse dacă acest lucru ar fi fost posibil. Napoleon era încă la Paris și nu a pornit la drum decît atunci cînd a aflat vestea agresiunii.

La 4 aprilie, Berthier sosea la Strasbourg și ocupa poziții.

Arhiducele părăsise Viena la 1 ; în 6, proclamația sa către armata austriacă anunță războiul. *Salvarea patriei ne cheamă la noi fapte de arme* etc. spune el. Ce lung comentariu ar merita aceste cîteva cuvinte !

În 8, Austria violează tratatele existente, trecînd Innul prin surprindere. Dar abia a doua zi, un simplu bilet al arhiducelui către comandantul armatei franceze anunță ostilitățile, cu mai puține formalități decît ar fi reclamat ruperea celui mai simplu armistițiu. Agresiunea Austriei începuse în același timp în toate punctele : invadează în același timp Bavaria, Franconia, Tirolul, Italia și Polonia. Armata arhiducelui Carol se află în marș dincolo de Inn și corpurile lui Bellegarde coboară din Boemia.

În 9, Împăratul Francisc sosește în mijlocul armatei, stabilindu-și cartierul general la Linz.

Aici trebuie să observ, spune autorul, că, lucrînd după documente ale armatei franceze și după jurnalul meu foarte exact ținut în timpul acestei campanii ; îndrăznind să sper că voi ghici, după regulile meseriei, ceea ce nu se deslușea din dispozițiile metodice care au dirijat evenimentele ; în sfîrșit, avînd în privința armatei austriece

numai relatările oficiale, nu voi putea, în ceea ce privește această armată, decît să consemnez faptele cunoscute și constatate. Arhiducele fiind, încă din primele zile, influențat de manevrele lui Napoleon, cu atît mai greu este de spus care au fost rațiunile anumitor operațiuni ale dușmanului. Pentru a le ghici ar trebui să nu fi existat nici greșeli, nici acțiuni inoportune ; ceea ce ar fi greu de admis.

Aici autorul expune ideile pe care presupune că le-ar fi avut arhiducele, intențiile, dispunerea trupelor lui ; blamează încetineala austriecilor care au nevoie de unsprezece zile pentru a parcurge douăzeci și opt de leghe etc.

„În 16, Napoleon sosea la Stuttgart și conducea nemijlocit armata. Era timpul ca el să vină să preia comanda pentru a opri înaintarea dușmanului ; dar mai ales pentru a repara greșelile lui Berthier și pentru a pune capăt incertitudinilor acestuia. Sosind la Donawerth în 13 aprilie, Berthier era copleșit de greutatea unor sarcini imediate ; se îndrepta cînd spre Neustadt, cînd spre Augsburg ; îi ordona lui Oudinot să meargă spre Ratisbonna ; lui Davout să trimită divizia Saint-Hilaire și cavalerie de rezervă spre Landshut și Freysingen. Sosirea lui Napoleon a suspendat orice mișcare. Aștepta, pentru a trece la acțiune, vești din Boemia și din Bavaria. În 17 s-a dus la Donawerth. Sosirea lui în mijlocul armatei a fost anunțată prin această frumoasă proclamație : «Soldați ! spunea el, teritoriul Confederației a fost violat... Eram în mijlocul vostru cînd suveranul Austriei a venit în bivuacul meu din Moravia ; l-ați auzit implorîndu-mă să fiu clement și jurîndu-mi o prietenie veșnică. Am fost învingători în trei războaie și Austria datorează totul generozității noastre ; a fost de trei ori sperjură ! ! ! Succesele noastre din trecut sînt pentru noi o garanție sigură a victoriei care ne așteaptă.

Să pornim deci, și după înfățișarea noastră inamicul să-și recunoască învingătorul.»

În 16, la sosirea lui Napoleon la Stuttgart, cele două mari armate ale noastre erau așezate în jurul localităților Ratisbonna și Augsburg. Al treilea corp era la Eterhausen, Riedenburg, Hemau, avînd a doua divizie la Dassvang, grosul cavaleriei pe lîngă Ratisbonna, corpul ducatului de Saxonia la Ingolstadt, unde trebuia să sosească în curînd divizia de rezervă a celui de-al treilea corp. Inamicul, care manevrase în așa fel încît să taie divizia Friant, înșelat în proiectele sale, apăru a doua zi în fața localității Ratisbonna și încercă de cîteva ori, dar prea tîrziu, să cucerească podul de la Regen. Trupele comandate de Masséna erau la Augsburg...

Sosind în mijlocul armatei, Napoleon găsește marea masă a inamicului pe malul drept al Dunării, între Dunăre și Iserul inferior, în așa fel încît nu mai putea atinge malul stîng decît forțînd trecerea Dunării sau a rîului Lech. Napoleon ocupa prin cetatea Augsburg, a cărei capacitate de apărare a întărit-o la maximum, prin posturile întărite de la Landsberg, Rain și Donawerth, toate trecerile de pe malul drept al Dunării care duc spre Suabia. Dă, de asemenea, ordin să fie oprită la Ratisbonna trecerea spre Franconia. Armata austriacă, întinsă de-a lungul Iserului, de la Landshut pînă la München, dar atacînd foarte puternic spre Landshut și venind dinspre partea aceea, amenința în mod evident centrul liniei franceze. Cel mai activ dintre adversari trebuia să-și adune forțele. Dar avea-vom timp să ne regrupăm pe malul drept al Dunării ? și îndrăzni-vom s-o facem ? Mergînd pe malul opus, va trebui executată o trecere a fluviului, acțiune din care nu poate rezulta nimic decisiv. Totuși, inamicul era mai aproape de Neustadt pe Dunăre și de punctul de concentrare decît aripile noastre ; avea ordin să meargă înainte,

cu spatele și cu liniile de retragere bine asigurate. Cu toate aceste avantaje, Napoleon ordonă o înaintare generală pe malul drept și, prin marșuri de flanc, Davout trebuia să ajungă de la Ratisbonna la Neustadt, iar Masséna de la Augsburg la Pfaffenhoffen ; Napoleon însuși merge în centru, la postul unde erau primejdiile și dificultățile, pentru a opri capetele de coloană ale inamicului și pentru a lăsa rapidelor sale aripi timpul de a se regrupa. Pentru oricine altul și pentru oricare alte trupe, această manevră ar fi fost foarte riscantă ; dar pentru Napoleon *este,* așa cum spunea el, *un calcul de ore ;* este, de asemenea, un calcul de teren ; numai că nu avea voie să greșească nici măcar cu cîteva minute sau cu cîțiva stînjeni, căci era în joc salvarea armatei. Dar el, prin dispunerea armatei sale, a făcut ca această mișcare să fie absolut sigură. Dacă inamicul avansează spre centru, Napoleon o să-l învingă ; dacă încearcă să-l învăluie prin stînga, va găsi Augsburgul închis, în așa fel încît să poată face față tuturor armatelor inamice reunite ; dacă vrea să ajungă la Ratisbonna, va trebui să găsească localitatea în apărare.

În aceste ultime două cazuri, Napoleon cădea în spatele inamicului și îl împingea fie spre Dunăre, fie spre Alpi. Astfel, manevra împotriva inamicului, care în cele din urmă s-a îndreptat spre Ratisbonna, avea să fie pe atît de dezastruoasă pentru el pe cît de strălucită pentru noi ; căci, prin flancul drept, care avansase între Dunăre și Iser, Napoleon o să-l împingă în fundătura dintre aceste două rîuri pe arhiducele care se aventurase în mod atît de imprudent. Era vorba nici mai mult nici mai puțin decît de distrugerea totală a inamicului dacă podurile de la Ratisbonna și de la Landshut nu ar fi fost deschise.

Napoleon îl anunță pe Masséna, că pentru această mare și hotărîtoare manevră *va retrage flancul stîng, va înainta*

cu dreptul ; și că între 18, 19 și 20 toate problemele Germaniei vor fi rezolvate.

Aici se află acea frumoasă manevră pe care a vrut poate s-o menționeze Împăratul, adică dispunerea trupelor înainte de luptă, și este într-adevăr admirabilă... Trec peste toate aceste amănunte foarte interesante : ele ar fi, indiscutabil, bine primite de către militari ; dar altora ar putea să le pară prea lungi și m-ar îndepărta peste măsură de scopul meu. Trec imediat la marile rezultate...

„Astfel, în patru zile de luptă și de manevre, e hotărîtă soarta armatei austriece, a acestei armate atît de arogante, de numeroase, cea mai frumoasă pe care o pusese vreodată pe picioare Casa de Austria ! Prin primele dispoziții pe care le-a dat, Napoleon a organizat planurile marii bătălii; a asigurat apărarea posturilor, a pus să se facă recunoașterea terenului pentru o bătălie înainte de Augsburg, în direcția din care se părea că va trebui să vină inamicul. A rectificat greșelile din dispozițiile lui Berthier, și-a adunat forțele spre aripi, lăsînd liber locul unde voia să-l atragă pe dușman. L-a ademenit încetul cu încetul luîndu-și în același timp toate măsurile pentru a-l bate pe urmă, în orice parte ar lua-o. În 17 la amiază Napoleon sosește în mijlocul armatei, în 18 dă ordinele și anunță că totul trebuie să se sfîrșească în trei zile : dacă prevederile lui suferă o întîrziere de cîteva ore, e pentru că tînăra lui armată, compusă în mare parte din recruți, nu are vigoarea trupelor de la Austerlitz și de la Iena. În 19 începe executarea acestui plan ale cărui baze se recunosc, obligatoriu, în primele dispoziții din lunile precedente ; joncțiunea armatei se operează sub focul tunurilor arhiducelui. În 20 Napoleon rupe la Abensberg liniile dușmane și separă complet flancul stîng de centru. În 21 distruge la Landshut flancul stîng, pune mîna pe depozitele de alimente și muniții, pe cai și pe liniile de comunicație ale marii armate dușmane. În

22 revine la Eckmühl pentru a da ultimele lovituri armatei arhiducelui, ale cărei rămăşiţe fug în mod ruşinos prin Ratisbonna şi prin munţii Boemiei. Dacă Landshutul ar fi fost atacat la timp, pe malul drept, corpurile lui Hiller nu ar mai fi putut să se retragă şi ar fi fost zdrobite în întregime pe malurile Iserului. Dacă Ratisbonna nu ar fi fost lăsată arhiducelui, resturile armatei lui, copleşite de toată armata franceză de pe malurile Dunării, despărţite de Straubing, lipsite de orice trecere şi de orice posbilitate de a stabili capete de pod, ar fi ajuns la capătul puterilor. Aşa că, dacă nu ar fi fost aceste două împrejurări, armata prinţului Carol ar fi fost complet distrusă în patru zile ; de altfel n-a scăpat nimic din ea, decît pîlcuri răzleţe şi în fugă.

În nici o altă epocă din istorie nu s-a văzut o asemenea bătălie, purtată pe un teren atît de vast şi în direcţii opuse, condusă direct de acelaşi cap, executată de aceleaşi braţe, cu o precizie atît de riguroasă, cu o asemenea rapiditate şi folosindu-se cît mai bine toate mijloacele : doar dacă excepţăm, totuşi, luptele de la începutul carierei lui Napoleon, în Italia, Castiglione, Arcole, şi mai ales Rivoli, unde geniul devansase experienţa...

Aceste victorii ale lui Napoleon au fost încununate de cele mai mari rezultate : dezorganizarea armatelor Austriei, deschiderea drumurilor spre capitală, invadarea provinciilor şi distrugerea pregătirilor de invazie, a depozitelor, a landwehr-ului, a miliţiilor etc. ; în sfîrşit, pierderea cuceririlor efemere ale arhiducilor Ioan şi Ferdinand etc.

Austria primise o lovitură puternică şi era mai mult de jumătate învinsă. Dar această teribilă lovitură s-a resimţit şi mai departe, în toată Germania şi chiar în toată Europa. Coaliţia, în 1809, fusese făcută în întregime una cu pămîntul pe cîmpiile de la Laber. Toate planurile ei depindeau de soarta primei bătălii. Dacă rezultatul ei ar fi fost îndo-

ielnic sau potrivnic lui Napoleon, dacă el doar şi-ar fi amînat atacul, dacă ar fi aşteptat să vină inamicul sau i-ar fi dat lovituri mai puţin zdrobitoare, ar fi fost în curînd aruncat dincolo de Rin şi copleşit de toată Europa. În acelaşi moment ar fi izbucnit insurecţii organizate în Tirol, în Westfalia, în Prusia ; dar triumful de la Eckmühl a oprit incendiul care urma să se întindă din Tirol pînă la Marea Baltică, a întărit pentru moment credinţa nestatornică a Prusiei şi a Rusiei, a întîrziat plecarea expediţiei engleze şi a zădărnicit planul combinat împotriva Belgiei şi Olandei. În fine, acest triumf a înăbuşit de-asemenea, în interiorul Franţei şi în sînul armatei, acele intrigi ce le vom vedea dezvoltîndu-se mai tîrziu etc.

În acest timp era necesar ca Napoleon să nu lase Austriei timp pentru a se reface după pierderile suferite ; iar coaliţiei să nu-i lase timp ca să-şi regrupeze forţele şi să reînceapă intrigile. Trebuia mers la Viena pentru a le forţa şi pe una şi pe cealaltă să facă pace ; căci pacea a fost întotdeauna ţelul tuturor războielor noastre şi preţul tuturor victoriilor noastre...

Trăim într-o epocă, remarcă autorul, în care capitalele capătă o asemenea importanţă în problemele de război, încît trebuie sacrificat totul pentru păstrarea acestor centre ale administraţiei şi vieţii imperiilor : de ocuparea lor depinde aproape totdeauna apărarea şi soarta statelor. Exemplul Vienei şi al Berlinului în cele două războaie precedente o demonstrase cu prisosinţă. Ulterior ocuparea Parisului a furnizat noi dovezi...

Viena, capitala Austriei, era deci ţelul spre care tindeau în egală măsură cei doi comandanţi şefi etc.

Or, nici o capitală nu avea pe vremea aceea o situaţie mai bună pentru a fi apărată. Pe jumătate acoperită de Dunăre, era împrejmuită de două fortificaţii : una exte-

rioară, unghiulară, care înconjura suburbiile, cealaltă interioară, formată dintr-o incintă foarte puternică etc.

Napoleon a ajuns în fața Vienei în 10 mai dimineața, la cincisprezece zile după Eckmühl, la mai puțin de o lună de la începutul campaniei; ocupă suburbiile fără să întîmpine rezistență; dar cînd avangarda apare pe povîrnișurile care despart suburbiile de oraș e primită cu lovituri de tun. Mareșalul Lannes trimite în cetate un aghiotant care duce o somație. Acest ofițer e reținut, maltratat și din oraș se trage asupra suburbiilor. Cei din suburbii trimit o deputație la Napoleon pentru a interveni în favoarea Vienei. Napoleon o trimite înapoi cu o scrisoare de-a lui Berthier către arhiducele Maximilian care comanda în capitală; dar îndată după sosirea acestei deputății în oraș, focul de pe metereze își dublează intensitatea. Atunci, Napoleon, care voia să menajeze capitala mai mult decît prinții austrieci, ia măsurile necesare pentru a-l forța pe arhiduce să evacueze imediat terenul. Profitînd de enorma greșeală care consta în aceea că cetatea nu fusese legată de Dunăre, conduce el însuși al patrulea corp, aruncă un pod peste brațul îngust ce separă cartierul *Landtraft* de *Prater* și ocupă micul pavilion *Lusthaus*. În același timp, pentru a răspunde cetății, care continuă să tragă asupra suburbiilor și pentru a distrage atenția arhiducelui, Napoleon dispune amplasarea unei baterii de obuziere cam în același loc pe unde s-a produs atacul turcilor în 1684.

La ora nouă seara au fost lansate obuze asupra orașului. În momentul acela tînăra arhiducesă Marie-Louise era bolnavă, în palatul părintesc. Aflîndu-se despre această împrejurare, direcția focului e imediat schimbată și palatul respectat. O! ce înseamnă jocul întîmplării! cine ar fi bănuit atunci că la cîteva luni după aceea, aceleași mîini care făceau să tremure Viena vor împleti

cununi pentru capul Mariei-Louise ; că în palatul din Tuileries, soţie şi mamă, ea va domni peste aceiaşi francezi care acum o îngrozeau !

Rezistenţa pe care o opunea arhiducele Maximilian în Viena era condamnabilă, pentru că el neglijase să ia măsurile care ar fi făcut-o cît mai puţin dăunătoare pentru locuitori şi pentru că, oricum, nu putea fi folositoare nici statului, nici armatei : Viena ar fi putut fi arsă de un inamic mai puţin generos, fără a întîrzia nici măcar cu o oră cucerirea incintei ei."

Autorul scoate în evidenţă greşelile celor doi arhiduci, apoi continuă astfel :

„Pentru armată şi pentru Europa, cucerirea Vienei însemna mult. Pentru Napoleon însemna puţin, din moment ce nu stăpînea podurile de peste Dunăre, pentru că nu cu Viena se sfîrşea războiul coaliţiei, ci cu distrugerea rămăşiţelor armatei austriece şi a ligii suveranilor etc.

Dar pentru aceasta era nevoie să treacă Dunărea care era foarte năvalnică, într-un moment în care apele ei atinseseră cotele cele mai ridicate, în faţa unei armate încă formidabile şi în inima unei ţări duşmane etc., etc

Între timp, cazul ce se făcea de intrarea francezilor în Viena vine să confirme senzaţia produsă de vestea victoriilor de la Eckmühl la curţile regale şi printre popoarele Germaniei. Planurile de insurecţie şi de înarmare au fost suspendate, trădările politice amînate, asociaţiile particulare domolite şi ţinute în frîu. Schill, [1] care reuşise să adune un corp de şase mii de oameni şi compromisese numele regilor Prusiei şi Angliei, nu mai găsea nici o ţară care să îndrăznească să se declare de partea lui etc.

Chiar şi cabinetul de la Londra a resimţit efectul acestor victorii. Intrigile şi nehotărîrea guvernului s-au

[1] Ofiţer prusian care a condus un corp de rezistenţă împotriva ocupaţiei franceze ; a murit în 1809 apărînd oraşul Stralsund (n.t.)

amplificat, și nu cu puțin, iar marile diversiuni promise au fost mereu amînate.

Curtea Prusiei și-a înmulțit dovezile de fidelitate față de tratate și se prefăcea că îi urmărește pe partizanii lui Schill. Cea a Rusiei, aliata noastră în aparență, se hotărî, în sfîrșit, să ne trimită contingentul ei ; puse în mișcare spre Galiția un corp de cincisprezece mii de oameni, mult mai puțin decît prevedeau angajamentele, și, în plus, în general se crede că rușii nu înaintau decît pentru a contracara progresele foarte rapide ale polonezilor și mai ales principiile lor.

Trecerea unui fluviu ca Dunărea este o operație foarte dificilă. Nu e destul să ai un pod și să treci pe malul celălalt, trebuie să treci trupele dincolo, să te menții și să păstrezi podul. Cînd iei în considerare extraordinara imensitate de lucrări necesare pentru o asemenea construcție și fragilitatea lor, ca și violența teribilă a obstacolelor pe care trebuie să le învingi, cu greu te poți gîndi că asemenea operațiuni reușesc vreodată.

În cazul de față, trebuia să fie traversat mai întîi un prim braț al Dunării, lat de două sute treizeci de stînjeni, și un al doilea braț, lat de o sută patruzeci de stînjeni, pe unde trecea curentul principal, despărțit de primul printr-o insulă lată de o sută de stînjeni ; după care nu ajungeai decît în marea insulă Lobau, plantată cu arbuști și străbătută de mici canale. Trebuia, în sfîrșit, să traversezi, pentru a ajunge pe malul stîng, un al treilea braț, a cărui lărgime varia între cincizeci și șaptezeci de stînjeni. În acest loc, Dunărea e împărțită în atîtea brațe, precărată cu atîtea insule, încît e un adevărat labirint, la adăpostul căruia inamicul putea să se apropie mult de lucrările noastre. Așa că erau de trecut trei rîuri, de construit un pod triplu... Trebuie totuși să recunoaștem că inconvenientele pe care le prezenta această trecere erau compensate

de mari avantaje. Căci Dunărea fiind mai largă și împărțită în mai multe brațe, curgea în schimb mai puțin repede și era mai puțin adîncă. Aceste insule asigurau podurile parțiale ; în fine, insula Lobau era ca un fel de cap al podului mare, un vast bastion, de unde se putea ajunge mai ușor pe malul stîng etc.

Podurile, începute în 18 dimineața au fost terminate destul de repede. Așa că încă din 20, corpul patru ajunsese pe insula Lobau. Împăratul se duse el însuși acolo și puse să fie construit în fața lui ultimul pod. Intenționa să pornească direct asupra dușmanului și să termine opera atît de strălucit începută la Eckmühl. Adusese pe aproape cea mai mare parte a armatei, ca să poată trece fără întrerupere pe malul stîng.

Terenul pe care trebuia să ajungă armata franceză era dintre cele mai favorabile. Fluviul, ale cărui brațe se lărgesc considerabil, formează aici un cot înainte de care se aflau satele Asparn și Essling ;... cu case de cărămidă și înconjurate de mici valuri de pămînt se prezentau ca un fel de forturi foarte ușor de apărat, două excelente puncte de sprijin pentru linia noastră...

În fața satelor se întindea o cîmpie imensă, perfect netedă, fără un pîrîu și fără nici un obstacol. Nu se vedeau decît cîteva sate în mijlocul ogoarelor înverzite : era terenul cel mai favorabil pentru două armate egale care trebuiau să se întreacă în vitejie și în abilitate. Era de asemenea favorabil și pentru o armată inferioară care ar fi trebuit să lupte împotriva unor forțe superioare, sprijinindu-se pe satele de care am vorbit.

Napoleon, care se gîndea numai la planul lui de a-l ataca pe inamic, nu aștepta decît să-l ajungă din urmă o parte din armată ; nu s-a gîndit că ar putea fi el însuși atacat ; rapoartele cavaleriei ușoare i-au întreținut această siguranță ; de aceea nu s-a preocupat deloc de amplasarea

corpului patru și nici nu a profitat de linia dintre Asparn și Essling. Trebuie spus, pentru că în război nimic nu este indiferent, nici în ceea ce hotărăște viața oamenilor și nici în ceea ce privește soarta imperiilor, că dacă Napoleon sau Masséna ar fi ocupat Asparnul după toate regulile, probabil că satul nu ar fi fost cucerit de inamic"...

Aici e descrisă prima zi de la Essling (21 mai), cînd Masséna rezistă toată ziua doar cu un singur corp în fața tuturor forțelor austriece și păstrează Asparnul cu acea încăpățînare eroică ce-l caracteriza în mod atît de strălucit. Podurile, care chiar din ziua aceea au fost avariate, au întrerupt adesea trecerea trupelor, dejucînd planurile lui Napoleon, salvîndu-l pe dușman, și aducînd teribila zi din 22 pe care autorul o descrie astfel :

„Atîta eroism în defensiva lui Masséna și a vitejilor lui produsese mare senzație în rîndurile celor două armate și în tabăra noastră sporise în mod deosebit dorința fierbinte de a ataca a doua zi în speranța unei victorii complete. Napoleon, întărit cu corpul lui Lannes, voia să aștepte sosirea lui Davout și a rezervei pentru a da marele atac ; dar încă de la două noaptea, înainte de a se crăpa de ziuă, lupta reîncepuse la Asparn, și ceva mai tîrziu pe toată linia...

Pentru satul acesta se vor mai da lupte, iar în cursul zilei a fost cucerit și recucerit cînd de o parte, cînd de cealaltă... Era nevoie de toată dîrzenia lui Masséna pentru a păstra acest post atît de periculos, dar atît de important, cucerit și recucerit de paisprezece ori în aceste două zile...

Ziua era pe sfîrșite și era tocmai bine căci munițiile erau epuizate. Artileria și infanteria erau pe punctul de a se vedea fără cartușe ; comunicațiile cu depozitele de rezervă erau întrerupte ; majoritatea tunurilor noastre erau deteriorate, caii muriseră de mult...

De îndată ce s-a lăsat noaptea, pe micul pod s-au scurs numeroşii noştri răniţi înghesuiţi pe malul stîng. Toţi cei care mai dădeau semne de viaţă au fost duşi pe insula Lobau. Apoi a fost trecută artileria, chesoanele ; au fost culese chiar şi resturile sfărîmate. Tunurile capturate de la inamic fuseseră şi ele luate, nimic nu a fost lăsat pe cîmpul de luptă, nici măcar chiulasele şi puştile morţilor noştri.

Inamicul a făcut greşeala de neînchipuit de a nu-şi valorifica imediat avantajele şi mai ales aceea de a ne lăsa insula Lobau care, înălţîndu-se în mijlocul terenului său, a fost siguranţa noastră în clipele grele şi în curînd a devenit instrumentul triumfului nostru."

În această campanie totul e clasic la Napoleon, pentru oricine poate urmări şi judeca amănuntele : pînă atunci l-am văzut pregătind şi urmărind cu rapiditate victoria ; iată-l acum într-o situaţie neprevăzută, teribilă. Priviţi-l cum găseşte într-o clipă soluţia pentru a evita mari dezastre şi hotărînd chiar atunci ce trebuie făcut pentru a-şi asigura din nou victoria ! Obligat pentru moment să se apere, va crea pe insula Lobau, chiar la porţile Vienei, o adevărată fortăreaţă franceză, care va stăpîni fluviul şi terenul. Trădat de valurile Dunării, o va încătuşa ; şi totul se va petrece în văzul unui inamic ce se proclamă învingător şi nu se gîndeşte deloc să tulbure minunile pe care nu le poate bănui...

Primele ordine, spune autorul, sînt date chiar în clipa dezastrului şi pregătirile sînt atît de rapide încît la două sau trei zile după bătălie, se şi văd mai multe sonete bătînd piloni de-a curmezişul celor două braţe mari ale Dunării ; dar pentru a înşela inamicul, buletinele anunţau că era vorba de un fel de estacadă destinată să apere podurile şi să oprească vasele incendiare...

La capătul a patruzeci și trei de zile, în timpul cărora avem dreptul să ne întrebăm : ce a făcut arhiducele ? ce putea să facă ? chestiuni pe care autorul le examinează cu multă rigoare ; la capătul a patruzeci și trei de zile, spunem noi, toate lucrările sînt terminate ; erau imense și minunate...

„În vremea aceasta Împăratul se folosise de intervalele dintre lucrări pentru a-și reorganiza armata și pentru a aduce toate corpurile de care putea dispune. Prințul Eugen îi adusese armata din Italia, care în drum săvîrșise frumoase fapte de arme încununate de victoria de la Raab ; Marmont sosise cu corpul lui din inima Dalmației.

Planul lui Napoleon, dintre cele mai vaste, dintre cele mai hotărîtoare, cuprinde ansamblul armatelor sale și diferitele țări pe care ele le ocupau. Totuși, cooperări atît de multiple și la distanțe atît de mari, nu vizează în concepția lui decît unitatea de scop și de acțiune. Va arunca marea lui armată peste Dunăre și asupra flancului stîng al inamicului, pentru a-l despărți de Ungaria, îl va ataca pe cîmpul de bătălie pe care îl va fi cucerit, îl va bate și îl va împinge spre Boemia, unde dușmanul se va vedea atacat și înconjurat din toate părțile. Toate vor fi îndeplinite punct cu punct, așa cum va fi hotărît el, pînă în clipa cînd inamicul, covîrșit de situația lui disperată, va implora un armistițiu.

I s-a dat deci lui Masséna ordin să-și aducă diviziile către partea septentrională a insulei Lobau ; lui Oudinot să treacă la 1 iulie pe această insulă și să se stabilească acolo ; lui Eugen să fie în 4 la Ebersdorf cu provizii pentru două zile și să treacă podurile fără a se opri ; lui Davout să nu pornească decît în noaptea de 4 spre 5 și să treacă imediat în insula Lobau ; lui Bernadotte și lui Bessières să fie în 2 la Ebersdorf ; lui Vandamme să ocupe Viena în

2 seara ; lui Lefebvre să-l trimită pe Wrede la Viena pentru a se uni cu garda imperială şi să aştepte el însuşi la Linz pentru ca de îndată ce marea armată va fi trecut Dunărea să intre în Boemia prin sud, pe cînd Jérôme va intra în acelaşi timp din Dresda prin nord, şi Junot, de la Bayreuth, o va ameninţa de la vest. În fine, pînă şi lui Poniatowski [1], Napoleon i-a dat ordin să-şi aducă polonezii spre Olmutz ca să-l ţină în loc pe arhiducele Ferdinand şi să-i antreneze în această acţiune şi pe ruşi, dacă aceşti aliaţi îndoielnici s-ar fi dovedit loiali şi ne-ar fi servit cu bună credinţă.

Ordinele date cu această ocazie sînt interesante şi preţioase mai ales pentru oamenii de meserie : ele constituie programul exact al bătăliilor care au urmat. Nu s-a văzut niciodată o operaţie atît de mare condusă anticipat cu atîta precizie şi niciodată nu au fost prevăzute toate acţiunile cu atîta exactitate"...

Aici e descrisă pe larg acea celebră bătălie de la Wagram, atît de remarcabilă prin mişcările pregătitoare şi prin marile manevre instantanee care fac din ea una dintre cele mai lungi lupte din cîte s-au dat vreodată : mişcările de trupe au durat o săptămînă întreagă. Această bătălie este una dintre cele mai memorabile din timpurile moderne şi prin forţele care luptau de-o parte şi de alta, prin reputaţia celor doi generali care se înfruntau, prin pierderile celor două armate şi prin marele ei rezultat, pacea de la Viena. Acest eveniment îi furnizează autorului detaliile cele mai lucide, reflecţiile cele mai judicioase.

---

[1] General polonez (1763—1813) care a luptat în serviciul Franţei. După crearea Marelui Ducat al Varşoviei, a devenit ministru de război. A comandat un corp de armată polonez în cursul campaniei din Rusia ; a asigurat protecţia trupelor franceze ce se retrăgeau după bătălia de la Leipzig (1813) ; a murit înecîndu-se în timpul unei lupte (n. t.).

Dar eu voi trece de îndată la primele rezultate ale bătăliei propriu-zise. I-a costat pe austrieci douăzeci şi patru de mii de morţi şi răniţi şi nouă ne-a adus douăzeci de mii de prizonieri. Totuşi rezultatele erau departe de a satisface speranţele lui Napoleon...

„În vremea aceasta, arhiducele se retrăgea în mare grabă spre Boemia, şi retragerea lui, deşi executată foarte abil, avea să amplifice consecinţele bătăliei, mult mai dezastruoase decît însăşi pierderea bătăliei. În fiecare zi, în fiecare clipă, armata inamică primea noi lovituri ; era ameninţată să piară încetul cu încetul. Curtea de la Viena a simţit cît de iminentă era primejdia şi s-a grăbit s-o prevină. În 10, spre seară, Masséna continuînd să folosească avantajele pe care le avea şi, stăpîn pe cartierele periferice din Znaim, era gata să cucerească oraşul, cînd un strigăt general s-a făcut auzit de-a lungul întregii linii : *Încetaţi focul, încetaţi focul !* O deputăţie austriacă ajunsese pînă la Napoleon pentru a duce tratative de pace şi pentru a cere un armistiţiu. Acest din urmă punct deveni un important subiect de discuţie în toată armata şi chiar în cortul Împăratului. Situaţia cu adevărat critică a forţelor austriece era evidentă pentru toată lumea şi mulţi considerau că era de datoria noastră să culegem inflexibili pacea cîştigată cu atîtea eforturi, că venise vremea să sfîrşim odată pentru totdeauna cu o Curte lipsită de bună credinţă, ale cărei declaraţii de prietenie şi jurăminte nu aveau alt scop decît acela de a cîştiga timp şi de a unelti noi atacuri. Napoleon nu gîndea la fel şi luînd o pană semnă armistiţiul, spunînd : *A curs destul sînge.*

Prin acest armistiţiu ni se dădeau ambele maluri ale Dunării, pînă la Raab, şi toate provinciile germane ; trupele noastre aveau, adică, de ocupat un sfert din monarhia austriacă cu o populaţie de peste opt milioane. Armata

inamică s-a retras prin nordul Moraviei, dincolo de Pressburg, în restul Ungariei, lăsînd acum apărarea Boemiei în seama propriilor ei forţe...

Victoria de la Wagram a avut asupra opiniei publice şi asupra politicii influenţa ce devenise obişnuită. Napoleon deschisese campania în momentul unei crize cu adevărat înspăimîntătoare : liga împotriva lui cuprindea toată lumea, era o maşinaţie universală. Victoria de la Eckmühl a băgat groaza în toate spiritele răuvoitoare şi a ţinut în frîu toate mişcările ; înfrîngerea de la Essling a reînviat toate planurile şi a trezit toate speranţele. Wagram le-a pus din nou capăt : fiecare s-a grăbit să-şi reia atitudinea supusă şi să sporească declaraţiile de devotament şi prietenie.

Cabinetul englez, care nu fusese în măsură sau nu voise să ajute Austria pe cînd încă mai lupta, s-a grăbit, de îndată ce a văzut-o doborîtă, să înceapă, înainte de reîntoarcerea trupelor franceze, expediţia ei împotriva portului Anvers, la distrugerea căruia ţinea foarte mult : datorită lipsei de pricepere nu a izbutit. Totuşi această diversiune a fost de ajuns pentru a reînvia speranţele secrete ale Austriei şi pentru a o face să prelungească tratativele. În acest răstimp, un eveniment neprevăzut a fost pe punctul de a dejuca toate combinaţiile şi de a da un cu totul alt curs evenimentelor din Europa ; Napoleon era să cadă răpus la Schönbrunn de cuţitul unui fanatic. Dacă atentatul ar fi reuşit, cine ar putea spune ce s-ar fi petrecut în Europa !

În sfîrşit, după eşecul expediţiei împotriva Anversului şi cum Napoleon luase un ton ameninţător, Austria semnă la 14 octombrie pacea de la Viena, ale cărei condiţii, avîndu-se în vedere adevărata stare de lucruri, puteau fi considerate ca noi acte de clemenţă din partea învingătorului.

Napoleon a cruțat deci încă o dată Austria ; fiindcă îi era străină dorința de a o distruge, fiindcă o socotea necesară pentru politica lui și fiindcă spera ca, în sfîrșit, să și-o atașaze, prin cît mai multe binefaceri. S-a înșelat amarnic ! ! !... Și totuși, ați putut citi mai înainte, undeva în lucrarea de față, că se acuza ca de o adevărată greșeală pentru că o lăsase prea puternică după Wagram. «A doua zi după bătălie, spunea el, ar fi trebuit să fac cunoscut printr-un ordin de zi că nu voi trata cu Austria decît după separarea prealabilă a coroanelor Austriei, Ungariei și Boemiei, și după ce ele vor fi fost așezate pe capete diferite.»"...

Marți 13

Împăratul m-a luat dimineața devreme să facem o foarte lungă plimbare în pădure ; a vorbit mai mult de o oră despre situația Franței ; de aici a revenit asupra oamenilor care îl trădaseră, asupra numeroaselor împrejurări nefericite în care a fost antrenat ; securitatea perfidă pe care i-o dădea unirea lui cu Austria ; orbirea turcilor care fac pace tocmai cînd trebuiau să facă război ; orbirea lui Bernadotte care a ascultat mai degrabă de amorul propriu și de resentimentele lui decît de adevărata lui grandoare și de echilibrul lui ; un anotimp peste măsură de aspru ; pînă și superioritatea d-lui de Narbonne [1] la Viena care, descoperind Austria nepregătită, a forțat-o să se grăbească ; în fine, chiar și succesele de la Lützen și Bautzen care, aducîndu-l pe regele Saxoniei la Dresda, l-au pus pe el, Napoleon, în posesia dovezilor de ostilitate ale Austriei și nu i-au mai lăsat nici un subter-

[1] Fost ministru de război al lui Ludovic al XVI-lea ; Napoleon l-a încredințat o seamă de misiuni diplomatice ; între altele a fost ambasador la Viena (n. t.).

fugiu. „Ce nefericit concurs de împrejurări totuşi ! spunea cu un accent deosebit de expresiv ; şi cu toate acestea, continua el, a doua zi după bătălia de la Dresda, Francisc trimisese pe cineva să ducă tratative. Trebuia ca eşecul lui Vandamme să vină exact la timpul hotărît pentru a ajuta la împlinirea destinului." D-l de Talleyrand, asupra conduitei căruia Împăratul revenea adesea, pentru a-şi da seama, spunea el, cînd începuse cu adevărat să-l trădeze, îl îndemnase insistent să facă pace după întoarcerea de la Leipzig.

„Sînt dator, spunea, să fiu drept cu el : a blamat discursul meu din Senat, dar l-a aprobat cu fermitate pe cel ţinut în faţa Corpului Legislativ. Nu înceta să-mi repete că mă înşelam în privinţa energiei naţiunii ; că ea nu va seconda energia mea, că am să mă văd abandonat, că trebuia să ajung cu orice preţ la un compromis. Se pare că atunci era de bună credinţă, că încă nu trăda. Cu mine Talleyrand nu a fost niciodată nici elocvent, nici persuaziv ; se învîrtea mult şi îndelung în jurul aceleiaşi idei. Poate fiindcă mă cunoştea de multă vreme îşi alesese un anumit fel de a se purta faţă de mine ; de altfel era cu atîta îndemînare evaziv şi divaga cu atîta artă încît adesea, în urma unor convorbiri de cîteva ore, pleca fără să-mi fi dat lămuririle necesare şi fără să-mi fi vorbit despre lucrurile pe care îmi propusesem să le aflu de la el în clipa cînd intra la mine etc."

Cît despre problemele la zi şi în legătură cu ultimele ziare care descriau Franţa ca fiind într-o agitaţie mereu crescîndă, rezultatul a fost că pentru toată Europa şansele de viitor păreau nedefinite, multiple, inepuizabile ; că exista un fapt constant despre care aflam din toate părţile şi anume că nimeni în Europa nu se simţea într-o situaţie stabilă. Fiecare părea că se teme de noi evenimente sau că le presimte etc.

Împăratul m-a reținut cu el la masă în cort ; a cerut apoi *Corinne* de D-na de Staël din care a citit cîteva capitole. Nu putea termina cartea, îmi spunea el. D-na de Staël se descrisese atît de bine în eroina ei, încît reușise să i-o facă de nesuferit. „O văd, spunea el, o aud, o simt, vreau să fug de ea, și arunc cartea. Aveam despre această carte o amintire mai bună decît impresia pe care mi-o lasă azi. Probabil pentru că pe vremuri am citit-o în diagonală, cum foarte ingenios spunea d-l abate de Pradt și nu fără oarecare dreptate. Oricum însă, voi persevera ; vreau să văd cum se termină ; mi se pare că totuși nu e lipsită de un oarecare interes. Dar nu-i pot ierta d-nei de Staël faptul că în romanul ei i-a înjosit pe francezi. Fără îndoială că familia d-nei de Staël e cît se poate de ciudată. Tatăl, mama, și ea, toți trei în genunchi, adorîndu-se mereu unii pe alții, tămîindu-se reciproc pentru a convinge cît mai bine și pentru a mistifica publicul. Totuși d-na de Staël se poate lăuda că i-a depășit pe nobilii ei părinți, cînd a îndrăznit să scrie că față de tatăl ei avea asemenea sentimente încît se surprinsese că e geloasă pe mama sa.

D-na de Staël era înfocată în pasiunile ei, continuă el, era impulsivă, furibundă în expresii. Iată ce citea poliția pe vremea cînd era pusă sub supraveghere : «Sînt departe de tine, îi scria pesemne soțului ei. Vino imediat, îți ordon, vreau, sînt în genunchi... te implor... Țin în mînă un pumnal ! Dacă șovăi, mă omor, mă sinucid și ai să fii vinovat de pieirea mea.»"

Era Corinne, Corinne din cap pînă în picioare.

Pe vremuri își îndreptase toate eforturile, toate resursele, asupra generalului armatei din Italia, spunea Împăratul ; îi scrisese pe cînd el era departe, fără să-l cunoască ; după ce i-a fost prezentat, ea a început să-l hărțuiască. Dacă ar fi s-o credem, căsătoria geniului cu o creolă oare-

care, incapabilă să-l aprecieze sau să-l înțeleagă, era o monstruozitate etc. Din nefericire, generalul nu i-a răspuns decît printr-o indiferență pe care femeile nu o iartă niciodată și este într-adevăr de neiertat, spunea el rîzînd.

După sosirea la Paris, s-a văzut asaltat cu același zel, continuă Împăratul ; dar din partea lui, aceeași rezervă, aceeași tăcere. Totuși, d-na de Staël, hotărîtă să-i smulgă cîteva cuvinte și să lupte cu învingătorul din Italia, l-a abordat direct cu ocazia marii serbări pe care d-l de Talleyrand, ministru al relațiilor externe, o dădea în cinstea generalului victorios. L-a interpelat în fața unui mare număr de persoane, întrebîndu-l care era după el, cea dintîi femeie în lume, moartă sau vie : „Cea care a făcut cei mai mulți copii", i-a răspuns Napoleon cu multă simplitate. D-na de Staël, puțin deconcertată la început, a încercat să recîștige teren, spunîndu-i că avea reputația de a nu prea iubi femeile... „Iertați-mă, doamnă, i-a replicat Napoleon, o iubesc mult pe a mea."

Generalul armatei din Italia ar fi putut fără îndoială să ducă la culme entuziasmul Corinnei din Geneva, spunea Împăratul ; dar se temea de infidelitățile ei politice și de excesele ei de celebritate ; poate că s-a înșelat. Totuși eroina făcuse prea multe încercări, se văzuse respinsă prea adesea pentru a nu deveni o dușmană înfocată. „L-a incitat mai întîi pe Benjamin Constant, care nu a intrat prea loial în carieră, remarca Împăratul ; cînd s-a format Tribunatul, acesta i-a adresat primului consul rugămințile cele mai fierbinți de a-l numi și pe el. La ora unsprezece noaptea încă mă mai ruga cu toată înflăcărarea ; la miezul nopții, și după ce favoarea i-a fost acordată, a trecut la insulte. Prima reuniune a tribunilor a fost pentru el o superbă ocazie de a invectiva. Seara, casa d-nei de Staël era scăldată în lumină. L-a încoronat pe Benjamin al ei în mijlocul unei adunări strălucitoare și l-a

proclamat un al doilea Mirabeau. După această farsă, care era doar ridicolă, au urmat planuri mai primejdioase. Pe vremea Concordatului, împotriva căruia d-na de Staël era extrem de îndîrjită, i-a coalizat deodată împotriva mea pe aristocraţi şi pe republicani. — «Mai aveţi doar o clipă, le striga ea : mîine, tiranul va avea în slujba lui patruzeci de mii de oameni.»"

Deoarece ajunsese la limitele răbdării, spunea Napoleon, pînă la urmă d-na de Staël a fost trimisă în exil. Tatăl ei îi displăcuse foarte mult încă de pe vremea campaniei de la Marengo. „Am vrut să-l văd pe cînd am trecut pe acolo, spunea Împăratul, şi am găsit doar un greoi profesor de şcoală comunală destul de buhăit. La puţină vreme după aceea, sperînd fără îndoială să reapară cu ajutorul meu pe scena lumii, a publicat o broşură, în care dovedea că Franţa nu mai putea fi nici republică, nici monarhie. Nu se prea vedea ce cale îi mai rămînea, spunea Împăratul. În această lucrare îl numea pe primul consul *omul necesar* etc., etc. Lebrun i-a răspuns printr-o scrisoare în patru pagini, în stilul lui frumos şi într-un fel foarte muşcător : îl întreba dacă nu făcuse destul rău Franţei şi dacă nu se săturase să mai dea lecţii altora, după încercarea care fusese Constituanta.

D-na de Staël, cînd a căzut în dizgraţie, cu o mînă lupta şi cu alta cerea. Primul consul i-a transmis că îi lăsa universul la dispoziţie, că-i lăsa ei tot restul pămîntului şi nu îşi rezervă decît Parisul, de care îi interzicea să se apropie. Dar tocmai Parisul era obiectul tuturor dorinţelor d-nei de Staël. Zadarnic însă, consulul a fost mereu inflexibil. Totuşi din timp în timp, d-na de Staël îşi reînnoia tentativele. Pe vremea Imperiului a vrut să fie doamnă de onoare ; fără îndoială trebuia spus da sau nu ; căci prin ce mijloc ai fi putut-o ţine pe d-na de Staël liniştită într-un palat ! etc."

După cină, Împăratul ne-a citit *Les Horaces*[1], iar admirația noastră ne-a făcut să întrerupem adesea lectura. Niciciînd Corneille nu ni s-a părut mai mare, mai frumos, mai plin de vigoare, ca aici, pe stînca noastră.

Joi 15

Azi, 15 august, a fost ziua Împăratului. Plănuisem să ne prezentăm cu toții la el către ora unsprezece ; dar ne-a dejucat planurile apărînd el însuși vesel la ușile noastre încă de la ora nouă. Era o vreme foarte frumoasă ; s-a dus în grădină ; ne-am reîntîlnit cu toții acolo ; au sosit și marele-mareșal, soția lui, copiii ; Împăratul a luat masa, înconjurat de toți cei care-i erau credincioși, sub cortul mare și frumos, care e o reală și fericită achiziție. Temperatura era plăcută ; el însuși era vesel și foarte vorbăreț ; cîteva clipe a părut că se bucură de sentimentele și de urările noastre ; voia, ne-a spus el, să petreacă toată ziua în mijlocul nostru ; așa cum într-adevăr a și petrecut-o, vorbind, lucrînd și plimbîndu-se pe jos sau în trăsură.

Sîmbătă 17

...Vorbind de preoți și de religie, Împăratul a ajuns să spună în timpul conversației : „Omul aruncat în mijlocul vieții se întreabă : De unde vin ? Cine sînt ? Unde merg ? Sînt tot atîtea întrebări misterioase, care ne împing înspre religie. Alergăm spre ea, înclinația noastră naturală ne duce spre ea ; dar vine cultura care ne oprește : cultura și istoria, iată marii dușmani ai adevăratei religii, care e desfigurată de imperfecțiunile oamenilor. De ce, te întrebi, la Londra sau la Berlin, nu e aceeași credință ca la Paris ?

[1] Titlul corect : *Horace* (n.t.).

De ce oare cea din Petersburg e diferită de cea din Constantinopol ? Iar aceasta diferă de cea din Persia, de pe Gange şi din China ? Pentru ce oare cea din vremurile de demult nu e şi cea de astăzi ? Atunci raţiunea se retrage cu durere, exclamă : Religii ! Religii ! O, copii ai oamenilor !... Credem în Dumnezeu pentru că toate îl proclamă în jurul nostru şi pentru că spiritele cele mai luminate au crezut în el : nu numai Bossuet, a cărui meserie era chiar credinţa, ci şi Newton, Leibniz, care nu aveau ce face cu ea ; dar nu ştim ce să credem despre doctrina care ni se propovăduieşte şi ne dăm seama că sîntem ca ceasul care merge fără să-şi cunoască ceasornicarul... Şi uitaţi-vă puţin la stîngăcia celor care ne formează ; ar trebui să îndepărteze de noi ideea păgînătăţii şi a idolatriei, pentru că absurditatea lor provoacă primele noastre raţionamente şi ne pregătesc să rezistăm în faţa credinţei pasive, şi totuşi ei ne cresc în mijlocul grecilor şi al romanilor, cu miriadele lor de divinităţi. În ceea ce mă priveşte, exact acesta a fost drumul străbătut de spiritul meu. Am avut nevoie să cred, am crezut ; dar credinţa mea s-a văzut zguduită, nesigură, de îndată ce am ştiut, de îndată ce am început să raţionez ; ceea ce s-a întîmplat destul de devreme, la treisprezece ani. Poate că voi crede din nou orbeşte, de-ar da Dumnezeu ! e sigur că eu nu mă împotrivesc, nici nu cer mai mult ; chiar cred că trebuie să fie o mare şi adevărată fericire...

Cînd am luat în mînă cîrma statului, aveam idei bine stabilite despre toate elementele care unesc societatea ; cîntărisem importanţa religiei ; eram convins de însemnătatea ei şi hotărîsem s-o reîntronez. Dar e greu de crezut ce rezistenţă a trebuit să învinge ca să readuc catolicismul. Aş fi fost urmat cu mult mai multă plăcere dacă aş fi arborat steagul protestant ; într-atîta încît în Consiliul

de Stat, unde mi-a fost foarte greu să fac să fie adoptat Concordatul, au fost mai mulţi care nu au cedat decît complotînd să scape de el. Ei bine ! îşi spuneau ei unul altuia, să ne facem protestanţi şi pe noi n-o să ne privească. E cert că după dezordinea căreia îi succedam, de pe ruinele pe care mă găseam, puteam alege între catolicism şi protestantism ; e drept să mai spunem că toate tendinţele momentului îndemnau spre acesta din urmă ; dar, în afară de faptul că ţineam cu adevărat la religia mea din naştere, aveam cele mai serioase motive pentru a mă hotărî. Ce aş fi obţinut dacă proclamam protestantismul ? Aş fi creat în Franţa două mari partide aproximativ egale, cînd de fapt eu voiam să nu mai fie nici unul ; aş fi reînviat furia certurilor religioase, pe cînd ideile secolului şi voinţa mea aveau ca ţel dispariţia lor totală. Aceste două partide, sfîşiindu-se între ele, ar fi anihilat Franţa făcînd din ea sclava Europei, pe cînd eu aveam ambiţia de a o face stăpîna ei. Prin catolicism ajungeam mult mai sigur la toate marile mele rezultate : la noi, în interiorul ţării, cei numeroşi îi absorbeau pe cei puţini şi îmi promiteam să le asigur acestora din urmă o asemenea egalitate, încît în curînd nu s-ar mai fi observat nici o diferenţă. În exterior, catolicismul îl făcea pe papa să rămînă de partea mea : şi ţinînd seamă de influenţa mea, de forţele pe care le aveam în Italia, nădăjduiam mereu că mai devreme sau mai tîrziu, printr-un mijloc sau altul, în cele din urmă eu îl voi conduce şi pe papă şi din momentul acela, de ce influenţă m-aş fi bucurat !"...

Împăratul a încheiat spunînd : „Papa mă dispensase de împărtăşania publică şi după această hotărîre apreciez sinceritatea credinţei lui religioase. Convocase o congregaţie a cardinalilor pentru a stabili ceremonialul. Cei mai mulţi insistaseră foarte mult să mă împărtăşesc în public, susţinînd că exemplul va avea o mare greutate

în fața popoarelor și că era nevoie ca eu să dau acest exemplu. Papa, dimpotrivă, temîndu-se să nu îndeplinesc acest act decît formal, ca pe un articol oarecare din regulamentul d-lui de Ségur [1], considera că un astfel de gest e un sacrilegiu și s-a opus cu fermitate. Poate că Napoleon e necredincios, spunea el : va veni fără îndoială o vreme cînd va crede, dar pînă atunci să nu încărcăm nici conștiința lui, nici pe a noastră.

În mila lui creștinească, căci e într-adevăr un om bun, blînd și cumsecade, spunea Împăratul, nu a pierdut niciodată speranța de a mă avea ca penitent în fața tribunalului său ; și adesea dădea glas acestei speranțe și acestei idei. Discutam cîteodată despre aceste lucruri, veseli și ca niște buni prieteni... Dar pînă atunci, aveam o asemenea influență asupra lui, încît i-am smuls, folosindu-mă în acest scop numai de convorbirile pe care le-am avut cu el, acel faimos Concordat de la Fontainebleau prin care a renunțat la autoritatea lui temporală, act pentru care a arătat mai tîrziu că se temea de judecata posterității, sau mai degrabă de dezaprobarea urmașilor săi. Abia semnase și începea să aibă regrete. A doua zi urma să ia cina în public cu mine ; dar peste noapte s-a îmbolnăvit sau s-a prefăcut că e bolnav. Pentru că de îndată ce m-am despărțit de el a ajuns din nou pe mîinile consilierilor lui obișnuiți, care au făcut o sperietoare din actul pe care-l semnase. Dacă am fi fost lăsați numai noi doi, aș fi făcut ce aș fi vrut cu el ; atunci aș fi condus lumea religioasă cu aceeași ușurință cu care conduceam lumea politică. Pius al VII-lea e realmente un mielușel, un om cît se poate de bun, un om cu adevărat cumsecade, pe care îl prețuiesc, pe care îl iubesc mult, și care, la rîndul lui, îmi răspunde oarecum

[1] Contele de Ségur, membru al Consiliului de Stat, senator și mare maestru de ceremonii (n. t.).

cu aceleași sentimente, sînt sigur. N-o să-l auziți plîngîndu-se prea mult de mine și mai ales aducîndu-mi vreo acuzație directă și personală. N-o să-i auziți nici pe ceilalți suverani. Vor face, poate, niște declarații vagi și banale de ambiție și de rea credință ; dar nimic concret și direct ; pentru că oamenii de stat știu bine că odată ce a trecut vremea pamfletelor nu și-ar putea permite acuzații publice fără a se sprijini pe probe ; or, nu ar putea arăta nici una : iată cum se va scrie istoria. Nu va fi nimeni împotrivă decît cel mult cîțiva cronicari proști, destul de mărginiți pentru a lua bîrfelile coteriilor, sau intrigile, drept fapte autentice, sau poate unii memorialiști, care, înșelați de erorile momentului, vor muri înainte de a se fi putut corecta etc.

Cînd se va cunoaște adevărul despre certurile mele cu papa, lumea se va mira cît de mult mi-a pus răbdarea la încercare ; căci se știe că nu eram prea răbdător. Cînd ne-am despărțit, după încoronarea mea, a plecat, fiindu-i ciudă în sinea lui că nu obținuse recompensele pe care credea că le merită. Dar, oricît de recunoscător i-aș fi fost într-un fel, nu puteam, la urma urmei, să fac negoț cu interesele imperiului, pentru a-mi plăti propriile sentimente ; și apoi eram prea mîndru pentru a lăsa să se creadă că i-am cumpărat bunăvoința. Abia ajunsese în Italia că oamenii puși pe intrigi, pe zîzanii, dușmanii Franței, au profitat de sentimentele lui pentru a pune mîna pe el și din momentul acela mi-a fost ostil în tot ce făcea. Nu mai era blîndul, liniștitorul Chiaramonti, bunul episcop de Imola, care se afirmase atît de devreme demn de ideile secolului său. Nu-și mai punea semnătura decît pe acte care păreau mai degrabă ale papilor Grigore și Bonifaciu, decît ale lui. Roma a devenit focarul tuturor comploturilor urzite împotriva noastră. Încercam în zadar să mi-l reapropii făcînd apel la

raţiune, nu mai reuşeam să pătrund în inima lui. Atacurile au devenit atît de grave, insultele atît de evidente încît a trebuit la rîndul meu să acţionez. Am pus deci mîna pe fortăreţele lui, am pus stăpînire pe cîteva provincii, în cele din urmă am cucerit chiar Roma, declarîndu-i însă şi respectînd cu stricteţe acest lucru, că rămînea sfînt pentru mine în atribuţiile lui spirituale, ceea ce era departe de a-l mulţumi. În vrema aceasta s-a declanşat o criză, s-a crezut că la Essling norocul mă părăsea ; şi cei de la Roma au fost imediat gata să răscoale populaţia acestei mari capitale. Ofiţerul care comanda în oraş crezu că nu poate scăpa de primejdie decît descotorosindu-se de papă, pe care l-a trimis spre Franţa. A luat această măsură fără să fi primit ordin şi, mai mult chiar, eram foarte nemulţumit de cele întîmplate. Am dat deci imediat dispoziţii ca papa să fie lăsat să rămînă acolo unde va fi întîlnit şi s-a stabilit la Savona, fiind tratat cu toată solicitudinea şi cu tot respectul, căci eu voiam să mă fac temut dar nu să-l maltratez ; voiam să-l supun, nu să-l înjosesc ; aveam cu totul alte vederi ! Această strămutare nu a făcut decît să sporească resentimentele şi intrigile. Pînă atunci cearta fusese doar lumească ; intriganţii papali, în speranţa de a-şi vedea realizate planurile, au complicat-o amestecînd-o cu aspectele spirituale. Atunci a trebuit să-l combat şi asupra acestui punct ; am avut consiliile mele ecleziastice, conciliile mele şi am investit curţile mele imperiale cu dreptul de apel ca şi de abuz ; căci soldaţii mei nu mă mai puteau ajuta cu nimic în această situaţie ; era necesar să-l combat pe papă cu propriile lui arme. Pe eruditii, chiţibuşarii, legiştii, scribii lui trebuia să îi pun faţă în faţă cu ai mei.

Englezii au complotat să-l răpească din Savona ; mi-au făcut un serviciu ; am pus să fie dus la Fontaine-

bleau ; dar acolo trebuie să fie sfîrșitul vicisitudinilor lui și regenerarea splendorii lui. Toate planurile mele mari se realizaseră, deghizate și tainice, adusesem lucrurile într-un punct în care deznodămîntul era infailibil, fără nici un efort și absolut firesc. De aceea îl vedeți pe papă consacrînd acest deznodămînt în faimosul Concordat de la Fontainebleau, în ciuda insuccesolor mele de la Moscova. Ce s-ar fi întîmplat oare dacă m-aș fi întors victorios și triumfător ? Obținusem deci separarea, atît de mult dorită, a puterii spirituale de cea temporală, al căror amestec prejudiciază atît de mult sfințenia celei dintîi și în societate produce tulburări, în numele și chiar prin cel care trebuie să fie centrul ei de armonie ; și, din momentul acela, urma să-l înalț pe papă peste măsură, să-l înconjur cu pompă și cu omagii ; l-aș fi făcut să nu mai regrete puterea lui lumească, aș fi făcut din el un idol ; ar fi rămas aproape de mine ; Parisul ar fi devenit capitala lumii creștine și aș fi dirijat și lumea religioasă la fel ca lumea politică. Era un mijloc în plus de a strînge și mai mult laolaltă toate părțile federative ale imperiului și de a menține pacea în toate ținuturile din afara lui. Aș fi avut sesiunile mele religioase la fel ca sesiunile mele legislative ; conciliile mele ar fi fost reprezentantele creștinătății, papii n-ar fi fost decît președinții lor : aș fi deschis și aș fi încheiat lucrările acestor adunări, aș fi aprobat și publicat hotărîrile lor, așa cum făcuseră Constantin și Charlemagne ; și dacă împărații n-au dobîndit această supremație, este pentru că făcuseră greșeala de a-i lăsa pe șefii spiritului să-și aibă reședința departe de ei, iar aceștia au profitat de slăbiciunea monarhilor sau de momentele de criză pentru a se elibera de ei și pentru ca, la rîndul lor, să și-i facă supuși.

Dar, reluă Împăratul, pentru a ajunge aici, a trebuit să manevreze cu multă îndemînare și mai ales să-mi deghizez adevăratele gînduri și să schimb complet opinia publică ; să prezint în fața lumii minciuni vulgare pentru a ascunde mai bine importanța și profunzimea scopului meu secret. De aceea încercam un fel de satisfacție cînd mă vedeam acuzat de barbarie față de papă, de tiranie în materie de religie. Străinii mai ales mă serveau după pofta inimii mele, vorbind în toate pamfletele lor răuvoitoare despre ambiția mea meschină, care, după ei, avusese nevoie să devoreze bietul patrimoniu al Sfîntului Petru etc. Dar eu știam că rezultatele se vor vedea înlăuntru și că cei din afară nu vor mai fi în măsură să repare ceva. Ce nu ar fi făcut pentru a preveni acest rezultat, dacă l-ar fi bănuit din timp ; căci ce putere aș fi avut de atunci înainte asupra tuturor țărilor catolice și ce influență chiar și asupra celor care nu sînt catolice cu ajutorul membrilor acestei religii care sînt răspîndiți în mijlocul lor etc., etc."

Împăratul spunea că această eliberare de Curtea de la Roma, această unire legală, conducerea religioasă în mîna suveranului fuseseră multă vreme și întotdeauna obiectul meditațiilor și a dorințelor sale. „Anglia, Rusia, coroanele din Nord, o parte din Germania au această libertate, spunea el ; Veneția, Neapole se bucuraseră de ea ; nu se poate guverna fără ea ; altfel o națiune e lovită în fiecare moment în liniștea, în demnitatea, în independența ei. Dar era foarte greu, adăuga el ; la fiecare tentativă vedeam primejdiile. Puteam să-mi dau seama că odată ce m-aș fi angajat, națiunea m-ar fi părăsit. Am sondat de mai multe ori opinia publică, am încercat să o provoc : dar în zadar, și am putut să mă conving că nu aș fi avut niciodată sprijinul națiunii etc., etc."...

Duminică 18

Toată noaptea și toată ziua vremea a fost îngrozitoare. Către ora trei, profitînd de un moment de înseninare, Împăratul a ieșit din casă, a venit la mine ; am trecut amîndoi pe la generalul Gourgaud, care era bolnav, și de acolo pe la d-na de Montholon, care ne-a urmat în grădină. Împăratul era foarte vesel, se simțea și din modul în care discuta... cînd din nefericire a venit guvernatorul și a tulburat o atît de bună dispoziție : a apărut el, și Împăratul a plecat brusc în adîncul pădurii pentru a nu-l primi. D-l de Montholon a venit la puțină vreme după aceea pentru a-i aduce la cunoștință Împăratului că guvernatorul și amiralul solicitau onoarea de a-i vorbi ; Împăratul a crezut că au să-i comunice ceva și a revenit în grădină, unde i-a primit.

Am rămas în urmă, cu ofițerii guvernatorului. În curînd Împăratul a început să vorbească cu aprindere, plimbîndu-se între guvernator și amiral și adresîndu-se doar acestuia din urmă chiar dacă vorbea cu celălalt. Noi rămîneam la o distanță destul de mare pentru a nu putea auzi nimic clar ; dar am aflat mai tîrziu că i-a spus din nou și poate cu și mai multă forță și aprindere tot ceea ce spusese în convorbirile precedente.

În privința interpretărilor amabile pe care amiralul, jucînd rol de mediator, se străduia să le dea intențiilor guvernatorului, Împăratul a spus : „Greșelile d-lui Lowe provin din obișnuințele sale. Nu a comandat niciodată altceva decît dezertori străini, piemontezi, corsicani, sicilieni și toți renegații trădători de patrie ; drojdia, scursura Europei. Dacă ar fi comandat unor oameni, englezilor, dacă ar fi el însuși om, ar avea stimă pentru cei care trebuiesc onorați"...

În privința reducerii cheltuielilor noastre și a banilor care i se cereau, Împăratul a răspuns : „Toate aceste amănunte îmi sînt prea penibile, sînt josnice. Chiar dacă m-ați pune pe cărbuni aprinși ca pe Montezuma sau Guatimozin [1], tot n-ați obține de la mine aurul pe care nu-l am. De altfel, v-a cerut cineva ceva ? Cine vă roagă să mă hrăniți ? Dacă veți sista aprovizionarea, dacă mi-ar fi foame, acestor soldați de treabă pe care-i vedeți, spunea el, arătînd cu mîna spre tabăra regimentului 53, li se va face milă de mine ; voi merge să mă așez la masa grenadierilor ; și nu-l vor respinge, sînt sigur, pe cel dintîi, pe cel mai bătrîn soldat din Europa." Cum Împăratul i-a reproșat guvernatorului că îi reținuse cîteva lucrări care-i fuseseră adresate, acesta i-a răspuns că procedase astfel pentru că adresa purta calificativul *împărat*. „Și cine v-a dat dreptul, i-a replicat Împăratul, să-mi disputați acest titlu ? Peste cîțiva ani, lordul Castlereagh, lordul Bathurst și toți ceilalți, dumneavoastră care-mi vorbiți veți fi învăluiți în praful uitării ; sau dacă vi se vor cunoaște numele, aceasta numai datorită josniciilor pe care le-ați îndreptat asupra mea ; în timp ce împăratul Napoleon va rămîne fără îndoială întotdeauna subiectul, podoaba istoriei și steaua popoarelor civilizate. Pamfletele voastre nu au nici o putere asupra mea ; ați cheltuit milioane cu ele ; care le-a fost rezultatul ? Adevărul străpunge norii, strălucește ca soarele ; la fel ca soarele, e nepieritor !"

Împăratul recunoștea că în cursul acestei convorbiri l-a tratat adesea foarte aspru pe sir Hudson Lowe ; și recunoștea că sir Hudson Lowe nu se purtase niciodată cu el chiar fără respect ; se mulțumise să mormăie din

[1] Doi regi incași din secolul al XVI-lea pe care conchistadorii spanioli i-au torturat, așezîndu-i cu tălpile goale pe jăratec, pentru a afla de la ei locul în care își țineau ascunse comorile (n. t.).

cînd în cînd unele cuvinte pe care nu le-a rostit cu glas tare. Odată a spus că ceruse să fie rechemat, şi Împăratul i-a răspuns că erau cuvintele cele mai plăcute pe care i le-ar fi putut spune. A mai spus şi că noi îl blamăm faţă de cei din Europa, dar că aceasta îl lăsa indiferent etc. Poate că singura formă de lipsă de respect a guvernatorului, spunea Împăratul, şi care ar fi neînsemnată după tot ce i-a fost dat să audă, a constat în aceea că a plecat în pripă, în timp ce amiralul s-a îndepărtat încet şi salutînd mereu...

În plus, Împăratul spunea că la urma urmei îşi reproşa această scenă. „Trebuie să nu-l mai primesc pe acest ofiţer : mă face să-mi pierd cumpătul, e mai prejos de demnitatea mea ; îmi scapă în faţa lui cuvinte care ar fi fost de neiertat la Tuileries ; ele pot avea aici o singură scuză : faptul că mă găsesc în mîinile şi în puterea lui."

După cină, Împăratul a cerut să ne fie citită o scrisoare de răspuns către guvernator, care trimisese oficial tratatul de la 2 august, prin care suveranii aliaţi stipulau detenţia lui Napoleon. Sir Hudson Lowe cerea cu aceeaşi ocazie ca să fie introduşi comisari la Longwood. Împăratul, care dictase această scrisoare în timpul zilei d-lui de Montholon, voia ca fiecare dintre noi să-şi prezinte obiecţiile şi să-şi spună părerea. Ni s-a părut o capodoperă de demnitate, de forţă şi de logică. O veţi găsi mai jos, la ziua cînd a fost trimisă, sau printre documentele oficiale.

Luni 19

...Împăratul a revenit asupra protestului lui împotriva tratatului de la 2 august, care ne fusese citit ieri după cină. Am îndrăznit să-l întreb că, din moment ce scotea

în evidență faptul că în cursul negocierilor de la Paris și de la Châtillon englezii recunoșteau titlul său de împărat, nu uita cumva să menționeze că au fost obligați să i-l recunoască și în tratatul de la Fontainebleau și care fapt mi se părea că fusese omis. „Am făcut-o anume, mi-a spus el cu aprindere ; nu mă interesează acest tratat, îl reneg ; sînt departe de a mă lăuda cu el, mai degrabă mă face să roșesc. Alții l-au negociat pentru mine. Cel care mi l-a adus mă trăda. Această epocă aparține istoriei mele, dar istoriei mele privită în mare. Dacă aș fi vrut atunci să tratez cu judecată, aș fi obținut regatul Italiei, Toscana sau Corsica etc, etc., tot ce aș fi vrut. Hotărîrea mea a fost o greșeală a caracterului meu, o butadă din partea mea, un adevărat exces de temperament. Mă dezgusta și disprețuiam tot ceea ce mă înconjura ; chiar și norocul, pe care îmi plăcea să-l bravez. Mi-am aruncat ochii pe un colț de pămînt unde să mă pot simți înstrăinat și unde să profit de greșelile care s-ar face. M-am hotărît pentru insula Elba. A fost gestul unui suflet de piatră. Dragul meu, am un caracter foarte ciudat, fără îndoială, dar nu poți fi extraordinar dacă nu ai fi făcut dintr-un aluat deosebit : eu sînt o bucată de stîncă lansată în spațiu ! Poate o să-ți fie greu să mă crezi ; dar nu regret deloc vremurile grandorii mele"...

Vineri 23

În cursul zilei d-l de Montholon a adresat următorul răspuns oficial guvernatorului, care ne scrisese în legătură cu comisarii puterilor aliate și cu greutățile pe care le are în privința bugetului său : este scrisoarea pe care am menționat-o mai sus, în 18, luna aceasta ; iat-o :

DOCUMENT OFICIAL

Domnule general, am primit tratatul din 2 august 1815, încheiat între majestatea sa britanică, împăratul Austriei, împăratul Rusiei şi regele Prusiei, tratat alăturat scrisorii dumneavoastră din 23 iulie.

Împăratul Napoleon protestează împotriva conţinutului acestui tratat : el nu este prizonierul Angliei. După ce a abdicat în faţa reprezentanţilor naţiunii, în favoarea Constituţiei adoptate de poporul francez şi în favoarea fiului său, s-a dus liber şi de bună voie în Anglia, pentru a trăi acolo în singurătate, ca persoană particulară, sub protecţia legilor britanice. Violarea tuturor legilor nu poate constitui un drept de fapt. Persoana împăratului Napoleon se află în puterea Angliei ; dar nici de fapt, nici de drept nu a fost şi nici nu este în puterea Austriei, Rusiei şi Prusiei, chiar după legile şi obiceiurile Angliei, care nu a pus niciodată în balanţa prizonierilor pe ruşi, pe austrieci, pe prusieni, pe spanioli, pe portughezi, deşi e unită cu aceste puteri prin tratate de alianţă, şi prin faptul că a purtat războiul alături de ele. Convenţia din 2 august, făcută la cincisprezece zile după ce Împăratul se afla în Anglia, nu poate avea în materie de drept nici un efect, ea nu oferă decît imaginea coalizării celor mai mari patru puteri din Europa, pentru oprimarea unui singur om ; coalizare pe care o dezavuează toate popoarele şi toate principiile unei morale sănătoase. Împăraţii Austriei şi Rusiei, regele Prusiei, neavînd de fapt şi de drept nici o putere de acţiune asupra persoanei împăratului Napoleon, nu au putut statuta nimic relativ la el. Dacă împăratul Napoleon ar fi fost în puterea împăratului Austriei, acest monarh şi-ar fi amintit de raporturile pe care religia şi natura le-a stabilit între un tată şi un fiu, raporturi pe care nimeni nu le poate viola fără să fie pedepsit.

Și-ar fi adus aminte că Napoleon i-a dat tronul înapoi de patru ori ; la Leoben în 1797, la Lunéville în 1801, cînd armatele lui erau sub zidurile Vienei, la Pressburg în 1806 și la Viena în 1809, cînd armatele sale erau stăpîne pe capitală și pe trei sferturi din monarhie. Acest prinț și-ar fi adus aminte de asigurările pe care i le-a dat în bivuacul din Moravia, în 1806, și la întrevederea de la Dresda, în 1812. — Dacă persoana împăratului Napoleon ar fi fost în puterea împăratului Alexandru, acesta și-ar fi adus aminte de legăturile de prietenie care s-au stabilit la Tilsit, la Erfurt și în timpul celor doisprezece ani de relații zilnice ; și-ar fi adus aminte de purtarea împăratului Napoleon a doua zi după bătălia de la Austerlitz cînd, putînd să-l facă prizonier împreună cu rămășițele armatei sale, s-a mulțumit cu cuvîntul lui și l-a lăsat să se retragă ; și-ar fi adus aminte de primejdiile pe care le-a înfruntat Napoleon însuși pentru a stinge incendiile din Moscova și pentru a nu lăsa să i se distrugă capitala ; desigur că acest prinț nu ar fi violat datoriile de prietenie și recunoștință față de un prieten asupra căruia s-a abătut o nenorocire. — Dacă persoana împăratului Napoleon ar fi fost chiar în puterea regelui Prusiei, acest suveran nu ar fi uitat că, după Friedland, de Împărat a depins să pună un alt domn pe tronul din Berlin ; nu ar fi uitat de un dușman dezarmat, de asigurările de devotament și sentimentele pe care i le-a arătat în 1812, la întrevederile de la Dresda. De aceea se vede din articolele II și V ale numitului tratat, că neputînd influența în nici un fel asupra soartei și persoanei împăratului Napoleon, care nu e în puterea lor, acești monarhi se lasă în această privință în voia majestății sale britanice, care se însărcinează să îndeplinească toate obligațiile. Acești monarhi i-au reproșat împăratului Napoleon faptul că a preferat protecția legilor engleze, protecției lor. — Ideile greșite pe care Napoleon

le avea despre liberalismul legilor engleze și despre influența unui popor mare, generos și liber asupra guvernului său l-au decis să prefere protecția legilor acestuia, în locul protecției socrului său sau a vechiului său prieten. Împăratul Napoleon a fost întotdeauna în măsură să-și asigure printr-un tratat diplomatic situația personală, fie punîndu-se în fruntea armatei de pe Loire, fie punîndu-se în fruntea armatei din Gironde, pe care o comanda generalul Clausel ; dar, nemaidorind decît să stea retras și să se afle sub protecția legilor unei națiuni libere, națiunea engleză, sau americană, orice stipulări i s-au părut inutile. A crezut că poporul englez se va simți mai legat prin acțiunea lui francă, nobilă și plină de încredere, decît prin tratatele cele mai solemne. S-a înșelat ; dar această eroare îi va face în veci să roșească pe adevărații britani ; și, pentru generația actuală, ca și pentru generațiile viitoare, ea va fi o dovadă a lipsei de loialitate a administrației engleze. — În Sfînta-Elena au sosit un comisar austriac și unul rus ; dacă misiunea lor are scopul de a îndeplini o parte din obligațiile pe care împărații Austriei și Rusiei și le-au asumat prin tratatul de la 2 august și de a veghea ca agenții englezi, într-o colonie mică, în mijlocul Oceanului, să nu se abată de la respectul datorat unui monarh legat de ei prin legături de rudenie și prin atîtea alte raporturi, recunoaștem în acest fapt trăsături de caracter ale acestor doi suverani. Dar ne-ați asigurat, domnule, că acești comisari nu au nici dreptul, nici puterea de a avea vreo părere în legătură cu cele ce s-ar petrece pe această stîncă.

Guvernul englez a făcut ca împăratul Napoleon să fie transportat în Sfînta-Elena, la două mii de leghe de Europa. Această stîncă situată la tropice, la cinci sute de leghe de orice continent, este supusă căldurii devoratoare de la această latitudine ; e acoperită de nori și de ceață

trei sferturi din an ; este în acelaşi timp ţinutul cel mai uscat şi cel mai umed din lume. O asemenea climă este cît se poate de dăunătoare sănătăţii Împăratului. Ura a stat la baza alegerii acestei reşedinţe, ca şi la baza instrucţiunilor date de guvernul englez ofiţerilor care comandă în aceste locuri ; li s-a ordonat să-l numească pe împăratul Napoleon *general,* voind să-l forţeze să recunoască faptul că nu ar fi domnit niciodată în Franţa, ceea ce l-a decis să nu-şi ia un nume de incognito cum era hotărît să facă la plecarea din Franţa. Prim magistrat pe viaţă al Republicii sub titlul de prim consul, a încheiat preliminariile de la Londra şi tratatul de la Amiens cu regele Marii Britanii. I-a primit ca ambasadori pe lordul Cornwallis, pe d-l Merry, pe lordul Whitworth, care au stat la Curtea sa în această calitate. I-a acreditat pe lîngă regele Angliei pe contele Otto şi pe generalul Andréossy, care, ca ambasadori, au fost rezidenţi ai Curţii din Windsor. Cînd, după un schimb de scrisori între ministerele afacerilor străine ale celor două monarhii, lordul Lauderdale a venit la Paris, cu puteri depline din partea regelui Angliei, a tratat cu plenipotenţiarii împăratului Napoleon şi a locuit mai multe luni la Curtea de la Tuileries. Cînd, mai tîrziu, la Châtillon, lordul Castlereagh a semnat ultimatumul pe care puterile aliate l-au prezentat plenipotenţiarilor împăratului Napoleon, el a recunoscut prin acest act cea de a patra dinastie. Ultimatumul era mai avantajos decît tratatul de la Paris ; dar se cerea ca Franţa să renunţe la Belgia şi la malul stîng al Rinului ; ceea ce contravenea propunerilor de la Frankfurt şi proclamaţiilor puterilor aliate ; ceea ce contravenea jurămîntului prin care, la încoronarea sa, împăratul se angajase să păstreze integritatea Imperiului. Împăratul considera pe vremea aceea că aceste limite naturale erau necesare

pentru siguranța Franței ca și pentru echilibrul Europei ; considera că date fiind împrejurările, națiunea franceză trebuia mai degrabă să înfrunte războiul, decît să părăsească acele teritorii. Franța ar fi obținut această integritate și astfel și-ar fi păstrat și onoarea, dacă trădarea nu ar fi intervenit în ajutorul aliaților. În tratatul din 2 august, în proiectul de lege al parlamentului britanic, împăratul Napoleon este numit Bonaparte și nu i se dă decît titlul de general. Titlul de *general Bonaparte* este fără îndoială deosebit de glorios, Împăratul îl purta la Lodi, la Castiglione, la Rivoli, la Arcole, la Leoben, în fața piramidelor, la Abukir, dar de șaptesprezece ani încoace poartă titlurile de prim consul și de împărat ; ar însemna să admitem că nu a fost nici prim magistrat al Republicii, nici suveran al celei de a patra dinastii. — Cei ce cred că națiunile sînt niște turme care, potrivit dreptului divin, aparțin cîtorva familii, nu sînt nici în pas cu secolul, și nici măcar în concordanță cu spiritul legislației engleze, care a schimbat de mai multe ori ordinea dinastiilor sale pentru că marile schimbări survenite în concepții, schimbări la care domnitorii nu au participat, au făcut din ei dușmani ai fericirii și ai marii majorități a acestei națiuni. Căci regii nu sînt decît magistrați ereditari, care există doar pentru fericirea națiunilor și nu națiunile pentru satisfacția regilor. Din același spirit de ură a izvorît și ordinul ca împăratul Napoleon să nu poată nici să scrie, nici să primească vreo scrisoare, fără să fie deschisă și citită de către miniștrii englezi și de către ofițerii din Sfînta-Elena. Prin aceasta i s-a interzis posibilitatea de a primi vești de la mama sa, de la soția sa, de la fiul său, de la frații săi ; și cînd, voind să evite inconvenientul de a-și vedea citite scrisorile de către ofițeri subalterni, a vrut să trimită scrisorile sigilate prințului regent, i s-a

răspuns că nimeni nu își putea lua răspunderea decît de a lăsa să treacă scrisorile deschise ; că acestea erau instrucțiunile guvernului. Asupra acestei măsuri nici nu e nevoie să reflectăm : ea va conduce la o foarte ciudată părere despre spiritul administrației care a dictat-o; ar fi dezavuată chiar și la Alger ! Au sosit scrisori pentru generalii din suita Împăratului : erau desfăcute și v-au fost remise ; nu le-ați înmînat destinatarilor pentru că nu au trecut prin canalele cabinetului englez ; a fost nevoie să facă încă o dată patru mii de leghe și acești ofițeri au încercat durerea de a ști că pe această stîncă au sosit vești de la soțiile, de la mamele, de la copiii lor, dar ei nu aveau să le cunoască decît peste șase luni ! ! !... Inima se revoltă ! nu am putut obține abonamente la *Morning Chronicle,* la *Morning-Post,* la cîteva ziare franceze ; din timp în timp ajung la Longwood cîteva numere desperecheate din *Times.* — Conform cererii pe care am făcut-o pe *Northumberland,* ni s-au trimis cîteva cărți ; dar toate cele care se refereau la evenimentele din ultimii ani au fost înlăturate cu grijă. Atunci am vrut să corespondăm cu un librar din Londra, pentru a obține direct cărțile de care am putea avea nevoie, și cele în legătură cu evenimentele zilei ; am fost împiedicați. Un autor englez, făcînd o călătorie în Franța și tipărindu-și impresiile la Londra, și-a dat osteneala de a ni le trimite pentru a i le oferi Împăratului ; dar ați considerat că nu-i puteți remite volumul pentru că nu vă parvenise prin filiera guvernului dumneavoastră. Se spune de asemenea că și alte cărți trimise de autori nu i-au putut fi remise pentru că pe unele se găsea inscripția : *Împăratului Napoleon* și pe altele *Lui Napoleon cel Mare.* Guvernul englez nu este autorizat să ordone nici una din aceste jigniri. Legea, deși nedreaptă, îl consideră pe împăratul Napoleon prizonier de război ; or, prizonieri-

lor de război nu li s-a interzis niciodată să se aboneze la ziare, să capete cărţile care se tipăresc ; o asemenea interdicţie nu exista decît în temniţele inchiziţiei.

Insula Sfînta-Elena măsoară zece leghe de jur împrejur, e inabordabilă din toate părţile, cîteva bricuri supraveghează coasta, posturile plasate pe mal sînt la distanţe mici unul de celălalt şi fac imposibilă comunicarea cu marea. Nu există decît un mic orăşel, James-Town, unde ancorează şi de unde pleacă vasele. Pentru a împiedica pe cineva să părăsească insula e suficient să fie păzită coasta, pe uscat şi pe mare. Prin interdicţia de a se circula în interiorul insulei nu se poate deci urmări decît un singur scop, acela de a-l priva de o plimbare de opt sau zece mile pe care ar putea-o face călare şi a cărei lipsă, după părerea oamenilor de specialitate, scurtează viaţa Împăratului.

Împăratul a fost găzduit la Longwood, loc expus tuturor vînturilor ; pămîntul este sterp, nelocuit, fără apă, impropriu oricărei culturi. În jurul lui e o incintă de aproximativ o mie o sută sau o mie două sute de stînjeni necultivată. La o mie o sută sau o mie două sute de stînjeni, pe un mamelon, a fost plasată o tabără militară ; de curînd a fost plasată o alta, cam la aceeaşi distanţă în direcţia opusă, astfel încît, sub căldura tropicelor, în orice parte te-ai uita nu vezi decît tabere militare. Amiralul Malcolm, înţelegînd cît de folositor i-ar fi Împăratului un cort, ţinînd seamă de locul în care se afla, le-a ordonat mateloţilor lui să ridice unul la douăzeci de metri de casă ; e singurul loc unde se mai poate găsi umbră. Totuşi Împăratul nu poate fi decît satisfăcut de spiritul de care sînt animaţi ofiţerii şi subofiţerii din regimentul 53, aşa cum fusese mulţumit şi de echipajul vasului *Northumberland.* Casa de la Longwood a fost construită spre a servi drept

hambare pentru ferma companiei ; mai tîrziu, sub-guvernatorul insulei a pus să se construiască cîteva camere ; clădirea îi slujea drept casă de țară, dar nu era deloc convenabilă pentru a fi o locuință. De un an de cînd stăm aici, s-au făcut tot timpul lucrări și Împăratul a trebuit mereu să îndure lipsa de confort și de curățenie datorită faptului că locuia într-o casă în construcție. Camera în care doarme e prea mică pentru a încăpea în ea un pat de dimensiuni obișnuite ; dar orice amenajare la Longwood ar prelungi situația stînjenitoare pricinuită de lucrări. Totuși, pe insula aceasta mizerabilă, există poziții frumoase cu arbori frumoși, cu grădini și cu case destul de frumoase, între altele Plantation-House, dar niște instrucțiuni concrete din partea guvernului vă interzic să dați această casă, deși astfel ar fi evitate multe din cheltuielile făcute pentru a construi la Longwood niște magherniță acoperite cu hîrtie gudronată și care încă de pe acum nu mai pot fi folosite. — Ați interzis orice legătură între noi și locuitorii insulei ; de fapt ați pus casa de la Longwood sub interdicție, ați oprit chiar legăturile cu ofițerii din garnizoană. Se pare că au fost studiate mijloacele de a ne lipsi de puținele resurse pe care le oferă acest ținut mizerabil și ne simțim aici de parcă ne-am găsi pe stînca Ascension. De patru luni de cînd ați sosit în Sfînta-Elena, domnule, ați înrăutățit situația Împăratului. Contele Bertrand v-a atras atenția că violați chiar și legile codului dumneavoastră, că ați călcat în picioare drepturile ofițerilor generali prizonieri de război ; ați răspuns că nu cunoașteți decît litera instrucțiunilor dumneavoastră, și că ele erau chiar mai rele decît ni se părea nouă purtarea dumneavoastră.

Am onoarea etc. etc.

Semnat : *Contele de Montholon.*

P. S. Semnasem această scrisoare, domnule, cînd am primit scrisoarea dumneavoastră din 17 : ne trimiteţi alăturat o socoteală aproximativă pentru suma de douăzeci de mii de lire sterline, pe care o consideraţi indispensabilă pentru a face faţă cheltuielilor de la Longwood, după ce aţi făcut toate reducerile pe care le-aţi socotit posibile. Discuţiile în legătură cu această sumă aproximativă nu ne pot privi în nici un fel ; masa Împăratului reprezintă abia strictul necesar ; toate alimentele sînt de proastă calitate şi de patru ori mai scumpe decît la Paris. — Îi cereţi Împăratului un fond de douăsprezece mii de lire sterline, deoarece guvernul dumneavoastră nu vă alocă decît opt mii de lire sterline pentru aceste cheltuieli. Am avut onoarea de a vă spune că Împăratul nu are fonduri, că de un an nu a scris şi nu a primit nici o scrisoare şi că ignoră cu desăvîrşire tot ceea ce se petrece sau s-a putut petrece în Europa. Transportat prin violenţă pe această insulă, la două mii de leghe, fără a putea primi sau scrie vreo scrisoare, se găseşte astăzi în întregime la discreţia agenţilor englezi. Împăratul a dorit întotdeauna şi doreşte să suporte el însuşi toate cheltuielile, şi va face acest lucru de îndată ce îi veţi da posibilitatea, ridicînd interdicţia impusă negustorilor de pe insulă de a-i duce corespondenţa şi de îndată ce ea nu va mai fi supusă nici unei cenzuri din partea dumneavoastră sau a vreunuia din agenţii dumneavoastră. De îndată ce vor fi cunoscute în Europa nevoile Împăratului, persoanele care se interesează de el vă vor trimite fondurile necesare pentru a face faţă cheltuielilor.

Scrisoarea lordului Bathurst pe care mi-aţi trimis-o dă naştere unor idei ciudate ! Oare miniştrii dumneavoastră nu ştiu că imaginea unui om mare în luptă cu adversităţile este imaginea cea mai sublimă ? Oare nu ştiu că Napoleon, în Sfînta-Elena, supus persecuţiilor de tot felul, cărora

nu le opune decît seninătatea, este mai mare, mai sacru, mai demn de a fi venerat decît dacă ar fi pe cel dintîi tron al lumii, pe care a fost atît de multă vreme arbitrul regilor ? Cei care, în această situaţie, nu-l respectă pe Napoleon îşi înjosesc propria lor fiinţă şi înjosesc naţiunea pe care o reprezintă !"

Sîmbătă 24

...Împăratul m-a chemat la ora opt şi jumătate ; fusese obligat să facă o baie, mi-a spus el, şi credea că are puţină febră. Subit făcuse un guturai ; dar de cînd se băgase în apă nu mai tuşea ; stătea de multă vreme în cadă. A cinat în baie ; pentru mine s-a pus o măsuţă alături. Împăratul a revenit asupra evenimentelor din Rusia. „Petru cel Mare, spunea el, făcuse oare bine întemeind o capitală la Petersburg cu cheltuieli atît de mari ? Nu ar fi obţinut rezultate mai bune dacă şi-ar fi cheltuit toţi banii cu Moscova ? Care fusese scopul lui ? Şi-l atinsese ?" I-am răspuns : „Dacă Petru ar fi rămas la Moscova, naţiunea lui ar fi rămas moscovită ; un popor cu totul asiatic ; fusese nevoie să o deplaseze pentru a o reforma şi schimba. Atunci s-a mutat chiar pe frontierele cucerite de la duşmani şi, întemeind acolo capitala, adunînd-şi acolo toate forţele, o făcea mai invulnerabilă ; se afilia astfel la societatea europeană ; se stabilea la Marea Baltică, de unde îi învăluia uşor pe polonezi şi pe suedezi, duşmanii lui fireşti, pentru a se alia la nevoie cu naţiunile plasate în spatele lor etc."

Împăratul spunea că nu e întrutotul satisfăcut de aceste argumente. „Oricum, spunea el, Moscova a dispărut şi cine ar putea aprecia bogăţiile care au fost devorate odată cu ea ? Imaginaţi-vă, adăugă el, Parisul cu aglomerarea lui de industrii şi de lucrări făcute de-a lungul se-

colelor. Dacă de o mie patru sute de ani de cînd există această așezare, capitalul investit în ea ar fi crescut numai cu un milion pe an, la ce sumă s-ar fi ajuns ! Adăugați apoi magazinele, mobilierul, așezămintele științifice, artistice, instituțiile de afaceri și comerciale, de mult consolidate etc., și acum iată, Moscova, și toate bogățiile ei au dispărut într-o clipă ! Ce catastrofă ! numai gîndindu-mă la ea mă cutremur... ! Nu cred că ar putea fi refăcută cu două miliarde..."

În ciuda poeziei, nici una din ficțiunile privind incendierea Troiei, nu pot egala vreodată realitatea incendierii Moscovei. Orașul era din lemn, vîntul era violent ; toate pompele fuseseră ridicate. Era literalmente un ocean de foc. Din oraș nu fusese luat nimic, într-atît de rapid fusese marșul nostru și de neașteptată intrarea noastră. Am găsit pînă și diamante pe măsuțele de toaletă ale femeilor, atît de precipitat plecaseră. Ne-au scris la cîtva timp după aceea că voiseră în primul moment să scape de o soldățime primejdioasă ; că-și lăsau bunurile în seama loialității învingătorilor și că vor reapărea negreșit peste cîteva zile, pentru a le cere bunăvoința și a le arăta recunoștința lor.

Populația, adăuga Împăratul, era departe de a fi complotat acest atentat. Ba chiar ea a fost aceea care ni i-a predat pe cei trei sau patru sute de răufăcători scăpați din închisori care au incendiat orașul." — „Dar, am îndrăznit eu să întreb, dacă Moscova nu ar fi fost dată pradă flăcărilor, majestatea voastră ar fi intenționat să-și așeze tabăra acolo ?" — „Fără îndoială, a răspuns Împăratul, și lumea ar fi văzut atunci ceva nemaipomenit : o armată iernînd liniștită în mijlocul unei națiuni dușmane care o hărțuiește din toate părțile : ar fi fost ca o corabie prinsă de ghețuri. În Franța ați fi fost mai multe luni lipsiți de vești de la mine, dar ați fi stat liniș-

tiți, ați fi fost cuminți ; Cambacérès ar fi condus, ca de obicei, treburile statului în numele meu și totul ar fi mers ca și cum aș fi fost prezent. Iarna, în Rusia, ar fi apăsat asupra tuturor ; amorțeala ar fi fost generală. Primăvara ar fi venit de asemenea, pentru toată lumea. Toți ne-am fi trezit în același timp și se știe că francezii sînt la fel de sprinteni ca oricare alții.

De îndată deci ce ar fi revenit anotimpul frumos, l-aș fi atacat pe inamic ; l-aș fi bătut, aș fi fost stăpîn pe imperiul lui. Dar Alexandru, crede-mă, nu m-ar fi lăsat să ajung pînă acolo ; ar fi acceptat toate condițiile pe care i le-aș fi dictat ; și atunci Franța ar fi putut, în sfîrșit, începe să se bucure de ceea ce a realizat. Și într-adevăr puțin a lipsit ca să fie așa ! căci eu pornisem să mă lupt cu oameni înarmați, nu cu natura înfuriată : am învins armate, dar nu am putut învinge flăcările, gerul, amorțeala, moartea ! Destinul a fost se vede mai tare ca mine. Și totuși ce nenorocire pentru Franța, pentru Europa !

Pacea la Moscova desăvîrșea și încheia expedițiile mele războinice. Pentru marea cauză era sfîrșitul hazardurilor și începutul securității. Un orizont nou, lucrări noi urmau să se desfășoare, pentru bunăstarea și prosperitatea tuturor. Sistemul european era întemeiat ; trebuia doar să fie organizat.

Satisfăcut în privința acestor mari probleme, liniștit din toate părțile, aș fi avut și eu *un congres și o sfîntă-alianță.* Sînt idei care mi-au fost furate. În această reuniune a tuturor suveranilor, am fi tratat în familie despre interesele noastre și am fi avut o altă greutate în fața popoarelor.

Cauza secolului era cîștigată ; Revoluția era înfăptuită ; nu mai rămînea decît să fie împăcată cu ceea ce nu distrusese. Or, această operă îmi aparține, o pregătisem de

multă vreme *cu prețul popularității mele poate.* Nu contează. Deveneam arca vechii și noii alianțe, mediatorul firesc între vechea și noua stare de lucruri. Aveam principiile și încrederea uneia, mă identificasem cu cealaltă ; aparțineam amîndurora ; aș fi asigurat în mod cinstit partea fiecăruia :

Gloria mea ar fi stat în echitatea mea."

Și după ce a enumerat ceea ce ar fi propus de la suveran la suveran și de la suverani la popoare : „Puternici cum eram, a continuat el, orice am fi voit să facem ar fi părut ca o faptă mare. Ne-ar fi adus recunoștința popoarelor. Astăzi, nu li se va mai părea de-ajuns ceea ce vor putea smulge și nu vor înceta să fie neîncrezătoare și nemulțumite."

A trecut apoi în revistă propunerile pe care le-ar fi făcut pentru prosperitatea, interesele, fericirea și bunăstarea continentului. Ar fi vrut ca peste tot să fie aceleași principii și același sistem : un cod european, o curte de casație europeană care să îndrepte greșelile pentru toți, așa cum la noi, a noastră, îndreaptă greșelile tribunalelor noastre. Aceeași monedă sub înfățișări diferite ; aceleași greutăți, aceleași măsuri, aceleași legi etc.

„În acest fel, spunea el, în curînd Europa ar fi format cu adevărat un singur popor și fiecare, oriunde ar fi călătorit, s-ar fi găsit tot timpul în patria comună."

Ar fi vrut ca toate rîurile să fie navigabile pentru toți ; ar fi cerut comunitatea mărilor și ca marile armate permanente să fie reduse doar la garda suveranilor etc.

În sfîrșit, erau o mulțime de idei, cele mai multe noi, unele dintre cele mai simple, altele de-a dreptul sublime asupra diferitelor aspecte politice, civile, legislative ; despre religie, despre meserii, despre comerț : cuprindeau totul.

A spus apoi, în concluzie : „Reîntors în Franţa, în sînul patriei, mare, puternică, magnifică, liniştită, glorioasă, aş fi proclamat limitele ei imuabile ; orice război ulterior pur *defensiv ;* orice nouă mărire *antinaţională.* L-aş fi asociat pe fiul meu la Imperiu ; *dictatura* mea s-ar fi sfîrşit şi ar fi început domnia lui constituţională...

Parisul ar fi fost capitala lumii şi francezii invidiaţi de toate naţiunile !...

Pe urmă, timpul meu liber şi zilele bătrîneţii ar fi fost consacrate, alături de Împărătească, şi atît cît ar fi durat ucenicia regală a fiului meu, plăcerii de a vizita pe îndelete şi ca o adevărată pereche de rurali, cu propriii noştri cai, toate colţişoarele imperiului, primind plîngeri, îndreptînd nedreptăţile, semănînd în toate părţile şi peste tot dreptatea şi binefacerile ! ! !... Iată, dragul meu, alte cîteva visuri de-ale mele ! !“

Împăratul a vorbit mult despre Rusia, de prosperitatea ei pe care noi nu o bănuiam deloc, spunea el ; a vorbit despre Moscova, care l-a uimit foarte mult, în toate privinţele, şi putea suporta fără greutate comparaţia cu toate capitalele Europei, depăşindu-le pe cele mai multe. Din nefericire nu găsesc aici decît nişte notiţe şi astăzi nu aş mai putea reproduce nici o descriere pe larg.

Îl frapează mai ales clopotniţele aurite din Moscova şi datorită lor, la reîntoarcere, a hotărît să fie aurit din nou Domul Invalizilor [1], şi şi-a propus să înfrumuseţeze în acelaşi fel multe alte clădiri din Paris.

[1] După publicarea *Memorialului* mi s-a atras atenţia că e un anacronism, căci Domul Invalizilor a început să fie aurit înaintea campaniei din Rusia. Probabil că minaretele din Cairo şi nu clopotniţele din Moscova i-au sugerat Împăratului această idee ; şi fără îndoială că aşa a vrut să spună ; dar această eroare, într-o conversaţie oarecare, şi fără un scop anume, e lesne de înţeles ; i se întîmplă oricui să facă astfel de greşeli (n. a.).

N. B. Deoarece se pare că orașul Moscova se deosebea mult de imaginea pe care în general ne-am făcut-o noi, în occident, cred că vă va face plăcere să găsiți aici descrierea pe care ne-o oferă un martor ocular, personaj important din expediție, baronul Larrey, chirurgul șef al Marii Armate. Reproduc această descriere dintr-o lucrare a acestui celebru savant *(Memorii de chirurghie militară)*, puțin răspîndită, poate și din cauza caracterului ei eminamente științific.

Este vorba de momentul pornirii spre Moscova după bătălia de la Mojaisk sau de pe rîul Moscova :

„Abia ne îndepărtasem cîteva mile de Mojaisk, se spune, și am fost foarte miraţi văzînd că ne găsim, cu toate că eram în vecinătatea uneia din cele mai mari capitale ale lumii, pe o cîmpie nisipoasă, aridă și cu totul pustie. Aspectul lugubru al acestei singurătăţi, care-i arunca pe toţi soldaţii în braţele descurajării, ne prevestea parcă o Moscovă complet pustie și toate nenorocirile care ne aşteptau în acest oraș, ale cărui bogăţii ar fi trebuit să ne promită o cu totul altă soartă.

Armata a străbătut cu greu aceste locuri. Caii erau obosiţi, epuizaţi de foame și de sete ; căci apa era la fel de rară ca și furajele. Și oamenii au avut mult de suferit. Eram într-adevăr sfîrșiţi de oboseală și lipsiţi de hrană. Trupa nu mai primise de multă vreme raţiile, și puţinele alimente găsite în Mojaisk au fost împărţite doar tinerei și vechii gărzi. Un număr destul de mare de recruţi din acest prim corp au căzut victime abuzului de *șnaps* (alcool fabricat prin partea locului). Îi vedeai îndepărtîndu-se la cîţiva paşi de tovarăşii lor, clătinîndu-se, învîrtindu-se, apoi căzînd în genunchi și fără voia lor, lungindu-se la pămînt ; rămîneau nemișcaţi în această poziţie și mureau

la puţină vreme după aceea fără măcar să geamă. Aceşti tineri erau predispuşi efectelor pernicioase ale acestei băuturi datorită plictiselii, privaţiunilor şi oboselii excesive.

Am ajuns totuşi în 14 septembrie seara într-una din mahalalele Moscovei ; acolo am aflat că armata rusă, cînd a trecut prin oraş, a antrenat cu ea toţi cetăţenii şi funcţionarii publici ; nu rămăseseră decît cîţiva oameni de rînd şi servitorimea : astfel încît străbătînd străzile principale ale acestui mare oraş, în care am intrat a doua zi dimineaţă, nu am întîlnit aproape pe nimeni ; toate casele erau complet părăsite. Dar ceea ce ne-a surprins mult a fost faptul că vedeam izbucnind focul în mai multe cartiere îndepărtate, în care nu pătrunsese încă nici un soldat de-al nostru, şi mai ales în bazarul Kremlinului, o clădire foarte mare, prevăzută cu portice care semănau întrucîtva cu acele de la Palais-Royal din Paris.

După cele ce văzuserăm în trecere, cînd am traversat mica Rusie, am rămas miraţi de grandoarea Moscovei, de marele ei număr de biserici şi palate, de frumoasa arhitectură a clădirilor, de locurile plăcute în care erau situate casele principale, de bogăţia mobilelor şi de toate obiectele de lux pe care le găseam în cele mai multe dintre ele. Străzile sînt în general largi, drepte, şi bine orientate. Se părea că nimic nu era discordant în această cetate. Totul anunţa opulenţa ei şi imensul comerţ pe care-l făcea cu produse din cele patru colţuri ale lumii...

Abia puseserăm stăpînire pe oraş şi reuşiserăm prin eforturile noastre să stingem focul pe care ruşii îl aprinseseră în cartierele cele mai frumoase că, drept urmare a două cauze majore, incendiul reizbucni şi mai violent, se propagă repede de la o parte a Moscovei la alta şi cuprinse tot oraşul. Prima dintre aceste cauze e pusă pe bună dreptate pe seama dorinţei evidente a unei anumite

categorii de ruși, despre care se spunea că ar fi indivizii deținuți în închisorile ale căror porți fuseseră deschise la plecarea armatei ; acești mizerabili, stîrniți fie de un ordin superior, fie de o mișcare spontană, fără îndoială în dorința de a jefui, treceau în văzul tuturor de la un palat la altul sau de la o casă la alta pentru a le da foc. Patrulele franceze, deși numeroase și frecvente nu îi putuseră împiedica. Le-am văzut prinzîndu-i pe cîțiva dintre aceștia asupra faptului ; le-au fost luate din mînă fitile aprinse și materiale inflamabile. Pedeapsa cu moartea, aplicată celor prinși în flagrant delict, nu-i impresiona deloc pe ceilalți ; și incendiul continuă trei zile și trei nopți fără încetare. Degeaba au izolat soldații noștri casele pentru a-l opri ; flăcările treceau imediat peste spațiile dintre clădiri și cuprindeau cît ai clipi din ochi casele astfel izolate. A doua cauză trebuia atribuită vîntului impetuos al echinocțiului, întotdeauna foarte puternic prin aceste ținuturi, datorită căruia focul se înteța și se întindea cu o iuțeală extraordinară.

Ar fi greu, indiferent de împrejurările în care te-ai găsi, să vezi o priveliște mai îngrozitoare decît cea care ne rănea privirile. Mai ales în noaptea dinspre 18 spre 19 septembrie, cînd incendiul ajunsese la întinderea maximă, efectele lui ofereau un spectacol uimitor : timpul era frumos și uscat, iar vîntul sufla necontenit de la est la nord sau de la nord la est. În cursul acestei nopți, a cărei imagine înspăimîntătoare va fi pentru totdeauna gravată în amintirea mea, tot orașul era incendiat ; mari jerbe de flăcări de culori diferite se ridicau din toate părțile pînă la cer, acopereau cu totul orizontul ducînd pînă departe o lumină strălucitoare și o căldură arzătoare. Aceste jerbe de flăcări, proiectate în toate părțile și luate de vîntul violent, erau însoțite, în ascensiunea lor și în

zborul lor grăbit, de un șuier îngrozitor și de bubuituri ca de trăsnet, rezultate din aprinderea prafului de pușcă, a salpetrului, a uleiurilor, a rășinilor și a rachiului, de care erau pline majoritatea caselor și prăvăliilor. Plăcile de tablă vopsită care acopereau clădirile se desprindeau brusc din cauza căldurii și cădeau departe într-un nor de scîntei. Bucăți foarte apreciabile de căpriori sau de grinzi de brad în flăcări, proiectate la distanțe foarte mari, propagau incendiul pînă la casele pe care le credeam cel mai puțin expuse din cauza distanței la care se găseau. Groaza și teroarea puseseră stăpînire pe toată lumea. Garda cartierului general și șeful armatei părăsiră Kremlinul și orașul și se duseră să-și așeze tabăra la Petrovski, un castel al lui Petru cel Mare, pe drumul spre Petersburg. Eu am rămas împreună cu foarte puțini dintre camarazii mei într-o casă mică, de piatră, izolată și așezată în vîrful cartierului european, în apropiere de Kremlin : am putut observa cu ușurință de acolo toate fenomenele acestui pîrjol îngrozitor. Ne trimiseserăm caii în tabără, fiind mereu în alarmă, pentru a face față evenimentelor sau pentru a le preveni...

Cît despre soldații noștri, torturați de foame și de sete, bravau toate primejdiile pentru a fura din pivnițele și din dughenele în flăcări alimentele, vinurile, băuturile tari sau alte lucruri mai mult sau mai puțin folositoare. Îi vedeai alergînd pe străzi de-a valma cu locuitorii disperați, ducînd tot ce putuseră salva de ravagiile acestui incendiu îngrozitor. În fine, în opt sau zece zile acest imens și splendid oraș fu prefăcut în cenușă, cu excepția palatului Kremlinului, a cîtorva case și a tuturor bisericilor ; aceste clădiri sînt făcute din piatră.

Calamitatea a produs o mare consternare în rîndul întregii armate și ne-a făcut să presimțim nenorociri și

mai mari. Am crezut cu toții că nu vom mai putea găsi nici alimente, nici stofe, nici alte lucruri necesare pentru echiparea trupelor și de care aveam cea mai mare nevoie. Ce altă idee mai sinistră ne-ar fi putut veni în minte ! Totuși, după incendiu, cartierul general a venit să se stabilească din nou la Kremlin și garda a fost încartiruită în cîteva case din cartierul european, care fuseseră cruțate de foc. Fiecare și-a reluat funcțiile în primire.

Tot căutînd am descoperit depozite de făină, de carne, de pește sărat, de rachiuri, de vinuri și de spirtoase. O parte din alimente le-au fost împărțite soldaților ; dar am vrut să economisim sau să înmagazinăm mult prea multe ; și acest excesiv spirit de prevedere, care uneori e doar un pretext, ne-a silit ca mai tîrziu să ardem sau să lăsăm în aceste magazii alimente de tot felul, de care am fi putut profita foarte mult și care chiar ar fi satisfăcut nevoile armatei n... mult de șase luni, dacă am fi rămas în Moscova. Așa s-a întîmplat mai ales cu stofele și cu blănurile, din care ar fi trebuit să ne grăbim să facem haine, pentru a da soldaților toată îmbrăcămintea care ar fi fost în măsură să-i apere, cît mai mult posibil, de frigul aspru la care trebuia să ne așteptăm. La rîndul lor soldații, care nu se gîndesc niciodată la viitor, departe de a repara în interesul lor această lipsă de prevedere, nu se ocupau decît cu adunatul vinurilor, al băuturilor, al obiectelor de aur și argint și disprețuiau orice altceva.

Această neașteptată abundență, pe care o datoram căutărilor lor neobosite, a alterat disciplina armatei și sănătatea oamenilor necumpătați. Ar fi fost suficient chiar și acest unic motiv pentru a ne face să grăbim plecarea spre Polonia. Moscova a devenit pentru trupele noastre o nouă Capua. Șefii armatei dușmane întreținеau în șefii noștri speranța păcii : preliminariile trebuiau să fie semnate de la o zi la alta. În vremea aceasta valuri de cazaci se năpus-

teau asupra cantonamentelor noastre și ne capturau în fiecare zi un mare număr de cavaleriști care acționau izolat. Generalul Kutuzov își aduna resturile armatei și și-o întărea cu recruții ce-i veneau din toate părțile. Pe nesimțite și sub diverse pretexte de pacificare, avangărzile lui se apropiau de ale noastre. Sosise, în sfîrșit, termenul fixat pentru negocieri și chiar în momentul în care ambasadorul francez trebuia să obțină o primă hotărîre, corpul de armată al prințului Joachim fu încercuit. Generalul nostru ambasador a reușit cu greu să treacă peste toate obstacolele ca să poată ajunge la Moscova. În cîteva sectoare soldații de-ai noștri fuseseră făcuți prizonieri și ni s-au luat cîteva tunuri. Totuși, diferitele părți ale acestei avangărzi, la început dispersate, se adună, rup coloana rusă care le înconjoară, ocupă o poziție favorabilă și atacă pe rînd numeroasa cavalerie a inamicului pe care o resping cu vigoare luînd înapoi o parte din tunurile și din soldații făcuți prizonieri în cursul primului atac. În sfîrșit, sosirea generalului Lauriston și a răniților ne confirmă, la cartierul general, reluarea ostilităților. Se dau de îndată ordine pentru plecarea imediată a armatei ; se sună alarma generală : toate corpurile se pregătesc pentru a executa această mișcare precipitată. Se adună în pripă niște provizii și o pornim la drum în ziua de 19 octombrie."

Duminică 25

...După amiază a venit la mine un căpitan din artileria engleză care stătuse șase ani în Île de France. Urma să plece spre Europa a doua zi. M-a rugat insistent să-i obțin favoarea de a-l vedea pe Împărat. Ar fi dat, spunea el, orice pentru o asemenea favoare, recunoștința lui ar fi fost fără margini etc. Am vorbit foarte multă vreme :

Împăratul își făcea plimbarea cu trăsura, eu nu îl însoțeam. Cînd s-a reîntors am îndeplinit cu bucurie dorința ofițerului englez. Împăratul l-a primit vreme de peste un sfert de oră ; căpitanul era nespus de fericit știind că o asemenea favoare devenise din ce în ce mai rară. Fusese impresionat la culme, îmi spunea el, de trăsăturile lui Napoleon, de amabilitatea lui, de timbrul vocii, de expresiile, de întrebările care i le pusese ; era, îmi spunea el, un erou, un zeu !...

În timpul conversației de după cină, Împăratul a ajuns să vorbească despre subiectul principal al disputei lui maritime cu Anglia. „Pretenția de a institui blocada asupra hîrtiei, spunea el, a avut ca replică faimosul meu decret de la Berlin. [1] Consiliul britanic, în furia lui, anunță hotărîrea de a institui un embargo ; Consiliul concesiona mările. I s-a ripostat de îndată prin celebrele decrete de la Milano, prin care nu se recunoaște naționalizarea nici unui pavilion care ar accepta concesiile engleze ; și în momentul acela în Anglia războiul a devenit o chestiune într-adevăr personală. Turbarea împotriva mea i-a cuprins pe toți cei care țineau la comerț, Anglia era indignată din cauza acestei lupte și a acestei energii pe care nu le cunoștea. Toți cei dinaintea mea fuseseră mai îngăduitori."

Mai tîrziu, Împăratul a vorbit pe larg despre măsurile prin care îi forțase pe americani să se bată împotriva englezilor ; găsise, spunea el, mijlocul de a le arăta legătura dintre interesele și drepturile lor ; căci, spunea el, oamenii se bat mai degrabă pentru primele decît pentru celelalte.

---

[1] 11 noiembrie 1806 — decret prin care Napoleon interzicea francezilor și aliaților lor să întrețină relații comerciale cu Anglia (n. t.).

Acum Împăratul se aștepta, spunea el, la cîteva viitoare tentative ale englezilor de a dobîndi suveranitatea asupra mărilor, de a obține vreo concesiune universală etc. „Pentru ei, spunea el, este unul din principalele mijloace de a-și plăti datoriile, de a ieși din abisul în care se află ; într-un cuvînt să iasă din încurcătură. Dacă se află printre ei un geniu îndrăzneț, o minte luminată, trebuie să întreprindă ceva în acest sens. Nimeni nu li s-ar putea împotrivi și pot prezenta totul ca fiind oarecum un lucru drept. Vor trebui să demonstreze că au ajuns în actuala situație fiindcă au luptat pentru salvarea Europei ; fiindcă au reușit ; fiindcă li se cuvine o oarecare recompensă. Și apoi, în Europa, nu mai există și alte vase de război decît ale lor. Astăzi, ei stăpînesc mările, de fapt. Nu mai există drepturi internaționale în momentul în care echilibrul e rupt etc.

Englezii pot obține astăzi orice, dacă vor vrea să se retragă pe vasele lor. Dar dacă își vor arbora superioritatea, își vor complica situația și în cazul în care se încăpățînează să țină soldați pe Continent vor pierde pe nesimțite orice considerație."

Luni 26

Împăratul a ieșit foarte de dimineață, chiar înainte de ora șapte ; nu a vrut să fie trezit nici unul dintre noi. Timpul era foarte frumos ; a început să lucreze singur în grădină, în cort, unde ne-a chemat pe toți pentru dejun. A rămas acolo pînă la ora două.

La cină a vorbit mult despre situația noastră pe insulă. În ceea ce-l privea, spunea el, nu dorea să se miște de la Lonkwood ; nu-l interesa nici o vizită ; dar voia ca noi să ne distrăm în vreun fel, să căutăm să ne înveselim.

I-ar fi făcut plăcere, spunea el, să ne vadă mișcîndu-ne, să ne știe mai activi etc.

Împăratul a cerut să i se citească primele pagini dictate mareșalului Gourgaud despre bătălia de la Waterloo. Ce pagini !... îți sfîșie inima !... Destinul Franței a atîrnat de un fir de păr !...

N. B. Ultima redactare a fost publicată în Europa în 1820 [1]. În ciuda măsurilor de vigilență, a reușit să fie scoasă pe ascuns din Sfînta-Elena. De îndată ce a apărut relatarea despre Waterloo, toată lumea și-a dat seama cine este autorul. Se spunea : Numai Napoleon e capabil să facă o astfel de descriere ; și se spunea cu certitudine că la fel s-a exprimat însuși generalisimul care i-a fost adversar. Ce capitole minunate !... Ar fi imposibil să le rezumi ; trebuie citit întregul original. Totuși, noi vom face aici o transcriere literală a ultimelor pagini care cuprind, sub forma unui rezumat, nouă observații ale lui Napoleon, cu privire la greșelile ce i se reproșează că le-ar fi făcut în această campanie...

Aceste observații vor fi precedate de un tablou, dictat tot de Napoleon, al resurselor ce îi mai rămîneau Franței, după pierderea bătăliei.

„Poziția Franței era critică după bătălia de la Waterloo. Totul fusese pregătit avîndu-se în vedere ipoteza că atacul din Belgia va eșua. La 27, între Paris și Laon erau masați șaptezeci și cinci de mii de oameni ; douăzeci și cinci, treizeci de mii de oameni, inclusiv rezervele gărzii se aflau în marș spre Paris ; generalul Rapp, cu douăzeci și cinci de mii de oameni din trupele de elită, urma să sosească pe Marne în primele zile ale lunii iulie ; toate pierderile în materiale de artilerie erau completate. Numai

[1] *Memorii pentru a servi la Istoria Franței din 1815* (n. a.).

în Paris se aflau cinci sute de tunuri de campanie, iar noi nu pierduserăm decît o sută şaptezeci. Astfel, la 1 iulie, Parisul era acoperit de o armată de o sută douăzeci de mii de oameni, egală cu cea care trecuse peste Sambre în ziua de 15, avînd o artilerie de trei sute cincizeci guri de foc. În plus, capitala mai avea pentru apărare treizeci şi şase de mii de oameni din garda naţională, treizeci de mii tiraliori, şase mii tunari, şase sute guri de foc în baterie, fortificaţii formidabile pe malul drept al Senei şi, în cîteva zile, ar fi fost complet terminate şi cele de pe malul stîng. Pe de altă parte, armatele anglo-olandeze şi prusiano-saxone, care au pierdut mai bine de optzeci de mii de oameni, nemaiavînd astfel decît un efectiv de o sută patruzeci de mii, nu puteau trimite peste Somme decît cu ceva mai mult de nouăzeci de mii de oameni ; ele ar fi aşteptat acolo să stabilească legătura cu armatele austriece şi ruseşti care nu puteau ajunge pe Marne înainte de 15 iulie. Parisul avea deci la dispoziţie douăzeci şi cinci de zile ca să se pregătească pentru defensivă, să-şi termine înarmarea, fortificaţiile, aprovizionarea şi să concentreze trupe din toate colţurile Franţei. Chiar la 15 iulie, pe Rin nu ajunseseră decît treizeci sau patruzeci de mii de oameni. Grosul armatelor ruseşti şi austriece nu putea intra în acţiune decît mai tîrziu. Capitala nu ducea lipsă nici de arme, nici de muniţii, nici de ofiţeri ; cu multă uşurinţă numărul tiraliorilor se putea ridica pînă la optzeci de mi de oameni, iar artileria de campanie putea ajunge pînă la şase sute guri de foc.

În acelaşi perioadă, mareşalul Suchet, unindu-se cu generalul Lecourbe, ar fi avut peste treizeci de mii de oameni în faţa Lyonului, astfel încît garnizoana din acest oraş ar fi fost bine înarmată, bine aprovizionată şi bine fortificată. Apărarea tuturor fortăreţelor era asigurată : ele erau comandate de ofiţeri de elită şi apărate de trupe

credincioase. Situaţia se putea îndrepta, dar era nevoie de tărie de caracter, de energie, de fermitate din partea ofiţerilor, a guvernului, a Camerelor, a întregii naţiuni ! ! ! Se cerea ca Franţa să fie animată de sentimentul onoarei, al gloriei, al independenţei naţionale ; să ia exemplul Romei după bătălia de la Cannae, nu al Cartaginei, după bătălia de la Zama. [1] Dacă Franţa s-ar fi ridicat la această înălţime ar fi fost invincibilă. Poporul francez avea mai mulţi militari decît oricare alt popor din lume. Material de război exista din abundenţă şi se putea face faţă oricărei situaţii.

La 21 iunie, mareşalul Blücher şi ducele de Wellington au intrat cu două coloane pe teritoriul francez. La 22 a luat foc depozitul de pulbere de la Anvers ; fortăreaţa s-a predat. La 24 trupele prusiene au intrat în Guise, iar ducele de Wellington în Cambrai. La 26 ajunsese la Péronne. În tot acest timp fortificaţiile de pe prima, a doua şi a treia linie din Flandra erau atacate. Între timp aceşti doi generali au aflat la 25 de abdicarea Împăratului, care avusese loc la 22 ; de insurecţia din Camere, cu descurajarea pe care aceste împrejurări o produseseră în rîndurile armatei, de speranţele pe care le nutreau duşmanii din interior. Din clipa aceea nu se mai gîndeau decît să se îndrepte spre capitală, sub ale cărei ziduri au ajuns în ultimele zile ale lunii iunie, cu mai puţin de optzeci de mii de oameni ; această acţiune le-ar fi putut fi funestă şi i-ar fi dus la nimicirea totală dacă ar fi întreprins-o împotriva lui Napoleon ; dar domnitorul abdicase ! ! ! Trupele de linie care se aflau la Paris, cei mai bine de şase mii de oameni din rezervele gărzii, tiraliorii din garda naţională, aleşi din rîndurile populaţiei acestei mari ca-

[1] Învinsă în 216 î.e.n. de către cartaginezi, la Cannae, Roma n-a disperat. Dimpotrivă, învinsă de romani, în anul 202, la Zama, Cartagina a renunţat la cuceririle şi la independenţa sa (n. t.).

pitale, îi erau foarte devotați ; el ar fi putut să-i zdrobească pe toți dușmanii din interior ! ! ! Dar pentru a explica motivele care i-au dictat conduita în această împrejurare atît de importantă, și care a avut consecințe atît de funeste pentru el și pentru Franța, relatarea trebuie începută mai din urmă etc.

Prima observație. I s-a reproșat Împăratului : 1 — că a renunțat la dictatură într-un moment cînd Franța avea cea mai mare nevoie de un dictator ; 2 — că a schimbat structurile imperiului într-un moment cînd nu trebuia să se gîndească decît să le apere de o invazie ; 3 — că a admis să fie alarmați locuitorii din Vendée, care, la început, refuzaseră să ridice armele împotriva imperiului ; 4 — că a reunit Camerele, cînd ar fi fost de ajuns să reunească armatele ; 5 — că a abdicat lăsînd Franța la cheremul unei Adunări dezbinate și fără experiență ; căci, la urma urmelor, dacă e adevărat că i-ar fi fost cu neputință să salveze patria fără să aibă deplina încredere a națiunii, nu e mai puțin adevărat că în aceste împrejurări critice națiunea nu-și putea salva nici fericirea, nici independența fără Napoleon.

(Nu vom face nici o reflecție asupra problemelor care sînt aprofundate și tratate pe larg în Cartea a X-a.)

A doua observație. Trebuie remarcată arta cu care au fost tăinuite inamicului manevrele diferitelor corpuri de armată, la începutul campaniei. Mareșalul Blücher și ducele de Wellington au fost luați prin surprindere ; n-au văzut nimic și n-au aflat nimic despre toate mișcările care s-au operat în apropierea avanposturilor lor.

Ca să atace cele două armate inamice, francezii puteau să le încercuiască flancul drept, flancul stîng și să le străpungă centrul. În primul caz, ei ar fi pornit prin Lille și ar fi întîlnit armata anglo-olandeză ; în cel de-al

doilea, ar fi acționat prin Givet și Charlemont și ar fi întîlnit armata prusiano-saxonă. Aceste două armate rămîneau reunite, deoarece ele ar fi fost presate una într-alta, de la dreapta spre stînga și de la stînga spre dreapta. Împăratul adoptă un plan potrivit căruia, avînd acoperite mișcările de rîul Sambre, avea să străpungă linia celor două armate la Charleroi, punctul lor de joncțiune, manevrînd cu repeziciune și abilitate. El găsi astfel în secretele artei militare mijloace suplimentare care au ținut locul celor o sută de mii de oameni ce-i lipseau. Acest plan a fost conceput și executat cu îndrăzneală și înțelepciune.

A treia observație. Tăria de caracter a mai multor generali a fost zdruncinată de evenimentele din 1814 ; ei și-au mai pierdut din îndrăzneală, din fermitatea și încrederea ce le-au adus atîta glorie și au avut o mare contribuție la succesele din campaniile trecute.

1. La 15 iunie, cel de-al treilea corp trebuia să fie gata echipat la orele trei dimineața și să ajungă la Charleroi la zece ; n-a ajuns decît la trei după amiază.

2. În aceeași zi, atacul asupra pădurilor de la Fleurus, care, după cum s-a ordonat, trebuia să înceapă la orele patru după-amiază, n-a avut loc decît la șapte. S-a înnoptat înainte de a se putea ajunge în Fleurus, unde șeful armatei proiectase să-și instaleze, în aceeași zi, cartierul său general. Pierderea acestor șapte ore era foarte supărătoare la începutul unei campanii.

3. Ney a primit ordin ca în ziua de 16, împreună cu cei patruzeci și trei de mii de oameni care constituiau flancul stîng pe care el îl comanda, să se ducă pînă în fața localității Quatre-Bras, să se instaleze acolo pe poziții în zorii zilei și chiar să execute lucrări de fortificații. A ezitat pierzînd astfel opt ore. În ziua de 16, prințul d'Orange, cu numai nouă mii de oameni, ținu această impor-

tantă poziție pînă la orele trei după amiază. Cînd, în sfîrșit, mareșalul primi la amiază ordinul din Fleurus și văzu că Împăratul avea să se ciocnească cu prusienii, se îndreptă spre Quatre-Bras, dar numai cu jumătate din efectiv ; cealaltă jumătate o lăsă în spate, la două leghe distanță, ca să-și poată sprijini retragerea ; a uitat de ea pînă la orele șase seara, sau a simțit nevoia s-o facă uitată pentru propria sa apărare. În alte campanii acest general ar fi ocupat, la șase dimineața, pozițiile de la Quatre-Bras, ar fi nimicit și capturat toată divizia belgiană, și sau ar fi atacat prin spate armata prusiană, trimițînd pe șoseaua spre Namur un detașament care ar fi căzut în spatele liniilor de bătaie, sau, pornind rapid pe șoseaua spre Gemmapes, ar fi surprins în marș și ar fi nimicit divizia lui Brunswich și a cincea divizie engleză ce venea dinspre Bruxelles, iar de aici ar fi înaintat împotriva primei și celei de a treia divizii engleze care veneau pe șoseaua dinspre Nivelles, ambele istovite de oboseală și lipsite de cavalerie și artilerie. Mereu în prima linie de foc, Ney uita de trupele care nu erau sub ochii lui. Bravura unui general șef e diferită însă de cea a unui general de divizie, la fel cum bravura acestuia nu poate fi aidoma cu aceea a unui căpitan de grenadieri.

4. Avangarda armatei franceze n-a ajuns, în ziua de 17, la Waterloo, decît la șase seara ; fără niște ezitări supărătoare, ar fi sosit la trei. Fapt pentru care Împăratul păru foarte contrariat și spuse arătînd soarele : „Ce n-aș da să am azi puterea lui Josua [1] și să-i întîrzii mersul cu două ceasuri !"

A patra observație. Nicicînd soldatul francez n-a demonstrat mai mult curaj, bunăvoință și entuziasm ; era plin de sentimentul superiorității sale față de toți soldații Europei. Încrederea sa în Împărat era neștirbită, ba poate

[1] Personaj biblic (n. t.).

chiar mai puternică ; dar era bănuitor şi neîncrezător faţă de ceilalţi şefi. În mintea lui era mereu vie trădarea din 1814 ; orice manevră pe care n-o înţelegea îl neliniştea, îl făcea să se creadă trădat. În momentul cînd lîngă Saint-Amand s-au tras primele lovituri de tun, un bătrîn caporal se apropie de Împărat şi-i spuse : „Sire, să nu aveţi încredere în mareşalul Soult, vă asigur că e un trădător". — „Fii liniştit, i-a răspuns Napoleon, răspund de el cum aş răspunde de mine." În timpul bătăliei un ofiţer îi raportă mareşalului Soult că generalul Vandamme a trecut la inamic şi soldaţii cereau cu tărie ca Împăratul să fie înştiinţat de acest lucru. Spre sfîrşitul bătăliei, un dragon cu sabia şiroind de sînge, alergă într-un suflet, strigînd : „Sire, veniţi repede la divizie ; generalul Dhénin îşi îndeamnă dragonii să treacă la inamic". — „L-ai auzit tu ?" — „Nu, sire, dar un ofiţer care vă căuta mereu spunea că l-a auzit el şi m-a însărcinat să vă spun." În acest timp, bravul general Dhénin era rănit de o ghiulea care-i smulsese coapsa, tocmai după ce respinsese o şarjă inamică.

În seara zilei de 14, generalul locotenent Bourmont, colonelul C... şi ofiţerul de stat-major N... din divizia a 4-a dezertaseră, trecînd la inamic. Numele lor vor fi execrate atîta vreme cît francezii vor mai fi o naţiune. Dezertarea lor făcu să crească şi mai mult neliniştea soldaţilor. E aproape sigur că celei de a 4-a divizii din primul corp i s-a spus în seara bătăliei de la Waterloo : *„Să scape cine poate !* tocmai cînd mareşalul Blücher ataca satul Haye. Satul acesta n-a fost apărat cum se cuvine [1]. E de

[1] D-l locotenent general Durutte, mutilat în această dezastruoasă zi, şi care comanda divizia a 4-a menţionată aici, declară că este fără îndoială o greşeală de număr în dictarea lui Napoleon, sau poate că este vorba de o inexactitate sau de rea-voinţă în raportul ce i-a fost prezentat... (n. a.).

asemenea probabil că mai mulţi ofiţeri care duceau ordinele au dispărut. Dar dacă e adevărat că vreo cîţiva ofiţeri au dezertat, în schimb nici un soldat nu s-a făcut vinovat de o asemenea crimă. Mulţi s-au sinucis pe cîmpul de luptă, pe locul unde au căzut răniţi, cînd au aflat despre deruta armatei.

A cincea observaţie. În ziua de 17, armata franceză era împărţită în trei părţi : şaizeci şi nouă de mii de oameni se aflau sub comanda Împăratului, în marş spre Bruxelles, pe şoseaua dinspre Charleroi ; treizeci şi patru de mii de oameni, sub ordinele mareşalului Grouchy, se îndreptau spre aceeaşi capitală, dinspre Wavres, urmărindu-i pe prusieni ; şapte pînă la opt mii de oameni au rămas pe cîmpul de la Ligny, şi anume : trei mii, din divizia lui Girard, ca să dea ajutor răniţilor şi să formeze, pentru cazuri neprevăzute, o rezervă la Quatre-Bras ; patru pînă la cinci mii de oameni, constituind rezerva, rămăseseră la Fleurus şi la Charleroi. Cei treizeci şi patru de mii de oameni ai mareşalului Grouchy, avînd o sută opt tunuri, erau în măsură să dea peste cap ariergarda prusiană şi, indiferent de poziţiile pe care ea le-ar fi ocupat, puteau să grăbească retragerea armatei învinse şi s-o domine tot timpul. Să opui astfel treizeci şi patru de mii de oameni unei armate care numărase o sută douăzeci de mii era un frumos rezultat al victoriei de la Ligny. Cei şaizeci şi nouă de mii de oameni din subordinea Împăratului ajungeau ca să bată armata anglo-olandeză de nouăzeci de mii de oameni. Disproporţia existentă în ziua de 15 între cele două mase beligerante, şi care reprezenta atunci un raport de unu la doi, se schimbase mult : raportul nu mai era decît de trei la patru. Dacă armata anglo-olandeză i-ar fi bătut pe cei şaizeci şi nouă de mii de oameni care înaintau împotriva

ei, i s-ar fi putut reproșa lui Napoleon că a calculat prost ; dar s-a dovedit, chiar și prin mărturiile inamicului, că dacă n-ar fi sosit mareșalul Blücher, între orele opt și nouă seara armata anglo-olandeză ar fi pierdut bătălia. Dacă mareșalul Blücher n-ar fi sosit la orele opt cu primul și cu cel de-al doilea corp, marșul pe două coloane, asupra Bruxelles-ului, în ziua de 17, avea mai multe avantaje : stînga presa și domina armata anglo-olandeză ; dreapta, sub comanda mareșalului Grouchy, urmărea și domina armata pruso-saxonă, iar seara, toată armata franceză trebuia să se afle reunită pe o linie de cinci leghe, de la Mont-Saint-Jean la Wavres, cu avanposturile amplasate la marginea pădurii. Dar greșeala pe care a făcut-o mareșalul Grouchy, oprindu-se în ziua de 17 la Gembloux, fără să parcurgă în cursul întregii zile decît două leghe în loc să continue marșul pînă la Wavres, adică să parcurgă încă trei leghe, fu agravată și deveni ireparabilă prin greșeala pe care o făcu a doua zi, în 18, pierzînd douăsprezece ore și sosind în fața orașului Wavres la ora patru după amiază, în loc de șase dimineața.

1. Însărcinat să-l urmărească pe mareșalul Blücher, Grouchy îl pierdu din vedere timp de douăzeci și patru de ore, din 17, de la ora patru după amiază, pînă în 18 la patru după amiază.

2. Mișcarea de cavalerie pe platou, întreprinsă în timp ce atacul generalului Bülow nu fusese încă respins, a fost un accident supărător. Comandantul șef intenționa să ordone această mișcare, dar cu o oră mai tîrziu, și s-o susțină cu cele șaisprezece batalioane de infanterie de gardă și cu o sută de tunuri.

3. Grenadierii călări și dragonii de gardă, pe care îi comanda generalul Guyot, s-au angajat în acțiune fără

să primească ordin. Astfel, la ora cinci după amiază, armata se afla în situația de a nu avea o rezervă de cavalerie. Dacă la opt și jumătate ar fi existat această rezervă, furtuna care a răscolit cîmpul de luptă ar fi fost stăvilită, șarjele de cavalerie inamice respinse ; cele două armate s-ar fi culcat pe cîmpul de luptă, în ciuda sosirii succesive a generalului Bülow și a mareșalului Blücher. Și avantajul ar fi fost de partea francezilor, pentru că cei treizeci și patru de mii de oameni ai mareșalului Grouchy, cu o sută opt tunuri, avuseseră instalate bivuacurile pe cîmpul de luptă și erau odihniți. În timpul nopții cele două armate ar fi avut drept acoperire pădurea Soignes. Obiceiul constant în toate bătăliile era ca diviziile de grenadieri și de dragoni de gardă să nu-l piardă din ochi pe Împărat și să nu înceapă șarja decît în virtutea unui ordin verbal pe care acesta l-ar fi dat generalului ce o comanda.

Mareșalul Mortier, care era comandantul șef al gărzii, părăsi acest post în ziua de 15, la Beaumont, odată cu începerea ostilităților ; faptul că n-a fost înlocuit prezenta mai multe inconveniente.

A șasea observație. 1. Armata franceză manevră pe dreapta Sambrei în 13 și 14. În noaptea de 14 spre 15 ea poposi la o jumătate de leghe de avanposturile prusiene și mareșalul Blücher nu află, totuși, nimic ; iar cînd în 15 la cartierul său general din Namur fu informat că Împăratul era la Charleroi, armata pruso-saxonă încă mai era cantonată în regiune pe o întindere de treizeci de leghe și i-au trebuit două zile ca să se grupeze. El ar fi trebuit, chiar din 15, să-și strămute cartierul general la Fleurus, să concentreze cantonamentele armatei sale într-un raion de opt leghe, ținîndu-și avangărzi spre trecerile peste Meuse și Sambre. În acest caz și-ar fi putut strînge toată armata la Ligny, în ziua de 15 la amiază,

şi ar fi putut aştepta acolo atacul armatei franceze sau, în seara zilei de 15 să pornească împotriva ei şi s-o arunce dincolo de Sambre.

2. Totuşi, deşi surprins, mareşalul Blücher persistă în proiectul său de a-şi strînge armata pe înălţimile de la Ligny, în spatele localităţii Fleurus, sfidînd riscul de a fi atacat chiar acolo, înainte ca armata sa să fi sosit. În dimineaţa zilei de 16 el nu-şi strînsese încă decît două corpuri, iar armata franceză se şi afla la Fleurus. Al treilea corp ajunse şi el în cursul zilei ; dar al patrulea, comandat de generalul Bülow, nu ajunse la timp ca să poată intra în luptă. Mareşalul Blücher ar fi trebuit de îndată ce a aflat că francezii sînt la Charleroi, adică în seara zilei de 15, să indice ca punct de adunare al armatei sale nu Fleurus şi nici Ligny, care se şi aflau sub bătaia tunurilor duşmane, ci Wavres, unde francezii nu puteau ajunge decît în 17. Astfel el ar fi avut la dispoziţie întreaga zi de 16 şi noaptea de 16 spre 17 pentru a opera adunarea întregii sale armate.

3. După ce a pierdut bătălia de la Ligny, generalul prusian în loc să se retragă la Wavres, ar fi trebuit să opereze în direcţia armatei ducelui de Wellington, sau în direcţia Quatre-Bras, căci acesta s-a menţinut aici pe poziţie, sau în direcţia Waterloo. Retragerea mareşalului Blücher, în dimineaţa de 17, a fost un nonsens, deoarece amîndouă armatele, care în seara zilei de 16 nu se aflau decît la o distanţă de trei mii de stînjeni una de alta, avînd pentru comunicaţii o şosea bună, datorită căreia se şi puteau considera ca fiind strînse, în seara zilei de 17 aveau între ele o distanţă de zece mii de stînjeni şi erau despărţite de defileuri şi de drumuri impracticabile.

Generalul prusian a violat cele trei mari reguli ale războiului : *a* — să ţină cantonamentele apropiate unele

de altele ; *b* — să dea ca punct de adunare un loc în care întreaga armată să poată ajunge înaintea inamicului ; *c* — să execute retragerea pe propriile-i întărituri.

A şaptea observaţie. 1. Cantonamentele ducelui de Wellington au fost luate prin surprindere ; la 15 mai, ducele ar fi trebuit să le concentreze la opt leghe, în împrejurimile Bruxelles-ului, trimiţînd avangărzi spre trecerile dinspre Flandra. Armata franceză manevra de trei zile în apropierea avanposturilor sale ; ea începuse ostilităţile de douăzeci şi patru de ore, cartierul ei general se afla de douăsprezece ore la Charleroi, dar, la Bruxelles, generalul englez încă ignora totul, iar toate cantonamentele armatei sale se aflau încă în deplină siguranţă, ocupînd un teren de mai bine de douăzeci de leghe.

2. În ziua de 15, la ora 4 după amiază, prinţul de Saxa-Weimar, care făcea parte din armata anglo-olandeză, se afla pe o poziţie înainte de Frasne şi ştia că armata franceză era la Charleroi. Dacă ar fi trimis un aghiotant direct la Bruxelles, acesta ar fi ajuns pe la şase seara, dar ducele de Wellington n-a fost înştiinţat decît la unsprezece noaptea că armata franceză era la Charleroi. El pierdu astfel cinci ore, cînd, ţinînd seama de împrejurări şi de omul pe care îl avea împotrivă, pierderea unei singure ore dobîndea o mare importanţă.

3. Infanteria, cavaleria şi artileria acestei armate erau cantonate separat, astfel că la Quatre-Bras, infanteria se găsi angajată în luptă fără cavalerie şi fără artilerie, ceea ce îi pricinui mari pierderi deoarece a fost obligată să se ţină în coloane strînse ca să poată face faţă şarjei cuirasierilor şi sub mitralia a cincizeci de guri de foc. Vitejii aceia au fost astfel măcelăriţi deoarece n-aveau cavalerie să-i protejeze şi nici artilerie să-i răzbune. Cum cele trei arme nu se pot lipsi nici o clipă una de cealaltă, ele tre-

buie totdeauna în aşa fel cantonate şi amplasate încît să se poată oricînd întrajutora.

4. Deşi luat prin surprindere, generalul englez stabili punctul de adunare al armatei sale la Quatre-Bras, care de douăzeci şi patru de ore se afla în stăpînirea francezilor. El îşi expunea astfel trupele la o distrugere treptată, pe măsură ce soseau la punctul de adunare ; le periclita şi mai mult situaţia, aducîndu-le fără artilerie şi cavalerie ; îşi punea infanteria la cheremul inamicului, deoarece era fărîmiţată şi lipsită de ajutorul celorlalte două arme. Punctul său de adunare ar fi trebuit să fie la Waterloo, pentru că astfel el ar fi avut la dispoziţie întreaga zi de 16 şi noaptea de 16 spre 17 ; timp suficient ca să-şi strîngă acolo toată armata, infanteria, cavaleria şi artileria. Francezii n-ar fi reuşit să ajungă în punctul acela decît în 17, cînd întreaga sa armată s-ar fi aflat pe poziţii,

A opta observaţie. 1. Generalul englez a dat bătălia de la Waterloo în ziua de 18. Această iniţiativă era contrară intereselor naţiunii sale şi planului general de luptă adoptat de aliaţi ; el viola toate regulile războiului. Căci nu era deloc în interesul Angliei, care are o atît de mare nevoie de oameni încît îşi recrutează armatele sale din India, din coloniile din America şi din vastele sale colonii, să se expună de bunăvoie riscului unei lupte ucigătoare ce putea să ducă la pierderea singurei sale armate sau, în cel mai bun caz, s-o coste sîngele celor mai buni oameni ai săi. Planul general al aliaţilor prevedea numai acţiuni în masă şi excludea orice angajare în acţiuni parţiale. Nimic nu era contrar intereselor şi planului lor decît să rişte succesul cauzei într-o luptă hazardată, cu forţe aproape egale, în care toate probabilităţile erau potrivnice. Dacă armata anglo-olandeză ar fi fost distrusă la Waterloo, la ce le-ar mai fi folosit aliaţilor marele nu-

măr de armate ce se pregăteau să treacă Rinul, Alpii și Pirineii ?

2. Hotărînd să accepte bătălia de la Waterloo, generalul englez nu se bizuia decît pe cooperarea prusienilor, dar cooperarea nu se putea realiza decît în după-amiaza zilei ; el rămînea deci expus singur de la patru dimineața pînă la cinci după-amiaza, adică timp de treisprezece ore ; de obicei însă, o bătălie nu durează mai mult de șase ore ; cooperarea era deci iluzorie.

Dar, ca să poată conta pe cooperarea cu prusienii, trebuie că presupunea că întreaga armată franceză se afla în fața lui ; și dacă așa ar fi stat lucrurile, pretindea el prin urmare, că, timp de treisprezece ore, cu cei nouăzeci de mii de oameni ai săi, recrutați din trupele diferitelor națiuni, va putea să-și mențină pozițiile împotriva unei armate de o sută patru mii de francezi ? Calculul acesta era, evident, greșit : el n-ar fi reușit să reziste nici trei ore ; totul s-ar fi decis pe la orele opt dimineața, iar prusienii ar fi sosit spre a fi și ei înfrînți. În aceeași zi cele două armate ar fi fost distruse. Dacă el conta că, potrivit regulilor războiului, o parte din armata franceză ar fi urmărit armata prusiană, ar fi trebuit chiar de la început să-i apară evident faptul că n-ar fi putut primi nici un ajutor ; pierzînd douăzeci și cinci sau treizeci de mii de oameni pe cîmpul de luptă și avînd douăzeci de mii de oameni risipiți, prusienii, bătuți la Ligny, n-ar fi putut scăpa de urmărirea celor treizeci sau patruzeci de mii de francezi victorioși și ar fi socotit că abia vor putea să se apere ei înșiși. În acest caz, armata anglo-olandeză ar fi trebuit ca, în tot cursul zilei de 18, să facă singură față presiunii celor șaizeci și nouă de mii de francezi și nu există englez care să nu fie de acord că rezultatul acestei lupte era neîndoielnic și că armata lor nu era

constituită astfel încît să reziste timp de patru ore la loviturile armatei imperiale.

În cursul nopţii de 17 spre 18 vremea a fost groaznic de urîtă, făcînd ca terenul să fie impracticabil pînă la orele nouă. Cele şase ore pierdute începînd de la revărsatul zorilor au fost numai în avantajul armatei duşmane ; dar putea oare generalul ei să accepte ca soarta unei asemenea bătălii să depindă de starea vremii din noaptea de 17 spre 18 ? Mareşalul Grouchy, cu treizeci şi patru de mii de oameni şi o sută opt tunuri a descoperit secretul ce părea că nu poate fi niciodată aflat, de a nu se găsi, în ziua de 18, nici pe cîmpul de luptă de la Mont-Saint-Jean, nici pe cel de la Wavres. Dar putea generalul englez să aibă certitudinea că mareşalul se va rătăci într-un mod atît de ciudat ? Comportarea mareşalului Grouchy era la fel de imprevizibilă ca un cutremur care i-ar fi nimicit întreaga armată. Să recapitulăm. Dacă mareşalul Grouchy s-ar fi aflat pe cîmpul de luptă de la Mont-Saint-Jean, cum tot timpul crezuseră generalul englez şi cel prusian în noaptea de 17 spre 18, şi dacă vremea ar fi permis armatei franceze să ia poziţie de luptă la ora patru dimineaţa, armata anglo-olandeză ar fi fost decimată, risipită înainte de ora şapte ; ar fi pierdut totul ; chiar dacă vremea n-ar fi permis armatei franceze să intre în ordinea de luptă decît la orele zece, la ora unu armata anglo-olandeză ar fi fost lichidată ; rămăşiţele ei ar fi fost aruncate dincolo de pădure sau spre Hall şi am fi avut tot timpul ca, spre seară, să mergem în întîmpinarea mareşalului Blücher care ar fi avut o soartă asemănătoare. Dacă, în noaptea de 17 spre 18, mareşalul Grouchy ar fi cantonat lîngă Wavres, armata prusiană n-ar fi putut face nici o mişcare spre a salva armata engleză şi aceasta ar fi fost complet învinsă de cei şaizeci şi nouă de mii de francezi pe care-i avea împotrivă.

3. Poziția de la Mont-Saint-Jean era prost aleasă. Prima condiție a unui cîmp de luptă este să nu aibă în spate defileuri. În timpul luptei generalul englez n-ar fi reușit să tragă vreun folos de pe urma numeroasei sale cavalerii ; el nu s-a gîndit că va trebui să fie și va fi atacat din stînga, și a crezut că va fi atacat din dreapta. În ciuda diversiunii întreprinse în favoarea lui de cei treizeci de mii de prusieni ai generalului Bűlow, în ziua aceea el s-ar fi retras de două ori, dacă acest lucru ar fi fost posibil. Astfel, o ! nemaipomenită ciudățenie a soartei ! alegerea nepotrivită a cîmpului său de luptă, din pricina căreia orice retragere i-a devenit imposibilă, a fost cauza succesului său ! ! !

A noua observație. Se va pune întrebarea : ce ar fi trebuit să facă generalul englez după bătălia de la Ligny și după lupta de la Quatre-Bras ? Posteritatea nu va avea decît o singură opinie : în noaptea de 17 el trebuia să traverseze pădurea Soignes, spre Charleroi ; armata prusiană trebuia, de asemenea, s-o traverseze pe șoseaua dinspre Wavres ; în zorii zilei cele două armate trebuiau să se reunească la Bruxelles, să lase ariergărzi care să apere pădurea ; să cîștige cîteva zile care să le îngăduie prusienilor risipiți după bătălia de la Ligny, să-și regăsească armata ; să ia ca întăriri cele patrusprezece regimente englezești care se aflau în garnizoană în fortificațiile din Belgia, unde tocmai debarcaseră la Ostende, venind din America, și să-l lase pe împăratul francezilor să facă manevrele pe care le-ar fi dorit. Ar fi traversat el pădurea Soignes ca să atace, cu o armată de o sută de mii de oameni, cele două armate reunite, care numărau mai bine de două sute de mii de oameni aflați pe poziție ? Fără îndoială că nimic n-ar fi fost mai avantajos pentru aliați. S-ar fi mulțumit să ocupe el însuși o poziție ? Inactivitatea lui nu putea să fie de lungă durată

deoarece o sută de mii de ruşi, austrieci, bavarezi etc. sosiseră pe Rin : în cîteva săptămîni ei ar fi ajuns pe Marna, ceea ce pe el l-ar fi obligat să alerge ca să-şi salveze Capitala. Abia atunci armata anglo-prusiană trebuia să înceapă marşul şi să se întîlnească, la Paris, cu aliaţii. Ea n-ar mai fi riscat nimic, n-ar mai fi avut nici o pierdere, ar fi acţionat în conformitate cu interesele naţiunii engleze, cu planul general adoptat de aliaţi şi cu regulile artei războiului. De la 15 la 18, ducele de Wellington a manevrat în mod constant aşa cum dorea inamicul şi n-a făcut nimic din ceea ce inamicul se temea că ar putea face. Infanteria engleză a fost fermă şi solidă, cavaleria însă putea să acţioneze mai bine ; în timpul acelei zile armata anglo-olandeză a fost de două ori salvată de prusieni : prima oară, înainte de ceasurile trei, cînd generalul Bülow a sosit cu treizeci de mii de oameni, şi a doua oară, cînd a sosit mareşalul Blücher, cu treizeci şi unu de mii de oameni. În ziua aceea şaizeci şi nouă de mii de francezi au bătut o sută douăzeci de mii de oameni ; victoria le-a fost smulsă între orele opt şi nouă seara, dar de către o armată de o sută cincizeci de mii de oameni.

Imaginaţi-vă numai atitudinea populaţiei din Londra în clipa cînd ar fi aflat de catastrofa armatei sale, cînd ar fi aflat că sîngele celor mai buni fii s-a vărsat ca să susţină cauza regilor împotriva cauzei popoarelor, a privilegiilor împotriva egalităţii, a oligarhiei împotriva liberalilor, a principiilor Sfintei-Alianţe împotriva celor ale suveranităţii poporului ! ! !

Marţi 27

...Terminînd masa, Împăratul a revenit asupra recentului său protest împotriva tratatului din 2 august şi a

vorbit cu multă însufleţire despre conţinutul lui, spunînd, în timp ce se plimba prin salon, că intenţiona să conceapă alt protest, după un plan mult mai vast şi mai important, chiar împotriva decretului parlamentului britanic, prin care va dovedi că decretul în cauză nu este o lege, ci un act care violează toate legile. În decret, el, Napoleon, este proscris, nu judecat. Parlamentul Angliei a făcut ceea ce credea că este util, nu şi ceea ce era drept : l-a imitat pe Temistocle, fără să îl asculte pe Aristide. Împăratul intenţiona apoi să se supună judecăţii tuturor popoarelor din Europa şi, succesiv, fiecare dintre ele aveau să-l absolve de orice învinuire. A recapitulat tot ceea ce a făcut în timpul administraţiei sale şi a justificat totul. „Francezii şi italienii, spunea el, deplîng lipsa mea. Polonezii îmi sînt recunoscători ; chiar şi spaniolii încearcă regrete tardive şi amare etc.

Europa va deplînge în curînd pierderea echilibrului pentru menţinerea căruia imperiul francez era absolut necesar. Ea se află acum în cea mai mare primejdie, căci poate fi în orice clipă invadată de cazaci sau de tătari. Iar voi, englezilor, spunea el încheind, voi englezilor veţi regreta victoria voastră de la Waterloo. Situaţia va evolua astfel încît posteritatea, oamenii instruiţi, adevăraţii oameni de stat, adevăraţii oameni de bună-credinţă se vor căi amarnic că nu am izbutit în tot ceea ce am întreprins."

Împăratul a rostit multe fraze sublime. Nu am mai însemnat ideile pe care le-a dezvoltat. A promis că le va dicta şi a spus că are planul făcut, cadrul trasat şi bazele fixate în patrusprezece paragrafe.

Miercuri 28

...În *Dicționarul asediilor și bătăliilor* pe care-l răsfoia, Împăratul își găsea numele la fiecare pagină, dar circumscris în anecdote cu totul false și eronate, ceea ce-l făcea să fie pornit împotriva întregului furnicar de scriitorași și împotriva nedemnelor abuzuri ale condeiului. Literatura, spunea el, devine o hrană a poporului, deși ar fi trebuit să rămînă hrana oamenilor rafinați.

„Spun, de exemplu, că în toiul nopții, la Arcole, am luat locul unei sentinele care a adormit. Această idee vine fără îndoială de la un burghez, de la un avocat poate ; dar e cert că nu de la un militar. Autorul îmi vrea binele, fără îndoială, și nu își închipuie că pe lume ar fi ceva mai frumos decît fapta care mi-o atribuie. Desigur că a scris ce a scris pentru a mă elogia ; dar nu știa că nu eram deloc capabil de un asemenea gest ; eram mult prea obosit, cred că aș fi adormit înaintea soldatului de care vorbește."

S-au enumerat atunci vreo cincizeci sau șaizeci de mari bătălii date de Împărat. Cum cineva a întrebat care fusese cea mai frumoasă, el spuse că e greu de răspuns ; că mai întîi era nevoie să se explice ce anume se înțelege prin cea mai frumoasă dintre bătălii. „Ale mele, continua el, nu pot fi judecate în mod izolat. Nu aveau unitate de loc, de acțiune, de intenție. Erau întotdeauna doar o parte a unor foarte vaste combinații. Se cere deci să fie judecate doar după rezultatul lor. Cea de la Marengo, care a fost atît de multă vreme indecisă, ne-a adus toată Italia ; în cea de la Ulm a dispărut o întreagă armată ; după cea de la Iena ni s-a predat toată monarhia prusiană ; cea de la Friedland ne-a deschis drumul spre imperiul rus ; cea de la Eckmühl a hotărît soarta unui război etc.

Cea de pe rîul Moscova, spunea el, a fost una din bătăliile în care s-a cheltuit cel mai mult eroism şi s-au obţinut cele mai puţine rezultate.

Cea de la Waterloo, unde totul eşuase în momentul în care izbînda era aproape, ar fi salvat Franţa şi ar fi adus liniştea Europei."

Cum d-na de Montholon întrebă care erau cele mai bune trupe : „Cele care cîştigă bătăliile, doamnă, răspunse Împăratul. Numai că, adăugă el, sînt capricioase şi se schimbă de la o zi la alta, ca dumneavoastră, doamnelor. Cele mai bune trupe au fost *cartaginezii sub Hannibal ; romanii sub Scipioni ; macedonenii sub Alexandru ; prusienii sub Frederic.* Totuşi, spuse el, mă cred în măsură să afirm că pe francezi puteai cel mai uşor să-i faci şi să-i menţii cei mai buni.

Cu garda mea completă de patruzeci sau cincizeci de mii de oameni, aş fi avut curajul să traversez toată Europa. Se vor mai putea alcătui trupe care să egaleze armata mea din Italia şi pe cea de la Austerlitz, dar, sînt sigur, niciodată nu vor exista trupe care să le depăşească."

Împăratul, care se oprise îndelung asupra acestui subiect ce-i era drag, a întrebat deodată cît era ceasul. —„Ora unsprezece", i s-a răspuns. —„Ei bine, a reluat el ridicîndu-se, avem meritul de a ne fi petrecut seara fără ajutorul tragediei sau al comediei."

Joi 29

...Am discutat despre Egipt. Împăratul a repetat multe lucruri despre Kléber şi Desaix. Nu ezita să afirme că Kléber era cel mai bun ofiţer din armata lui, după Desaix, şi a povestit mai multe lucruri despre viaţa şi caracterul acestuia. Pînă atunci, spunea Napoleon, fusese considerat, în general, un nesupus ; dar n-a dat niciodată vreun semn

de nesupunere față de tînărul general șef, ceea ce, observa Împăratul, stîrnise mirarea ofițerilor de stat major, obișnuiți să-l vadă pe Kléber purtîndu-se cu totul altfel. Împăratul l-a blamat din nou foarte vehement pentru felul în care s-a comportat de îndată ce s-a văzut generalisim în Egipt : îi era neplăcută, spunea el, perspectiva unei asemenea situații, și nu se gîndea decît la reîntoarcerea sa în Europa, ceea ce l-a și determinat să adreseze Directoratului o scrisoare dintre cele mai ridicole, plină de aserțiuni false și absurde, care prin cea mai ciudată dintre întîmplări a căzut tocmai în mîinile celui împotriva căruia era îndreptată în special : Napoleon tocmai luase locul Directoratului. Desaix a ajuns față în față cu primul consul în timpul bătăliei de la Marengo. Napoleon l-a întrebat cum de a putut semna capitularea din Egipt ; căci, observa el, avusese suficientă armată pentru a-l păstra. Trebuia să nu-l mai pierdem. — „E adevărat, i-a răspuns Desaix și desigur că armata era destul de numeroasă ; dar generalul șef nu mai voia să rămînă acolo. Or, la o asemenea distanță, generalul șef nu mai înseamnă un singur om într-o armată, el face cît jumătate, cît trei sferturi, cît cinci șesimi din armată. Nu-mi rămînea, deci, altceva de făcut decît să-i iau locul ; dar mă îndoiesc că aș fi reușit, și apoi, ar fi fost o crimă, căci într-un astfel de caz datoria unui soldat este să se supună ; ceea ce am și făcut."

La Marengo, îndată după sosirea lui, Desaix primi comanda rezervei. Către sfîrșitul bătăliei și pe cînd se produsese cea mai mare dezordine aparentă, cum Napoleon ajunsese lîngă el, Desaix i-a spus : „Mi se pare că treburile noastre merg foarte rău, nu-mi rămîne decît să asigur retragerea, nu-i așa ?" — „Dimpotrivă, i-a răspuns primul consul. Eu nu m-am îndoit nici o clipă de soarta bătăliei ; toți cei pe care îi vezi mergînd în dezordine în

dreapta și în stînga, se duc să-și refacă rîndurile în spatele tău ; bătălia e cîștigată. Înaintează cu coloana ta : nu trebuie decît să culegi fructele victoriei."

Mai tîrziu, Împăratul a vorbit de sir Sidney-Smith [1]. Tocmai citise, spunea el, în *Monitor* documentele convenției de la El-Arisk și observa că Sidney-Smith investise în ele multă inteligență și se arătase un om cinstit. L-a plictisit pe Kléber, spunea el, cu toate poveștile pe care reușise să-l facă să le creadă. Dar cînd guvernul său a anunțat că refuză ratificarea, Sidney-Smith s-a arătat foarte nemulțumit și a fost foarte loial față de armata franceză. „La urma urmei, spunea Împăratul, Sidney-Smith nu e deloc un om rău, am azi o părere mai bună despre el, mai ales după ceea ce zilnic văd de ce sînt în stare compatrioții lui."

Sir Sidney a fost acela care, trimițîndu-i ziare din Europa, a determinat plecarea lui Napoleon și, în consecință, deznodămîntul din brumar. Francezii, care reveneau de la Saint-Jean d'Acre, nu știau nimic despre cele ce se petrecuseră în Egipt de cîteva luni încoace. Napoleon, care era foarte dornic să afle noutăți, a trimis un parlamentar la bordul amiralului turc, sub pretextul unor tratative în legătură cu prizonierii pe care-i făcuse la Abukir, bănuind că acest parlamentar va fi arestat de sir Sidney-Smith, care avea mare grijă să împiedice orice comunicare directă între francezi și turci. Într-adevăr parlamentarul francez primi de la sir Sidney-Smith ordin să urce la bordul vasului lui și tot copleșindu-l cu atenții, dobîndind certitudinea că lui Napoleon îi erau necunos-

[1] Amiral englez. În 1793 a fost însărcinat să incendieze flota franceză de la Toulon. În 1799 a apărat fortăreața Saint-Jean-d'Acre. În timpul imperiului a participat la războiul naval împotriva Franței (n. t.).

cute dezastrele din Italia, sir Sidney-Smith și-a satisfăcut o răutăcioasă plăcere trimițîndu-i un teanc de ziare.

Napoleon și-a petrecut noaptea în cort citind aceste ziare și hotărî chiar în clipa aceea să plece în Europa pentru a înlătura, dacă mai era posibil, nenorocirile ce s-au abătut asupra patriei și pentru a o salva...

Luni 2 septembrie

Astăzi au avut loc pe cîmp curse de cai la care a asistat și unul dintre noi.

Împăratul a ieșit destul de tîrziu și a vrut să meargă pe jos pînă la caleașcă. Vîntul era foarte puternic ; a renunțat la plimbare și s-a refugiat în cort ; dar nici acolo nu s-a simțit bine. A intrat în bibliotecă, a luat *Scrisorile doamnei de Châteauroux* [1] și a citit expediția din Boemia, l-a analizat pe mareșalul Belle-Isle [2] etc., etc. A încercat din nou să se plimbe prin grădină ; dar aproape imediat s-a reîntors în casă iar eu l-am urmat în cameră.

Luînd o lucrare care era consacrată ultimelor noastre campanii, a răsfoit-o o vreme, apoi a aruncat-o, spunînd : „E literatură fantezistă, o țesătură de nonsensuri și absurdități". Oprindu-se atunci asupra acestui subiect, a vorbit multă vreme despre faimoasa campanie din Saxonia. Observațiile au fost în principal de natură morală, puține sau chiar deloc de ordin militar. Iată ce am notat ca fiind mai deosebit. „Această campanie memorabilă, spunea el, va fi triumful curajului înnăscut al tineretului francez ; al intrigilor și vicleniei diplomației engleze ; al inteligenței ru-

[1] Una din favoritele lui Ludovic al XV-lea ; *Scrisorile* ei sînt lipsite de autenticitate și nu li se atribuie nici o valoare documentară (n. t.).

[2] Mareșal sub Ludovic al XIV-lea și Ludovic al XV-lea. A participat la cele mai importante războaie care au avut loc sub cele două domnii (n. t.).

șilor, al nerușinării cabinetului austriac ; va marca epoca dezintegrării societăților politice, cea a marii rupturi dintre popoare și suverani ; în sfîrșit, pîngărirea virtuților militare primordiale : fidelitatea, loialitatea, onoarea. Oricît s-ar scrie, s-ar comenta, s-ar minți, și orice supoziții s-ar face, va trebui mereu să se ajungă la acest hidos și trist rezultat și numai timpul va arăta care este adevărul și care vor fi consecințele lui.

Dar cu totul remarcabil este faptul că aceste infamii rămîn în fond străine de regi, de soldați și de popoare. Nu sînt decît opera unor *intriganți cu spadă*, a cîtorva aventurieri politici, care, sub pretextul specios al scuturării jugului străin și al redobîndirii independenței naționale, nu au făcut altceva decît să vîndă și să predea cu bună știință pe propriii lor stăpînî unor cabinete rivale și hrăpărețe. Adevăratele rezultate nu s-au lăsat așteptate multă vreme: regele Saxoniei a pierdut jumătate din statele sale, regele Bavariei s-a văzut obligat să facă foarte importante concesii. Ce-i interesa pe trădători ! Ei își aveau recompensele, bogățiile lor. Și inimile cele mai drepte, sufletele cele mai nevinovate au primit pedepsele cele mai mari. Regele Saxoniei, cel mai cinstit om care a ținut vreodată un sceptru în mînă, a fost spoliat de jumătate din provinciile lui; regelui Danemarcei, atît de credincios tuturor angajamentelor sale, i s-a luat o coroană ! Și totuși au pretins că este vorba de o reîntoarcere la morală, de triumful ei !... Priviți deci ce dreaptă împărțeală se face pe pămînt !

De altfel, și îmi place să repet acest lucru, spre onoarea omenirii și chiar a tronurilor, niciodată în mijlocul atîtor infamii, nu s-au revelat mai multe virtuți. Nu am avut nici o clipă motive să mă plîng de suverani ca atare ; bunul rege al Saxoniei mi-a rămas credincios pînă la moarte ; regele Bavariei m-a prevenit în mod loial că nu mai era el stăpînul ; generozitatea regelui din Würtemberg s-a

făcut remarcată în mod deosebit ; prințul de Bade nu a cedat decît în fața forței și numai în ultimul moment. Toți, sînt dator să spun acest lucru, m-au avertizat la timp ca să mă pot feri de furtună. Dar pe de altă parte, ce de josnicii din partea subalternilor !... oare onoarea militară se va putea spăla vreodată de rușinea cu care au acoperit-o faptele saxonilor care au întors armele, în rîndurile noastre, ca să ne asasineze ; au rămas proverbiali printre soldați ; *a saxona* înseamnă acum pentru ei o armată care asasinează o altă armată. Și, pentru ca durerea să ajungă la culme, un francez, un om căruia sîngele vărsat de francezi i-a adus o coroană, un copil al Franței, este cel care ne dă lovitura de grație ! Dumnezeule mare !

Și, ceea ce era mai rău în situația mea, ceea ce îmi ducea chinul la culme, era faptul că vedeam limpede cum se apropie ceasul hotărîtor. Steaua pălea, simțeam cum îmi scapă frîul din mînă și nu puteam face nimic. Numai o lovitură de trăsnet ne putea salva, căci tratativele, înțelegerile ar fi însemnat să ne predăm prosteşte dușmanului. Vedeam clar acest lucru ; și cele ce au urmat au dovedit din plin că nu mă înșelam. Nu ne rămînea deci altă cale decît lupta, și în fiecare zi, printr-o fatalitate sau alta, șansele noastre scădeau. În rîndurile noastre începeau să-și facă loc intenții necurate ; oboseala, descurajarea puneau stăpînire pe majoritatea oamenilor ; locotenenții mei deveneau apatici, stîngaci, neîndemînatici și în consecință nefericiți ; nu mai erau oamenii de la începutul Revoluției, nici cei din zilele mele bune. Mi s-a spus că mai mulți au îndrăznit să explice această situație afirmînd că la început se lupta pentru Republică, pentru patrie, pe cînd la sfîrșit nu se mai lupta decît pentru un singur om, doar pentru interesele lui, pentru ambiția lui nepotolită etc.

Ce subterfugiu nedemn !... întrebați mulțimea imensă de soldați tineri și curajoși, mulțimea de ofițeri interme-

diari, dacă le-a trecut vreodată prin minte un asemenea calcul, dacă au văzut vreodată înaintea lor altceva decît dușmanul ; în spate altceva decît onoarea, gloria, triumful Franței ? Așa se face că cei de care vorbesc nu s-au bătut niciodată mai bine ca atunci !... De ce să ne ascundem ? de ce să nu spunem lucrurilor pe nume ? Adevărul e că îndeobște marii generali nu mai voiau război pentru că îi îmbuibasem cu prea multă considerație, cu prea multe onoruri, cu prea multe bogății. Băuseră din cupa plăcerilor și nu mai cereau altceva decît odihnă ; ar fi plătit-o cu orice preț. Focul sacru se stingea : ar fi vrut să fie ca mareșalii lui Ludovic al XV-lea."

Dacă cele spuse mai sus ar avea nevoie de vreun comentariu, dacă sensul rămîne, ca de atîtea alte ori în paginile jurnalului meu, oarecum incomplet, să nu-mi cereți mai mult : am scris ceea ce mi se spunea, nu știu nimic mai mult. Am arătat de mai multe ori că atunci cînd vorbea Împăratul nu-mi permitea nici să pun întrebări, nici să comentez ceea ce spunea. Totuși, pot adăuga în legătură cu această faimoasă campanie din 1813 că, din diverse fragmente răzlețe ale conversațiilor mele cu Napoleon, pe care nu le-am menționat la locul lor, am putut să mă conving că într-adevăr era departe de a se amăgi în privința crizei care amenința Franța, că judeca foarte bine toată imensitatea pericolului care îl amenința în momentul în care a început campania. Îndată după întoarcerea de la Moscova, spunea el, văzuse primejdia și se străduise să o îndepărteze. Începînd chiar din clipa aceea era gata să facă cele mai mari sacrificii ; dar i se părea că momentul în care trebuia să le anunțe era nepotrivit și aceasta mai ales îl preocupa. Dacă puterea lui materială era mare, observa el, puterea lui asupra opiniei publice era încă și mai mare, mergea pînă la magie ; or, problema era să nu

piardă această putere, iar un pas greșit, o vorbă stîngace spusă nelalocul ei putea să-i distrugă prestigiul pentru totdeauna. Era deci obligat să fie foarte circumspect, să manifeste aparent o încredere extraordinară în puterile lui. Mai întîi de toate trebuia să vadă ce avea să se întîmple.

Marea lui greșeală, eroarea lui fundamentală a fost aceea de a crede întotdeauna că adversarii lui aveau tot atîta judecată și își cunoșteau tot atît de bine adevăratele interese ca și el. Bănuia de la început, spunea el, că Austria va profita de pasul greșit pe care el îl făcuse pentru a-i smulge mari avantaje, și în fond era absolut hotărît să i le acorde ; dar nu reușea să se convingă că monarhul va fi atît de orb, că oamenii lui vor fi atît de trădători, încît să vrea să-l doboare cu totul pe el, Napoleon, lăsînd astfel propria lor țară la cheremul bunului plac al atotputerniciei Rusiei, care de acum nu mai putea fi ținută în frîu. Împăratul făcea același raționament în privința Confederației Rinului, care, recunoștea el, putea avea motive să se plîngă de el, dar trebuia să se teamă mult mai mult că va cădea din nou sub stăpînirea Austriei sau a Prusiei. Prusia însăși, în concepția lui Napoleon, nu era exclusă din acest raționament ; după el, ea nu putea dori distrugerea totală a unei contragreutăți ce era necesară pentru independența ei, pentru existența ei chiar. Așa că Napoleon admitea că e urît de dușmani, că aliații sînt supărați și poate răuvoitori ; dar nu putea crede nici că unii, nici că ceilalți ar dori să-l distrugă cu totul ; într-atît se simțea de necesar pentru toți ; și acționa în consecință.

Iată ideea dominantă a lui Napoleon în cursul tuturor acestor împrejurări deosebite. Ea este în mod constant cheia atitudinii lui pînă în ultimul moment, chiar și în momentul căderii lui. Nu trebuie s-o pierdem din vedere, căci ea explică multe lucruri, explică poate totul ; atitudi-

nea lui ostilă, vorbele mîndre, refuzul de a încheia pacea, hotărîrea lui de a lupta etc.

Dacă ar fi fost victorios, spunea el, ar fi putut face sacrificii onorabile și încheia o pace glorioasă ; prestigiul superiorității lui rămînea intact. Dacă, dimpotrivă, ar fi suferit eșecuri prea mari, ar fi avut tot timpul să facă atunci aceste sacrificii ; și interesele vitale ale Austriei, cele ale adevăraților germani, i-ar fi determinat să-l susțină cu armele sau pe cale diplomatică, atît îi credea de convinși, cum el însuși era, că existența lui politică era absolut necesară structurii, liniștii, securității Europei. Dar, vai ! Tocmai ceea ce era mai îndoielnic i-a reușit : victoria i-a rămas credincioasă : primele lui succese sînt surprinzătoare, admirabile ; dar n-a izbutit tocmai ceea ce i se părea sigur : aliații lui firești l-au trădat și i-au precipitat căderea.

În sprijinul celor pe care abia le-am relatat și pentru mai deplina înțelegere a cuvintelor rostite mai sus de către Împărat, voi face aici un mic rezumat al evenimentelor și faptelor ce s-au petrecut în timpul acestei nefericite campanii. Pe vremea aceea, noi, în Franța, nu am cunoscut decît rezultatele ei ; buletinele ne spuneau foarte puține lucruri și nu primeam nici o publicație din străinătate...

Fac acest rezumat după o lucrare a d-lui de Montvéran, publicată în 1820.

Această carte, recent scrisă, este caracterizată prin marea preocupare de a căuta actele oficiale și documentele autentice. Autorul s-a sprijinit pe lucrările tuturor înaintașilor săi. Am deci motive să cred că, fără îndoială, este cea mai bună. Scriitorul e departe de a-i fi favorabil lui Napoleon : trebuie totuși să recunoaștem că marea lui imparțialitate nu face decît să-l onoreze...

EVENIMENTE
(1813)

La 2 mai — Napoleon începe campania din Saxonia prin victoria de la Lützen. Lucru surprinzător, faptă de nepieritoare glorie ! o armată foarte nouă și fără cavalerie înfruntă experimentatele cete rusești și prusiene ; geniul comandantului, valorosul tineret pe care el îl comandă suplinesc tot ceea ce lipsește. Cavalerie nu era deloc ; dar masele de infanterie înaintează în careuri flancate de o imensă artilerie, și iată-le transformate în fortărețe mobile. Optzeci și unu de mii de francezi sau renani și numai patru mii cavaleriști bat o sută șapte mii de ruși și prusieni, din care mai bine de douăzeci de mii erau cavaleriști. Alexandru și regele Prusiei se aflau amîndoi acolo și celebrele lor gărzi nu au putut face față tinerilor noștri recruți.

Inamicul pierde optsprezece mii de oameni ; dar pierderile noastre se ridică la douăsprezece mii și lipsa cavaleriei ne privează de roadele obișnuite ale victoriei. Totuși, rezultatul moral este imens... Aliații se retrag neavînd îndrăzneala de a risca o nouă bătălie. [1]

La 9 mai — Napoleon intră din nou victorios în Dresda, readucîndu-l cu sine pe suveran, regele Saxoniei, pe care sentimentul adevăratelor sale interese, fidelitatea față de angajamente l-au făcut să plece din

[1] Victoria de la Lützen i-a provocat Împăratului o grea pierdere, aceea a mareșalului duce de Istria, bravul și loialul Bessière, care-i era sincer devotat. Demnul rege al Saxoniei a dispus să i se ridice un monument chiar pe locul în care a fost răpus și, printr-o glorioasă asemănare, monumentul a fost făcut la fel ca cel al lui Gustav Adolf în apropierea căruia se și află. O piatră simplă înconjurată de plopi. Dealtfel acesta nu este unicul exemplu de omagiu pe care un străin îl aduce eroilor noștri neglijați de compatrioții lor (n. a.).

capitală la apropierea aliaților, ale căror oferte le-a refuzat în mod constant.

La 21 și 22 mai — Napoleon e din nou victorios la Wurtchen și Bautzen. Terenul fusese ales de aliați; frumoasele campanii militare ale lui Frederic l-au făcut clasic. Își construiseră fortificații și se credeau inexpugnabili. Dar toate planurile lor au cedat în fața înaltei strategii a generalului francez care, chiar de la începutul luptei, se declara sigur de victorie.

Aliații pierd încă optsprezece sau douăzeci de mii de oameni și nu mai rezistă; se retrag în dezordine. Împăratul îi urmărește; trecuse de Lausitz, traversase Silezia; era pe Oder. Atunci aliații cer un armistițiu pentru a putea începe tratativele de pace și Napoleon, crezînd că momentul e favorabil pentru el, acceptă.

4 iunie. Armistițiul de la Pleisswitz care, printre cauzele nenorocirilor noastre, a avut un rol hotărîtor și a fost nodul fatal în care se înmănunchiau toate șansele și destinele campaniei.

Ar fi trebuit oare ca Napoleon să accepte acest armistițiu sau să nu se gîndească decît la avantajele victoriei? În clipa aceea poate că fusese vorba de o reală problemă căreia doar mai tîrziu, și numai timpul și consecințele atît de funeste pentru noi i-au dat un răspuns. Victorios, Împăratul s-a oprit în fața unui inamic zdrobit cu care fără grijă putea să se arate îngăduitor: sacrificiile pe care le făcea nu ar fi reprezentat decît o dovadă de moderație. Austria, pînă atunci nehotărîtă, fiind surprinsă de succesele noastre, se întoarce spre noi. Napoleon putea așadar ca în modul cel mai justificat să se bucure că încheie o pace pe care o dorea, și nu voia să compromită o ocazie atît de fericită, riscînd eventualitatea unui eșec care ar fi pierdut totul și care era cu atît mai probabil cu cît armata lui sosise la fața

locului alergînd și în mare dezordine, iar spatele îi era descoperit și împînzit de inamici ; își spunea că în orice caz armistițiul îi dădea posibilitatea să-și strîngă și să-și organizeze mai bine trupele ; să curețe spatele și să asigure comunicațiile cu Franța ; că va primi întăriri imense și își va crea o cavalerie etc.

Din nefericire, contrar proiectelor Împăratului, acest fatal armistițiu n-a fost avantajos decît pentru inamicii noștri ; s-a prelungit mai bine de trei luni și n-a făcut decît să pregătească triumful lor și nimicirea noastră ; Austria, care încă era aliata noastră, și dintr-o decepție pe care istoria o va consemna, se folosea de această calitate spre a ne combate cu șanse sporite, avea nevoie de un răgaz pe care l-a obținut. Rușii, care așteptau o armată, au primit-o ; prusienii și-au dublat efectivul, au primit subsidiile englezilor, iar armata suedeză li s-a alăturat. Au fost reactivate asociațiile secrete, s-a pus la cale o răscoală a întregii populații germane, guvernele renane au dezertat, ofițerii aliaților noștri au fost corupți etc.

Împăratul a recunoscut în urma evenimentelor toate greșelile acestui armistițiu și că ar fi fost mai bine să meargă înainte ; căci dacă ar fi cîștigat noi victorii, aliații, înspăimîntați de faptul că sînt lipsiți de ajutorul Austriei, cu care nu s-ar mai fi înțeles, de faptul că sînt despărțiți de regele Suediei, rămas în urmă, și văzînd fortărețele lor de pe Oder deblocate și războiul strămutat în Polonia, la porțile Dantzigului, în mijlocul unui popor pregătit să se răscoale în masă, ar fi acceptat orice condiții și ar fi încheiat pacea. Chiar dacă noi am fi suferit o înfrîngere, consecințele ei nu ar fi fost mai funeste decît ceea ce a urmat. Împăratul a fost pierdut de calculele lui înțelepte ; ceea ce lui i se părea nesăbuință, temeritate, probabil că l-ar fi salvat.

Congresul de la Praga, 29 iulie. Deschiderea congresului după două luni de incidente și dificultăți, sub medierea Austriei, dacă totuși congres se poate numi o reuniune la care nu s-au purtat tratative și în care una dintre părți știa dinainte că așa se va întîmpla.

Mediatorul și inamicii erau în egală măsură dușmanii noștri ; toți erau înțeleși împotriva noastră și hotărîseră dinainte să înceapă războiul. Dar de ce s-au prezentat la congres ? Pentru că Austria, dintr-o rămășiță de pudoare, avea nevoie să găsească un pretext în cursul dezbaterilor ca să ne declare război, iar Prusia și Rusia, la rîndul lor, credeau că sînt datoare față de opinia publică din Europa cu această demonstrație iluzorie a dorinței lor de pace. Toate, împreună, nu făceau însă decît să pecetluiască sistemul lor de combinații...

Acum se poate pune întrebarea : Napoleon s-a lăsat oare înșelat la acest congres și în cursul negocierilor subsidiare ? Nu, sau cel puțin nu a fost total înșelat, deoarece chiar dacă nu cunoștea toate faptele, nu s-a îndoit niciodată de adevăratele intenții, nici de adevăratele sentimente ale adversarilor.

Din clipa primei sale victorii de la Lützen, Napoleon propusese într-adevăr un congres general. După el, acesta reprezenta unica și singura posibilitate de a trata deschis despre liniștea universală, de a asigura independența Franței și garantarea sistemului modern. Orice altă cale de negocieri i se părea amăgitoare ; și dacă a lăsat impresia că se abate de la acest principiu acceptînd medierea Austriei și conferințele de la Praga, explicația atitudinii lui trebuie căutată în aceea că, pe măsură ce trecea timpul, situația devenea din ce în ce mai complicată. Înfrîngerea de la Vittoria [1], evacuarea Spaniei și

[1] Localitate în Spania unde armata franceză a fost înfrîntă de Wellington (n. t.).

deteriorarea stării de spirit din Franța înrăutățiseră mult situația. Își dădea seama care va fi sfîrșitul acestor negocieri, dar și el, la rîndul lui, trebuia să cîștige timp, și aștepta să vadă cum se vor desfășura evenimentele. Nu s-a lăsat deloc amăgit în privința rolului pe care îl juca Austria... La Dresda a avut chiar convorbiri cu negociatorul [1] acestei puteri, care își arătase destul de limpede gîndurile. Cînd Împăratul i-a spus că, la urma urmelor, avea opt sute de mii de oameni cu care să-și înfrunte dușmanii, se afirmă că negociatorul s-ar fi grăbit să adauge : „Majestatea voastră ar putea foarte bine să spună un milion două sute de mii ; căci nu depinde decît de majestatea voastră ca să i se alăture toți oamenii noștri". Dar ce preț îi cereau ! nu era vorba nici mai mult nici mai puțin decît de restituirea Iliriei, de cedarea ducatului Varșoviei, de frontiera de pe Inn etc. „Și la ce, mă rog, m-aș mai fi putut aștepta după aceea ? spunea Împăratul. Să acord tot ce mi se cere și să-i furnizez Austriei mijlocul de a-mi cere și altele, sau de a ne combate apoi cu avantaje sporite ?" Și revenea mereu la ideea că Austria era mai legată de noi prin pericolele care ne amenințau, că era mult mai sigur că o putem readuce alături de noi prin nenorocirile noastre decît s-o legăm de noi prin concesii. A rămas deci surd la toate cererile ; dar se îndoia atît de puțin de angajamentele pe care Austria și le luase față de inamicii noștri încît se afirmă că i-ar fi spus, mai în glumă, mai în serios, negociatorului pe care îl trata cu o oarecare familiaritate : „Ia ascultă, domnule Cutare, spune-mi și mie cu cît te-au plătit pentru asta ? Mărturisește tot etc."

Dar cît l-au costat astfel de situații pe Napoleon ! și la ce încercări i-a fost pusă răbdarea ! deși, pe vremuri

[1] Metternich (n. t.).

a fost mereu acuzat că nu a vrut pacea ! „Cît m-am frămîntat, spunea el în această privinţă, văzîndu-mă pus în situaţia de a judeca de unul singur iminenţa primejdiei şi de a o preveni ; de a mă vedea faţă în faţă cu duşmanii coalizaţi, în timp ce starea de spirit din interior, în orbirea ei, părea că face cauză comună cu inamicul ; de a mă găsi între duşmanii noştri, care se pregăteau să mă sufoce, şi hărţuielile alor mei, chiar ale miniştrilor mei, care mă îndemnau să mă arunc în braţele aceluiaşi duşman !... şi eram obligat ca într-o situaţie atît de complicată să nu-mi pierd cumpătul, să le răspund unora de sus şi să le-o retez cu asprime altora care îmi creau greutăţi pe ascuns, îndrumau opinia publică pe o pantă greşită, în loc să o lumineze, şi lăsau ca vocea mulţimii să-mi ceară să fac pace tocmai cînd ar fi trebuit să-i convingă pe toţi că datoria lor era să mă împingă cu înverşunare la război, că acesta era unicul mijloc de a obţine pacea.

De altfel hotărîrea mea fusese luată, aşteptam desfăşurarea evenimentelor, ferm hotărît să nu accept concesii sau tratate care n-ar fi însemnat decît soluţii de moment şi ar fi avut consecinţe inevitabil funeste. Orice cale de mijloc ar fi fost fatală ; salvarea consta numai în victoria care mi-ar fi perpetuat puterea sau în catastrofe care mi-ar fi adus aliaţi etc.“

L-am rugat să se oprească asupra acestei ultime idei, pe care am menţionat-o mai sus ; s-ar putea considera că insist prea mult asupra ei, dar simt nevoia să o fac mai inteligibilă ; căci deşi astăzi ea îmi este foarte clară, la Longwood mi-a trebuit multă vreme ca să-i prind înţelesul, atît mi se părea de paradoxală şi subtilă.

„Ce situaţie ! continuă Împăratul. Vedeam că patria, destinele ei, doctrinele ei, viitorul ei depind numai de persoana mea !“ — „Dar, sire, mi-am permis să remarc,

la fel spuneau toți, și mai multe partide de diverse nuanțe vă reproșau tocmai acest lucru, adăugînd cu acreală : Dar de ce s-a pus în situația de a lega totul de persoana sa ?" — „Acuzație banală și vulgară, a reluat Împăratul. Nu eu am vrut această situație, n-a fost creată din vina mea ; era în firea și în forța lucrurilor, s-a născut din lupta dintre două stări de lucruri contrarii. Cei ce se exprimau astfel, dacă erau de bună credință, ar fi fost mai bine să aibă în vedere situația de dinainte de brumar, cînd țara, în interior, era complet destrămată, invazia inamicului certă, distrugerea Franței inevitabilă. Începînd din ziua cînd, optînd pentru unitate, numai concentrarea puterii ne mai putea salva ; începînd din clipa cînd, coordonînd doctrinele noastre, resursele noastre, forțele noastre prin care se crea o națiune imensă, destinele Franței s-au rezemat exclusiv pe caracterul, pe măsurile, pe conștiința celui ce fusese investit cu această dictatură accidentală ; începînd din ziua aceea treburile statului, *Statul am fost eu ;* această expresie, pe care o folosisem față de cei ce puteau să mă înțeleagă, oamenii de rea-credință și spiritele obtuze au răstălmăcit-o cu înverșunare. Inamicul și-a dat perfect de bine seama ; de aceea s-a străduit în primul rînd să mă doboare pe mine. Nu mai puține proteste s-au auzit în legătură cu alte cuvinte care îmi țîșneau din adîncul inimii : *că Franța avea mai multă nevoie de mine decît aveam eu de ea.* Nu se vedea decît exces de vanitate în ceea ce era totuși un adevăr profund : vedeți și dumneavoastră că așa e : aici, dragul meu, eu pot să mă lipsesc de toate, și dacă e vorba doar de suferințe, chinurile mele nu vor fi prea lungi ; existența mea e scurtă ; dar existența Franței ! !" Și reluînd ideea inițială a spus : „Împrejurările prin care noi treceam erau extraordinare și complet noi : este inutil să cauți ceva asemănător. Eu eram cheia unui edificiu complet nou și

cu un fundament foarte puțin solid ! Durata lui depindea de fiecare bătălie în care mă angajam ! Dacă aș fi fost învins la Marengo, ați fi avut încă de pe atunci tot ceea ce au adus 1814 și 1815, în afară de minunile de glorie care au urmat și au rămas nemuritoare. La fel ar fi stat lucrurile și cu bătălia de la Austerlitz, chiar și cu cele de la Iena, Eylau sau din alte locuri. Spiritele vulgare n-au șovăit să acuze ambiția mea de toate războaiele acestea ; dar depindeau ele de mine ? ele au izbucnit totdeauna prin forța împrejurărilor, totdeauna din acea luptă dintre trecut și viitor, din situația în care ne puneau inamicii noștri care, prin coaliția lor constantă și permanentă, ne obligau să-i înfrîngem pentru a nu fi înfrînți etc"...

Reluarea ostilităților ; bătălia de la Dresda, 26 și 27 mai. Se înfruntă din nou pe cîmpul de luptă francezii, cu trei sute de mii de oameni, dintre care patruzeci de mii cavalerie, ocupînd centrul Saxoniei, pe malul drept al Elbei, și aliații, cu cinci sute de mii de oameni, dintre care o sută de mii cavalerie, amenințînd Dresda din trei direcții, dinspre Berlin, dinspre Silezia și dinspre Boemia. Enorma diferență nu îl afectează pe Napoleon, care și-a făcut planul de bătălie și preia cu îndrăzneală inițiativa. Se fortifică pe linia Elbei, care a devenit punctul lui de rezistență și, avînd extrema dreaptă acoperită de munții Boemiei, îndreaptă una din armate spre Berlin, împotriva lui Bernadotte care comandă o armată de prusieni și suedezi ; o alta înaintează spre Silezia împotriva lui Blücher, care are sub ordinele lui prusieni și ruși ; o a treia staționează la Dresda ca o cheie a poziției, pentru a supraveghea marea armată austriacă și rusă din Boemia ; în sfîrșit, o a patra este plasată ca rezervă la Zittau cu un triplu obiectiv : 1 — să pătrundă în Boemia dacă se obțin succese împotriva lui Blücher ; 2 — să țină pe loc marea masă de aliați făcîndu-i să se

teamă că ar putea fi atacaţi din spate dacă încearcă să pătrundă pe malurile Elbei ; 3 — în sfîrşit, să sprijine la nevoie fie atacul împotriva lui Blücher, fie apărarea Dresdei, dacă oraşul avea să fie atacat.

Împăratul, care îl şi atacase pe Blücher şi îl fugărea, este pe neaşteptate rechemat să apere Dresda unde şaizeci de mii de francezi s-au văzut faţă în faţă cu o sută optzeci de mii de aliaţi. Generalissimul, prinţul de Schwartzenberg, în loc să forţeze situaţia, atacase Dresda la 26 fără nici o vigoare. Napoleon soseşte cu iuţeala fulgerului ; strînge o sută de mii de francezi împotriva celor o sută optzeci de mii de aliaţi. Soarta bătăliei nu e nici o clipă îndoielnică şi aceasta datorită agerimii şi perspicacităţii lui. Armata inamică este sfărîmată, pierde patruzeci de mii de oameni şi, la un moment dat, este ameninţată cu distrugerea totală. Împăratul Alexandru a asistat personal la bătălie şi Moreau a căzut aici lovit de una din primele ghiulele trase de garda imperială, la foarte puţin timp după ce tocmai vorbise cu acest domnitor [1].

S-a ivit, în sfîrşit, acea fericită şansă, atît de mult aşteptată de Napoleon, care avea să restabilească situaţia, să aducă pacea şi să salveze Franţa ! Într-adevăr, chiar a doua zi, Austria i-a trimis un emisar cu un mesaj amical. Dar, vai, ce e şi soarta omului ! norocul zîmbea acum pentru ultima oară. Începînd din clipa aceea, în urma unei nemaipomenite înlănţuiri de fatalităţi, Napoleon nu va mai cunoaşte decît dezastre. Peste tot unde nu se află el însuşi sîntem zdrobiţi ; Blücher îi provoacă armatei noastre din Silezia o pierdere de două-

[1] Moartea ilustrului Moreau sub drapel rusesc şi împotriva unei armate franceze a fost şi a rămas un motiv de profundă mîhnire, un supliciu pentru prietenii lui cei mai sinceri, pentru partizanii lui cei mai zeloşi (n. a.).

zeci și cinci de mii de oameni ; cea care atacă în direcția Berlinului este bătută de regele Suediei și suferă cele mai grele pierderi ; în sfîrșit, aproape întregul corp al lui Vandamme, care după victoria de la Dresda fusese trimis în Boemia pe urmele inamicului și trebuia să ducă la capăt nimicirea lui, lăsat singur și nemaifiind condus de un șef temerar, este zdrobit de presiunea aliaților care încercau să se salveze prin fugă. Acest fatal dezastru și salvarea Austriei s-au datorat unei îmbolnăviri subite a lui Napoleon despre care, la un moment dat, se credea că e otrăvit. Prezența lui nu mai poate înflăcăra diferitele corpuri care urmăreau inamicul în derută ; la care se mai adaugă nehotărîrea și moleșeala care cuprind armata. Vandamme e nimicit și toate roadele măreței victorii de la Dresda sînt pierdute !

După asemenea eșecuri, care se repetă succesiv, prestigiul este distrus, moralul francezilor scade, cel al aliaților crește și totul se îndreaptă spre o catastrofă. Disperat, Napoleon face eforturi zadarnice, aleargă spre fiecare punct amenințat și e mereu chemat într-altă parte de un nou dezastru ; peste tot unde apare el, aliații se retrag din fața lui ; dar înaintează cu succes de îndată ce el le întoarce spatele... Regatul Westfaliei se răscoală, convoaiele noastre sînt interceptate ; nu mai există nici o cale de comunicație nestînjenită cu Franța.

Tocmai în această situație negociatorii de la Praga îi aduc la cunoștință Împăratului rezultatele noilor conferințe. După ce i s-au pretins lui și aliaților lui să restituie numeroase teritorii, s-au făcut două loturi : de o parte toată influența și achizițiile Franței în Italia ; de alta toată influența și achizițiile Franței în Germania. Napoleon e lăsat să aleagă un lot ; dar trebuia să-l abandoneze pe celălalt în mîinile aliaților, ca ei să dispună

de el după cum ar fi vrut şi fără nici o intervenţie din partea lui Napoleon. Oricum ar fi fost aceste propuneri, amicale sau neamicale, cert este că Napoleon nu s-a grăbit să le accepte : „căci, îi spuneau ai săi, dacă alegeţi Italia rămîneţi la porţile Vienei şi aliaţii vor ajunge în curînd să se bată între ei pentru rămăşiţele Germaniei. Dacă dimpotrivă, preferaţi să abandonaţi Italia, Austria vă va fi ataşată fiindcă ea va fi beneficiara acestui partaj, şi veţi rămîne în inima Germaniei. În toate cazurile, foarte curînd veţi reapărea ca mediator sau stăpîn." Napoleon însă nu judeca în acelaşi fel şi a refuzat, persistînd în ideile lui ferme.

Desigur, îşi spunea el, aceste propuneri privite în sine şi ţinînd seama de mersul firesc al lucrurilor sînt dintre cele mai acceptabile ; dar cine garantează sinceritatea lor ? Îşi dădea prea bine seama că aliaţii nu caută decît să-i întindă o cursă... Contrar consilierilor săi, el spunea : Dacă abandonez Germania, Austria va lupta cu mai multă ardoare ca să obţină Italia. Dacă îi cedez Italia, ca să fie sigură de ea, se va strădui să mă alunge din Germania. Şi astfel, prima mea concesie n-ar fi în mîinile lor decît un mijloc prin care m-ar determina să fac sau mi-ar smulge noi concesii. De îndată ce va fi mişcată o primă piatră din edificiu, întregul ansamblu se va dărîma ; aş fi împins din concesie în concesie pînă în palatul Tuileries, de unde francezii, indignaţi de slăbiciunea mea, m-ar alunga fără îndoială, pentru a deveni imediat chiar ei înşişi o pradă a străinătăţii.

S-ar putea spune că citäm cuvînt cu cuvînt o prezicere a evenimentelor care au urmat după insidioasa declaraţie de la Frankfurt, după propunerile de la Châtillon etc.

„Era de o sută de ori mai bine să pieri în violenţa victoriei, continuă Împăratul, deoarece chiar şi înfrîn-

gerile lasă în urma lor respectul față de adversitățile soartei atunci cînd ele se asociază cu o generoasă constanță. Preferam deci să lupt ; dacă eram învins, ne rămîneau în continuare realele interese politice ale majorității inamicilor noștri. Dacă eram învingător, puteam să salvez totul ; și încă mai aveam șanse, eram departe de a crede că situația e disperată."

Intenția de a înainta spre Berlin. În această stare de lucruri, regele Bavariei, actualul șef al Confederației Rinului, i-a scris Împăratului asigurîndu-l confidențial că va mai rezista alături de el încă șase săptămîni. „Și era suficient, spunea Napoleon, pentru că foarte probabil n-ar mai fi trebuit să ne părăsească." Și s-a decis să înceapă în aceeași clipă o mare mișcare de trupe pe care o plănuise de multă vreme și care arăta resursele geniului său, forța sa morală. Presat pe Elba de către aliații care, cu grosul armatelor lor, ocupaseră malul drept și se întorceau oarecum spre spatele lui, el a conceput și a pregătit îndrăzneața idee de a schimba locul cu inamicul, poziție cu poziție ; de a străpunge linia inamicului, de a se regrupa în spatele lui și de a-l constrînge să treacă pe malul stîng cu tot efectivul. Dacă în această situație el îi abandona toate căile de comunicație cu Franța, își crea în schimb un spate nou, format chiar din teritoriul inamicului, din regiuni încă nedevastate de război care puteau să-i asigure hrana : Berlin, Brandenburg, Mecklemburg...

Bătălia de la Leipzig, 16, 18, 19 octombrie. La început situația pare să fie favorabilă Împăratului ; dar aproape imediat, o scrisoare a regelui Würtembergului îi aduce la cunoștință că datorită intrigilor și unei stări de spirit de moment, armata bavareză s-a alăturat armatei austriece cu care ar fi trebuit să se bată și înaintează pe Rin pentru a-l tăia de Franța și că el însuși va ajunge

în situația de a ceda în fața acestor circumstanțe. Această nouă împrejurare neprevăzută îl forțează pe Napoleon să întrerupă totul spre a reveni în spate ca să pregătească retragerea. O asemenea situație este binevenită pentru aliații care ne presează și ne înconjoară ; o mare bătălie devine inevitabilă. Napoleon își masează trupele pe cîmpiile de la Leipzig ; armata lui numără o sută cincizeci și șapte de mii de combatanți și șase sute de piese de artilerie ; dar aliații au o mie de tunuri și trei sute cincizeci de mii de baionete. În prima zi armatele luptă cu înverșunare ; francezii sînt învingători ; și victoria ar fi fost decisivă dacă un corp lăsat la Dresda ar fi venit să ia parte la bătălie, așa cum sperase Împăratul. Generalul Merfeld, care fusese făcut prizonier, este trimis sub cuvînt de onoare să anunțe că Împăratul acceptă, în sfîrșit, să renunțe la Germania ; dar aliații, cărora le sosiseră întăriri imense, reîncep lupta a doua zi și sînt atît de numeroși încît atunci cînd trupele lor obosesc, sînt cu regularitate schimbate, ca la paradă, cu alte corpuri proaspete. La inegalitatea numerică se adaugă fatalitățile cele mai greu de imaginat ; în mijlocul nostru, pe neașteptate, se produce cel mai infam act de trădare : saxonii, aliații noștri, aflați în propriile noastre rînduri, se întorc și trag în noi, ne fulgeră cu artileria lor. Totuși, generalul șef are atîta sînge rece, energie și abilitate și soldații fac dovadă de atîta curaj încît remediază situația și rămînem stăpîni pe cîmpul de luptă.

Aceste două îngrozitoare zile, pe care istoria le va numi zilele uriașilor, l-au costat pe inamic o sută cincizeci de mii de oameni din trupele cele mai bune, dintre care cincizeci de mii de soldați morți pe cîmpul de luptă. Nu se putea face nici o comparație cu pierderile noastre, care nu se ridicau nici măcar la cincizeci de mii de oameni. Enorma diferență numerică scăzuse deci conside-

rabil și o a treia bătălie ni se înfățișa cu șanse mult mai favorabile ; numai că noi aveam muniția epuizată, în depozite nu mai erau decît șaisprezece mii de obuze ; în cele două bătălii trăseserăm o sută douăzeci de mii de lovituri de tun. A fost nevoie să se ordone retragerea, care a început în cursul nopții, spre Leipzig. A doua zi aliații ne asaltează ; pătrund odată cu noi în oraș ; lupta se dă pe străzi ; ariergarda noastră se apără cu vitejie și fără mari pierderi cînd, dintr-o exasperantă fatalitate și datorită unui ordin greșit înțeles, singurul pod de pe Elster, peste care se efectua retragerea, sare în aer într-un moment cu totul nepotrivit. Și atunci tot ce rămîne pe malul dinspre Leipzig este pierdut, iar ceea ce se află pe celălalt mal este îndreptat spre Meinz. La Hanau trebuie să se treacă printre cincizeci de mii de bavarezi ; numai cîteva jalnice rămășițe se mai reîntorc în Franța ; și ca o culme a nenorocirii, aduc cu ele molima.

Astfel s-a desfășurat această mult prea fatală campanie, ultimul nostru efort național, adevăratul mormînt al giganticei noastre puteri, în care de patru ori, împotriva întregii Europe, și în ciuda tuturor loviturilor soartei, geniul unui singur om a fost pe punctul de a restabili ascendentul nostru și de a-l cimenta prin pace : după victoriile de la Lützen și de la Bautzen, după cea de la Dresda, în timpul ultimei înaintări înspre Berlin, în sfîrșit, pe cîmpiile de la Leipzig...

Marți 3

...În cursul zilei Împăratul mi-a spus că pe cînd călătorea împreună cu Împărăteasa, într-o zi a luat prînzul pe o insulă de pe Rin. În apropierea locului unde luau masa se găsea o fermă și în timp ce se afla la masă a trimis să-l cheme pe țăran la el ; l-a întrebat ce anume l-ar

putea face fericit, i-a spus să ceară cu îndrăzneală ; şi spunea că pentru a-l ajuta să fie mai sigur pe sine i-a dat să bea cîteva pahare de vin. Ţăranul, mai puţin reţinut şi mai cu judecată decît cel din povestea cu cele trei dorinţe, i-a înfăţişat ceea ce credea el că este maximumul nevoilor sale. Împăratul a dat dispoziţii prefectului să ia imediat măsuri. S-a făcut socoteala şi suma nu trecea peste şase sau şapte mii de franci.

Altădată, în Olanda, spunea el, făcînd o cursă cu un iaht şi stînd de vorbă cu omul de la timonă, l-a întrebat cam cît putea să valoreze vasul lui. „Vasul meu ! dar nu-i al meu, spuse omul, aş fi fericit să-l am, aş face avere cu el." — „Ei bine, ţi-l dau !" i-a spus Împăratul omului care părea prea puţin impresionat de acest dar. Indiferenţa lui rece a fost luată drept flegmatism, caracteristic prin partea locului. Lucrurile stăteau însă altfel. „Dar ce favoare mi-a făcut ? spunea omul în cauză unuia din tovarăşii lui care îl felicita ; a stat de vorbă cu mine şi asta-i tot ; mi-a dat ceva ce nu-i aparţine : ce cadoul dracului mai e şi ăsta ?" Între timp, Duroc îl plătise pe proprietarul vasului ; avea la el chitanţa de vînzare pe care i-o înmînă omului. De îndată ce începu să-şi dea seama cum stau lucrurile, bucuria lui se transformă în delir ; nu-şi mai încăpea în piele. Suma era cam tot ca aceea de mai sus. „Astfel, spunea Împăratul, se poate vedea că dorinţele oamenilor nu sînt chiar atît de exagerate pe cît s-ar putea crede şi că e mult mai uşor să-i faci fericiţi decît se bănuieşte în general ! căci fără îndoială aceşti doi oameni şi-au găsit fericirea !"

Împăratul repeta adesea întîmplări de acest fel ; iată una pe care mi-a dictat-o ; este vorba de trecerea peste Saint-Bernard, înaintea bătăliei de la Marengo.

„Prin cea mai anevoioasă trecătoare, consulul mergea călare pe catîrul unui locuitor din Saint-Pierre, care-i

fusese desemnat drept cel mai sigur catîr din toată regiunea. Ghidul consulului era un tînăr de douăzeci și doi de ani, înalt și viguros, care i-a povestit multe cu acea încredere specifică vîrstei lui și simplicității muntenilor. I-a împărtășit primului consul toate necazurile lui și visul lui de a fi și el cîndva fericit. Ajungînd la mînăstire, primul consul, care pînă atunci nu-i dezvăluise nimic, a scris un bilet pe care i l-a dat acestui țăran ca să-l ducă la adresa indicată. Biletul era un ordin care prevedea diverse dispoziții ce au și fost duse la îndeplinire îndată după traversarea muntelui și care realizau toate speranțele tînărului țăran ; ca de pildă construirea unei case, cumpărarea unui teren etc. La cîtăva vreme după reîntoarcerea lui acasă, mare i-a fost mirarea tînărului muntean văzînd cum atîta lume se grăbește să-i satisfacă dorințele și cum se îmbogățește."

Cînd împăratul a vizitat Amsterdamul, populația, spunea el, era foarte pornită împotriva lui ; dar abia și-a făcut apariția și a reușit să încălzească și inimile cele mai reci. N-a avut altă gardă decît garda de onoare a orașului, și acest semn de încredere i-a atras simpatia tuturor olandezilor. Era mereu în mijlocul lor. Într-o anume împrejurare a abordat problema deschis : „Se spune că sînteți nemulțumiți ; dar de ce ? Franța nu v-a cucerit, v-a adoptat ; nu sînteți excluși de la nimic ; împărtășiți toate favorurile familiei. Gîndiți-vă numai : am luat din rîndul vostru prefecți, șambelani, consilieri de stat, într-un raport just cu populația voastră și mi-am mărit garda cu garda voastră olandeză. Vă plîngeți că suferiți ; dar în Franța suferim mai mult ; suferim cu toții și suferințele noastre vor mai dura cît timp dușmanul nostru comun, tiranul mării, vampirul comerțului vostru nu își va băga mințile în cap. Vă plîngeți de sacrificiile voastre ? Dar veniți în Franța și veți vedea cu cît o

duceţi mai bine decît noi ; şi atunci poate că vă veţi considera mai puţin nefericiţi... Dar de ce nu vă felicitaţi mai degrabă de fatalitatea care a adus unirea voastră cu noi ? În noua alcătuire a Europei ce aţi fi voi de acum înainte dacă aţi fi singuri ? Sclavii tuturor ; în timp ce identificaţi fiind cu Franţa sînteţi chemaţi ca într-o bună zi să faceţi în mod strălucit întregul comerţ al marelui imperiu." Apoi pe un ton glumeţ le-a spus : „Eu fac totul ca să vă fiu pe plac şi să vă împac. Nu v-am trimis oare să vă guverneze tocmai omul de care aveaţi nevoie, pe bunul şi paşnicul Lebrun ? Voi plîngeţi cu el, el plînge cu voi, plîngeţi împreună, ce aş putea face mai mult ?" Şi la aceste cuvinte flegma olandezilor a dispărut ; auditorii au început să rîdă în hohote şi împăratul putea de acum înainte să conteze pe olandezi. „De altfel, adăugă el, să sperăm că situaţia nu va dura ; credeţi-mă că doresc acest lucru la fel de mult ca voi. Acei dintre dumneavoastră care văd lucrurile mai clar vă vor putea spune că această situaţie nu depinde de capriciile şi nici de interesele mele."

Populaţia Amsterdamului a rămas încîntată de Împărat şi el însuşi s-a reîntors cu păreri foarte bune despre olandezi. Avea obiceiul să se plîngă că toţi cei pe care îi trimitea el în Olanda deveneau imediat olandezi : la reîntoarcere a amintit de acest lucru în Consiliul de Stat şi a spus că a devenit şi el olandez. Iar o dată, cînd un orator a vorbit cu uşurătate despre spiritul olandez, i-a spus : „Domnilor, poate că dumneavoastră sînteţi mai simpatici, dar vă doresc să aveţi moralitatea lor".

După cină, cum cineva menţionase în ce zi sîntem (3 septembrie [1]) Împăratul a spus în legătură cu această

[1] Aniversarea masacrării preoţilor şi a deţinuţilor arestaţi la începutul revoluţiei, în septembrie 1792 (n. t.).

dată cîteva cuvinte cu totul remarcabile. Iată cîteva dintre ele : „Este aniversarea unor execuţii înspăimîntătoare, hidoase, o reluare în mic a nopţii Sfîntului-Bartolomeu, o pată pentru noi, mai mică fără îndoială, pentru că a făcut mai puţine victime şi nu a avut aprobarea guvernului, care chiar a încercat să pedepsească crima...

De fapt, spunea Împăratul, a fost mai degrabă un act făcut din fanatism decît din adevărată ticăloşie ; cei care au înfăptuit masacrul din septembrie au fost văzuţi masacrîndu-l pe unul dintre ai lor pentru că furase în timpul execuţiilor. Acest eveniment îngrozitor, continuă Împăratul, îşi are obîrşia în firea lucrurilor şi în firea oamenilor. Nu există răsturnări politice care să nu dezlănţuie furia poporului ; totdeauna cînd poporul dezlănţuit se simte în primejdie se produc tulburări şi victime. Prusacii intrau în ţară ; înainte de a-i înfrunta, lumea voia să pună mîna pe auxiliarii lor din Paris. Poate că pe vremea aceea acest eveniment a contribuit la salvarea Franţei. Cine nu e de acord că acum, mai recent, pe cînd străinii înaintau spre noi, duşmanii nu ar fi pus niciodată stăpînire pe Franţa dacă s-ar fi repetat cu prietenii lor aceleaşi orori ? Dar nu le mai puteam admite, deveniserăm legitimi. Durata autorităţii noastre, victoriile, tratatele noastre, moravurile ce au fost reîmpămîntenite au făcut din noi un guvern legal ; nu puteam lua asupra noastră furia şi actele odioase de felul celor comsie de gloată. În ceea ce mă priveşte nu puteam şi nu voiam să fiu un *regel al Jacqueriei.*

...Teroarea a început în Franţa la 4 august, cînd a fost abolită nobilimea, dijmele, feudalitatea şi cînd rămăşiţele lor le-au fost aruncate poporului. Acesta şi le-a împărţit, n-a mai vrut să le piardă şi a ucis. Abia în

clipa aceea el a înțeles Revoluția și s-a interesat cu adevărat de ea. Pînă atunci în rîndul poporului exista destulă morală și dependență religioasă pentru ca mulți oameni să se teamă că fără rege și fără dijme, recolta nu se va face ca de obicei...

Adevărata fericire socială, trebuie s-o recunoaștem, stă în viața pașnică, în armonia ce se stabilește între bucuriile relative ale fiecăruia. În vremuri normale și liniștite fiecare își are fericirea lui... Revoluțiile cele mai întemeiate distrug totul într-o clipă și înlocuiesc doar în viitor. A noastră a apărut ca o fatalitate implacabilă ; pentru că a fost o erupție morală tot atît de inevitabilă ca erupțiile fizice, un adevărat vulcan : cînd combinațiile chimice care-i dau naștere ajung la capăt, el explodează : la noi, combinațiile morale care produc o revoluție ajunseseră la capăt și revoluția a izbucnit."

L-am întrebat pe Împărat dacă credea că Revoluția putea fi oprită la nașterea ei. El credea că dacă nu era imposibil, era cel puțin foarte greu. Poate, spunea el, că furtuna ar fi putut fi evitată sau îndreptată în altă direcție printr-un mare gest machiavelic, lovind cu o mînă cîteva mari personalități și dînd cu alta anumite drepturi națiunii, acordîndu-i cinstit reformele pe care le cerea vremea și din care o parte fuseseră menționate în faimoasa ședință regală. „Și chiar și în acest caz, observa Împăratul, nu ar fi făcut altceva decît să pună mîna pe Revoluție și s-o conducă el însuși." Credea că vreo altă combinație de același fel ar mai fi putut reuși în 1 august, dacă regele ar fi rămas învingător. Aceste două momente erau, după el, singurele care ar fi putut prezenta cîteva șanse disperate, pentru că, în timpul evenimentelor de la Versailles, națiunea nu era încă atît

de profund răscolită şi pentru că în 10 august era foarte obosită ; dar cei care în cel mai înalt grad erau în cauză, remarca Împăratul, nu au fost pe măsura acestor vremuri grele.

Împăratul a vorbit în fugă despre multele greşeli ce au fost comise. „Privite în ansamblu, conchidea el, îţi provoacă milă. Lui Ludovic al XVI-lea i-ar fi trebuit un prim ministru şi pe d-l Necker în subordine pentru finanţe. Primii miniştri ar fi trebuit inventaţi mai ales pentru ultimele domnii ale monarhiei noastre ; şi tocmai atunci devenise un principiu de amor propriu la modă să nu ai prim ministru."

S-a vorbit mult despre purtarea echivocă a mai multor mari personalităţi din acele vremuri de criză şi Împăratul a spus : „Noi îl condamnăm pe Ludovic al XVI-lea ; dar independent de slăbiciunea lui, el a fost primul rege atacat. El este cel pe seama căruia au fost încercate noile principii. Educaţia, ideile lui preconcepute îl făceau să considere cu bună-credinţă că tot ceea ce încerca să spere, în mod deschis sau secret, îi aparţine. Chiar şi în lipsa lui de bună-credinţă putea să existe un fel de bună-credinţă, dacă ne e permis să ne exprimăm astfel. Mai tîrziu, cînd în această privinţă fiecare ştia mai multe, aceeaşi purtare ar fi fost mult mai de neiertat, mult mai condamnabilă. Mai adăugaţi şi faptul că Ludovic al XVI-lea îi avea pe toţi împotriva lui, şi o să vă puteţi face o idee despre dificultăţile fără număr pe care fatalitatea s-a complăcut parcă să le adune asupra acestui nefericit rege. Fatalitatea Stuarţilor [1], de care s-a vorbit atîta, nu a fost mai tragică."

[1] Referinţă la Carol I al Angliei, din familia Stuart, decapitat în 1649 (n. t.).

Sîmbătă 7

...Chemat la Împărat, l-am găsit ocupat cu o lucrare asupra situației Angliei ; această problemă a devenit subiectul conversației noastre. A vorbit îndelung de enormele datorii ale Angliei, de stîngăcia păcii pe care o încheiase, despre diferitele mijloace care i se ofereau pentru a ieși din încurcătură etc.

Mai presus de orice, Napoleon are instinctul ordinii, simte nevoia de armonie. Am cunoscut pe cineva care, trăind printre cifre, mărturisea că nu putea intra într-un salon fără ca imediat, în mod irezistibil și obligatoriu, să numere și să adune persoanele pe care le vedea ; la masă, număra felurile de mîncare, paharele etc. Napoleon, într-o atmosferă mai nobilă, într-o zonă mai elevată, își avea și el o pornire irezistibilă, proprie, și anume aceea de a iniția acțiuni grandioase și de a dezvolta frumosul. Dacă se ocupa de un oraș, sugera de îndată ameliorări, înfrumusețări, monumente ; dacă se ocupa de o națiune vorbea imediat despre căile pe care ea putea să strălucească, să prospere, să se dezvolte, despre instituțiile ei cele mai potrivite etc.

Or, datorită ziarelor, datorită unor lucrări sau chiar situației noastre, Împăratul revenea mereu, prin forța lucrurilor, la Anglia. Revenea deci adesea asupra a ceea ce ar fi trebuit ea să facă, asupra a ceea ce ar putea să-i aducă un viitor mai prosper etc., etc. Voi încerca să strîng aici cîte ceva din ceea ce l-am auzit spunînd în această privință în diferite ocazii.

Odată spunea : „Sistemul colonial pe care l-am cunoscut s-a sfîrșit pentru toți, pentru Anglia care are toate coloniile, ca și pentru celelalte puteri care nu mai au nici una. Fără discuție că astăzi Anglia stăpînește mările. Pentru ce, într-o situație cu totul nouă, ar con-

ținua practici învechite ? De ce nu ar face combinații mai profitabile ? Trebuie să încerce un fel de emancipare a coloniilor ei ; multe îi vor scăpa cu timpul și e de datoria ei să profite de moment pentru a-și asigura legături noi și raporturi mai avantajoase. De ce majoritatea acestor colonii nu ar fi solicitate să-și cumpere emanciparea față de patria mamă cu prețul unei cote-parte din datoria generală, care le-ar reveni lor în mod special. Patria mamă s-ar ușura de greutăți, păstrîndu-și totuși toate avantajele acestei situații. Ar păstra ca legături litera tratatelor, interesele reciproce, asemănările de limbă, puterea obișnuinței ; și-ar păstra de altfel, ca garanție, un singur punct fortificat, o radă pentru vase, în genul agențiilor comerciale din Africa. Ce ar avea de pierdut ? Nimic : și ar scăpa de încurcăturile, de cheltuielile unei administrații care prea adesea o fac să fie detestată. E adevărat că miniștrii ar avea ceva mai puține posturi de împărțit ; dar e cert că națiunea ar cîștiga mai mult etc.

Nu mă îndoiesc, adăugă el, că printr-o cunoaștere aprofundată a situației s-ar obține un rezultat util din aceste idei brute, oricît de eronate ar fi ele în prima lor formulare. Pînă și din India s-ar putea obține fără îndoială rezultate importante prin cîteva combinații noi. Englezii mă asigură aici că Anglia nu obține în India nici un profit în balanța comerțului ei : cheltuielile consumă totul, ba chiar depășesc beneficiile ; nu rămîn deci decît risipa individuală și cîteva colosale averi personale ; dar din acestea este plătită protecția miniștrilor ; și de aceea toată lumea se păzește să se atingă de ele. Pe urmă, acești *nababi,* cum li se spune, revenind în Anglia sînt recrutați în înalta aristocrație. Puțin contează dacă sînt implicați în scandaluri legate de o avere cîștigată prin hoții și jafuri ; puțin contează că au o influență

puternică asupra moralei publice, trezind în fiecare dorința de a se îmbogăți ca și ei cu orice preț ; miniștrii actuali nu privesc aceste lucruri prea îndeaproape : fiecare dintre acești nababi va însemna un vot pentru ei, și cu cît vor fi mai putrezi cu atît vor fi mai ușor de guvernat. Și astfel stînd lucrurile mai poate fi așteptată vreo reformă ? De aceea, la cea mai neînsemnată propunere, priviți numai ce strigăte scot ! căci aristocrația engleză e foarte de acord să cîștige zilnic teren ; dar de îndată ce i se propune să dea înapoi măcar cu un atom, nu mai acceptă nimic și se produce o explozie generală. Dacă te atingi de cele mai mici amănunte tot edificiul se va dărîma, exclamă ea. E foarte simplu. Încercați să-i smulgeți unui lacom bucata din gură : și-o va apăra ca un erou etc."

Altădată Împăratul spunea : „După douăzeci de ani de război, după atîtea comori risipite, după atîtea ajutoare date pentru cauza comună, după un triumf care întrece orice speranță, totuși, ce pace a semnat Anglia ! Castlereagh a avut continentul la dispoziția lui ; ce mare avantaj, ce indemnizații juste a obținut pentru țara lui ? A încheiat pacea ca și cum ar fi fost un învins. Nenorocitul ! nu l-aș fi tratat mai rău nici dacă aș fi rămas victorios. Ori poate că se considera suficient de fericit numai pentru că m-a răsturnat... în acest caz, ura m-a răzbunat ! Două sentimente puternice au animat Anglia în cursul luptei noastre : interesele ei naționale și ura față de mine. Oare în momentul triumfului violența unuia o va fi făcut să-l uite pe celălalt ? Va plăti scump acest moment de pasiune !" Și și-a dezvoltat ideea, enumerînd diversele combinații care demonstrează greșelile lordului Castlereagh și numeroasele avantaje pe care acesta le-a neglijat. „Vor trece mii de ani, spunea el, pînă cînd se va mai ivi o asemenea ocazie pentru bună-

starea, pentru adevărata măreție a Angliei. Oare Castlereagh a dat o dovadă de ignoranță sau de corupție ? Acest lord Castlereagh a împărțit cu noblețe, crede el, suveranilor de pe continent niște rămășițe și nu a păstrat nimic pentru țara lui. Dar nu se teme oare că i se va reproșa că a fost cu această ocazie mai degrabă *misitul* decît *asociatul* lor ? a făcut cadou teritorii imense ; Rusia, Prusia, Austria au dobîndit milioane de oameni. Unde e echivalentul Angliei ? ea care a fost totuși sufletul acestor succese, ea care a plătit toate cheltuielile ? De aceea a și început să culeagă fructele recunoștinței continentului și ale neghiobilor sau trădării negociatorului ei. Sistemul meu continental continuă să existe, produsele manufacturilor engleze sînt respinse, excluse ; în locul unei asemenea situații, de ce nu ar fi înconjurat continentul cu orașe maritime libere și independente ? de exemplu Dantzig, Hamburg, Anvers, Dunkerque, Genova și altele, care ar fi rămas în mod obligatoriu antrepozite ale mărfurilor ei manufacturate, cu care ar fi inundat Europa în ciuda tuturor vămilor din lume. Era dreptul ei și avea nevoie să procedeze astfel ; hotărîrile ei ar fi fost drepte, și cine s-ar fi opus în momentul eliberării ? De ce și-au creat o piedică, și cu timpul un dușman natural, unind Belgia cu Olanda, în loc să-și fi pregătit două resurse imense pentru comerțul ei, ținîndu-le despărțite ? Olanda, care nu are deloc manufacturi, era în mod firesc un depozit pentru mărfurile Angliei, și Belgia, devenită colonie engleză, sub un prinț englez, nu ar fi fost drumul prin care aceste mărfuri ar fi inundat mereu Franța și Germania ? De ce nu au impus Spaniei și Portugaliei un tratat comercial pe termen lung, prin care acestea ar fi rambursat toate cheltuielile făcute pentru eliberarea lor, lucru pe care l-ar fi obținut sub amenințarea că va proclama independența coloniilor lor,

cu care, în ambele cazuri ar fi făcut comerț în exclusivitate ? De ce nu au fost stipulate unele avantaje în Baltica și față de statele din Italia ? Ele ar fi reprezentat tot atîtea prerogative regale ce decurg din suveranitatea pe care o are asupra mărilor ! După ce atîta vreme s-a bătut ca să susțină acest drept, acum de ce neglijează beneficiile ce decurg din el, cînd această suveranitate era consacrată de fapt ?"...

Altă dată, Împăratul mai spunea : „Viermii care rod Anglia sînt datoriile ; ele alcătuiesc lanțul tuturor greutăților sale ; căci ele o obligă să impună taxe enorme, acestea fac să crească prețul alimentelor ; de aici mizeria poporului, prețul mare al muncii și al obiectelor manufacturate, care nu se mai prezintă cu aceleași avantaje pe piețele Europei. Anglia trebuie deci să combată cu orice preț acest monstru care o devorează ; trebuie să-l atace din toate părțile dintr-odată, să-l doboare unind *negativul* cu *pozitivul,* adică prin reducerea cheltuielilor sale și prin creșterea veniturilor.

Oare nu ar putea să reducă dobînda care o plătește pentru datoriile ei, salariile ridicate, sinecurile, cheltuielile armatei, să renunțe la armată pentru a se mărgini doar la marină ; și, în fine, multe alte lucruri pe care nu le știu și pe care nu le-aș putea cerceta ? Cît despre creșterea veniturilor, oare nu s-ar putea îmbogăți de pe urma bunurilor bisericești, ce sînt imense și pe care le-ar dobîndi printr-o reformă salutară și numai după moartea titularilor, ceea ce nu ar lovi în nimeni. Dar să scoată cineva măcar un cuvînt în acest sens și toată aristocrația ar pune mîna pe arme, s-ar declara gata de luptă și ar învinge ; căci în Anglia, ea e cea care guvernează, și se guvernează în interesul ei. Aristocrația va recurge la obișnuitul ei adagiu : dacă se atinge cineva, cît de puțin, de rînduielile străvechi, se va dărîma totul ; lucru pe

care poporul îl repetă cu prefăcută înțelegere și orice reformă e blocată, iar abuzurile continuă, cresc, se înmulțesc.

„Se cuvine să spunem că, în ciuda unui amestec de amănunte odioase, învechite, josnice, constituția engleză reprezintă totuși un fenomen ieșit din comun prin soluțiile ei fericite și frumoase, iar aceste soluții și toate binefacerile lor mențin unit întregul popor căruia îi este frică să nu le piardă. Dar oare natura condamnabilă a amănuntelor este cea care duce la soluții ? Nu, dimpotrivă, soluțiile sînt umbrite de aceste amănunte, și ele ar fi mai strălucitoare dacă marele și frumosul mecanism s-ar descotorosi de viciile lui parazitare etc.

Dar uitați-vă, la urma urmei, continuă Împăratul, unde poate duce sistemul împrumuturilor și cît este el de primejdios ; de aceea n-am vrut niciodată să aud de împrumuturi nici la noi, unde părerile erau împărțite. M-am opus întotdeauna și cu încăpățînare.

Pe vremuri se spunea că nu făceam nici un împrumut din lipsă de credit, pentru că nu aș fi găsit pe nimeni care să mă împrumute ; e fals. Ar însemna să cunoști prea puțin oamenii și jocul de bursă ca să-ți închipui că prezentînd atîtea șanse nu aș fi găsit întotdeauna pe cineva care să-mi dea un împrumut ; numai că împrumuturile nu făceau parte din sistemul meu ; și căutasem să consacru acest sistem ca bază fundamentală, fixînd printr-o lege specială plafonul datoriei publice la atît cît se aprecia că e util pentru prosperitatea generală, la optzeci de milioane rentă pentru Franța mea ; aceasta a fost suma cea mai mare și numai după alipirea Olandei, care, ea singură, o completa cu douăzeci de milioane ; această sumă era rezonabilă și utilă ; o cifră mai mare devenea primejdioasă. Și care e rezultatul acestui sistem ? Uitați-vă ce resurse am lăsat în urma mea. După atîtea eforturi

gigantice, după dezastre atît de teribile, Franţa nu rămîne oare cea mai prosperă ? Finanţele ei nu sînt oare cele mai înfloritoare din Europa ? Cui şi cărui lucru li se datorează toate acestea ? Eram atît de departe de dorinţa de a consuma resursele viitorului încît eram hotărît să las o comoară ; şi chiar aveam una din care luam pentru a împrumuta unor bănci, unor familii cu greutăţi, unora dintre cei din preajma mea.

Nu numai că aş fi menţinut cu grijă fondul de amortizare ; dar mă gîndeam să mai am, cu timpul, şi fonduri pentru investiţii, care, crescînd mereu, ar fi fost consacrate lucrărilor şi amenajărilor publice ; ar fi existat fondul de investiţii al imperiului pentru lucrări generale ; fondul de investiţii al departamentelor pentru lucrări generale ; fondul de investiţii al departamentelor pentru lucrări locale, fondul de investiţii ale comunelor pentru lucrări edilitare etc., etc."

În sfîrşit, cu un alt prilej, Împăratul spunea rîzînd : „Anglia are reputaţia că face comerţ cu orice ; de ce nu se apucă să vîndă libertate, căci i-ar fi cumpărată la un preţ foarte ridicat şi e sigur că n-ar da faliment ; fiindcă libertatea modernă este prin excelenţă morală şi nu îşi trădează angajamentele. Cît nu i-ar plăti, de pildă, bieţii spanioli ca să se elibereze de sub jugul la care, acum de curînd, au fost din nou înhămaţi ! Sînt sigur că ar fi foarte dispuşi să-şi cîştige libertatea, am dovezi în această privinţă ; şi totuşi eu le-am creat această stare de spirit ; măcar să profite cineva de greşeala mea. Printre italieni am răsădit principii care nu vor mai putea fi dezrădăcinate niciodată : ele vor rămîne mereu vii. Ce altceva mai bun ar avea acum Anglia de făcut decît să întindă mîna acestor mişcări de regenerare modernă ? Pentru că mai devreme sau mai tîrziu ele tot vor izbîndi... Dar

aştept ca cineva să mă întrebe cum se face că eu, atotputernicul, nu am procedat la fel ? cum se face că vorbind atît de bine, am acţionat atît de prost ? Celor care sînt de bună-credinţă le răspund că situaţiile nu suferă nici o comparaţie. Anglia poate opera pe un teren ale cărui temelii coboară pînă în măruntaiele pămîntului ; al meu avea un fundament de nisip. Anglia e stăpînă acum pe o stare de lucruri consolidată ; eu aveam marea misiune, imensa dificultate de a o clădi. Eu epuram o revoluţie în ciuda funcţiunilor dezamăgite ; reunisem într-un mănunchi bine legat valorile ei risipite, care se cereau păstrate ; dar eram nevoit să le apăr cu braţele mele vînjoase ca să le salvez de atacurile tuturor ; şi în această situaţie, repet iarăşi că, într-adevăr, treburile politice, *Statul, eram eu.*

Cei din afară se năpusteau cu armele asupra principiilor noastre ; şi tocmai în numele acestor principii, cei dinlăuntru mă atacau în sens contrar : or, dacă aş fi dat dovadă de o cît de mică slăbiciune, aş fi fost readus la situaţia din vremea Directoratului, aş fi fost obiectul, şi Franţa ar fi fost negreşit victima unui *contra-brumar.* Noi sîntem din fire foarte agitaţi, foarte intrigaţi, foarte guralivi !... Dacă s-ar produce douăzeci de revoluţii am avea imediat douăzeci de constituţii. Ele ne interesează cel mai mult şi le respectăm cel mai puţin. Ah, cîtă nevoie avem să ne maturizăm pe această frumoasă şi glorioasă cale ! Marii noştri oameni politici s-au dovedit a fi foarte mici. Să dea cerul ca tineretul de astăzi să profite de multele greşeli care s-au săvîrşit şi să se arate tot atît de înţelept pe cît este de înflăcărat ! ! ! etc."

Astăzi guvernatorul a început să facă mari reduceri. Am fost siliţi să ne despărţim de opt servitori englezi care ne fuseseră daţi la început. Despărţirea le-a provocat o mare durere, iar noi am încercat un plăcut sentiment

văzînd cum toţi cei ce trăiesc în preajma noastră se ataşază de noi şi ne regretă. Ne lipsesc, într-adevăr lucrurile ce ne sînt zilnic necesare ; ca să facem faţă nevoilor, Împăratul a dispus să i se vîndă argintăria ; ea e singura lui resursă...

Duminică 8

...Împăratul ne-a expus, cu cîtăva vreme în urmă, un proiect de dictare în patrusprezece capitole (vezi mai sus, 27 august), care m-a mişcat profund prin adevărul, forţa, logica şi demnitatea lui. Reveneam adesea la acest subiect, cînd rămîneam singur cu Împăratul ; a rîs de multe ori de tenacitatea mea, care, spunea el, în ceea ce mă privea, nu era un lucru obişnuit. Astăzi mi-a spus că, în sfîrşit, făcuse ceva, deşi nu în patrusprezece capitole şi nu despre subiectul promis, dar că va trebui să mă mulţumesc cu atît ; şi am citit ceea ce dictase : este în mod cert o lucrare foarte remarcabilă. Nu cred ca Revoluţia să fi produs ceva mai închegat, mai solid despre legalitatea ultimilor douăzeci şi cinci de ani în Franţa, adică : Republica, Consulatul şi Imperiul.

Prezentarea celor zece capitole care compun această mică lucrare şi dezvoltarea lor se pot considera ca un cadru perfect pentru subiect. Expunerea e deosebit de simplă şi viguroasă. Fiecare capitol se arată dens şi solid. Ansamblul lor, totalizînd vreo cincizeci de pagini, constituie un tot perfect unitar şi desăvîrşit. Am înţeles că fondul acestor idei trebuie să fi fost manifestul Împăratului cînd a debarcat de pe insula Elba.

După întoarcerea mea în Europa, această lucrare de mică întindere a fost publicată sub titlul de manuscrisul de pe insula Elba. Am motive să cred că la început avusese un alt titlu. Oricum, deoarece e puţin cunoscută, şi

nici n-a avut un caracter public, iar cei care au citit-o se poate să nu fi cunoscut adevărata sursă, am să transcriu aici textual, aproape cuvînt cu cuvînt, mai multe capitole care vor permite să se constate sursa și autenticitatea lucrării.

Capitolul I

În secolul XVI papa, Spania și Cei șaisprezece încearcă în zadar să înalțe pe tronul Franței o a patra dinastie. Henric al IV-lea domnește după Henric al III-lea fără interregn : este învingătorul Ligii ; nu poate totuși domni decît raliindu-se cu bună-credință partidului majorității națiunii

Henric al IV-lea a fost proclamat rege la Saint-Cloud, chiar în ziua morții lui Henric al III-lea ; autoritatea lui a fost recunoscută de toate bisericile protestante și de către o parte din nobilimea catolică. Sfînta Ligă, care se formase la Paris datorită urii față de protestanți și din cauza asasinării ducelui de Guise, era stăpînă pe Paris și comanda peste cinci șesimi din regat. Ea a refuzat să-l recunoască pe Henric al-IV-lea, dar nu a proclamat nici un alt stăpîn. Șeful ei, ducele de Mayenne, a exercitat autoritatea sub titlul de locotenent general al regatului. Venirea lui Henric al IV-lea nu a schimbat nimic din formele adoptate de Ligă pentru exercitarea puterii ; fiecare oraș era guvernat, ca în vremurile de tulburări și de discordii, de autorități locale sau militare. Niciodată, nici chiar a doua zi după intrarea în Paris, Henric al IV-lea nu a recunoscut actele Ligii și aceasta n-a ridicat niciodată o asemenea pretenție. Ea nu a inițiat nici o lege,

nici un regulament. Parlamentul din Paris s-a împărţit în două partide ; unul era pentru Ligă şi îşi avea sediul la Paris ; celălalt, care era de partea lui Henric al IV-lea, se întrunea la Tours. Dar parlamentele nu au activat, nu au elaborat decît acte juridice. Provinciile şi-au păstrat organizarea, privilegiile lor ; au rămas intacte, guvernate de obiceiurile lor. Am spus că Liga nu proclamase nici un alt stăpîn ; totuşi ea a recunoscut la un moment dat ca rege pe cardinalul de Bourbon, unchiul lui Henric ; dar acest cardinal nu a consimţit în nici un fel să susţină proiectele duşmanilor casei sale. De altfel, Henric pusese mîna pe el ; iar el nu a emis nici măcar un act şi Liga continua să fie condusă de ducele de Mayenne, locotenent general. Deci nu a existat nici un interregn între Henric al III-lea şi Henric al IV-lea. Liga era divizată în mai multe partide : Sorbona hotărîse că drepturile din naştere nu puteau conferi nici un drept de coroană unui prinţ duşman al Bisericii. Roma declarase că Henric al IV-lea, căzînd din nou în erezie, îşi pierduse drepturile pentru totdeauna ; că nu şi le putea recîştiga nici chiar dacă revenea în sînul Bisericii. Henric al IV-lea, rege al Navarrei, era din naştere de religie reformată ; cînd a avut loc masacrul din noaptea Sfîntului Bartolomeu a fost constrîns să o ia de soţie pe Margueritte de Valois şi să abjure Reforma ; dar de îndată ce a putut să se îndepărteze de Curte şi s-a văzut în mijlocul coreligionarilor săi, pe malul stîng al Loirei, a declarat că abjurarea lui fusese forţată şi a revenit în sînul comunităţii protestante. Acest lucru făcea să fie considerat ca un eretic recidivist înrăit ; dar majoritatea celor din Ligă, toţi cei care aveau idei moderate au fost de părere că Henric trebuia somat să revină în sînul Bisericii catolice, apostolice şi

romane şi trebuia să fie recunoscut drept stăpîn de îndată ce ar fi abjurat şi ar fi primit iertarea episcopilor.

Cei din Ligă au convocat la Paris Statele Generale ale regatului ; acolo, solii Spaniei au demascat proiectele stăpînului lor ; au cerut Statelor Generale să înalţe pe tronul Franţei o a patra dinastie ; de vreme ce Henric şi Condé fuseseră declaraţi din nou eretici, pierzîndu-şi astfel toate drepturile la coroană, linia masculină a Capeţienilor era stinsă. Susţineau deci drepturile infantei, fiica sorei lui Henric al II-lea, regele Franţei, şi prima în linie feminină ; şi dacă naţiunea credea că reintrase în drepturile ei prin stingerea liniei masculine şi putea să dispună de tron, insistau ca şi în acest caz să se decidă tot pentru infantă ; nu putea fi găsit cineva dintr-o casă mai mare, şi Franţa trebuia să fie recunoscătoare pentru eforturile făcute de Filip al II-lea în favoarea Ligii. La Paris se găseau trupe spaniole sub ordinele ducelui de Mayenne ; infanta urma să se căsătorească cu un prinţ francez ; l-au şi desemnat chiar pe ducele de Guise, fiul celui care fusese asasinat la Blois. O armată de cincizeci de mii de spanioli urma să fie întreţinută la Paris de Curtea din Madrid, care nu avea să-şi drămuiască averile şi atotputernicia pentru a asigura triumful acestei de a patra dinastii. Cei şaisprezece au sprijinit aceste propuneri sancţionate de Curtea de la Roma şi susţinute din toate puterile de legatul papal. Zadarnic însă, căci sentimentul naţional s-a răzvrătit văzînd cum o naţiune străină dispune de tronul Franţei : partea din parlament care îşi avea sediul la Paris i-a atras atenţia, în prezenţa camerelor reunite, locotenentului general al regatului, ducele de Mayenne, să vegheze la respectarea legilor fundamentale ale monarhiei şi mai ales la respectarea

legii salice [1]. Dacă eforturile facțiunii care era de partea Spaniei ar fi fost încununate de succes, dacă Statele Generale ar fi declarat descendenții lui Hugues Capet ca excluși de la tron și ar fi înălțat o a patra dinastie; dacă această dinastie ar fi alungat pe Henric din regat și ar fi fost acceptată de națiune, sancționată de religie, recunoscută de puterile din Europa, drepturile celei de a treia dinastii s-ar fi stins.

Henric a învins Liga la Arques și pe cîmpiile de la Ivry; a asediat Parisul. Totuși a recunoscut că e imposibil să domnească în Franța fără a trece de partea partidului națiunii. Învinsese prin armata lui formată doar din francezi; avea sub ordine un mic corp de englezi, dar cei din Ligă aveau unul și mai mare de spanioli și italieni; astfel că de ambele părți se luptaseră francezii între ei; străinii erau doar auxiliari; onoarea și independența națională nu ar fi fost compromise, indiferent de partea cui ar fi fost victoria. *Ventre-saint-gris! Parisul merită o liturghie* a fost expresia pe care a folosit-o Henric pentru a sonda opinia hughenoților; și cînd i-a reunit în consiliul de la Beauvais pe principalii săi coreligionari, pentru a discuta ce hotărîre urma să ia, majoritatea și mai ales mințile mai luminate l-au sfătuit pe rege să abjure și să revină în partidul națiunii. Henric a abjurat la Saint-Denis; a primit iertarea de la episcopi; capitala i-a deschis porțile și autoritatea lui a fost recunoscută de tot regatul. Henric s-a alăturat cu bună-credință partidului național; aproape toate funcțiile au fost ocupate de către cei din Ligă. Foștii lui coreligionari, cei care l-au

[1] Legea salică sau legea francilor salieni este prin excelență un cod civil și penal. O dispoziție a acestei legi, potrivit căreia femeile nu aveau drept de succesiune asupra pămîntului, a fost mai tîrziu interpretată în sensul că nu pot urca pe tronul Franței (n. t.).

slujit întotdeauna cu credință și cărora le datora victoriile, s-au plîns adesea de acest lucru ; l-au acuzat de ingratitudine ; totuși, cu toate aceste menajamente, națiunea l-a bănuit multă vreme pe Henric de intenții ascunse. *Lupu-și schimbă părul dar năravul ba,* zicea lumea.

Capitolul II

Republica este consacrată de voința poporului, de religie, de victorie și de toate puterile europene.

Hugues Capet s-a urcat pe tron fiind ales de un parlament compus din seniori și din episcopi, care constituiau atunci națiunea. Monarhia franceză nu a fost niciodată absolută, a fost întotdeauna necesară intervenția Statelor Generale pentru principalele acte legislative și pentru stabilirea unor noi impozite. Mai tîrziu, parlamentele, pretinzînd că sînt Statele Generale la scară redusă, cu ajutorul Curții, au uzurpat drepturile națiunii. În 1788, parlamentele au fost primele care au recunoscut acest lucru ; Ludovic al XVI-lea a convocat Statele Generale în 1789 ; și națiunea și-a recîștigat o parte din suveranitate ; Adunarea Constituantă a dat statului o nouă constituție care a fost sancționată de întreaga Franță ; Ludovic al XIV-lea a acceptat-o și a jurat s-o mențină ; Adunarea Legislativă l-a suspectat pe rege ; Convenția, formată din deputați din toate adunările primare ale regatului și investită cu puteri speciale, a declarat monarhia abolită și a creat republica. Toți cei care erau de partea partidului regalist au părăsit Franța și au cerut ajutorul armatelor străine. Austria și Prusia au semnat tratatul de la Pilnitz. Armate austriece și prusiene, avînd

alături de ele armata nobilimii, au început războiul primei coaliții pentru a supune poporul francez. Întreaga națiune a pus mîna pe arme : Austria și Prusia au fost învinse. După aceea, Austria, Anglia și Rusia au format cea de a doua coaliție : această coaliție a fost distrusă la fel ca prima. Toate puterile au recunoscut Republica :

1. Republica Genovei, printr-o misiune extraordinară, la 15 iunie 1792.
2. Înalta Poartă, prin declarația din 27 martie 1793.
3. Toscana, prin tratatul din 9 februarie 1795.
4. Olanda, prin tratatul din 16 mai 1795.
5. Republica Veneția, printr-o misiune extraordinară, la 30 decembrie 1795.
6. Regele Prusiei, prin tratatul semnat la Bâle, la 5 aprilie 1795.
7. Regele Spaniei, prin tratatul semnat la Bâle, la 22 iulie 1795.
8. Hessa-Cassel, prin tratatul din 28 iulie 1795.
9. Elveția, prin tratatul din 19 august 1795.
10. Danemarca, prin declarația din 18 august 1795.
11. Suedia, prin misiunea din 23 aprilie 1796.
12. Sardinia, prin tratatul de la Paris, la 28 aprilie 1796.
13. America, prin misiunea extraordinară din 30 decembrie 1796.
14. Neapole, prin tratatul din 10 octombrie 1798.
15. Parma, prin tratatul din 5 noiembrie 1796.
16. Würtemberg, prin tratatul din 7 august 1796.
17. Bade, prin tratatul din 22 august 1796.
18. Bavaria, prin tratatul din 24 iulie 1797.
19. Portugalia, prin tratatul din 19 august 1797.
20. Papa, prin tratatul semnat laTolentino, la 19 februarie 1797.

21. Împăratul Germaniei, prin tratatul de la Campo-Formio din 7 octombrie 1797.

22. Împăratul Rusiei, prin tratatul din 8 octombrie 1801.

23. În sfîrşit, regele Angliei, prin tratatul semnat la Amiens în 27 martie 1802.

Guvernul Republicii a trimis şi a primit ambasadori din partea tuturor puterilor ; pavilionul tricolor a fost recunoscut pe toate mările şi în toată lumea. Papa tratase cu Republica la Tolentino în calitate de suveran temporal ; dar ca şef al religiei catolice, apostolice şi romane, a recunoscut-o şi a tratat cu ea prin Concordatul semnat la Paris la 12 aprilie 1802. Majoritatea episcopilor care urmaseră partidul regalist în străinătate s-au supus ; cei care au vrut să rămînă credincioşi acestui partid şi-au pierdut funcţiile. Republica, sancţionată de toţi cetăţenii, victorioasă prin armatele sale, recunoscută de către toţi regii, de către toate puterile din lume, a fost recunoscută şi de toate religiile, şi îndeosebi de religia catolică, apostolică şi romană.

Nu numai că toate puterile din lume au recunoscut Republica după moartea lui Ludovic al XIV-lea dar nici una nu a recunoscut vreodată vreun succesor al acestui domnitor. Procesul celei de a treia dinastii era deci încheiat în 1800, la fel ca cel al primei şi al celei de a doua. Titlurile şi drepturile Merovingienilor au fost abrogate prin titlurile şi drepturile Carolingienilor ; titlurile şi drepturile Carolingienilor au fost abrogate prin titlurile şi drepturile Capeţienilor, la fel cum titlurile şi drepturile Capeţienilor au fost abrogate prin titlurile şi drepturile Republicii. Orice guvern legitim abrogă drepturile şi legitimitatea guvernelor care l-au precedat. Republica a fost

deci un guvern de drept şi de fapt, legitim prin voinţa naţiunii, sancţionat de Biserică şi prin recunoaşterea generală.

Capitolul III

Revoluţia a făcut din francezi o naţiune nouă : i-a eliberat pe gali de sub stăpînirea francilor ; a creat avantaje noi şi o nouă stare de lucruri, conforme cu binele poporului, cu drepturile lui, cu dreptatea, cu ideile secolului

Revoluţia franceză nu s-a născut din luptele dintre două familii care se ceartă pentru tron ; a fost o mişcare generală, a masei naţiunii împotriva privilegiaţilor. Nobilimea franceză, la fel ca şi cea din întreaga Europă, datează de pe vremea năvălirii barbarilor care şi-au împărţit imperiul roman. În Franţa, nobilii îi reprezentau pe franci şi pe burguignoni, restul naţiunii, pe gali. Regimul feudal care a fost instaurat a stabilit ca principiu că orice pămînt îşi avea seniorul său. Toate drepturile politice au fost exercitate de nobili şi preoţi ; ţăranii au fost sclavi, parte dintre ei supuşi dijmelor. Progresele civilizaţiei şi ale gîndirii au eliberat poporul. Această nouă stare de lucruri a făcut să prospere industria şi comerţul ; în secolul al optsprezecelea cea mai mare parte a pămînturilor, a bogăţiilor şi a ideilor erau bunuri ale poporului. Totuşi, nobilii constituiau încă o clasă privilegiată : deţineau puterea judecătorească, supremă şi mijlocie, aveau drepturi feudale sub un mare număr de denumiri şi sub forme diferite, bucurîndu-se de privilegiul de a nu fi supuşi nici uneia dintre sarcinile societăţii ; de a poseda în exclusivitate funcţiile cele mai de seamă. Toate aceste abuzuri stîrneau resentimentele cetă-

ţenilor. Revoluţia a avut ca principal scop abolirea tuturor privilegiilor ; abolirea justiţiei senioriale, justiţia fiind un atribut inalienabil al autorităţii suverane ; suprimarea drepturilor feudale care reprezentau o rămăşiţă a vechii sclavii a poporului ; o contribuţie egală a tuturor cetăţenilor şi a tuturor proprietăţilor, fără nici o deosebire, la nevoile statului. În fine, a proclamat egalitatea în drepturi. Toţi cetăţenii puteau să ajungă în orice funcţie, după talentul şi norocul fiecăruia. Regatul era compus din provincii care mai demult sau mai recent fuseseră alipite coroanei ; nu exista între ele nici o limită naturală, fiecare era într-alt fel împărţită, erau inegale ca întindere şi ca populaţie : aveau un mare număr de obiceiuri şi legi proprii, atît pentru dreptul civil cît şi pentru cel penal, erau mai mult sau mai puţin privilegiate, foarte inegal impuse, fie prin cota parte, fie prin natura impozitelor, ceea ce ducea la despărţirea lor prin bariere vamale. Franţa nu era un stat ; era o sumă de state aşezate unul lîngă altul, dar care rămîneau separate. Această alcătuire fusese determinată de evenimente ce s-au petrecut, de-a lungul secolelor trecute, de întîmplare. Revoluţia, călăuzită de principiul egalităţii, fie între cetăţeni, fie între diferitele părţi ale teritoriului, a distrus toate aceste mici naţiuni şi a format o naţiune nouă : nu mai exista Bretagne, Normandie, Bourgogne, Champagne, Provence, Lorraine etc., ci o singură Franţă. O împărţire omogenă a teritoriului, determinată de împrejurările locale, a şters limitele tuturor provinciilor : aceeaşi organizare juridică, aceeaşi organizare administrativă, aceleaşi legi civile, aceleaşi legi penale, acelaşi sistem de impozite : visul oamenilor înţelepţi din toate secolele se împlinea. Opoziţia Curţii, clerului, nobilimii faţă de Revoluţie şi războiul cu puterile străine au dus la legea emigraţiei, la sechestrarea bunurilor celor emigraţi, care mai tîrziu

au fost vîndute pentru a se putea face față nevoilor războiului. O mare parte din nobilimea franceză s-a înrolat sub drapelul prinților din casa de Bourbon și a format o armată care a mers alături de armatele austriece, prusiene și engleze ; gentilomi, crescuți în bunăstare, au servit ca simpli soldați ; oboseala și gloanțele i-au răpus pe mulți dintre ei ; mulți au pierit din cauza mizeriei, în străinătate ; războiul din Vendée, cel împotriva șuanilor, tribunalele revoluționare i-au secerat cu miile. Astfel au fost nimicite trei pătrimi din nobilimea franceză ; toate funcțiile civile, juridice sau militare au fost ocupate de cetățeni ieșiți din sînul poporului. Schimbările pe care Revoluția le-a produs în rîndul oamenilor și în domeniul proprietăților au fost tot atît de profunde ca cele provocate de însăși principiile acestei Revoluții : a apărut o nouă biserică ; diocezele din Vienne, Narbonne, Fréjus, Sisteron, Remis au fost înlocuite prin șaizeci de dioceze noi, ale căror teritorii au fost delimitate în noul Concordat, prin noi bule, conforme cu situația actuală a teritoriului. Desființarea ordinelor religioase, vînzarea mînăstirilor și a tuturor proprietăților clerului au fost sancționate ; clerul a primit pensii de la stat. Întreaga orînduire, care era rezultatul evenimentelor ce s-au petrecut de la Clovis încoace, a încetat să mai existe. Toate schimbările erau atît de avantajoase pentru popor, încît au fost înfăptuite cu cea mai mare ușurință, și în 1800 nu mai rămînea nici o urmă a vechilor privilegii, a provinciilor, nici a foștilor lor suverani, nici a fostelor parlamente și tribunale, nici a fostelor dioceze ; și pentru a ajunge la originea întregii stări de lucruri existente era de-ajuns să cercetezi noua lege care i-a pus temeliile. Jumătate din teritoriu își schimbase proprietarii ; țăranii și mica burghezie se îmbogățiseră în acest fel. Progresele agriculturii, ale manu-

facturilor și industriei au întrecut toate speranțele noastre. Franța avea acum peste treizeci de milioane de locuitori, cuprinși în cadrul unor limite naturale, formînd o singură clasă de cetățeni, guvernați de o singură lege, de un singur regulament, de o singură orînduire. Toate aceste schimbări corespundeau intereselor națiunii, drepturilor sale, dreptății și ideilor secolului.

Capitolul IV

Poporul francez înalță tronul imperial pentru a-și consolida noile avantaje. Cea de a patra dinastie nu urmează imediat după a treia, ci după Republică. Napoleon a fost uns de către papă, recunoscut de puterile din Europa. A făcut regi. A avut sub ordinele sale armatele tuturor popoarelor de pe Continent

Cei cinci membri ai Directoratului erau dezbinați; dușmanii Republicii se strecurau în consilii și făceau să ajungă în guvern oameni care erau dușmani ai drepturilor poporului. Această formă de guvernare menținea statul în fierbere și marile drepturi pe care francezii le cuceriseră în timpul Revoluției erau sistematic compromise. Într-un singur glas, satele, orașele, armata cereau ca, păstrîndu-se toate principiile Republicii, să fie stabilit un sistem ereditar de guvernămînt, care să pună principiile și interesele Republicii la adăpost de pericolul dezbinării și de influențele străinătății. Primul consul al Republicii, potrivit constituției anului VIII deținea această funcție pentru o perioadă de zece ani; națiunea i-a prelungit magistratura pe viață; națiunea l-a înălțat pe tron, pe care l-a făcut ereditar pentru familia sa. Principiile suveranității poporului, ale libertății, egalității, distrugerii regimului feudal, irevocabilității vînzării

domeniilor naţionale, independenţa cultelor, erau consolidate. Guvernul Franţei, sub această a patra dinastie, era bazat pe aceleaşi principii ca Republica : a fost o monarhie constituţională şi moderată. Era tot atîta deosebire între guvernul Franţei sub această a patra dinastie şi cea de a treia ca între aceasta din urmă şi Republică. A patra dinastie a urmat după Republică sau mai degrabă a fost doar o modificare a acesteia.

Nici un domnitor nu s-a urcat pe tron cu drepturi mai legitime decît Napoleon. Tronul i-a fost dat lui Hugues Capet de către cîţiva episcopi şi cîţiva nobili ; tronul imperial i-a fost dat lui Napoleon prin voinţa tuturor cetăţenilor, consemnată de trei ori în mod solemn. Papa Pius al VII-lea, şeful religiei catolice, apostolice şi romane, religie a majorităţii francezilor, a trecut Alpii pentru a-l unge pe Împărat cu propriile-i mîini, şi înconjurat de toţi episcopii Franţei, de toţi cardinalii bisericii romane şi de deputaţii tuturor cantoanelor Imperiului. Regii s-au grăbit să-l recunoască : toţi priveau cu bucurie această modificare a Republicii, care punea Franţa în armonie cu restul Europei, consolida fericirea şi situaţia acestei mari naţiuni. Ambasadorii împăraţilor Austriei şi Rusiei, cei ai Prusiei, Spaniei şi Portugaliei, ai Turciei şi Americii, în fine, ai tuturor puterilor au venit să-l felicite pe Împărat. Singură Anglia nu a trimis pe nimeni, deoarece violase tratatul de la Amiens şi era din nou în război cu Franţa ; dar chiar şi ea a acceptat aceste schimbări. În cursul negocierilor secrete care au avut loc prin intermediul contelui Malouet, şi care au precedat ruperea păcii de la Amiens, lordul Withworth a propus, din partea guvernului său, să-l recunoască pe Napoleon ca rege al Franţei, dacă acesta ar fi fost de acord să concesioneze Malta. Primul consul a răspuns

că dacă vreodată binele Franței va cere ca el să fie rege, se va urca pe tron numai prin libera și exclusiva voință a poporului francez. Cînd, mai tîrziu, lordul Lauderdale a venit la Paris, în 1806, pentru a negocia pacea între regele Angliei și Împărat, și-a prezentat scrisorile de acreditare, cum o dovedește protocolul negocierilor, și a negociat cu plenipotențiarul Împăratului. Moartea lui Fox a făcut să eșueze negocierile lordului Lauderdale. A stat în puterea guvernului englez să împiedice campania din Prusia și să prevină bătălia de la Iena [1]. Cînd, mai pe urmă, aliații au prezentat la Chaumont, în 1814, un *ultimatum,* lordul Castlereagh, semnînd acest *ultimatum,* a recunoscut din nou existența imperiului în persoana și în familia lui Napoleon ; și dacă acesta nu a acceptat propunerile congresului de la Châtillon, este pentru că a considerat că nu stă în puterea lui să cedeze

[1] În timp ce lordul Lauderdale era la Paris și negocia cu plenipotențiarii Împăratului, Prusia s-a pronunțat pentru război și a adoptat o atitudine ostilă. Lordul Lauderdale părea să nu aprobe această conduită și să considere că lupta e foarte inegală. Informat că Împăratul se pregătește să pornească în fruntea armatei sale, a întrebat dacă Împăratul nu ar consimți să-și amîne plecarea și să ajungă la o înțelegere cu Prusia, în cazul în care Anglia ar accepta baza negocierilor, adică un *uti possidetis* de o parte și de alta, incluzînd în această clauză Hanovra. Discuțiile se purtau în legătură cu Hanovra, pe care Anglia voia s-o redobîndească, făcînd abstracție de această bază. Lordul Lauderdale a fost rechemat prin însăși răspunsul cabinetului din Saint-James : Napoleon a plecat și s-a dat bătălia de la Iena ; în timpul acela a murit Fox.

Pot să spun, ca martor ocular, că monarhul francez privea războiul cu Prusia cu regret și aversiune ; era dispus să lase Hanovra acestei puteri și să recunoască o confederație a nordului Germaniei. Își dădea seama că Prusia, care n-a fost niciodată învinsă, nici umilită de către Franța, și fiind reîntregită, nu ar mai fi avut nici un interes contrar Franței ; dar că odată învinsă, ea va trebui distrusă (n. a.)

o parte din imperiu, a cărui integritate jurase, la încoronare, să o mențină.

Electorii de Bavaria, de Würtemberg, de Saxonia au fost făcuți regi de către Împărat.

Armatele din Saxonia, Bavaria, Würtemberg, Bade, Hessa au luptat alături de armatele franceze. Armatele ruse și franceze au luptat împreună, în 1809, împotriva Austriei. Mai tîrziu, împăratul Austriei a încheiat la Paris, în 1812, o alianță cu Napoleon, și prințul de Schwartzenberg a comandat sub ordinele sale contingentul austriac în campania din Rusia, unde și-a cîștigat gradul de feldmareșal, la cererea Franței. Un tratat de alianță asemănător a fost încheiat la Berlin și armata prusiană a făcut aceeași campanie din Rusia alături de armata franceză.

Împăratul a cicatrizat rănile făcute de Revoluție : toți emigranții s-au reîntors și lista de proscriși a fost distrusă. Acest domnitor a avut gloria cea mai plăcută, aceea de a rechema în patria lor și de a reface în acest fel peste douăzeci de mii de familii : bunurile care nu fuseseră vîndute le-au fost redate ; și ștergînd cu buretele tot trecutul, oamenii din toate clasele, indiferent de felul cum se purtaseră înainte, au fost admiși în mod egal în orice funcție. Familiile care își datorau renumele serviciilor pe care le făcuseră Bourbonilor, care le fuseseră cele mai devotate, au ocupat posturi la Curte, în administrație și în armată. Toate etichetările fuseseră uitate ; nu mai existau aristocrați, iacobini, și instituirea Legiunii de onoare, care răsplătea serviciile militare, civile și juridice, i-a pus unul lîngă altul pe soldați, savanți, artiști, prelați și magistrați ; era ca un semn al împăcării tuturor păturilor sociale, a tuturor partidelor.

Capitolul V

Sîngele dinastiei imperiale este amestecat cu cel al tuturor caselor suverane din Europa, cele ale Rusiei, Prusiei, Angliei, Austriei

Casa imperială a Franței a contractat alianțe cu toate familiile suverane din Europa. Prințul Eugen Napoleon, fiul adoptiv al Împăratului, s-a căsătorit cu fiica mai mare a regelui Bavariei, una dintre prințesele cele mai distinse din vremea aceea prin frumusețea și calitățile ei morale. Această căsătorie, oficiată la München la 14 ianuarie 1806, a umplut de bucurie națiunea bavareză. Prințul moștenitor de Bade, cumnatul împăratului Rusiei, a cerut-o în căsătorie pe prințesa Stéphanie, fiica adoptivă a împăratului Napoleon : această căsătorie a fost celebrată la Paris la 7 aprilie 1806. Prințul Jerôme Napoleon a luat în căsătorie la 22 august 1807 pe fiica cea mare a regelui Würtembergului, vară primară cu împăratul Rusiei, cu regele Angliei și cu regele Prusiei. Alte alianțe de acest fel au fost contractate și cu prinții domnitori ai Germaniei, din casa de Hohenzollern. Aceste căsătorii sînt binecuvîntate : din toate s-au născut prinți și prințese ce vor transmite amintirea lor generațiilor viitoare.

Cînd interesele Franței și ale Imperiului i-au făcut pe Împărat și pe împărăteasa Josephine să rupă legăturile care le erau la fel de dragi, cei mai mari suverani din Europa au candidat pentru alianța cu Napoleon : fără dificultățile de ordin religios și întîrzierile determinate de distanță, e probabil că o prințesă a Rusiei ar fi ocupat tronul Franței. Arhiducesa Marie-Louise, căsătorită cu împăratul Napoleon, prin procură dată prințului Carol, la Viena, la 11 martie 1810, și la Paris, la 2 aprilie următor, a urcat pe tronul Franței. Această căsătorie a umplut

de fericire popoarele Franței și Austriei. De îndată ce împăratul Austriei a aflat, la Viena, că se punea chestiunea căsătoriei împăratului Napoleon, s-a arătat surprins că încă nu s-a gîndit la casa lui. Nu se pusese chestiunea decît în legătură cu o prințesă din Rusia sau din Saxonia. Împăratul Francisc a discutat în acest sens cu contele de Narbonne, guvernatorul Triestului, care în acel moment era la Viena. Instrucțiuni privind acest subiect au fost trimise la cabinetul din Viena prințului Schwartzenberg, ambasadorul Austriei la Paris. Un Consiliu privat a fost convocat la Tuileries, în februarie 1810 ; cu acest prilej ministrul relațiilor externe [1] a adus la cunoștință depeșele ducelui de Vicence, ambasador în Rusia : din ele reieșea că împăratul Alexandru era foarte dispus să o dea pe sora lui, marea ducesă Anna ; dar părea să considere că este foarte important să i se acorde dreptul de a practica în mod public cultul ei și de a avea o capelă de rit ortodox. Depeșele din Viena făceau cunoscute aluziile și dorințele acestei Curți. Părerile erau împărțite : rînd pe rînd, au fost sprijinite alianța cu Rusia, cea cu Saxonia, cea cu Austria. Votul majorității consiliului a fost pentru alegerea unei arhiducese de Austria. Cum prințul Eugen fusese primul care susținuse această părere, Împăratul, ridicînd ședința la ora două noaptea, l-a autorizat să înceapă convorbirile cu prințul de Schwartzenberg : l-a autorizat în același timp pe ministrul afacerilor externe să semneze, în cursul zilei, împreună cu ambasadorul Austriei, convențiile în legătură cu această căsătorie ; și, pentru a înlătura orice dificultăți de amănunt, l-a autorizat să

[1] Champagny, consilier de stat în 1800, ambasador la Viena, apoi ministru de interne și al afacerilor externe ; a încheiat la Viena Tratatul din 1809 ; în 1814 a devenit susținător al Bourbonilor (n. t.).

semneze, transcris cuvînt cu cuvînt, același contract care a fost încheiat între Ludovic al XVI-lea și arhiducesa Marie-Antoinette. Prințul Eugen l-a văzut pe prințul de Schwartzenberg încă în cursul dimineții ; contractul a fost semnat în cursul zilei ; împăratul Austriei a fost surprins în mod plăcut de această veste. Împrejurările deosebite în care a fost semnat contractul de căsătorie l-au făcut pe împăratul Alexandru să creadă că fusese păcălit de Curtea de la Tuileries ; că în același timp în mod direct s-au purtat două negocieri. Se înșela : negocierea cu Viena a început și s-a sfîrșit în aceeași zi. Niciodată nașterea unui prinț nu a produs mai multă euforie în sînul unei națiuni și un răsunet mai mare în Europa decît nașterea regelui Romei : la prima lovitură de tun care anunța că Împărăteasa născuse, tot Parisul a rămas în așteptare, pe promenade, pe străzi, în case, în adunările publice. Toată lumea număra loviturile de tun ; a douăzeci și doua a provocat euforia generală : obiceiul era să se tragă douăzeci și una de lovituri de tun pentru nașterea unei prințese și o sută una pentru nașterea unui prinț. Toate puterile Europei s-au grăbit să-i trimită pe cei mai mari seniori de la Curțile lor pentru a-l felicita pe Împărat. Împăratul Rusiei l-a trimis pe ministrul afacerilor interne ; împăratul Austriei, pe contele de Clary, unul dintre marii ofițeri ai coroanei, care i-a adus tînărului rege colierul de diamante al tuturor ordinelor monarhiei austriece. Botezul regelui Romei a fost celebrat în prezența tuturor episcopilor și a deputaților tuturor ținuturilor imperiului și cu tot fastul regal. Împăratul Austriei, nașul tînărului rege, a fost reprezentant de arhiducele Ferdinand, fratele său, mare duce de Würtzburg, astăzi mare duce de Toscana.

Capitolul VI

Care, prezentînd pe scurt campania din Saxonia [1], demonstrează că obiectivul ligii din 1813 nu era restaurarea

Victoriile de la Lützen şi Wurchen, din 2 şi 22 mai 1813 au restabilit reputaţia armatei franceze ; regele Saxoniei fusese readus în triumf în capitala sa ; inamicul fusese alungat din Hamburg ; unul din corpurile marii armate se afla la porţile Berlinului şi tabăra imperială era la Breslau. Armatelor ruse şi prusiene, care erau demoralizate, nu le mai rămînea decît să treacă înapoi peste Vistula, cînd Austria a intervenit sfătuind Franţa să semneze un armistiţiu. În aceste împrejurări Împăratul se reîntoarce la Dresda, cel al Austriei părăseşte Viena plecînd în Boemia, cel al Rusiei şi regele Prusiei se stabilesc la Schweidnitz. Încep tratativele ; contele Metternich propune un congres la Praga ; propunerea e acceptată ; dar nu era vorba decît de un simulacru. Curtea de la Viena ajunsese la o înţelegere cu Rusia şi Prusia : avea să se dea în vileag în mai, cînd succesele neaşteptate ale armatei franceze au obligat-o să acţioneze cu mai multă prudenţă. Orice eforturi ar fi făcut, armata ei era încă prea puţin numeroasă, era prost organizată şi nepregătită pentru o campanie. Contele de Metternich a cerut provinciile Ilirice, jumătate din regatul Italiei, adică Veneţia, pînă la Mincio, Polonia şi, de asemenea, ca Împăratul să renunţe la protectoratul său asupra Ger-

[1] N-am vrut să suprim acest rezumat al campaniei din Saxonia, cu toate că acelaşi subiect e tratat şi mai sus. Dacă cineva îl va considera o repetare, un altul îl va privi ca o posibilitate de comparaţie, de verificare ; căci prima relatare este extrasă din documentele publicate în Europa ; în timp ce a doua este dictată în Sfînta-Elena chiar de Napoleon (n. a.).

maniei şi la departamentele celei de a treizeci şi doua divizii militare. Aceste condiţii excesive au fost prezentate anume ca să fie respinse. La congresul de la Praga a fost trimis ducele de Vicence. Alegerea plenipotenţiarului rus, baronul de Anstetten, lăsa să se întrevadă că Rusia nu vrea deloc pace, ci doar să cîştige timp pentru ca Austria să-şi poată termina pregătirile militare. Într-adevăr, semnele de rău augur ce puteau fi deslușite în alegerea negociatorului au fost confirmate ; el nu voia să participe la nici o conferinţă ; în momentul în care şi-a terminat pregătirile militare, Austria, care pretinsese că este mediatoare, a declarat că aderă la coaliţie, fără să fi cerut să se ţină măcar o singură şedinţă sau să se redacteze un protocol. Acest sistem, din care făceau parte reaua-credinţă şi contradicţia dintre fapte, vorbele şi declaraţiile publice, a fost practicat în mod constant de către Curtea de la Viena. Războiul a reînceput. Victoria strălucită repurtată de Împărat la Dresda, la 27 august 1813, asupra armatelor comandate de cei trei împăraţi, a fost imediat urmată de dezastrele din Silezia, datorate manevrelor lui Macdonald şi de pierderile pe care le-a suferit Vandamme în Boemia. Totuşi, superioritatea o deţinea încă armata franceză care se sprijinea pe fortificaţiile de la Torgau, Wittemberg, Magdeburg. Danemarca încheiase un tratat de alianţă ofensivă şi defensivă şi contingentul ei îngroşa armata din Hamburg. În octombrie, Împăratul a părăsit Dresda plecînd la Magdeburg, pe malul stîng al Elbei, pentru a induce în eroare inamicul. Planul lui era să treacă din nou Elba, la Wittemberg, şi să înainteze spre Berlin. Mai multe corpuri de armată sosiseră la Wittemberg, iar la Dessau podurile inamicului fuseseră distruse cînd o scrisoare trimisă de regele Wittembergului aduse vestea că regele Bavariei şi-a schimbat subit poziţia şi, fără declaraţie de război

şi fără nici un avertisment prealabil, cele două armate, austriacă şi bavareză, cantonate pe malul Innului, s-au reunit într-un corp comun, că aceşti optzeci de mii de oameni, sub ordinele generalului Wrede, înaintau spre Rin ; că el, constrîns de forţa acestor armate, era obligat să li se alăture cu contingentul lui, că se aştepta ca în curînd o sută de mii de oameni să atace oraşul Meinz, că bavarezii au făcut cauză comună cu Austria. La această veste neaşteptată, Împăratul s-a văzut obligat să schimbe planul de campanie, pe care îl gîndise timp de două luni, în vederea căruia a construit fortificaţii şi depozite şi care urmărea să-i împingă pe aliaţi între Elba şi Saale şi, sub protecţia fortificaţiilor şi rezervelor din Torgau, Wittemberg, Magdeburg şi Hamburg, să localizeze războiul între Elba şi Oder (armata franceză avea pe acest rîu fortificaţiile de la Golgau, Custrin şi Stettin) şi, în funcţie de împrejurări, să deblocheze fortificaţiile de pe Vistula, de la Dantzig, Torn şi Modlin. Era de nădăjduit ca acest vast plan să aibă un asemenea succes încît coaliţia să fie complet dezorganizată şi toţi principii din Germania să-şi reconfirme alianţa şi fidelitatea lor faţă de Franţa. Se nădăjduia că Bavaria va mai aştepta cincisprezece zile pînă cînd să treacă de partea cealaltă şi atunci era ca sigur că n-ar mai fi făcut un asemenea pas. Armatele s-au întîlnit pe cîmpul de luptă de la Leipzig, la 16 octombrie ; armata franceză a ieşit victorioasă, armata austriacă bătută şi alungată de pe toate poziţiile ; unul dintre generalii care comanda un corp, contele de Meerfeld, a fost făcut prizonier. În 18, cu tot eşecul ducelui de Ragusa, din 16, victoria era tot de partea francezilor cînd iată că întreaga armată saxonă, cu o baterie de şaizeci de guri de foc, trecu la inamic, şi întoarse tunurile împotriva liniilor franceze. O atît de nemaipomenită trădare urma să antreneze nimicirea armatei şi să le îngăduie Aliaţilor să

culeagă toate onorurile victoriei din ziua aceea. Împăratul a alergat în mare grabă cu jumătate din garda sa, i-a respins, i-a alungat de pe poziţiile lor pe saxoni şi pe suedezi. Ziua de 18 se sfîrşi ; inamicul se retrăsese pe toată linia şi îşi instală bivuacurile în spatele cîmpului de luptă, care rămăsese în mîinile francezilor.

În cursul nopţii, armata franceză se puse în mişcare pentru a ajunge în spatele Elsterului şi pentru a intra în legătură directă cu Erfurtul, de unde aştepta convoaie de muniţii de care avea mare nevoie. În zilele de 16 şi 18 trăsese mai bine de o sută cincizeci de mii de lovituri de tun. Datorită trădării cîtorva corpuri germane din confederaţie, care s-au lăsat antrenate de exemplul dat în ajun de saxoni, şi datorită accidentului de la Leipzig unde podul a sărit în aer într-un moment nepotrivit, armata, deşi victorioasă, a înregistrat pierderi ce în mod obişnuit se produc numai în zilele cele mai dezastruoase. Ea a trecut din nou peste Saale, pe podul de la Weissenfeld : trebuia să se regrupeze, să aştepte acolo şi să primească muniţiile de la Erfurt, unde se aflau din belşug, cînd s-au primit veşti despre acţiunile armatei austro-bavareze. Această armată a făcut marşuri forţate şi a ajuns pe Mein : trebuia deci pornit în întîmpinarea ei. La 30 octombrie armata franceză o întîlni înainte de Hanau, desfăşurată în linie de bătaie şi controlînd şoseaua dinspre Frankfurt. Deşi puternică, deşi ocupa poziţii foarte bune, această armată a fost dată peste cap, adusă într-o stare de totală derută, alungată din Hanau, care a fost ocupat de contele Bertrand. Generalul Wrede fusese rănit. Armata franceză îşi continua manevra de retragere dincolo de Rin şi trecu fluviul la 2 noiembrie. Avuseseră loc tratative : baronul de Saint-Aignan fusese la Frankfurt ; conferise cu conţii de Metternich şi de Nesselrode şi cu lordul Aberdeen şi sosi la Paris cu propuneri de pace

bazate pe următoarele prevederi : — Împăratul va renunța la protectoratul asupra Confederației Rinului, la Polonia și la departamentele de pe Elba ; dar Franța va rămîne întreagă în limitele sale dinspre Alpi și dinspre Rin, inclusiv Olanda ; se va discuta o frontieră cu Italia care ar urma să separe Franța de statele casei de Austria. Împăratul acceptă aceste baze ; dar congresul de la Frankfurt era o șiretenie ticluită, ca și congresul de la Praga, cu speranța că Franța va refuza. Voiau să aibă un nou document cu care să creeze diversiune, fiindcă în momentul în care erau făcute aceste propuneri, armata aliată viola neutralitatea cantoanelor și intra în Elveția. În sfîrșit, aliații și-au făcut cunoscute adevăratele lor intenții ; au desemnat Châtillon-sur-Seine, în Bourgogne, ca loc al congresului. Bateriile de la Champaubert, Montmirail și Montereau nimiciseră armatele lui Blücher și Witgenstein ; la Châtillon nu s-a negociat ; puterile coalizate au prezentat aici un ultimatum ale cărui condiții erau : 1 — abandonarea întregii Italii, a Belgiei, Olandei și departamentelor de pe Rin ; 2 — obligația Franței de a reintra în limitele pe care le avusese înainte de 1792. Împăratul respinse acest ultimatum : era de acord ca în aceste împrejurări să sacrifice Olanda și Italia, dar refuza să renunțe la limitele stabilite pe Alpi și pe Rin, la Belgia și în special la Anvers. În ciuda victoriilor de la Arcis și Saint-Dizier, trădarea făcu să triumfe puterile coalizate. Pînă atunci ele nu au manifestat nici o pretenție de imixtiune în treburile interne ale Franței ; ceea ce se constată și în ultimatumul de la Châtillon, semnat de Anglia, Austria, Rusia și Prusia, cînd o seamă de emigranți reîntorși în țară au început să se agite la vederea armatelor austriece, ruse și prusiene în rîndul cărora fuseseră încorporați o bună bucată de vreme : credeau că a sosit

timpul să-şi realizeze visurile : unii au arborat cocarda albă, alţii crucea Sfîntului Ludovic. Cu toţii au fost dezaprobaţi de suveranii aliaţi : chiar şi Wellington i-a dezavuat, la Bordeaux, deşi îi favoriza în secret, pe cei care voiau să readucă însemnele casei de Bourbon. În toate tranzacţiile care au detaşat Prusia de alianţa ei cu Franţa şi au legat-o de Rusia, în tratatul de la Kalich ; în cel care a mijlocit aderarea Austriei la această coaliţie ; în toate actele diplomatice, publice sau secrete, care s-au succedat pînă la tratatul de la Châtillon ; şi chiar în acest tratat, făcut în Franţa, în februarie 1814, aliaţii nu s-au gîndit niciodată la Bourboni.

Capitolele VII, VIII şi IX spun şi demonstrează că la reîntoarcerea lor, Bourbonii ar fi trebuit să înceapă o a cincea dinastie şi nu să o continue pe a treia. Primul sistem ar fi uşurat întreaga situaţie ; al doilea a complicat-o.

În sfîrşit, capitolul X încheie printr-un tablou schiţat în cîteva rînduri uluitoarea reîntoarcere de la 20 martie. Aceste ultime capitole sînt cele mai pline de vigoare, cele mai riguroase : dar concluziile practice sînt prea directe şi adesea chiar subiective. De aceea le-am suprimat ; n-am vrut să fiu pe bună dreptate acuzat că reproduc o pledoarie ostilă. Timpul, care le domoleşte pe toate, va face ca ele să nu mai fie decît un document istoric, şi acesta e singurul punct de vedere din care le-am considerat aici, la fel ca, ţin să repet, toate subiectele de aceeaşi natură ce pot fi întîlnite în culegerea mea. Am scris pînă acum în circumstanţe foarte diferite, sub diverse guverne, în diverse ţări, şi totdeauna pentru mine libertatea presei a fost o realitate. Sper că va fi chiar şi în această ultimă împrejurare, deşi subiectul meu este dintre cele mai deli-

cate. Întrevăd de pe acum capătul călătoriei mele ; zăresc portul și sper să ajung în el fără dificultăți, în ciuda stîncilor printre care trebuie să mă strecor.

Miercuri 11

Împăratul continuă să fie bolnav. L-am găsit foarte abătut ; ceruse să se schimbe locul în care i se așezase patul, un pat care, fiind de multă vreme tovarășul lui credincios în toate victoriile, ajunsese astăzi un biet pat de suferință. Împăratul, bolnav acum, se plîngea că era prea strîmt. Abia se putea mișca în el ; dar în mica lui cameră nu încăpea unul mai mare. A pus deci să fie adus în cabinet, alături de un divan sau o canapea, în așa fel încît, așezate unul lîngă altul, să formeze un pat mai mare. Iată, totuși, în ce situație ajunsese ! ! !... Împăratul, așezîndu-se din nou pe canapea, a început să vorbească și conversația l-a mai înviorat. Vorbind de ascensiunea lui în consulat și de dezordinea îngrozitoare pe care o găsise în toate sectoarele administrației de stat, spunea că fusese obligat să facă imediat epurări care provocaseră multe proteste, dar contribuiseră, totuși, în mare măsură la coeziunea societății. Această epurare se extinsese și în armată, afectînd ofițeri, ba chiar mai mulți generali care ajunseseră la acest grad, Dumnezeu știe prin cine, spunea el, și Dumnezeu știe în ce fel. În această ordine de idei mi-am permis să citez o anecdotă din acea vreme, care-i amuzase foarte mult pe cei din cercul meu. Unul dintre noi, răuvoitor, așa cum eram și eu pe atunci, nimerindu-se într-una din micile trăsuri care circulau la Versailles cu un soldat din gardă îl atîtase în mod răutăcios la vorbă. Soldatul era nemulțumit și spunea că toate merg de-a-ndoaselea, că acuma se cerea să știi să scrii și să citești ca să poți avansa. *„Și iată că ticul a și revenit"*,

spunea : el numea asta un *tic*. Cuvîntul ne-a plăcut şi îl foloseam curent în cercul nostru. „Ei bine ! replică Împăratul, ce ar fi avut de spus soldatul vostru cînd am creat gărzile vulturului imperial ? Aceste gărzi m-ar fi reabilitat desigur în ochii lui. Hotărîsem, adăugă el, ca în regimente, doi subofiţeri să facă o gardă specială pe lîngă vulturul imperial, stînd, unul în dreapta şi celălalt în stînga drapelului ; şi pentru ca în focul luptei să nu fie distraşi de la unica lor grijă, le era interzis să poarte sabie şi spadă ; aveau ca arme doar cîteva perechi de pistoale şi unica lor misiune era de a veghea cu sînge rece şi de a împuşca pe oricine ar fi încercat să pună mîna pe vulturul imperial. Or, pentru a obţine acest post, candidaţii erau obligaţi să facă dovada că nu ştiu nici citi şi nici scrie, bănuiţi de ce ?“ — „Nu, sire.“ — „Nătîngule ! Orice soldat care ştia citi şi scrie şi ştia carte, avansa întotdeauna ; dar cel care nu avea asemenea avantaje nu avansa, desigur, decît prin acte de curaj şi în împrejurări extraordinare etc.“ [1]

[1] Tocmai cînd mă pregăteam să trimit manuscrisul la tipografie, am vorbit, din întîmplare despre acest lucru cu doi sau trei militari care mi-au spus că nu aveau cunoştinţă despre această instituţie, fără să-mi garanteze însă că ea nu ar fi existat. Să o fi ignorat ei sau să mă fi înşelat eu luînd drept fapt împlinit ceea ce, în spusele Împăratului, nu era decît o intenţie ? O asemenea eroare nu ar fi la urma urmelor decît foarte posibilă, şi nici nu mi-aş îngădui să afirm că n-am mai comis de mai multe ori greşeli asemănătoare sau de alt fel. Am avut totdeauna grijă să arăt natura materialelor mele, modul în care ele au fost culese, anume pentru ca cei ce mă vor citi să poată ei înşişi corecta aceste greşeli, şi acelaşi motiv m-a făcut să revin adesea asupra acestei probleme.

N.B. Considerasem că e de datoria mea să menţionez aici neîncrederea pe care în această împrejurare o aveam faţă de mine însumi, şi scrupulele mele şi-au primit fără întîrziere recompensa ; căci tocmai ele mi-au procurat certitudinea care îmi lipsea. Abia a apărut *Memorialul* şi iată că, simultan, deşi din locuri foarte

Cum tocmai povesteam, i-am citat, în legătură cu acest subiect, o altă anecdotă care distrase şi ea lumea din saloanele noastre. Se spunea că, nu mai ştiu în ce împrejurare, un regiment îşi pierduse vulturul imperial, şi el, Napoleon, îl mustra foarte indignat pentru că şi-a pierdut onoarea, lăsînd să-i fie luat drapelul de către duşman, cînd un soldat gascon exclamă : „Dar s-au păcălit, nu au luat decît prăjina, pentru că iată *cucul*, l-am băgat în buzunar", arătînd într-adevăr drapelul. Împăratul nu s-a putut împiedica să rîdă şi a spus : „Mă rog, nu aş garanta că într-adevăr nu s-a întîmplat aşa ceva sau ceva asemănător. Soldaţii mei erau foarte în largul lor, foarte liberi cu mine. Adesea mă tutuiau." Povesteam că ni se spusese cum, la Iena cred, sau altundeva, în ajunul unei bătălii, inspectînd anumite posturi, cu puţini oameni după el, un soldat i-a interzis să

îndepărtate unul de celălalt, mi-a fost transmisă asigurarea pozitivă că nu m-am înşelat deloc şi că eram dator să acord deplină încredere exactităţii relatării mele ; şi fiecare din aceşti binevoitori informatori a avut grijă să adauge mărturiei lor amănunte autentice pe care le retranscriu aici :

„Instituţia pe care o menţionaţi, îmi făcea cunoscut primul, ofiţer în regimentul 9 de linie, exista într-adevăr ; acei subofiţeri erau aleşi şi echipaţi aşa cum spuneţi dumneavoastră etc. ; i-am văzut mereu în regimentul din care am făcut parte pînă în 1814 etc."

Al doilea, fost subinspector al efectivelor armatei, mergea şi mai departe ; el mi-a comunicat chiar textul decretelor referitoare la această instituţie :

Primul decret, din 18 februarie 1808

„Doi viteji din rîndul vechilor soldaţi analfabeţi, care din acest motiv nu ar putea avansa, vor sta în permanenţă lîngă vulturul imperial ; ei sînt numiţi de noi şi nu pot fi destituiţi decît de noi." (Berriat, *Législation militaire*, vol. II, p. 17)

Al doilea decret, din 25 decembrie 1811

„Al doilea şi al treilea purtător al vulturului imperial vor avea căşti şi epoleţi *defensivi ;* ei vor fi înarmaţi cu o faclă sau

treacă şi, supărat văzînd că insistă, a jurat că dacă ar fi chiar micul caporal în persoană, nu l-ar lăsa să treacă. Şi cînd a văzut că într-adevăr era micul caporal, nu s-a zăpăcit deloc. „Da, pentru că avea convingerea că şi-a făcut datoria, spuse Împăratul, şi apoi adevărul este că treceam drept un om înspăimîntător numai în saloanele voastre, printre ofiţeri, şi poate chiar printre generali, dar nu printre soldaţi ; aceştia aveau instinctul adevărului şi al simpatiei : ştiau că eram protectorul şi, la nevoie, răzbunătorul lor etc."...

Sîmbătă 14

Vremea continuă să fie detestabilă şi să ne ţină închişi în colibele noastre nenorocite ; sîntem cu toţii bolnavi.

Împăratul a dictat o parte din zi, se simţea mult mai bine.

La cină, literalmente abia am avut ce mînca. Guvernatorul făcea succesiv reduceri. Împăratul a ordonat să se cumpere ceva alimente în plus care să fie plătite cu banii obţinuţi din vinderea argintăriei.

Guvernatorul ne-a anunţat că vinul rămînea fixat la o sticlă de persoană şi la fel şi pentru Împărat. Veţi crede oare aşa ceva ! *O sticlă pentru o mamă şi copiii ei.* Aceasta e expresia folosită în notă etc.

---

cu o suliţă de paradă şi de *apărare*, avînd fiecare cîte o pereche de pistoale." (Berriat, *Législation militaire*, vol. I, p. 433.)

Astfel, şi îmi face plăcere să spun din nou acest lucru care nu e niciodată îndeajuns de des repetat, de fiecare dată cînd împrejurările m-au pus în situaţia să verific pînă în cele mai mici amănunte datele culese în cursul unor convorbiri obişnuite, deşi uneori conversaţia era stufoasă şi subiectele foarte amestecate, am putut să mă conving că toate erau foarte exacte (n. a.).

Impăratul, retrăgîndu-se în camera lui, a trimis după mine. „Nu prea am chef să dorm, mi-a spus el văzîndu-mă. Am trimis să vă cheme ca să ne petrecem seara împreună ; să stăm de vorbă." Şi în cursul conversaţiei am ajuns să discutăm despre insula Elba, despre întîmplările, senzaţiile, ideile din timpul şederii lui acolo ; în fine, despre reîntoarcerea lui pe pămîntul francez şi succesul magic care l-a însoţit şi de care, spunea el, nu se îndoise o singură clipă etc. „Să explice acest lucru cine cum va vrea sau cum va putea, a reluat el la un moment dat ; dar vă jur că nu simţeam nici o ură directă şi personală faţă de cei pe care veneam să-i răstorn. Pentru mine nu era decît o luptă politică. Eram mirat eu însumi de acest lucru, într-atît eram de străin de orice resentiment, binevoitor chiar, aş putea spune. Aţi văzut cum l-am eliberat pe ducele de Angoulême ; la fel aş fi făcut şi cu regele sau i-aş fi acordat, după dorinţă, azil şi siguranţă. Triumful cauzei nu depindea deloc de el şi eu îi respectam vîrsta şi nenorocirile. Poate că ţineam seama şi de atitudinea oarecum ponderată pe care el personal a avut-o întotdeauna faţă de mine. E foarte adevărat că în acel moment mă declarase în afara legii, şi cred că pusese un premiu pe capul meu : dar toate acestea nu erau în ochii mei decît *formule de manifest*. Toţi cei de la Viena au făcut la fel, fără ca eu să mă simt mai profund rănit, ba chiar şi scumpul meu socru ; şi din partea lui era, oricum, prea de tot ! eram soţul scumpei lui fiice ! ! ! etc., etc."

Dar pentru că a fost menţionată din nou reîntoarcerea de pe insula Elba, e poate locul să-mi ţin promisiunea pe care am făcut-o mai sus, de a prezenta ceva mai tîrziu relatarea ei. Dacă mă veţi întreba de ce fac această transpoziţie, vă voi răspunde că subiectul era delicat prin el însuşi, că încă nu făcusem deloc dovada adevăratului spi-

rit al culegerii mele, care atunci ar fi putut fi eventual suspectată de o oarecare rea-voinţă ; pe cînd astăzi, cînd trebuie să vă fi convins că relatările mele sînt pur filozofice, morale, istorice, vă veţi da seama că, indiferent de erorile pe care ele le conţin, doar istoricul e singurul critic ce mă poate îndrepta sau combate. De fapt această relatare se găseşte în toate ziarele, în toate lucrările, în toate ţările. Aceasta nu ar putea deci aduce nimic foarte nou, atît doar că a fost auzită din gura lui Napoleon. Strîng aici ceea ce el a spus în diferite momente.

Napoleon trăia pe insula Elba în baza tratatelor : află însă că la Congresul de la Viena se punea chestiunea deportării lui în afara Europei : nu se respecta în legătură cu el nici unul din articolele de la Fontainebleau [1], ziarele îl informau despre starea de spirit din Franţa ; hotărîrea lui a fost luată. Păstrează secretul pînă în ultima clipă, pregătirile se fac sub diverse pretexte. Soldaţii încep să bănuiască ceva numai după ce ajung pe bord ; şi o mie sau vreo mie două sute de oameni şi cîteva ambarcaţiuni întind pînzele pentru a încerca să pună din nou stăpînire pe un imperiu de treizeci de milioane de oameni ! ! !

Pe bricul pe care se îmbarcase Napoleon se aflau vreo cinci sau şase sute de oameni : era, spunea el, echipajul unui vas de şaptezeci şi patru. S-au întîlnit cu un bric de război francez cu care au stat de vorbă. După cîte se spunea, căpitanul bricului francez recunoscuse figurile şi la despărţire strigase de trei ori : *Drum bun* ! În orice caz, ofiţerul care-l ducea pe Împărat propusese ca bricul respectiv să fie abordat şi capturat. Împăratul a respins această idee ca fiind absurdă : ea ar fi avut o raţiune numai dacă am fi fost forţaţi să facem acest lucru de nece-

[1] Articolele tratatului de la Fontainebleau, semnat în 1814 de Napoleon, după prima sa abdicare (n. t.).

sitățile momentului. „Altfel, la ce bun, spunea el, să-mi complic planul cu acest nou incident ? La ce mi-ar fi folosit reușita ? La ce să mă expun riscurilor pe care le comportau astfel de împrejurări neprevăzute."

Și cîte nu pot aduce ciudățeniile și combinațiile hazardului ! Am avut mai tîrziu dovada că bricul pe care se găsea Împăratul și cel cu care s-a parlamentat erau gemene și fuseseră construite din cheresteaua oferită statului de către Napoleon, care o avea dintr-o moștenire din Toscana, desigur, moștenirea lăsată de bătrînul abate care-i era rudă și despre care a fost vorba la început.

După eșecul debarcării, cînd au fost capturați vreo douăzeci de oameni ce fuseseră trimiși să someze orașul Antibes, în legătură cu situația creată s-au enunțat păreri diferite, cîteva chiar mai categorice : unii voiau să se pornească imediat spre Antibes, pentru a cuceri orașul și pentru a preveni astfel efectul neplăcut pe care-l putea produce rezistența acestei cetăți și arestarea celor douăzeci de oameni. Împăratul răspunse că ocuparea cetății Antibes nu însemna nimic pentru cucerirea Franței ; că puținul timp pe care el l-ar fi pierdut astfel ar fi fost suficient pentru a atîța lumea și pentru a crea obstacole pe singurul, pe adevăratul drum ce trebuia urmat, că timpul era prețios, că trebuiau să zboare, că efectul negativ al evenimentelor de la Antibes va fi remediat dacă va merge mai repede decît vestea incidentelor. Un ofițer din gardă insinuase indirect că nu era bine să fie abandonați astfel cei douăzeci de oameni ; Împăratul s-a mulțumit să observe că judeca foarte rău amploarea acțiunii ; că, dacă jumătate dintre ei s-ar afla în aceeași situație i-ar părăsi și pe ei ; că dacă ar fi toți în aceeași situație, el ar continua să meargă singur.

Debarcase în golful Juan, cu cîteva ore înainte de lăsarea nopții și își stabilise acolo bivuacul. I-a fost adus

în curînd un surugiu îmbrăcat într-o livrea frumoasă. Întîmplător, omul făcuse parte din personalul casei imperiale şi fusese în serviciul împărătesei de Monaco, care fusese el însuşi scutier al împărătesei Joséphine. La întrebările Împăratului acest surugiu spunea, cuprins de mirare că-l găsea acolo, că venea de la Paris, şi putea să-i garanteze că peste tot va fi primit cu bucurie ; că în drumul său, pînă la Avignon, i-a auzit pe toţi vorbind cu regret că l-au pierdut ; în modul cel mai deschis, numele lui era pe toate buzele. Adăugă că frumoasa lui livrea fusese adesea pentru el pricina multor necazuri şi insulte. L-a asigurat pe Împărat că după ce va fi traversat Provenţa, toată lumea va fi gata să i se alăture. Iată deci mărturia unui om din popor : o mărturie care l-a bucurat pe Împărat căci la fel socotise şi el că se vor petrece lucrurile. Prinţul de Monaco, adus şi el, a fost mai puţin explicit ; de altfel Împăratul nu l-a întrebat deloc despre situaţia politică : în bivuac mai erau şi alte persoane şi nu voia să se expună riscului de a auzi vreun amănunt ce ar fi făcut o proastă impresie asupra celor care-l înconjurau ; au glumit deci tot timpul : au vorbit numai despre doamnele de la fosta lui Curte de la Tuileries, despre care Napoleon se informa amănunţit cu multă veselie.

Cînd a răsărit luna, către ora unu sau două noaptea, bivuacul a fost ridicat şi toată lumea a pornit spre Grasse. Acolo, Împăratul credea că va găsi o şosea care poruncise să fie construită pe vremea imperiului : şoseaua nu fusese însă făcută. A hotărît să urmeze un drum greu, prin defileele acoperite de zăpadă, şi de aceea a lăsat la Grasse, sub paza municipalităţii, trăsura şi două tunuri pe care le debarcase : iată ce anume buletinele de pe vremea aceea au numit o captură.

Municipalitatea din Grasse era foarte regalistă ; dar apariţia lui Napoleon a fost atît de neaşteptată încît nu avea cum să şovăie şi deci a venit să facă act de supunere. Împăratul a traversat oraşul şi s-a oprit cu toţi oamenii săi pe o colină situată la o oarecare distanţă ; acolo s-a făcut un popas şi a luat masa. În curînd a fost înconjurat de populaţia oraşului, iar el a trecut prin mulţime ca şi cum ar fi fost printre obişnuiţii săi de la Tuileries. Lumea avea aceeaşi atitudine, prezenta aceleaşi cereri ca şi cum el nu ar fi părăsit niciodată Franţa. Unul se plîngea că nu-şi primise încă pensia, altul cerea să binevoiască să i-o mărească pe a sa ; decoraţia cutăruia se rătăcise prin birouri ; un altul cerea să fie avansat etc. A trebuit să primească o mulţime de petiţii pe care oamenii şi-au făcut timp ca să le scrie, şi care îi erau înmînate de parcă venea de la Paris, într-o călătorie prin departamente.

Cîţiva patrioţi înflăcăraţi, care cunoşteau bine situaţia, i-au spus confidenţial că autorităţile de prin partea locului îi erau foarte potrivnice ; dar că masa populaţiei, poporul de jos, era cu totul de partea lui, că nu aşteptau decît ca el să plece şi că atunci va fi scăpat imediat de necredincioşi. „Ba, feriţi-vă de o asemenea faptă, a exclamat Împăratul, lăsaţi-i să îndure chinul de a ne vedea triumfînd fără să ne poată reproşa ceva ; potoliţi-vă şi purtaţi-vă ca oamenii cu judecată !“

Împăratul mergea ca fulgerul. „Rapiditatea mişcării, spunea el, trebuia să fie condiţia victoriei. Pentru mine Franţa era în Grenoble. Erau o sută de leghe, iar eu şi bătrînele mele cătane le-am făcut în cinci zile, şi pe ce drumuri ! şi pe ce vreme ! Eu intram în oraş în timp ce d-l conte de Artois, anunţat telegrafic, abia atunci părăsea palatul Tuileries“.

Napoleon se credea atît de sigur de starea de spirit şi atît de stăpîn pe situaţie, încît considera că succesul nu

trebuia deloc să depindă de forțele pe care le-ar fi adus cu el. Singurul lucru necesar, spunea el, era să se ferească de pichetele jandarmeriei ; ori, totul s-a întîmplat așa cum calculase : *victoria merse în pas de șarjă și vulturul național zboară din clopotniță în clopotniță pînă pe turnurile de la Notre-Dame.* „Dar, adăugă el, la început nu am fost totuși scutiți de mari frămîntări." E adevărat că pe măsură ce înainta populația se declara cu înflăcărare de partea lui ; dar nu vedea nici un soldat, militarii erau înlăturați din drumul lui. Abia între Mure și Vizille, la cinci sau șase leghe de Grenoble, și în a cincea zi de drum, a întîlnit, în fine, un prim batalion. Ofițerul care îl comanda nici nu voia măcar să parlamenteze : atunci Împăratul nu a ezitat ; a înaintat singur, urmat de o sută din grenadierii lui care mergeau la o oarecare distanță de el, ținînd armele cu țeava în jos. Apariția lui Napoleon, costumul lui, mai ales mica lui redingotă gri, au avut un efect magic asupra soldaților, care au rămas încremeniți. S-a dus drept spre un veteran, cu brațul plin de galoane, și înhățîndu-l zdravăn de mustață l-a întrebat dacă ar avea inima să-și omoare Împăratul. Atunci soldatul, cu ochii umezi, vîrînd vergeaua în pușcă pentru a arăta că nu e încărcată, i-a răspuns : „Uite, vezi că n-aș fi putut să-ți fac nici un rău ; avem puștile descărcate". Și din toate părțile se auzi strigîndu-se „trăiască Împăratul !" Napoleon comandă batalionului la dreapta împrejur și toți porniră spre Paris.

Cu puțin înainte de Grenoble, colonelul Labédoyère, în fruntea regimentului său, a venit să i se alăture. Atunci a fost dat primul impuls și situația, spunea Împăratul, era aproape lămurită.

Toți țăranii din Dauphineé ieșeau pe marginea drumului : erau în culmea bucuriei. Cînd primul batalion despre care tocmai am vorbit mai șovăia încă, mii de țărani, în spatele lui, căutau să-i îmbărbăteze pe soldați stri-

gînd „trăiască Împăratul !" ; în acelaşi timp o altă mare mulţime se afla în spatele lui Napoleon, îndemnînd mica trupă să înainteze, asigurînd-o că nu i se va întîmpla nimic rău.

Într-o vale oarecare i s-a înfăţişat cel mai mişcător spectacol care se poate imagina : erau strînse un mare număr de comune, în frunte cu primarii şi cu preoţii din sate. Din mijlocul acestei mulţimi veni să se arunce la picioarele Împăratului unul dintre cei mai falnici grenadieri din garda lui, care nu mai fusese văzut după debarcare şi în legătură cu care se iscaseră chiar îndoieli ; avea lacrimi de fericire în ochi şi ţinea îmbrăţişat un bătrîn de nouăzeci de ani ; l-a arătat Împăratului : era tatăl lui pe care venise să-l caute şi pe care îl aducea în mijlocul acestei mulţimi. Mai tîrziu, la Tuileries, Împăratul a poruncit să fie pictat un tablou inspirat din această întîmplare.

Napoleon a ajuns noaptea sub zidurile oraşului Grenoble : promptitudinea lui dejucase toate prevederile ; nu mai avuseseră timp să taie podurile, nici măcar să pună trupele în mişcare. A găsit porţile oraşului închise ; garnizoana refuza să le deschidă ; colonelul care comanda în cetate se împotrivea. „Căci o împrejurare care caracterizează în mod special această revoluţie fără precedent, spunea Împăratul, este aceea că soldaţii nu s-au abătut, pînă într-un anume punct, de la disciplina şi supunerea faţă de şefi ; atîta doar că au folosit, pe propria lor socoteală, forţa de inerţie, ca pe un drept ce le-ar fi aparţinut." Astfel, primul batalion a executat toate manevrele comandate, retrăgîndu-se şi nevoind să parlamenteze ; dar nu şi-a încărcat armele ; nu ar fi tras ; în faţa oraşului Grenoble, toată garnizoana, pe metereze, striga „trăiască Împăratul !" ; oamenii îşi dădeau mîna prin vizete ; dar nu deschideau, pentru că îi opreau superiorii. A fost

nevoie ca Împăratul să ordone să fie sparte porțile, iar această operațiune a fost executată sub gurile a zece tunuri de metereze, încărcate cu mitralii. Și, ca o culme a ciudățeniei, comandantul primului batalion și colonelul, care se împotriviseră în mod atît de deschis Împăratului, întrebați de către acesta dacă poate conta pe ei, i-au răspuns că da ; că soldații lor îi părăsiseră, dar că ei nu-și vor părăsi soldații ; că, de vreme ce se arătaseră de partea lui, ei îi voi fi credincioși, și Împăratul i-a păstrat.

De altfel, în nici o bătălie Împăratul nu a fost mai în primejdie ca la intrarea în Grenoble ; soldații s-au năpustit asupra lui cu gesturi de furie și turbare ; pentru o clipă, cei din preajma lui s-au cutremurat ; credeau că va fi făcut bucăți ; dar nu era decît delirul dragostei și al bucuriei ; a fost ridicat pe sus cu cal cu tot. Abia apucase să-și mai tragă sufletul la hanul în care fusese găzduit că s-a auzit un vacarm și mai mare : îi erau aduse porțile orașului, pe care locuitorii veneau să i le ofere, spuneau ei, în locul cheilor ce nu i-au putut fi înmînate.

„Odată ajuns în Grenoble, devenisem o adevărată putere, spunea Împăratul, aș fi putut susține un război dacă ar fi fost necesar."

Împăratul regreta foarte mult atunci că nu a tipărit proclamația sa de pe insula Elba ; dar se temuse să nu își dezvăluie secretul. A dictat-o, deci, pe bordul briculuí, unde toți cei care știau să scrie fuseseră chemați să o copieze. Erau siliți să scrie chiar și în timpul marșului, spre a o putea difuza în drum, cu atîta nesaț era cerută ; copiile erau deci rare, adesea incorecte și unele chiar ilizibile ; și totuși li se simțea nevoia la tot pasul, căci era evidentă impresia pe care o produceau. Poporul se luminase foarte mult în ultimii douăzeci de ani ; și cu toată bucuria de a-l revedea pe Împărat, oamenii se întrebau cu îngrijorare ce scopuri urmărea. Toți erau satis-

făcuți de îndată ce își dădeau seama de sentimentul național care anima proclamația, și bucuria lor era extremă mai ales cînd aflau că nu avea cu el trupe străine. Marșul lui fusese atît de rapid și mișcările atît de prompte încît se făcuseră cu miile povești despre forțele pe care le avea și despre cei ce le alcătuiau. Se pretindea că avea cu el napolitani, austrieci etc., etc și chiar turci.

Drumul de la Grenoble pînă la Paris a fost un marș triumfal.

În timpul celor trei sau patru zile cît Împăratul a rămas la Lyon, sub fereastra lui se aflau în permanență peste douăzeci de mii de oameni ; aclamațiile nu au încetat o clipă.

Era ca un suveran care nu și-ar fi părăsit niciodată supușii. Semna decrete, expedia ordine, trecea trupele în revistă etc. Toate corpurile, întregul aparat administrativ, toate clasele de cetățeni se grăbeau să dea dovadă de devotament și să-i aducă omagii. Pînă și garda națională călare, compusă din cei mai puri și mai înflăcărați membri ai partidului opus, a venit să-i ceară onoarea de a-l păzi ; aceștia au fost singurii pe care i-a tratat cu asprime. „Domnilor, vă mulțumesc pentru serviciile dumneavoastră ; dar modul în care vă purtați acum față de d-l conte de Artois îmi arată ce ați face cu mine dacă norocul m-ar părăsi ; nu am să vă supun la această nouă încercare.“ Într-adevăr, se spune că d-l conte d'Artois nu a găsit printre ei decît un singur om suficient de devotat ca să-l urmeze la Paris ; și Împăratul, pe care îl impresiona orice act generos, aflînd de fidelitatea acestui voluntar, l-a decorat cu Legiunea de onoare.

În fine, la Lyon, Împăratul conducea, prin acte oficiale, cu precizia, cu fermitatea, cu încrederea care însoțesc o stabilitate neîntreruptă. Nimic din atitudinea lui

nu lăsa să se întrevadă vreo urmă a marilor încercări prin care trecuse, sau a şanselor imense care puteau urma ; şi dacă aş putea povesti totul, aş reproduce o anecdotă foarte hazlie, care ar dovedi cît de mare era liniştea sufletească şi degajarea lui Napoleon în mijlocul marii crize care, în jurul lui, schimba înfăţişarea Franţei şi urma să răscolească toată Europa.

Abia plecat din Lyon, Împăratul i-a scris lui Ney, care era la Lons-le-Saunier cu armata lui, cum că trebuie să-şi pună trupele în mişcare şi să vină să i se alăture. În toiul confuziei generale, Ney, părăsit de soldaţi, tulburat de proclamaţia Împăratului, de declaraţia oficială din Dauphinée, de defecţiunea garnizoanei din Lyon, de elanul provinciilor vecine şi al populaţiei de prin împrejurimi ; Ney, copilul Revoluţiei, s-a lăsat în voia torentului şi a dat faimosul lui ordin de zi. Totuşi, avînd proaspete în minte evenimentele de la Fontainebleau, i-a scris Împăratului că toate acţiunile lui avuseseră în vedere interesele patriei, dar că desigur, Împăratul şi-a pierdut încrederea în el, şi deci se va retrage la reşedinţa lui. Împăratul însă i-a scris să vină să i se alăture şi că îl va primi ca în ziua de după bătălia de pe Moscova. Ney, revăzîndu-l pe Împărat, s-a arătat încurcat şi a repetat că dacă nu mai e demn de încredere, nu cerea decît să fie primit în rîndurile grenadierilor săi. „E cert, spunea Împăratul, că s-a purtat destul de urît faţă de mine ; dar cum să poţi uita marele lui curaj şi faptele din trecut ! I-am sărit deci de gît numindu-l *viteazul vitejilor*, şi din clipa aceea totul a fost ca înainte etc., etc."

Drumul pînă la Paris a fost parcă străbătut cu poştalionul. Nicăieri nu a întîmpinat nici o rezistenţă, nu s-au dat nici lupte, nici bătălii ; cînd apărea Împăratul se producea literalmente doar o schimbare de decor teatral.

Avangărzile nu erau decît niște trupe care mergeau înaintea coloanei și cărora li se trimiteau curieri. Așa se face că Împăratul a intrat în Paris chiar cu trupele care ieșiseră de dimineață din oraș ca să-l înfrunte. Un regiment, postat la Montereau, a trecut podul în mod spontan, a alergat spre Melun și a șarjat gărzile corpului care se găseau acolo, și se spune că această împrejurare a determinat familia regală să plece atît de brusc.

Împăratul ne-a spus adesea că dacă ar fi vrut sau dacă nu s-ar fi opus unei astfel de idei ar fi adus după el la Paris două milioane de țărani. Cînd se apropia el, toate satele se ridicau în masă ; de aceea repeta el adesea că împotriva lui n-au existat conspiratori reali, ci doar opinia publică.

A doua zi după sosirea Împăratului la Tuileries, cum cineva i-a spus că el săvîrșește numai fapte prodigioase, dar că acesta din urmă le va umbri pe toate celelalte, l-am auzit spunînd că acum nu avea decît meritul de a fi apreciat just starea de lucruri din Franța și de a fi știut să citească în inimile francezilor. Cu altă ocazie ne-a reamintit că într-asta consta singura lui legătură secretă : „căci, observa el, dacă nu-l socotim pe Labédoyère, care a alergat spre mine, entuziast și cu toată inima, și pe un altul care, cu deplină sinceritate, mi-a făcut mari și adevărate servicii, aproape toți ceilalți generali s-au arătat, de-a lungul drumului meu, nehotărîți și au acționat în silă ; nu au făcut altceva decît să cedeze la presiunile soldaților lor, ba chiar s-au arătat ostili."

„Toată lumea știe bine astăzi, spunea el, că Ney a părăsit Parisul fiind cu trup și suflet de partea regelui și după cîteva zile s-a întors împotriva lui numai pentru că era convins că nu putea proceda altfel.

Pe Masséna nici prin gînd nu-mi trecea că aș putea conta cumva, așa că după debarcare m-am simțit obli-

gat să-l ocolesc ; și întrebîndu-l, mai tîrziu, la Paris, ce ar fi făcut dacă nu m-aș fi îndepărtat atît de repede de Provența, a avut francheța să declare că i-ar fi foarte greu să-mi răspundă ; dar că în orice caz, mult mai bine a fost că am procedat așa cum am procedat, căci în felul acesta totul s-a terminat cu bine.

Saint-Cyr se văzuse în primejdie pentru că voise să-i țină în frîu pe soldații ce-i avea în subordine.

Soult mi-a mărturisit că și-a descoperit un real atașament față de rege, atît de bine se simțea sub regimul lui ; și nu a vrut să-și reia serviciul decît după Champ-de-Mai.

Macdonald n-a mai apărut deloc, ducele de Bellune l-a urmat pe rege la Gand. Așa că, spunea el în concluzie, dacă Bourbonii se pot plînge de faptul că au fost părăsiți total de soldați și de popor, nu au desigur dreptul să le reproșeze lipsa de devotament și de fidelitate principalilor oameni din armată, acestor șefi sau elevi ai Revoluției, care, deși aveau o experiență de douăzeci și cinci de ani, spunea el, s-au dovedit a fi în aceste împrejurări niște copii în politică. Nu s-au comportat nici ca emigranți, nici ca partizani ai partidului național !... etc.“

Napoleon intuise această situație și a rămas fidel marelui său principiu de a nu acționa decît asupra maselor și prin mase. În momentul cînd a pornit acțiunea și după debarcare, a fost solicitat de mai multe ori să încerce să trateze cu cîțiva dintre șefi ; dar a dat de fiecare dată frumosul lui răspuns : „Dacă am rămas în sufletul maselor, nu trebuie să mă intereseze prea mult șefii ; și, dacă nu i-aș avea decît pe aceștia, cum m-ar putea susține ei împotriva torentului maselor ?“

Iată un fapt care va arăta cel puțin cît de neînsemnate legături a întreținut Napoleon cu capitala. În dimineața intrării lui în Paris, cînd s-a reîntors de pe insula Elba,

o sută cincizeci de ofițeri cu jumătate de soldă, avînd cu ei patru tunuri, pleacă din propria lor inițiativă de la Saint-Denis, unde fuseseră consemnați de către prinți și pornesc spre capitală ; se întîlnesc în drum cu cîțiva generali care preiau comanda și continuă drumul cu această mică trupă, pînă la Tuileries, unde îi convoacă pe șefii departamentelor administrative, care sînt cu toții de acord să acționeze în numele Împăratului. Așa se face că în ziua aceea Parisul a fost guvernat prin bună înțelegere datorită sentimentelor de care era animată opinia publică și prin căldura sentimentelor individuale. Cum nici unul dintre principalii partizani ai Împăratului, nici unul dintre foștii lui miniștri nu primise nici o înștiințare de la el, nimeni n-a îndrăznit să semneze vreun ordin și nici să-și asume vreo responsabilitate. Ziarele nu ar fi apărut a doua zi dacă nu ar fi fost zelul unor simpli particulari care, fără autorizație, din propriul lor impuls, au umplut paginile scriind despre ceea ce îi insuflețea și despre ceea ce vedeau. În același fel Lavalette a pus stăpînire pe poștă. Parisul a trăit în ziua aceea fără poliție, fără autorități și niciodată nu a fost mai liniștit.

Împăratul și-a făcut intrarea la Tuileries către ora nouă seara, cu vreo sută de cai, de parcă ar fi sosit de la palatul său. Cînd a coborît din șa, era să fie sufocat de o mulțime de ofițeri și de cetățeni care se luptau să-l atingă cît de cît cu mîna și l-au purtat pe brațe pînă în salonul lui. Acolo și-a găsit cina pregătită și tocmai se așezase la masă cînd de la Vincennes a sosit ofițerul ce fusese trimis acolo de dimineață pentru a soma fortăreața să se predea. Raporta că într-adevăr comandantul a capitulat și se zice că nu a pus alte condiții decît să i se dea un pașaport pentru el și pentru familia lui.

O întîmplare foarte ciudată s-a petrecut în timpul dimineții, după ce se pusese stăpînire pe Tuileries ; pe cînd

toată lumea alerga de colo pînă colo pe afară pentru a face rost de un drapel tricolor, s-a găsit unul gata pregătit tocmai în pavilionul Marsan, în timp ce se făcea percheziția recomandată de prudență ; și chiar drapelul acela a fost imediat înălțat. Era nou-nouț și de dimensiuni mai mari decît cele obișnuite. Lumea se întreba prin ce întîmplare și cu ce intenții ajunsese acolo...

La cîteva zile după ce Napoleon s-a stabilit la Longwood, s-a discutat față de ofițerii care i-au fost prezentați, despre reîntoarcerea de pe insula Elba și unul dintre ei s-a hazardat să spună că acest eveniment minunat oferise privirilor atente ale întregii Europe imaginea contrastului dintre ceea ce era mai slab și ceea ce era mai sublim : Bourbonii abandonînd o monarhie, fugind din fața unui singur om care avea îndrăzneala magnifică de a întreprinde de unul singur cucerirea unui imperiu. „Domnule, i-a spus Împăratul, te înșeli ; ai înțeles greșit sensul evenimentelor : Bourbonii nu au fost lipsiți de curaj, au făcut tot ceea ce puteau face. D-l conte de Artois a zburat spre Lyon, d-na ducesă de Angoulême a făcut tot posibilul. Dacă cu toate acestea n-au izbutit nimic, cauza trebuie căutată mai puțin în greșeala lor decît în forța împrejurărilor ; pentru că ei singuri nu puteau face mai mult și au ajuns la limitele posibilităților ; contagiunea, epidemia se întinsese peste tot etc."

Sîmbătă 21

...Împăratul a vorbit despre diversele ramuri ale administrației ; a apărat instituția pe care o reprezentau inspectorii efectivelor armatei. „Numai prin ei, spunea el, puteai fi sigur de numărul oamenilor prezenți, numai prin ei s-a putut obține acest avantaj, care era imens pentru activul și personalul de război. În ceea ce privește

administrația de război, acești inspectori aduceau aceleași avantaje, chiar dacă în amănunte se mai comiteau multe abuzuri mărunte ; dar lucrurile trebuiau privite în mare ; pentru a putea judeca bine această instituție era nevoie să te întrebi ce alte abuzuri s-ar fi comis dacă ea nu ar fi existat. În ceea ce mă privește, spunea Napoleon, trebuie să spun că făcînd controlul cheltuielilor, adică uitîndu-mă cît ar fi trebuit să mă coste totalul oamenilor și soldele lor fixe, constatam că plățile din Trezorerie erau totdeauna sub cifra estimativă. Ce rezultat mai bun s-ar fi putut pretinde ?"

Împăratul cita administrația marinei ca fiind cea mai bine pusă la punct ; ajunsese o capodoperă. În această privință marele merit îl avea Decrès, spunea el.

Împăratul socotea că Franța era prea mare pentru a avea un ministru al administrației de război. „Era peste puterile unui om, spunea el ; la Paris fuseseră centralizate deciziile, achizițiile, furniturile, confecțiile, iar corespondența era repartizată pe un număr de persoane egal cu numărul regimentelor și al corpurilor de armată. Or, trebuia dimpotrivă, centralizată corespondența și repartizate resursele, dispersîndu-le chiar în localitățile respective. De aceea m-am gîndit multă vreme la un proiect de împărțire a Franței în douăzeci sau douăzeci și cinci de arondismente militare, care ar fi însemnat tot atîtea armate. N-ar mai fi rămas decît un același număr de depozite de contabilizat etc. Ar fi existat douăzeci de subministere. Ministrul n-ar mai fi primit corespondență decît în douăzeci de locuri. Ar fi centralizat totul și ar fi pus mecanismul în mișcare cu mai multă rapiditate etc.".

Abordînd acest subiect a ajuns să vorbească despre bazele armatei unei mari națiuni, cum e a noastră. A

expus pe larg ce anume își propusese să facă în condițiile păcii generale, dacă ar fi reușit să obțină pacea generală. Acest subiect, extrem de interesant, era redat atît de confuz în manuscrisul meu, încît la început l-am lăsat deoparte ; dar l-am regăsit dictat de el însuși în volumul I, pagina 226, publicat de d-l de Montholon, și acum nu mă pot împiedica să reproduc cîteva din ideile principale, revăzute direct în manuscris, după această carte recentă ; ele vor fi primite cu plăcere de către oamenii de meserie.

„Napoleon voia să-și constituie armata din 1.200.000 oameni ; adică : 600.000 pentru armata de linie, 200.000 pentru armata din interior și 400.000 pentru armata de rezervă ; și în ansamblu nu trebuia să sustragă în mod constant de la muncile agricole decît 280.000 oameni.

În principiu, spunea el, dacă infanteria unei armate reprezintă 1, cavaleria ar fi un sfert, și s-ar putea reduce la o cincime în cazul regiunilor muntoase ; artileria ar fi o optime, trupele de geniu a patruzecea parte, transporturile militare a treizecea parte.

Potrivit acestor baze el organiza cei 600.000 oameni de linie în felul următor :

1. Patruzeci de regimente de infanterie de cîte 12 batalioane cu 910 oameni fiecare, și avînd un escadron de cercetași cu 360 cai, o baterie cu 8 tunuri, deservită de 280 oameni, o companie de geniu de 150 oameni, un batalion de transporturi militare cu 22 de care și 210 oameni ; rotunjind cifrele pe regiment ar fi revenit 12.000 oameni.

Total : 480.000

2. Douăzeci de regimente de cavalerie cu 3.600 oameni ; adică : 8 de cavalerie ușoară, 6 de dragoni,

6 cuirasieri ; fiecare regiment cu 10 escadroane de 360 oameni, împărţite în trei companii.

Total : 72.000

3. Zece regimente de artilerie formînd 8 batalioane de cîte 500 oameni.

Total 40.000

4. Un regiment de geniu de 8 batalioane cu cîte 500 oameni.

Total : 4.000

5. Un regiment de transporturi militare de 4.000

Total : 4.000

Acelaşi total general : 600.000

Imperiul, remarca el, avea o populaţie de peste patruzeci de milioane de oameni ; ar fi fost împărţit în patruzeci de arondismente, fiecare de cîte un milion, şi fiecare ar fi avut obligaţia să dea la recrutare patruzeci de regimente de infanterie ; dacă s-ar fi ridicat ca obstacol teama faţă de spiritul federalist, situaţia s-ar fi remediat introducînd în regimente ofiţeri, şi parte din subofiţeri, care să nu fie din arondismentul respectiv.

Armata din interior, constituită din 200 000 oameni, ar fi fost formată din 200 batalioane de infanterie şi din 400 companii de tunari, şi în timp de război ar fi avut misiunea să apere fortăreţele şi coastele. Această armată nu ar fi avut decît ofiţerii disponibili la vremea respectivă ; subofiţerii şi soldaţii s-ar fi întrunit numai duminica în centrul administrativ al comunei lor.

Cei 400.000 de oameni din armata de rezervă nu ar fi existat decît pe hîrtie ; ei ar fi fost convocaţi din trei în trei luni ca să li se constate existenţa şi să li se rectifice semnalmentele.

Aceşti 1.200.000 de oameni nu ar fi sustras de la muncile agricole decît 280.000 oameni ; căci din cei 600.000 oameni din armata de linie n-ar fi fost încorporaţi decît 240.000 pentru douăsprezece luni, 160.000 pentru trei luni şi 200.000 pentru cincisprezece zile, ceea ce însemna că în realitate numai 280.000 oameni ar fi fost sustraşi de la muncile agricole ; cei 600.000 oameni din armata de interior şi de rezervă nu şi-ar fi întrerupt deloc munca şi nu şi-ar fi părăsit familiile."

Continuînd să treacă în revistă principiile conducerii statului, Împăratul spunea că : „Domnii Gaudin [1] şi Mollien [2] erau de părere că administratorii generali, oamenii din aparatul financiar, furnizorii ar trebui să aibă averi mari, să realizeze venituri foarte mari pe care să le declare, astfel încît să se simtă obligaţi să îşi apere reputaţia şi să nu-şi compromită onoarea. Şi nici nu se putea altfel, spunea el, dacă voiai să obţii de la ei sprijin, diverse servicii, credite.

Alţii, continuă el, Defermon [3], Lecuée [4], Marbois [5], credeau dimpotrivă, că niciodată nu eşti prea prevăzător,

---

[1] *Gaudin, duce de Gaète* (1748—1828), ministru de finanţe în timpul imperiului, director al Băncii Franţei (1820) fondată de el în 1800 (n. t.).

[2] *Contele François-Nicolas Mollien* (1744—1813), bancher, ministru al Trezoreriei între 1806—1814 ; pair al Franţei în timpul Restauraţiei (n. t.).

[3] *Contele Joseph Defermon* (1752—1831), consilier de stat în secţia financiară (n. t.).

[4] *Jean Gérard Lacuée* (1774—1805), colonel, unul dintre aghiotanţii lui Napoleon (n. t.).

[5] *Barbé-Marbois* (1745—1837), membru al Consiliului de Stat, apoi ministru al Trezoriei (n. t.).

prea econom, prea riguros. Eu, conchise el, înclinam mai mult spre opinia celor dintîi, socotind că vederile acestora din urmă erau prea înguste, că ele puteau fi acceptabile pentru un regiment. dar nu pentru o armată, pentru calcule private, dar nu pentru un mare imperiu. Îi numeam puritani, jansenişti ai meseriei lor."

Împăratul spunea că ministrul Trezoreriei şi ministrul secretar de stat reprezentau două din instituţiile care i-au adus cele mai multe servicii şi se felicita în mod deosebit că le-a înfiinţat.

„Ministrul Trezoreriei concentra toate resursele şi controla toate cheltuielile imperiului. De la ministrul secretar de stat emanau toate actele. El era ministrul miniştrilor, dădea viaţă tuturor acţiunilor intermediare ; era marele notar al imperiului, care semna şi legaliza toate documentele. Prin primul cunoşteam în fiecare clipă situaţia finanţelor ; prin cel de al doilea transmiteam toate deciziile şi dispoziţiile mele în toate direcţiile şi peste tot. Aşa că numai cu ministrul Trezoreriei, cu ministrul meu secretar de stat şi cu o duzină de funcţionari, garantez că aş fi putut guverna imperiul din Iliria sau de pe malurile Niemenului, cu aceeaşi uşurinţă cu care îl guvernam din capitală."

Împăratul nu înţelegea cum mergeau treburile cu patru sau cinci secretari de stat cîţi aveau regii noştri. „Chiar, cum se descurcau ? spunea el. Fiecare gîndea, executa şi controla în domeniul său. Unul putea să întreprindă anumite acţiuni care se băteau cap în cap cu ale altuia ; căci regii se mulţumeau doar să semneze pe marginea proiectelor sau numai legalizau borderourile cu propriile lor ordonanţe, iar secretarii de stat puteau să le

execute sau să le ducă la îndeplinire după cum voiau, fără teama că au vreo răspundere materială. Mai adăugați că ei aveau *parafa*, pe care voiau să mă convingă și pe mine să o adopt și pe care am respins-o ca fiind arma *regilor trîndavi*. Între acești miniștri, unul putea să dispună de fonduri, cu care n-avea ce face ; în timp ce alții nu puteau face nimic pentru că nu aveau o para. Nu exista nici o centralizare care să coordoneze acțiunile lor, care să le ordoneze după nevoile fiecăruia, să le ajusteze activitatea"...

Marți, 24

...După ce și-a făcut toaleta, Împăratul l-a chemat și pe fiul meu și am lucrat trei sau patru ore la capitolele campaniei din Italia.

După ce am sfîrșit această treabă, discutînd despre diverse subiecte am ajuns să vorbim de Olanda și de regele Louis, despre care a spus lucruri remarcabile.

„Louis e inteligent, spunea Împăratul, și nu e deloc rău : dar, cu aceste calități, un om poate face multe prostii și poate pricinui mult rău. Louis este din fire înclinat către capricii și bizarerii. S-a viciat și mai mult citindu-l pe Jean-Jacques [1]. Alergînd după o reputație de om sensibil, de binefăcător, incapabil de a avea el însuși vederi largi și în stare cel mult să observe amănunte locale, Louis n-a fost decît un rege-prefect.

Îndată după sosirea lui în Olanda, negăsind nimic mai frumos de spus decît că de acum era un bun olandez, s-a

[1] Jean-Jacques Rousseau (n. t.).

dat cu totul de partea partidului englez, a favorizat contrabanda și a intrat în legătură cu dușmanii noștri. Am fost obligat să-l supraveghez și chiar să îl amenințcă îl voi combate : ascunzîndu-și atunci lipsa de caracter în spatele unei încăpățînări îndîrjite și luînd scandalul drept glorie, a părăsit tronul declarîndu-se împotriva mea, împotriva ambiției mele nesățioase, a tiraniei mele intolerabile etc. Ce-mi rămînea de făcut ? Să las Olanda la cheremul dușmanilor noștri ? Să numesc un nou rege ? Puteam aștepta de la el mai mult decît de la fratele meu ? Oare nu toți cei pe care-i făceam regi acționau cam în același fel ? Am alipit Olanda și totuși acest act a avut un efect dintre cele mai rele în Europa și a contribuit nu în mică măsură la pregătirea nenorocirilor noastre.

Louis a fost încîntat că îl poate lua pe Lucien drept model. Lucien procedase cam la fel ; și faptul că mai tîrziu s-a căit, ba chiar mi s-a raliat în mod nobil, îl onora, dar nu mai putea să îndrepte lucrurile.

La întoarcerea mea de pe insula Elba, în 1815, Louis mi-a scris din Roma o scrisoare lungă și mi-a trimis o solie : era tratatul lui, spunea, condițiile lui pentru a reveni alături de mine. I-am răspuns că nu eram deloc în situația de a încheia tratate cu el ; că, dacă revenea, era fratele meu, deci va fi bine primit.

E greu de crezut, dar una din condiții era că va fi liber să divorțeze de Hortense. L-am ocărît tare pe negociator pentru că a îndrăznit să se însărcineze cu o asemenea absurditate, pentru că își închipuise că se putea negocia un asemenea lucru. I-am spus să-i reamintească lui Louis că statutele noastre de familie îi interziceau

categoric ; politica, morala, şi opinia publică nu se împotriveau nici ele mai puţin, i-am transmis eu ; asigurîndu-l pe deasupra că, dacă din cauza tuturor acestor împrejurări, copiii săi şi-ar pierde situaţia datorită lui, m-aş interesa mult mai mult de ei decît de el, deşi îmi era frate.

S-ar putea găsi circumstanţe atenuante pentru nebuniile lui Louis, în starea de plîns a sănătăţii lui, în vîrsta la care şi-a pierdut sănătatea, în împrejurările atroce care au cauzat acest lucru şi care desigur au avut o mare influenţă asupra caracterului său ; era să moară şi după aceea a rămas pentru totdeauna cu infirmităţi îngrozitoare : jumătate de corp îi era aproape complet paralizată.

De altfel, continuă Împăratul, e cert că am fost prea puţin sprijinit de către ai mei şi că mi-au făcut rău şi mie şi marii cauze. A fost adesea lăudată tăria mea de caracter ; dar de fapt nu am fost decît un papă-lapte, mai ales faţă de ai mei ; şi ei ştiau bine acest lucru : de îndată ce-mi trecea prima furie, perseverenţa, încăpăţînarea lor învingeau întotdeauna, iar cînd eu ajungeam la capătul puterilor, făceau din mine ce voiau. Am făcut greşeli. Dacă ar fi procedat altfel şi fiecare dintre ei ar fi imprimat un impuls comun diferitelor popoare pe care li le încredinţasem, am fi mers pînă la capătul lumii ; toţi s-ar fi plecat în faţa noastră ; am fi schimbat faţa lumii ; Europa s-ar bucura de un sistem nou, am fi binecuvîntaţi ! Nu am avut fericirea lui Ginghis-Han, cu cei patru fii ai săi care nu cunoşteau altă rivalitate decît aceea de a-l sluji cum se cuvine. De îndată ce numeam un rege, se şi credea urcat pe tron *prin voia lui Dumnezeu*, într-atît e de con-

tagios acest cuvînt. Nu mai era un locţiitor pe care să mă bizui, ci un inamic în plus pe care trebuia să-l supraveghez. Se străduia nu să mă sprijine, ci să devină independent. Începea îndată să creadă că e adorat, că e preferat mie. Şi din clipa aceea eu eram cel care îl stînjenea, care îl punea în primejdie. Nişte regi legitimi nu s-ar fi purtat altfel ; nu s-ar fi crezut mai înrădăcinaţi. Bieţii de ei s-au putut convinge, cînd eu am fost doborît, că nu li s-a acordat nici măcar onoarea de a vedea destituirea lor cerută sau menţionată de către duşman ; şi chiar astăzi, dacă sînt la strîmtoare sau dacă sînt chinuiţi, nu e decît o dovadă că învingătorii simt nevoia să-şi arate puterea, sau că josnicia îi îndeamnă la răzbunare. Ai mei mai trezesc şi azi un mare interes în rîndul popoarelor pentru că popoarele ţin la mine, la cauza comună ; dar nici unul dintre ei nu ar fi în stare să declanşeze vreo mişcare şi e cert că lumea poate să fie foarte liniştită în această privinţă ; şi totuşi, în ciuda filozofiei multora dintre ei, căci erau unii care susţineau că *sînt forţaţi* să domnească, la fel ca şambelanii din cartierul Saint-Germain, toţi au simţit din plin căderea ; s-au obişnuit repede cu plăcerile postului ; toţi au fost regi cu adevărat. Toţi, sub adăpostul muncii mele, s-au bucurat de regalitate ; numai eu nu am cunoscut decît povara ei. Tot timpul am purtat lumea pe umerii mei, şi această meserie, la urma urmei, nu-ţi lasă altceva decît oboseala etc.

Mi se va spune poate : de ce m-am încăpăţînat să fac state, regate ? Dar aşa îmi dictau moravurile şi situaţia din Europa. Fiecare nouă alipire la Franţa sporea îngrijorarea tuturor. Stîrnea proteste vehemente şi îndepărta pacea. Dar atunci, mi se va spune în continuare, de

ce am avut vanitatea de a-i urca pe toți ai mei pe un tron ? căci spiritele vulgare nu vor vedea decît acest lucru. De ce nu m-am oprit mai degrabă asupra unor simpli particulari mai capabili ? La care eu răspund că un tron ereditar nu e totuna cu o prefectură oarecare. În mulțime se găsesc astăzi atîția oameni capabili și cu atîtea resurse, încît trebuie să ne ferim de a le da ideea unui concurs. În agitația de acum, și cu moravurile noastre moderne, trebuia să ne gîndim mai degrabă la stabilitatea și la centralismul ereditar ; căci altfel cîte lupte, cîte facțiuni, cîte nenorociri am vedea ! !'! Dacă armonia pe care o plănuiam pentru liniștea și bunăstarea generală a avut o scădere legată de persoana și de ascensiunea mea, scăderea consta în aceea că m-am ridicat brusc din mulțime. Îmi simțeam izolarea ; de aceea aruncam pe fundul mării ancore de salvare. Cine puteau fi susținătorii mei firești dacă nu cei ce-mi erau apropiați ? Mă puteam aștepta la ceva mai bun din partea străinilor ? Și dacă ai mei au fost atît de nebuni încît să nu rămînă credincioși acestor legături sacre, moralitatea popoarelor, care era mai presus de orbirea lor, înfăptuia o parte din obiectivul meu. Cu ei, popoarele se credeau mai liniștite, mai în familie.

În concluzie, aceste acte atît de importante nu erau nici capricii, nici glume ; decurgeau din considerații de cel mai înalt ordin ; aveau în vedere liniștea speciei umane și posibilitatea de a-i ameliora condiția. Și dacă, în ciuda tuturor planurilor făcute cu cea mai deplină bună-credință, vedem că încă nu s-a realizat nimic important,

înseamnă că trebuie să revenim la un mare adevăr şi anume, că e foarte greu să guvernezi cînd vrei să faci acest lucru cu scrupulozitate etc."

N.B. Următoarea scrisoare, datată cu foarte multă vreme în urmă, va clarifica pe deplin cuvintele lui Napoleon citate cu cîteva pagini mai înainte, privind comportarea fratelui său în Olanda...

Castelul Marach, la 3 aprilie 1803

„Domnule frate, auditorul D...t mi-a înmînat acum o oră depeşa voastră din 22 martie. Trimit un curier care vă va aduce această scrisoare în Olanda.

Modul în care de curînd v-aţi folosit de dreptul vostru de graţiere nu poate avea decît un efect foarte rău. Dreptul de graţiere este unul dintre cele mai frumoase şi cele mai nobile atribuţii ale suveranităţii. Spre a nu-l discredita trebuie exercitat numai în cazul în care clemenţa regală nu desconsideră opera justiţiei ; numai în cazul în care clemenţa regală trebuie să genereze, prin actele care emană din ea, ideea de generozitate. Este vorba în cazul dat de o adunătură de bandiţi care voiau să atace şi să ucidă o parte din vameşi, pentru a putea, ulterior, face contrabandă. Aceşti oameni sînt condamnaţi la moarte ; majestatea voastră îi graţiază ! A graţiat nişte ucigaşi şi asasini, nişte indivizi cărora societatea nu le putea arăta nici un fel de milă ! Dacă aceşti indivizi ar fi fost prinşi făcînd contrabandă ; dacă, apărîndu-se, ar fi omorît chiar cîţiva vameşi, atunci eventual aţi fi putut lua în considerare situaţia familiilor lor, situaţia lor deosebită şi să daţi domniei voastre o tentă de paternalism, modificînd, prin-

în-o comutare a pedepsei, rigorile legii. Clemența este binevenită în cazul condamnărilor pentru contravenții la legile fiscale și mai ales în cazul celor patru delicte politice. În principiu, dacă suveranul este lezat în aceste domenii, prin iertarea lui el își arată grandoarea. De îndată ce se aude de un astfel de delict, opinia publică este de partea vinovatului și niciodată de partea celui care trebuie să hotărască pedeapsa. Dacă domnitorul îl absolvă de pedeapsă, popoarele îl înalță mai presus de ofensă și toți se ridică împotriva celui care l-a ofensat. Dacă procedează în alt mod își face o reputație de om înrăit și de tiran. Dacă grațiază criminali își face o reputație de om slab sau rău intenționat.

Să nu credeți că dreptul de grațiere poate fi exercitat fără mari riscuri și că societatea este totdeauna de acord cu modul în care îl folosește monarhul. Ea îl blamează dacă el îl aplică în cazul unor sceleraţi sau ucigași, pentru că acest drept devine dăunător pentru familia socială. Voi ați uzat prea des și în prea multe circumstanțe de dreptul de grațiere. Nu trebuie să ascultați de bunătatea inimii voastre atunci cînd ea ar putea dăuna popoarelor voastre...

Dintr-o mie și una de motive ar fi trebuit să lăsați justiția să procedeze la o execuție exemplară, care ar fi avut un efect excelent, prevenind multe crime prin spaima pe care ar fi inspirat-o. Oamenii regelui sînt omorîți în puterea nopții, asasinii sînt condamnați... Majestatea voastră comută pedeapsa cu moartea în cîțiva ani de temniță ! Ce dezamăgire va produce acest act printre oamenii care veghează ca impozitele să vă fie plătite ! Efectul politic este cît se poate de negativ. Să mă explic.

Olanda era canalul prin care de mai mulți ani Anglia își introducea mărfurile pe Continent. Negustorii olandezi au cîștigat sume imense din acest trafic : iată de ce olandezilor le place contrabanda și le plac englezii ; și iată de ce nu le place deloc Franța, care interzice contrabanda și ii combate pe englezi. Grațierea pe care ați acordat-o acestor contrabandiști asasini este un fel de omagiu adus acelei înclinații pe care olandezii o au pentru contrabandă. S-ar părea că faceți cauză comună cu ei, și împotriva cui ?... Împotriva mea.

Olandezii vă iubesc, nu sînteți distant cu ei, aveți o fire potolită... Îi guvernați în conformitate cu vederile lor ; dacă vă arătați ferm hotărît să reprimați contrabanda, dacă îi veți lămuri care trebuie să fie poziția lor, atunci veți uza în modul cel mai înțelept de influența voastră : se vor convinge că sistemul prohibitiv e bun pentru că regele însuși îl promovează. Nu văd ce foloase ar putea trage majestatea voastră dintr-o popularitate pe care ar cîștiga-o pe socoteala mea. Evident că Olanda nu mai e cea de pe vremea tratatului de la Ryswick [1] și nici Franța nu mai e cea de pe vremea ultimilor ani ai domniei lui Ludovic al XIV-lea. Din moment ce olandezii nu pot urma un sistem politic independent de cel al Franței, este necesar să respecte condițiile alianței.

Regii nu trebuie să acționeze pentru ziua de azi, ci să-și îndrepte privirile spre viitor. Care este astăzi starea Europei ? Anglia de o parte : deține *prin ea însăși* o supremație căreia pînă în momentul de față lumea întreagă

[1] *Ryswick* sau *Rijswijk* — localitate în Olanda în care s-a semnat, în 1697, tratatul de pace între Franța, victorioasă, și Liga de la Augsburg (n. t.).

trebuie să i se supună. De cealaltă : Imperiul francez şi puterile continentale, care, cu toată forţa pe care le-o dă unirea lor, nu pot să se împace cu acest gen de supremaţie exercitat de Anglia. Aceste puteri aveau, de asemenea, colonii, un comerţ maritim : posedau de-a lungul coastelor mai mult decît Anglia. Dar s-au dezbinat ; Anglia s-a bătut cu flota fiecăreia separat ; a ieşit victorioasă pe toate mările, toate flotele au fost distruse. Rusia, Suedia, Franţa, Spania, care dispun de atîtea mijloace care le îngăduie să aibă vase şi marinari, nu îndrăznesc să înfrunte riscul de a scoate o escadră din radele lor. Aşadar, Europa nu mai poate aştepta din partea unei confederaţii a puterilor maritime, confederaţie care de altfel ar fi imposibil să se menţină din cauza distanţelor şi a divergenţelor de interese, eliberarea sa maritimă şi un sistem de pace care nu se va putea realiza decît dacă va voi Anglia.

Această pace eu vreau s-o obţin prin orice mijloace care pot fi conciliate cu demnitatea şi puterea Franţei ; o vreau cu preţul oricărui sacrificiu pe care îl poate îngădui onoarea naţională. Îmi dau seama că din zi în zi devine mai necesară : monarhii de pe continent o doresc la fel de mult ca mine : nu am faţă de Anglia *prejudecăţi pătimaşe,* nici o *ură de nestăpînit.* Englezii au adoptat faţă de mine un sistem în virtutea căruia resping totul ; eu am adoptat sistemul continental, mult mai puţin dintr-o *gelozie ambiţioasă,* aşa cum cred adversarii mei, cît mai cu seamă pentru a determina guvernul englez să ne lase în pace. Puţin mă interesează că Anglia e bogată şi prosperă, dacă Franţa şi aliaţii ei sînt ca ea.

Sistemul continental nu are alt scop decît acela de a grăbi instaurarea epocii în care dreptul public va fi definitiv asigurat pentru Imperiul francez și pentru Europa. Suveranii din nord mențin cu strictețe regimul prohibitiv ; de pe urma acestui sistem comerțul lor a cîștigat foarte mult ; fabricile din Prusia pot rivaliza cu ale noastre. Știți că Franța și litoralul care fac astăzi parte din Imperiu, de la golful Lyon pînă la extremitățile Adriaticii, sînt absolut închise pentru produsele industriei străine. În situația Spaniei voi lua o decizie ce va avea ca rezultat smulgerea Portugaliei din mîinile Angliei și va subordona coastele Spaniei dinspre cele două mări politicii franceze. Întregul litoral al Europei va fi închis pentru englezi, cu excepția litoralului turcesc. Dar turcii nu au deloc comerț cu Europa, astfel încît în această privință nu-mi fac nici un fel de griji.

Vedeți deci, din aceste sumare considerațiuni, care ar fi funestele consecințe ale facilităților pe care Olanda le-ar oferi englezilor pentru introducerea mărfurilor lor pe Continent. Olanda le-ar da posibilitatea să ia de la noi înșine subsidiile pe care ei le-ar oferi apoi anumitor puteri ca să ne combată. Majestatea voastră este mai interesată decît mine să ia măsuri de siguranță față de perfidia politicii engleze. Încă vreo cîțiva ani de răbdare și Anglia va dori pacea așa cum o dorim noi înșine.

Luînd în considerare poziția statelor voastre, veți observa că acest sistem vă este mai util vouă decît mie. Olanda este o putere maritimă comercială : are porturi splendide, flotă, mateloți, comandanți experimentați și colonii care nu reclamă nici o cheltuială din partea metropolei ; locuitorii ei au geniul comerțului, ca și englezii.

Nu trebuie oare să-şi apere toate acestea ? Nu pacea o va putea readuce în starea ei de altădată ? Situaţia ei, grea încă vreo cîţiva ani, nu e de preferat altei situaţii în care monarhul olandez nu ar fi decît un guvernator numit de Anglia ? iar Olanda şi coloniile ei un fief al Marii Britanii ? Căci acolo veţi ajunge prin politica voastră de încurajare a comerţului englez : aveţi în faţa ochilor exemplul *Siciliei şi al Portugaliei.*

Lăsaţi să mai treacă timpul : ce-i drept, aveţi nevoie să vă vindeţi rachiul de ienupăr, dar şi englezii au nevoie să-l cumpere. Indicaţi punctele în care contrabandiştii englezi vor putea veni să-l ia ; dar să-l plătească în monedă şi niciodată în mărfuri. *Niciodată, înţelegeţi ?* Va trebui ca în cele din urmă să se facă pace ; veţi semna la timpul cuvenit un tratat comercial cu Anglia. Poate voi semna şi eu unul ; dar atunci interesele reciproce vor fi garantate. Dacă va fi nevoie să lăsăm Anglia să exercite o anume supremaţie asupra mărilor, pe care ea o va fi cumpărat cu preţul averilor şi sîngelui ei, sau dacă va fi nevoie să aibă o preponderenţă care ţine de poziţia ei geografică şi de teritoriile ocupate în cele trei părţi ale lumii, măcar pavilioanele noastre vor putea străbate oceanele fără să se mai teamă de jigniri ; comerţul nostru maritim va înceta să mai fie falimentar. Acum trebuie să acţionăm în aşa fel încît să împiedicăm Anglia să se mai amestece în treburile continentului.

Am intrat în acest amănunt antrenat de afacerea graţierii ; m-am ocupat de ele deoarece mi-e teamă că miniştrii voştri olandezi ar putea să o determine pe majestatea voastră să adopte idei false.

Doresc să reflectați asupra acestei scrisori ; să faceți din subiectele ce sînt tratate aici obiectul unor deliberări în consiliile voastre ; în sfîrșit, doresc ca miniștrii voștri să imprime administrației cuvenita orientare.

Franța nu va accepta, sub nici un pretext, ca Olanda să se detașeze de cauza continentală.

În privința contrabandiștilor, pentru că greșeala a fost săvîrșită, nu se mai poate reveni asupra trecutului ; vă sfătuiesc numai să nu îi lăsați în închisoarea din Middelbourg ; e prea aproape de locul în care a fost comisă crima ; trimiteți-i undeva în interiorul Olandei.

Această scrisoare nu are alt scop etc.

Semnat : *Napoleon.*"

La cină, Împăratul l-a întrebat pe grăjdar ce-i mai face calul ; i-a răspuns că îl hrănește bine, că e foarte zglobiu și sănătos. „Sper că nu se plînge de mine, a spus Împăratul, căci nu cred că pe lumea asta e cineva care s-o ducă mai bine decît el." Într-adevăr, sînt două sau trei luni de cînd Împăratul nu a mai călărit.

Duminică 29

...De fiecare dată cînd Împăratul trata un subiect, și oricît de puțin s-ar fi înflăcărat, cuvintele lui ar fi putut fi trimise direct la tipar. De asemenea, se întîmpla des ca atunci cînd o idee îl izbea în mod deosebit, să îi dicteze celui care se găsea prin preajmă-i pasaje ce de la prima formulare erau desăvîrșite. Domnii de aici trebuie că posedă multe dictări de acest fel, toate foarte prețioase.

Eu sînt foarte supărat de starea proastă a ochilor mei, care, împiedicîndu-mă să scriu, mă lipsea mai tot timpul de acest noroc.

Iată ce ne-a dictat cînd ziarele ministeriale engleze au vorbit de marile comori pe care le avea Napoleon şi pe care le ţine fără îndoială ascunse :

„Vreţi să cunoaşteţi comorile lui Napoleon ? sînt imense, e adevărat ; dar sînt expuse în plină zi. Iată-le : frumoasa radă din Anvers, cea de la Flessing, capabile să adăpostească cele mai mari escadre şi să le păzească de gheţurile marine ; lucrările hidraulice de la Dunkerque, de la Havre şi Nisa, gigantica radă de la Cherbourg ; lucrările maritime din Veneţia ; frumoasele drumuri de la Anvers la Amsterdam, de la Meinz la Metz, de la Bordeaux la Bayonne ; trecătorile Simplon, Mont-Cenis, Mont-Genèvre, Corniche, care deschid Alpii în patru direcţii ; numai în ele veţi găsi peste opt sute de milioane. Aceste trecători depăşesc în îndrăzneală, în grandoare şi în privinţa lucrărilor de artă tot ce au făcut romanii. Drumurile de la Pirinei la Alpi, de la Parma la Spezia, de la Savona în Piemont ; podurile de la Iena şi Austerlitz, podul Artelor, podurile din Sèvres, Tours, Roanne, Lyon, Torino, Isére, Durance, Bordeaux, Rouen etc., canalul care leagă Rinul cu Rhonul prin Doubs, unind marea Olandei cu Mediterana, cel care uneşte rîurile Escaut şi Somme, legînd Amsterdamul de Paris ; cel dintre Rance şi Vilaine ; canalul de la Arles, de la Pavia, cel al Rinului ; secarea mlaştinilor de la Bourgoin, Cotentin, Rochefort ; refacerea majorităţii bisericior dărîmate în timpul Revoluţiei, ridicarea altora noi, construirea unui

mare număr de așezăminte de muncă menite să stîrpească cerșetoria ; construirea Luvrului, a unor silozuri, a Băncii, a canalului de la Ourcq ; conductele de apă din Paris ; numeroasele lucrări de canalizare, cheiurile, înfrumusețările și monumentele din această mare capitală ; lucrările de înfrumusețare a Romei ; refacerea manufacturilor din Lyon ; crearea cîtorva sute de manufacturi de bumbac, de filatură și țesut care folosesc mai multe milioane de muncitori ; fonduri acumulate pentru crearea a peste patru sute de manufacturi de zahăr din sfeclă, care acopereau o parte din consumul Franței și ar fi produs zahăr la același preț ca și cel din Indii, dacă ar fi continuat să fie încurajate doar încă patru ani ; înlocuirea indigoului cu pastelul, pe care am fi reușit să ni-l fabricăm în Franța la fel de perfect și tot atît de ieftin ca produsul din colonii ; numeroasele manufacturi pentru tot felul de obiecte de artă etc. ; cincizeci de milioane folosite pentru a repara și înfrumuseța palatele coroanei, șaizeci de milioane investiți în mobilier pentru palatele coroanei în Franța, în Olanda, la Torino, la Roma ; diamante ale coroanei în valoare de șaizeci de milioane, toate cumpărate cu banii lui Napoleon ; chiar și *Regentul,* singurul care mai rămăsese din fostele diamante ale coroanei Franței, a fost răscumpărat de el de la evreii din Berlin, cărora le fusese amanetat pentru trei milioane ; Muzeul Napoleon, apreciat la peste patru sute de milioane, care nu conține decît obiecte achiziționate în mod legitim, fie cu bani, fie prin clauzele unor tratate de pace cunoscute de toată lumea, în virtutea cărora aceste capodopere au fost date în locul unor cesiuni teritoriale

sau a unor contribuţii ; mai multe milioane strînse pentru încurajarea agriculturii, care reprezintă bogăţia primordială a Franţei ; organizarea curselor de cai ; introducerea oilor merinos etc.

Iată din ce e constituită o comoară de mai multe miliarde care va dura secole !

Iată monumente care vor nimici calomnia ! ! !... Istoria va spune că toate acestea au fost realizate în condiţiile unor războaie neîntrerupte, fără nici un împrumut şi chiar în împrejurarea în care datoria publică scădea zi de zi iar impozitele fuseseră reduse cu cincizeci de milioane. În trezoreria lui personală mai rămîneau sume foarte importante ; ele îi aparţineau prin tratatul de la Fontainebleau ca rezultat al economiilor făcute la lista sa civilă şi al altor venituri personale. Ele au fost împărţite şi nu au intrat integral nici în averea publică, nici în visteria Franţei ! ! !"...

Odată Împăratul îmi spuse : „Nu-i aşa că nu scrii ortografic ?" Lucru care l-a făcut pe cel ce stătea lîngă mine, şi care luase aceste cuvinte drept o admonestare, să zîmbească cu răutate. Împăratul, care şi-a dat seama de situaţie, a continuat : „Cel puţin aşa presupun ; căci un om de stat şi care e antrenat în probleme mari, un ministru, nu poate, nu trebuie să scrie ortografic. Ideile trebuie să-i alerge mai repede ca mîna ; nu are timp decît să noteze nişte jaloane ; el trebuie să facă din litere cuvinte şi din cuvinte fraze ; pe urmă e treaba scribilor să le descurce pe toate." Or, Împăratul lăsa multe pe seama scribilor ; era un cavaler pentru ei ; scrisul lui compunea adevărate hieroglife ; adesea era ilizibil chiar

pentru el însuşi. Într-o zi, băiatul meu, citindu-i unul din capitolele campaniei din Italia, se opreşte brusc, încercînd să descifreze : „Cum, zice Împăratul, măgăruşul nu poate să-şi citească scrisul ?“ — „Sire, nu e scrisul meu.“ — „Atunci al cui e ?“ — „Al Majestăţii voastre.“ — „Cum, caraghiosule, acum mă şi insulţi ?“ Şi Împăratul, luînd caietul, s-a străduit multă vreme să găsească un înţeles ; apoi l-a aruncat spunînd : „Pe cuvînt că are dreptate, nu aş putea spune ce am scris.“

S-a întîmplat adesea să-mi trimită copiştii ca să încerc eu să le descifrez ceea ce nu putuse descifra nici el însuşi.

Împăratul explica limpezimea ideilor sale şi capacitatea lui de a putea, fără să obosească, să-şi prelungească la nesfîrşit activitatea, spunînd că diferitele subiecte şi diferitele probleme erau aranjate în capul lui ca într-un clasor. „Cînd vreau să las deoparte o problemă, închid sertarul respectiv şi deschid un altul. Nu se amestecă deloc unele cu altele, nu mă stînjenesc şi nici măcar o dată nu m-a obosit vreuna din pricina celeilalte.“

De asemenea, spunea el, nu avusese niciodată insomnii pentru că, fără voia lui, l-ar fi preocupat vreo idee. „Cînd vreau să dorm, închid toate sertarele şi adorm“. Aşa că, remarca el, a dormit totdeauna cînd avusese nevoie de somn şi aproape după propria-i voinţă.

Marţi, 1 octombrie

...Printre diversele subiecte despre care s-a discutat în continuare, fiind menţionat şi fatalismul, Împăratul a spus în această privinţă lucruri interesante şi remar-

cabile ; între altele : „Nu se spunea despre mine că sînt un fatalist convins ?“ m-a întrebat. — „Ba da, sire, în orice caz mulți credeau acest lucru.“ — „Bine, bine... trebuie lăsați să creadă ; pentru că ar putea voi să mă imite, ceea ce uneori poate fi util... Ce ciudați sînt totuși oamenii... Poți fi sigur că îi interesezi și le reții mai mult atenția cu absurdități decît cu idei sănătoase ; numai că un om de bun-simț nu poate trece peste astfel de lucruri. Fatalismul ori admite liberul arbitru, ori îl respinge. Dacă îl admite, ce înseamnă un rezultat dinainte hotărît, vi se va spune, dar pe care cea mai neînsemnată decizie, un singur pas, o singură vorbă îl fac să se modifice la nesfîrșit ? Dacă fatalismul, dimpotrivă, nu admite liberul arbitru, e cu totul altceva ; atunci îndată după ce te naști nu mai rămîne altceva de făcut decît să fii pus în leagăn, fără să primești nici o îngrijire ; din moment ce e irevocabil hotărît să trăiești, vei crește mai departe deși nu ți se va da nici să bei, nici să mănînci. Vedeți deci că nu e o doctrină pe care s-o poți susține, e o vorbă în vînt. Chiar și turcii, acești mari adepți ai fatalismului, nu s-au lăsat convinși ; altminteri n-ar mai avea medici, sau unul care locuiește la etajul al treilea nu și-ar mai da osteneala să coboare ușurel pe scări, ci ar coborî mult mai repede pe fereastră ; așa că vedeți la ce absurdități conduce fatalismul etc.“...

Joi 3

...Am încercat din nou să ne plimbăm prin grădină ; dar se simțea frigul și umezeala : Împăratul a intrat înăuntru și mi-a spus să-l urmez și eu ca să stăm de

vorbă. A răsfoit o lucrare englezească şi s-a oprit asupra jurisprudenţei, asupra procedurilor civile şi penale din cele două ţări, din Franţa şi din Anglia, încercînd să le compare. Se ştie cît de bine cunoştea codurile noastre ; dar le cunoştea prea puţin pe cele engleze şti şi, cu excepţia unor principii generale, n-am putut să-i răspund la întrebări. În cursul conversaţiei, a spus : „Legile, care în teorie sînt un model de claritate, devin prea adesea un adevărat haos cînd sînt aplicate. Pentru că oamenii şi pasiunile lor strică tot ceea ce ating etc. Nu poţi scăpa de arbitrariul judecătorului decît punîndu-te sub despotismul legii etc. La început visam că ar fi posibil să reduc legile la simple demonstraţii de geometrie, în aşa fel încît oricine ar fi ştiut să citească şi ar fi avut un dram de inteligenţă le-ar fi înţeles, dar m-am convins aproape imediat că era un idealism absurd. Totuşi, adăuga el, aş fi vrut să pornesc de la un punct bine precizat, să urmez drumul unic, cunoscut de toţi ; să nu existe alte legi decît cele înscrise într-un cod unic şi să declar, o dată pentru totdeauna, nul şi neavenit orice nu ar fi fost cuprins în el ; dar cu practicienii nu e uşor să ajungi la simplitate, mai întîi îţi dovedesc că e imposibilă, că e o adevărată himeră ; apoi încearcă să-ţi demonstreze că e chiar incompatibilă cu securitatea, cu existenţa puterii. Puterea, spun ei, rămîne singură şi mereu expusă maşinaţiilor improvizate de oricine şi de toţi ; îi trebuie, deci, la nevoie, arme de rezervă pentru cazurile neprevăzute. Astfel încît, observa Napoleon, cu cîteva vechi edicte de pe vremea lui Chilpéric sau Pharamond [1], dezgropate

[1] Potrivit legendei, ar fi fost primii domni ai Franţei (n. t.).

la nevoie, nimeni nu s-ar mai fi simțit sigur că nu va fi spînzurat cu forme în regulă și legal.

În Consiliul de Stat, spunea Împăratul, eram foarte tare atîta vreme cît ne mențineam în domeniul Codului ; dar de îndată ce treceam în regiunile exterioare, ajungeam în beznă și atunci salvarea mea era Merlin [1], de care mă slujeam ca de o torță. Fără să fie strălucitor, era foarte erudit, era înțelept, drept și cinstit ; unul dintre veteranii vechii și bunei cauze ; îmi era foarte atașat.

Abia a apărut Codul și aproape imediat, ca un fel de supliment, au urmat comentarii, explicații, expuneri lărgite, interpretări, cine le mai știe ? și aveam obiceiul să exclam : „Bine, domnilor, am curățat grajdurile lui Augias [2], să nu cumva să le umplem din nou ! etc."...

Sîmbătă 5

...Am spus probabil în mai multe rînduri că Împăratul știa de acest jurnal. Eu păstrasem însă riguros secretul față de toată lumea, și de aceea Împăratul nu mi-a vorbit niciodată despre el decît pe ascuns, sau cînd eram singuri. Mă întreba adesea dacă mai continuam și ce anume scriam : „Sire, scriu tot ceea ce face și spune majestatea voastră, de dimineața pînă seara, și în fiecare zi." — „Înseamnă deci, spunea Împăratul, că e o sporovăială

[1] ***Merlin de Douai***, avocat, deputat în Convenție, apoi membru al Directoratului. Sub Imperiu a fost procuror general la Curtea de Casație (n. t.).

[2] ***Augias***, rege mitologic al Eladei. Numai Hercule, abătînd cursul unui fluviu, a fost în stare să-i curețe grajdurile uriașe în care avea trei mii de boi (n. t.).

nemaipomenită şi că în el există multe lucruri inutile. Dar nu contează, continuă, şi într-o bună zi o să-l revedem împreună"...

La fel s-a întîmplat şi în această dimineaţă : şi-a adus aminte şi mi-a spus că voia să vadă *harababura aceea faimoasă*. Băiatul meu a adus primul caiet şi lectura a durat mai mult de două ceasuri. Preambulul, care îmi aparţinea în întregime, i-a reţinut atenţia ; s-a arătat satisfăcut, l-a recitit şi a terminat zicînd : „E bine, foarte bine, iată o frumoasă moştenire pentru micuţul Emmanuel". În ceea ce priveşte jurnalul, l-a aprobat şi ca formă şi ca ansamblu ; a făcut cîteva corecturi cu propria-i mînă în legătură cu familia şi copilăria lui şi, spunîndu-i fiului meu să ia pana, a început să dicteze amănunte despre Brienne, despre părintele Patrault etc....

Duminică 13

La orele zece, Împăratul a trecut pe la mine. A întredeschis uşa dormitorului meu strigînd că sînt un leneş. M-a surprins făcîndu-mi o baie la picioare. Eram suferind. M-am grăbit să-l regăsesc în cort, unde voia să ia dejunul. Mi-a spus că a dat dispoziţii să fie trimise note în legătură cu noile restricţii ce ne-au fost impuse, deoarece chiar dacă nu se recunosc vinovaţi de ele faţă de noi, să stabilim cel puţin o oarecare responsabilitate pentru cei ce le pun în practică. De aici a ajuns să calculeze valoarea argintăriei ce ne mai rămăsese de vînzare şi timpul cît ne-ar fi ajuns ca să trăim... De aici a ajuns să spună că dealtfel putea să facă apel la prinţul

Eugen, că dorea chiar să-i scrie o notă spre a-i cere creditul necesar pentru subzistență, după ce argintăria se va fi epuizat și spre a-l însărcina, chiar din acea clipă, să-i expedieze aici, în Sfînta-Elena, cărțile esențiale pe care neglijase să i le trimită de la Londra, precum și niște vinuri mai de calitate de care avea nevoie ca medicament. „Deși în privința vinului, continuă el, cei care nu ne iubesc în Europa nu vor pierde prilejul să spună că noi aici ne gîndim numai la băutură și la mîncare."...

Mai tîrziu a încercat să lucreze, dar se simțea foarte somnoros și chiar a aținit de cîteva ori. S-a dus în cameră să se culce, dîndu-mi întîlnire peste o oră, ca să reluăm lecția de engleză ; dar a rămas în continuare cu aceeași stare de somnolență de care nu a scăpat decît făcînd, după cum îi era obiceiul, o baie prelungită : și cum el le face totdeauna cu apă foarte fierbinte e de mirare că nu îi erau foarte vătămătoare.

La cină a mîncat puțin, plîngîndu-se că a îmbătrînit, că doarme prost și la ore neregulate...

A încercat să ne citească *Don Quijote*, dar după o jumătate de oră s-a oprit : de la un timp nu mai putea citi prea multă vreme. Sănătatea i se șubrezea văzînd cu ochii. Îmi spune tot mai des că se simte foarte bătrîn, că e chiar mai bătrîn decît mine ; și pentru el aceste cuvinte însemnau foarte mult.

Vineri 25

...Ne-am încheiat seara citind cîteva pagini din *Medée* de Longepierre ; Împăratul întrerupea lectura spre a compara piesa cu cea a lui Euripide...

Intrînd în cameră şi neputînd să doarmă, a făcut de cîteva ori ocolul odăii şi s-a aşezat apoi pe canapea : a deschis o culegere, un fel de almanah politic pe care îl găsise la îndemînă...

De la acesta, trecînd la multe alte subiecte, s-a oprit asupra războiului cu Rusia.

„În fond, a spus el, ţinînd seama de multe antecedente, acesta ar fi trebuit să fie cel mai popular război al timpurilor moderne : cel al bunului simţ şi al intereselor reale ; al liniştii şi al securităţii tuturor ; era pur paşnic şi conservator, eminamente european şi continental. Succesul lui ar fi consacrat un echilibru nou, aranjamente noi, care ar fi făcut să dispară pericolele momentului, înlocuindu-le cu un viitor liniştit ; iar ambiţia nu intra deloc în vederile mele. Ridicînd Polonia, această adevărată cheie a întregii bolţi, aş fi fost de acord ca pe tronul ei să fie urcat un rege din Prusia sau un arhiduce din Austria, sau oricare altul ; eu nu voiam să dobîndesc nimic ; nu îmi rezervam decît gloria de a fi făcut un bine şi binecuvîntarea viitorului. Cine ar fi putut crede că în această acţiune voi eşua şi îmi voi găsi pieirea ? Niciclnd n-am făcut ceva mai bun ; niciclnd n-aş fi binemeritat mai mult ; dar iată că într-o clipă, de parcă şi în felul de a gîndi al omenirii ar bîntui epidemii, nu s-a mai auzit decît un singur glas, un singur verdict împotriva mea : am fost declarat tiran al regilor, tocmai eu, cel care dădusem un sens nou existenţei lor ; n-am mai fost decît un uzurpator al drepturilor popoarelor, tocmai eu, cel care am făcut atîtea şi aveam să mai fac atîtea pentru ele. Iar popoarele şi regii, aceşti duşmani de neîmpăcat, s-au aliat, au complotat împreună contra mea. Nu s-a

mai ţinut seamă de nici una din faptele mele. Îmi spuneam că după victorie, popoarele vor fi iarăşi cu sufletul alături de mine, dar n-am cîştigat şi m-am regăsit copleşit. Iată cum sînt oamenii, iată şi istoria mea. Dar poate că popoarele sau regii, şi poate că popoarele şi regii împreună mă vor regreta. În mod sigur memoria mea va fi suficient de răzbunată pentru nedreptatea ce mi s-a făcut.

De altfel, istoria campaniei din Rusia nu va fi niciodată prea bine cunoscută pentru că ruşii nu scriu, sau scriu fără nici un respect faţă de adevăr şi pentru că francezii se îndîrjesc să-şi discrediteze şi să-şi dezonoreze ei înşişi gloria"... Şi Împăratul a adus binemeritate şi înalte elogii generalilor şi vitejilor noştri, Murat, Ney, Poniatowski, eroii bătăliei de pe Moscova...

N. B. Dacă anumite pasaje din convorbirea mea cu Împăratul au nevoie de o prezentare mai amplă sau de mărturii, acestea pot fi găsite în următoarea scrisoare, care e preţioasă prin data şi conţinutul ei ; aici se află motivele şi considerentele campaniei din Rusia, expuse de Napoleon în momentul în care începea acţiunea. Fără îndoială că vulgul nu le va înţelege şi nici nu le va aproba ; spun vulg, pentru că în concepţia oamenilor de stat, a celor ce privesc lucrurile mai larg şi în perspectivă, acest război a fost foarte popular : erau supăraţi de alegerea momentului, dar au sesizat toate marile lui intenţii.

*Instrucţiuni date d-lui P *** [1] spre a-i servi drept directive în misiunea ce o va avea de îndeplinit în Polonia (18 aprilie 1812)*

[1] Abatele Pradt.

Domnule, Împăratul contează suficient pe devotamentul şi pe abilitatea dumneavoastră pentru a merge atît de departe încît vă însărcinează cu o misiune de cel mai mare interes politic. Această misiune cere *muncă, prudenţă şi discreţie.*

Veţi pleca la Dresda ; scopul aparent al călătoriei dumneavoastră va fi să prezentaţi majestăţii sale regelui Saxoniei o scrisoare pe care Împăratul o vă va înmîna mîine după ceremonialul sculării...

Dorinţa Împăratului este să acţionaţi faţă de acest suveran cu toată deferenţa pe care o cere stima deosebită ce majestatea sa i-o poartă. Veţi conferi fie cu regele, fie cu miniştrii, cu o sinceritate fără rezerve. Veţi ţine seama de indicaţiile ce vi le va da domnul conte de Set-Pilsac [1].

Saxonia nu va avea de făcut *sacrificii care să rămînă necompensate.*

Saxonia ţine prea puţin la suveranitatea ducatului Varşoviei, aşa cum există el astăzi : e o posesiune precară şi oneroasă. Posedînd această porţiune din Polonia, Saxonia se situează într-o poziţie neplăcută faţă de Prusia, Austria şi Rusia. Veţi dezvolta aceste idei şi le veţi trata în sensul discuţiei care a avut loc în ziua de 17, în cabinetul majestăţii sale, în prezenţa dumneavoastră. Guvernul de la Dresda va fi prea puţin dispus să vă combată : diplomaţii lui ne-au făcut cunoscute în mai multe ocazii aceleaşi consideraţii. Nu este deci deloc vorba de o dezmembrare a statelor regelui Saxoniei.

---

[1] Ministrul de externe al Saxoniei ; anterior ambasador la Paris (n. t.).

După o scurtă ședere la Dresda, veți anunța că plecați la *Varșovia unde va trebui să așteptați noi ordine din partea Împăratului.*

Majestatea sa imperială îl roagă pe regele Saxoniei să vă acrediteze pe lîngă miniștrii săi polonezi.

În demersurile dumneavoastră vă veți pune de acord cu prințul ***, șambelan al Împăratului, cu generalul ***. Aceste două personalități sînt descendente din cele mai ilustre familii ale Poloniei ; au promis că vor uza de toată influența de care se bucură printre concetățeni spre a-i face să acționeze pentru fericirea și independența patriei lor. Va trebui să dați guvernului marelui ducat un impuls în măsură să pregătească marile prefaceri pe care Împăratul își propune să le înfăptuiască în favoarea națiunii poloneze.

E nevoie ca polonezii să susțină aceste țeluri ale Împăratului și să conlucreze ei înșiși pentru renașterea țării lor. *Să nu-i considere pe francezi decît ca o puternică forță auxiliară.*

Împăratul nu ascunde deloc greutățile ce vor sta în calea renașterii Poloniei. Această mare operă va fi, desigur, contrară *intereselor aparente și actuale ale aliaților ei.*

Renașterea Poloniei, prin armele imperiului francez, este o acțiune riscantă, chiar primejdioasă, în care Franța va trebui să lupte în egală măsură împotriva prietenilor și dușmanilor ei. Să intrăm în cîteva amănunte.

Obiectivul pe care și-l propune Împăratul constă în organizarea Poloniei *cu tot sau cu o parte din vechiul ei teritoriu,* evitînd, dacă este posibil, războiul. Pentru a

realiza acest lucru, Împăratul a dat împuterniciri foarte largi ambasadorului său la Petersburg ; a trimis la Viena un negociator care e autorizat să trateze cu principalele puteri, oferind mari sacrificii teritoriale din partea imperiului francez, ca *despăgubiri pentru cesiunile ce vor fi necesare pentru refacerea regatului Poloniei.*

Europa se împarte în trei mari zone : imperiul francez la vest, statele germane în centru, imperiul rus la est ; Anglia nu poate avea pe continent decît influența pe care puterile ar vrea să o accepte.

Printr-o puternică organizare a centrului, Rusia și Franța trebuie să fie împiedicate ca, la un moment dat, voind să se extindă și mai mult, să violeze suveranitatea Europei. Imperiul francez se bucură acum de deplinătatea puterii sale : dacă nu termină în această clipă organizarea politică a Europei, mîine poate pierde avantajele poziției sale și să eșueze în inițiativele ei.

Instaurarea unui stat militar în Prusia, domnia și cuceririle marelui Frederic, ideile veacului și răspîndirea ideilor Revoluției franceze au nimicit vechea Confederație germanică. Confederația Rinului nu e decît un sistem provizoriu. Principii care au avut de cîștigat ar vrea poate să consolideze acest sistem ; dar principii care au avut de pierdut, popoarele care au îndurat suferințele războiului, statele care se tem de prea marea putere a Franței se vor opune menținerii Confederației Rinului de fiecare dată cînd li se va oferi prilejul. Chiar și principii ale căror teritorii s-au extins prin noul sistem, vor încerca să se îndepărteze de el pe măsură ce cu timpul își vor consolida pozițiile în posesiunile pe care le-au

obținut. În cele din urmă, Franța ar vedea smulgîndu-i-se din mîini un protectorat pe care în mod cert l-ar dobîndi cu prea mari sacrificii.

Împăratul crede că într-o etapă finală, care va începe nu prea tîrziu, se cere să li se redea puterilor confederației europene deplina lor independență.

Casa de Austria, care posedă trei mari regate, va trebui să fie sufletul acestei independențe, datorită situației geografice a statelor sale ; dar nu va trebui să fie factorul ei dominant ; în caz că se produce o ruptură între cele două imperii, Franța și Rusia, dacă confederația puterilor intermediare ar fi îmboldită de un impuls asemănător, ar antrena în mod necesar prăbușirea uneia dintre părțile concurente. Imperiul francez ar fi mai expus decît imperiul rus.

Centrul Europei trebuie să fie alcătuit din state inegale ca putere, care ar avea, fiecare, o politică proprie ; care, prin situația lor și prin relațiile lor politice, vor căuta un sprijin în protectoratul puterilor preponderente. Aceste state sînt interesate în menținerea păcii pentru că ele vor fi totdeauna victimele războaielor. În acest sens, după ce se vor fi ridicat state noi, după ce vor fi fost mărite unele din cele vechi, spre a putea întări în viitor sistemul nostru de alianțe, pentru Împărat și în același timp pentru Europa, refacerea Poloniei prezintă un interes major : fără reedificarea acestui regat Europa ar rămîne în acea parte fără frontiere ; Austria și Germania se găsesc față în față cu cel mai puternic imperiu din lume.

Împăratul prevede că Polonia, ca și Prusia, va fi mai tîrziu aliata Rusiei ; dar dacă Polonia renaște datorită lui,

alianța acestor state se va realiza destul de tîrziu pentru a permite ca ordinea stabilită să se consolideze. Europa fiind astfel organizată, Franța și Rusia nu vor mai avea nici un motiv de rivalitate ; aceste două imperii vor avea aceleași interese comerciale și vor acționa după aceleași principii.

Înainte de a se fi răcit relațiile cu Prusia, Împăratul s-a gîndit mai întîi să facă o alianță solidă cu regele Prusiei și să îi dea coroana Poloniei. Erau mai puține obstacole de învins, pentru că Prusia poseda o treime din acest regat. I s-ar fi lăsat Rusiei ceea ce ar fi vrut să păstreze neapărat ; i s-ar fi dat despăgubiri Austriei. Cursul evenimentelor l-a făcut pe Împărat să-și schimbe proiectele.

După negocierile de la Tilsit a fost necesar să se creeze state tocmai în regiunile care se temeau cel mai mult de puterea Franței. Momentul era propice pentru reedificarea Poloniei, deși ea ar fi fost rezultatul violenței și al forței. Ar fi fost nevoie să se prelungească războiul ; armata franceză suferea de frig și foame ; Rusia avea armata pregătită. Împăratul a fost mișcat de sentimentele generoase de care dădea dovadă împăratul Alexandru. Se izbea de obstacolele pe care le ridica Austria. În politica sa el a lăsat să domine dorința de a semna o pace pe care spera să o facă durabilă dacă, datorită influenței Rusiei și Austriei, Anglia ar fi vrut să accepte o pacificare generală.

După înfrîngerile pe care le-a suferit, Prusia ne ura prea mult ca să nu începem să îi moderăm puterea ; și tocmai în acest scop a fost organizat marele ducat al Varșoviei. I s-a dat ca suveran regele Saxoniei, care și-a consacrat întreaga sa viață fericirii supușilor săi. S-a cău-

tat să li se dea satisfacție polonezilor creindu-se instituțiile care le plăceau și care se potriveau cu moravurile și cu firea lor. S-a acționat prost din toate punctele de vedere.

Saxonia, despărțită prin Prusia de noile sale posesiuni, nu putea constitui, împreună cu Polonia, un corp suficient de organizat pentru a deveni solid și puternic. Deschiderea unui drum militar pe teritoriul prusian, care asigura comunicațiile între Saxonia și Polonia, a umilit profund națiunea prusiană ; iar polonezii s-au plîns că speranțele le-au fost înșelate.

Împăratul stipula ocuparea fortăreților din Prusia spre a fi sigur că această putere nu va încerca să reaprindă focul războiului. Campania din 1809 a demonstrat cît de prevăzătoare fusese politica lui ; ea l-a determinat să ia decizia fermă de a munci fără răgaz pentru acea organizare a Europei care trebuia să pună capăt unor războaie dezastruoase.

Împăratul crede că e dator să arate o forță colosală, prin numărul trupelor pe care le dislocă pe Vistula, pentru ocuparea fortăreților prusiene, ca să-și oblige aliații să-i rămînă fideli și să obțină prin negocieri ceea ce altfel nu s-ar putea cîștiga decît prin război.

În aceste împrejurări pericolele sînt iminente. Căci dislocarea trupelor la o distanță de cinci sute de leghe de teritoriul lor nu este o acțiune lipsită de pericole ; iar Polonia trebuie să se bizuie pe propriile-i forțe în aceeași măsură în care contează pe sprijinul Împăratului. Dacă războiul începe, repet, polonezii trebuie să-l considere doar ca un mijloc ce se adaugă la propriile lor resurse. Să-și amintească de timpurile cînd prin patriotismul și curajul

lor au rezistat în fața numeroaselor armate care le amenințau independența.

Dacă popoarele marelui ducat vor reînvierea Poloniei, ele însele au datoria să deschidă căile pe care provinciile uzurpate vor ajunge să-și afirme voința. Guvernul marelui ducat va trebui ca, de îndată ce evenimentele îi vor permite, să strîngă sub stindardul independenței toate părțile dezmembrate ale nefericitei lor patrii. Trebuie să se renunțe la orice constrîngeri față de polonezii aflați sub dominația Rusiei sau Austriei, care ar refuza să se întoarcă la patria mumă. Polonia are datoria să-și caute forța în conștiința ei cetățenească, în patriotismul ei ca și în instituțiile ce vor constitui noua ei condiție socială. Obiectivul misiunii dumneavoastră este deci să-i lămuriți, să-i ajutați, să-i îndrumați pe patrioții polonezi în acțiunile lor. Veți face o dare de seamă asupra negocierilor dumneavoastră ministrului relațiilor externe ; el îl va informa pe Împărat de rezultatele pe care le-ați obținut. Îmi veți trimite rezumate după rapoartele dumneavoastră.

Nenorocirile și slăbiciunea republicii poloneze s-au datorat unei aristocrații care nu cunoștea nici o lege și nici o măsură. În vremea aceea, ca și acum, nobilimea era puternică, burghezia supusă, iar poporul nu însemna nimic. Dar în vremurile acelea de frămîntări, în sînul națiunii exista o mare dragoste de libertate și de independență care a întreținut multă vreme debila ei existență. Cu timpul, și datorită oprimării, aceste sentimente s-au dezvoltat. Patriotismul este un sentiment firesc al polonezilor, chiar și al celor din familiile sus-puse. Împăratul își va respecta fără restricții promisiunea, făcută în articolul 25 al tratatului din 9 iulie 1807, de a face astfel încît ma-

rele ducat să fie condus prin instituții care să-i asigure libertatea și să asigure privilegiile poporului, fără să prejudicieze liniștea statelor vecine. Polonia va fi *independentă și liberă*. În privința suveranului, alegerea acestuia se va face în conformitate cu tratatul pe care majestatea sa îl va încheia cu celelalte puteri. Majestatea sa nu pretinde tronul Poloniei nici pentru sine, nici pentru familia sa. În marea operă de reedificare a Poloniei nu are în vedere decît fericirea polonezilor și liniștea Europei. Majestatea sa vă autorizează să faceți această declarație, să o faceți textual cînd veți considera că este utilă pentru interesele Franței și ale Poloniei.

Majestatea sa mi-a ordonat să vă transmit această notă și acestę instrucțiuni, de care a luat cunoștință, pentru ca dumneavoastră să puteți uza de ele în convorbirile ce le veți avea cu miniștrii străini la Varșovia sau la Dresda.

Împăratul a dispus să fie adresate note ministrului de Război și celui de Afaceri externe al marelui ducat. Dacă va fi nevoie de resurse pecuniare, majestatea sa va veni în ajutorul trezoreriei Poloniei, afectîndu-i fonduri rezultate din domeniile pe care încă le posedă în Polonia și Hanovra.

Nimic nu este mai obișnuit pentru vulg decît să-și formeze o idee foarte greșită și foarte incorectă despre evenimentele care sînt mai apropiate de el în timp. Cînd aceste evenimente au o oarecare vechime, ele dobîndesc cel puțin avantajul că ne parvin curățite de contextul lor fals, datorită criticii înțelepte și sănătoase a istoricilor ; în timp

ce cu privire la cele care abia s-au petrecut sîntem asaltaţi de o mulţime de amănunte incoerente, create şi propagate de răutatea şi pasiunile individuale ; şi atunci aceste snoave banale, fiind mereu repetate şi mereu auzite, ajung în cele din urmă, pentru mase, un adevăr notoriu : iată de ce în general e acceptată ideea că Napoleon, în timpul expediţiei sale în Rusia, s-a avîntat cu imprudenţă după exemplul lui Carol al XII-lea, în mijlocul unui popor duşman şi împotriva adevăratelor principii ; că s-a lăsat atras de o fugă simulată ; că, uitînd sau violînd toate principiile artei militare, s-a îndepărtat la o distanţă imensă de depozitele de aprovizionare şi a neglijat să-şi asigure sprijinul armatei de rezervă ; că a respins toate obiecţiile generalilor care voiau să-l împiedice să înainteze ; că a lăsat spatele în mîna inamicului şi astfel s-a trezit că toate comunicaţiile îi sînt tăiate, aprovizionarea şi convoaiele imobilizate, că a rămas fără resurse, înconjurat de o populaţie ostilă ; că nu şi-a asigurat retragerea şi nici nu a mai putut să o execute ; că la Moscova a fost delăsător şi nu a reuşit să prevadă rigorile anotimpului ; că atunci cînd a văzut că situaţia e disperată şi-a părăsit armata şi a lăsat să piară aproape toţi soldaţii etc.

Consider că nu e lipsit de interes să reproduc aici rezumatul unor note disparate, dictate chiar de Napoleon, după lectura unei lucrări în care erau strînse toate reproşurile amintite. Sînt sigur că cei mai mulţi dintre cititori vor găsi în ele lucruri fără îndoială noi şi foarte deosebite de părerile lor de pînă acum...

„În campania din Rusia, depozitele armatei nu erau pe Vistula, la cincizeci de zile de marş distanţă de Mos-

cova : cele din prima linie erau la Smolensk, la zece zile de marş de Moscova ; cele din a doua linie la Minsk şi la Vilna, la opt zile de marş de Smolensk ; cele din a treia la Kovno, Grodno şi Bialistok ; cele din a patra linie la Elbing, la Marienwerder, la Torn, la Plock, la Modlin, la Varşovia ; cele din a cincea linie la Dantzig, la Bamberg, la Posen ; cele din a şasea linie la Stettin, la Custrin, la Glogau.

Din 400.000 de oameni care au trecut Niemenul, 240.000 au rămas în rezervă între acest fluviu şi Boristena ; 160.000 au trecut de Smolensk şi au înaintat spre Moscova; dintre aceşti 160.000 de oameni, 40.000 au rămas eşalonaţi între Smolensk şi Mojaisk. Era deci cît se poate de normal ca retragerea să se facă prin Polonia.

Nici un general nu i-a vorbit lui Napoleon despre necesitatea de a se opri pe Berezina ; toţi socoteau că, fiind stăpîn pe Moscova, el va termina războiul.

Pînă la Smolensk armata manevra într-o regiune la fel de binevoitoare ca Franţa însăşi ; populaţia şi autorităţile erau de partea lui Napoleon : din această regiune putea să aibă la dispoziţie oameni, cai, alimente ; iar Smolenskul e un oraş fortificat.

Nimic mai deosebit decît cele două expediţii, cea a lui Carol al XII-lea şi cea a lui Napoleon. Carol al XII-lea şi-a sacrificat linia de operaţiuni şi a lăsat flancul expus pe o distanţă de patru sute de leghe ; în timpul expediţiei el a violat toate principiile războiului ofensiv ; ele au fost integral respectate în expediţia lui Napoleon.

În timpul marşului spre Moscova n-a avut niciodată inamicul în spate ; nu a avut nici un soldat bolnav ; nici

un om izolat, nici o ştafetă, nici un convoi, de la Meinz la Moscova, nu au căzut în mîna inamicului ; n-a fost zi în care să nu primească veşti din Franţa ; n-a fost zi în care Parisul să nu primească scrisori din partea armatei ; nici o casă fortificată din punctele de haltă (astfel de case se aflau în fiecare post) nu a fost atacată.

Convoaiele de artilerie şi echipajele militare au ajuns fără nici un accident ; în timpul bătăliei de la Smolensk s-au tras şaizeci de mii de lovituri de tun ; în bătălia de pe Moscova, o sută zece mii ; consumul a fost mare chiar şi în luptele mai mici şi totuşi, încă de la Moscova, fiecare piesă era aprovizionată cu trei sute cincizeci de lovituri.

La plecarea din Moscova, marşul armatei nu trebuie să fie numit retragere deoarece această armată era victorioasă şi ea ar fi putut foarte bine să meargă spre Petersburg, Kaluga sau Tula, pe care Kutuzov zadarnic ar fi încercat să le apere. Armata nu s-a retras spre Smolensk pentru că era învinsă, ci pentru a ierna în Polonia şi pentru ca să poată înainta în primăvară spre Petersburg. Dacă ar fi fost vară, nici armata amiralului Ciciakov, nici cea a lui Kutuzov n-ar fi îndrăznit să se apropie de armata franceză la o distanţă mai mică de zece zile, decît cu riscul de a fi imediat nimicite. Curtea imperială se temea într-atîta de o înaintare spre Petersburg, încît şi-a evacuat, la Londra, arhivele şi tezaurele mai de preţ şi a chemat din Podolia armata amiralului Ciciakov, ca să apere această capitală. Dacă Moscova n-ar fi fost incendiată, împăratul Alexandru ar fi fost constrîns să facă pace. După cele întîmplate la Moscova, dacă gerul n-ar fi început cu cincisprezece zile mai devreme ca de obicei, armata s-ar fi reîntors fără pierderi

la Smolensk, unde nu ar mai fi avut de ce să se teamă de armata rusă, care avea o prea mare nevoie de odihnă, după ce fusese înfrîntă pe rîul Moscova, la Malsioroslavici.

Se știa că în decembrie și ianuarie sînt geruri : dar după măsurătorile de temperatură făcute în ultimii douăzeci de ani se putea crede că în noiembrie termometrul nu va coborî sub minus zece grade : armata ar fi avut nevoie de încă trei zile ca să termine retragerea în deplină ordine ; dar în aceste trei zile ea a pierdut treizeci de mii de cai. I s-ar putea eventual reproșa lui Napoleon că a rămas la Moscova patru zile mai mult ; el a fost însă determinat să rămînă de rațiuni politice : credea că va avea timp să se reîntoarcă în Polonia ; în Nord toamnele sînt foarte lungi.

Părăsind Moscova, armata avea asigurată hrana pe douăzeci de zile ; mai mult decît i-ar fi trebuit ca să ajungă pînă la Smolensk, unde s-ar fi putut aproviziona din belșug, spre a putea ajunge la Minsk și Vilna ; dar toți caii de la atelajele de transport și majoritatea cailor de artilerie au pierit ; toate serviciile armatei s-au dezorganizat ; nici nu se mai putea vorbi de o armată ; era imposibil să ocupe o poziție înainte de Vilna ; corpul prințului Schwartzenberg și al generalului Reynier, care se aflau pe Vistula, în loc să sprijine Minskul, cum s-ar fi cerut, s-au retras spre Varșovia, părăsind astfel armata. Dacă s-ar fi îndreptat spre Minsk, ei ar fi reușit să facă joncțiunea cu divizia lui Dombrowski, care nu putea să apere, singură, Burisovul, ceea ce-i permise amiralului Ciciakov să-l ocupe ; mareșalul nu intenționase să ocupe Berezina, ci să înainteze spre Dvina, spre a apăra Petersburgul. În această împrejurare fortuită l-a întîlnit ducele de Reggio, care l-a bătut

și l-a aruncat pe malul drept al Berezinei. Ciciakov a fost din nou bătut după trecerea Berezinei ; cuirasierii lui Doumerc i-au capturat o mie opt sute de oameni, într-o singură șarjă.

Ajunsă la o distanță de două zile de Vilna, armata nu mai avea de înfruntat nici un pericol ; Napoleon a socotit atunci că urgențele situației reclamau prezența sa la Paris; numai de acolo putea să impună respect Prusiei și Austriei. Dacă ar fi întîrziat să se reîntoarcă e posibil ca drumul să-i fi fost tăiat. A lăsat armata sub comanda regelui Neapolelui și a prințului de Neufchâtel. Garda era atunci completă, iar armata număra peste optzeci de mii de combatanți, fără corpul ducelui de Tarente, care se afla pe Dvina. Armata rusă, în ansamblu, se reducea la cincizeci de mii de oameni. La Vilna se găseau din belșug făină, pîine de campanie, vin, carne, legume uscate și furaje. Din raportul asupra situației alimentelor, prezentat lui Napoleon cînd a trecut prin oraș, reieșea că acolo se găseau patru milioane de rații de făină, trei milioane șase sute de mii de rații de carne, nouă milioane de rații de vin și rachiu ; s-au organizat, de asemenea, depozite considerabile de efecte și muniții. Dacă Napoleon ar fi rămas împreună cu armata, sau dacă ar fi dat comanda prințului Eugen, ea tot n-ar fi depășit niciodată Vilna ; un corp de rezervă se afla la Varșovia și un altul la Königsberg ; dar armata s-a lăsat intimidată de cîțiva cazaci ; Vilna a fost evacuată, noaptea, în dezordine. Mai ales de atunci încep marile pierderi din această campanie ; în aceste împrejurări a fost o nenorocire faptul că, dată fiind situația de mare criză, Napoleon era obligat să fie, în același timp, în mijlocul armatei și la Paris : căci nimic n-a fost și nici nu putea să

fie mai puțin previzibil pentru el decît comportarea nesăbuită de la Vilna.

În această nefericită campanie, pierderile noastre au fost considerabile, fără îndoială, dar nu atît de mari cum s-ar putea crede. Din cei patru sute de mii de oameni care au trecut Vistula, jumătate erau austrieci, prusaci, saxoni, polonezi, bavarezi... spanioli, italieni, napolitani. Armata imperială propriu-zisă era cam o treime... și abia număra o sută patruzeci de mii de oameni care vorbeau franțuzește. Franța actuală a pierdut în campania din Rusia mai puțin de cincizeci de mii de oameni ; armata rusă, în retragerea sa de la Vilna la Moscova și în diferite bătălii, a pierdut de patru ori mai mulți oameni decît armata franceză ; incendierea Moscovei a costat viața a o sută de mii de ruși, morți de frig și de foame, prin păduri ; în sfîrșit, în timpul marșului de la Moscova la Oder, armata rusă a fost și ea lovită de intemperiile anotimpului ; cînd a ajuns la Vilna, nu mai număra decît cincizeci de mii de oameni, iar la Kalisch, mai puțin de optsprezece mii. Se poate spune că pierderile Rusiei în această campanie au fost de șase ori mai mari decît ale Franței de azi."

Iată, desigur, cîteva amănunte și circumstanțe care, fără îndoială, îi vor surprinde pe cei mai mulți dintre cititori printre care mărturisesc că mă număr și eu...

Sîmbătă 26

Se spunea că Împăratul e foarte bolnav. A trimis după mine. L-am găsit cu capul înfășurat într-o batistă, șezînd într-un fotoliu, foarte aproape de șemineul în care ceruse să se facă un foc zdravăn.. „Care e cea mai mare

suferință, durerea cea mai ascuțită ?“ m-a întrebat. I-am răspuns că totdeauna e durerea din momentul prezent. „Bine, bine, înseamnă că durerea de dinți.“ Avea într-adevăr o fluxiune violentă ; obrazul drept îi era umflat și foarte roșu. În clipa aceea numai eu eram alături de el ; am început să-i încălzesc, alternativ, o flanelă și un prosop pe care el și le punea cu rîndul pe locul care-l durea și spunea că se simte mult mai bine. La durerea de dinți se mai adăugau o tuse nervoasă, căscături și un frison, prevestiri de febră...

Joi 31

Vremea s-a mai îndreptat ; era o căldură foarte plăcută. De șase zile Împăratul n-a mai părăsit camera ; obosit de monotonia bolii sale s-a decis să încalce, spunea el, prescripțiile doctorului. A ieșit pe-afară, dar se simțea atît de slăbit încît abia putea merge. A cerut să-i fie adusă caleașca...

REZUMATUL LUNILOR IULIE, AUGUST, SEPTEMBRIE, OCTOMBRIE

Obișnuitul rezumat ar putea fi acum foarte scurt ; la o adică, trei fraze ar putea fi de ajuns : chinurile ajunseseră la culme. Recluziune absolută. Distrugere sigură.

Restul vieții lui Napoleon nu va mai fi decît o lungă și crudă agonie.

S-a văzut că sosirea noului guvernator a fost pentru noi semnalul unei existențe sinistre. Au fost suficiente cîteva zile ca să-și dezvăluie planurile nefaste. În curînd chinurile, ultragiile, al căror intermediar spunea că este

sau pe care le-a inventat el însuşi, au ajuns la culme ; a băgat groaza în locuitori în privinţa noastră ; a acumulat asupra noastră vexaţiile cele mai ridicole ; ne-a interzis să scriem fără a-i comunica lui acest lucru, chiar şi celor cu care nu ne interzicea să vorbim nestingheriţi ; l-a invitat la el la cină pe *generalul Bonaparte* pentru a-l prezenta unei femei distinse care era în trecere pe aici ; a arestat el însuşi pe unul dintre servitorii noştri etc...

În această perioadă, sănătatea Împăratului s-a înrăutăţit continuu şi din ce în ce mai grav... Aproape în fiecare zi apărea o nouă boală, semne de friguri, congestii violente, simptome de scorbut, răceli permanente ; trăsăturile i se alterau, mersul îi devenea greoi, picioarele i se umflau etc. Inimile noastre se sfîşiau văzîndu-l cum se îndreaptă vizibil către o distrugere sigură şi grabnică ; toate îngrijirile noastre erau neputincioase.

Renunţase de mult la călărie, şi în cele din urmă a renunţat aproape complet şi la caleaşcă ; a rărit chiar şi plimbarea pe jos şi s-a văzut obligat, de cele mai multe ori, să stea retras în apartamentul său. Nu mai muncea ca înainte, în mod regulat şi continuu ; nu ne mai dicta, decît la mari intervale de timp şi despre subiecte care-i veneau întîmplător în minte. Îşi petrecea cea mai mare parte a zilei stînd singur în camera lui, răsfoind o carte, sau mai degrabă nefăcînd nimic. Cei care au apreciat cum se cuvine atotputernicia facultăţilor lui, pot să-şi dea seama de cîtă tărie sufletească avea nevoie pentru a suporta cu calm povara covîrşitoare a unei asemenea plictiseli, a unei existenţe atît de odioase ; căci faţă de noi se arăta mereu la fel de senin, la fel de liniştit, de spiritual, avea aceeaşi gîndire ageră, cîteodată era chiar vesel şi glumea ; dar din

anumite amănunte era uşor să îţi dai seama că nu îl mai preocupa viitorul, nu mai medita asupra trecutului, nu îl mai interesa prezentul ; accepta în mod pasiv existenţa sa fizică ; dezgustat cu totul de viaţă, poate că în taină îşi dorea sfîrşitul. Aceasta era starea de lucruri cînd am fost ridicat de la Longwood, căci acest moment se apropie, nu e departe...

Capitolul al unsprezecelea

Vineri 1 noiembrie 1816

Astăzi vremea a fost foarte frumoasă şi Împăratul a vrut să profite de ea. Pe la două a încercat să facă o plimbare. După cîţiva paşi prin grădină i-a venit ideea să meargă la d-na Bertrand să se odihnească ; a stat la ea mai bine de o oră, într-un fotoliu, fără să scoată un cuvînt, apatic şi abătut ; apoi a plecat cu un mers şovăielnic, s-a dus în camera lui unde s-a trîntit pe canapea şi a dormitat ca şi în ziua precedentă. Starea lui de sfîrşeală mă afecta în modul cel mai dureros. Încerca din cînd în cînd să lupte cu boala ; dar nu găsea nimic de spus, şi cînd încerca să citească se simţea imediat dezgustat de lectură. L-am lăsat singur ca să se poată odihni...

Sîmbătă 2

Împăratul n-a ieşit astăzi din cameră. Cînd m-am dus la el l-am găsit foarte bolnav...

Printre multe alte subiecte despre care a venit vorba întîmplător, în timpul convorbirii noastre s-a referit mai pe larg la Anvers și de asemenea la fortificațiile și importanța orașului, la marile proiecte militare și politice pe care le avusese în legătură cu acest punct atît de bine situat etc...

Împăratul spunea că hotărîse să facă întregul ansamblu gigantic și colosal. Anvers ar fi fost, doar el singur, o adevărată provincie. Revenind la această superbă așezare a spus că fortăreața fusese una din principalele cauze datorită căreia se afla aici, în Sfînta-Elena : că pretenția de a ceda orașul Anvers fusese unul din motivele care l-au determinat să nu semneze pacea de la Châtillon. Dacă aliații ar fi vrut să-i lase această fortăreață, poate ar fi încheiat pacea ; și se întreba dacă nu cumva a greșit refuzînd să semneze ultimatumul. „Atunci mai existau, desigur, multe resurse și multe șanse, spunea el ; dar și multe argumente contra." Și conchidea : „Am fost obligat să refuz și am refuzat pe deplin conștient de ceea ce fac ; și, prin urmare, chiar aici, pe stînca mea, aici și în acest moment, în mizeria în care mă aflu, nu regret nimic. Știu că mulți nu mă vor înțelege ; dar chiar și pentru oamenii de rînd, și în ciuda întorsăturii fatale pe care au luat-o evenimentele, nu este oare evident că datoria și onoarea nu îmi îngăduiau o altă decizie ? După ce aliații ar fi obținut acest prim cîștig, s-ar fi mulțumit cu atît ? Ar fi fost o pace făcută cu bună credință, reconcilierea ar fi fost sinceră ? Ar fi însemnat că îi cunosc prea puțin, și ar fi fost o nebunie să am încredere și să mă bizui pe ei. Nu ar fi profitat ei de avantajul imens, consacrat prin tratat, ca să continuie prin intrigi ceea ce au început pe calea armelor ? Și ce s-ar fi ales de securitatea, de independența, de viitorul Franței ? Ce s-ar fi ales de obligațiile mele, de jurămintele, de onoarea mea ?... Preferam să merg pînă la li-

mitele şanselor pe care mi le oferea lupta şi, la nevoie, să abdic etc."[1]...

Lucrările maritime de la Anvers, oricît ar fi fost ele de imense, nu reprezintă decît o parte din cele ce îi sînt datorate lui Napoleon...

De altfel, iată preambulul expunerii cu privire la situaţia imperiului, prezentată corpului legislativ în şedinţa din 25 februarie 1813 de contele de Montalivet, ministrul de interne. Această magnifică expunere, care se fundamen-

---

[1] Iată un document care consfinţeşte, în Europa, cuvintele rostite de Împărat în Sfînta-Elena :

Scrisoarea d-lui Caulaincourt către redactorul ziarului *le Constitutionnel* (nr. din 21 ianuarie 1820).

Domnule,

Într-o lucrare a d-lui Koch, intitulată : *Campania din 1814*, sînt redate mai multe fragmente din scrisoarea adresată de mine Împăratului şi prinţului de Neufchâtel, în timpul congresului de la Châtillon.

Cred că este de datoria mea să declar că sînt absolut străin şi de comunicarea corespondenţei mele şi de publicarea ei. Înaltele surse de la care autorul afirmă că o deţine dau lucrării sale o importanţă istorică ce nu-mi permite să confirm prin tăcere erorile pe care le conţine. Majoritatea amănuntelor referitoare la evenimentele şi negocierile care au avut loc de la 31 martie pînă la 12 aprilie sînt inexacte.

În ceea ce priveşte congresul de la Châtillon, dacă evenimentele au justificat dorinţa mea de a vedea redîndu-i-se patriei mele pacea, ar fi nejust să lăsăm ca Franţa, istoria să ignore raţiunile de interes naţional şi de onoare care l-au împiedicat pe Împărat să accepte condiţiile pe care străinii voiau să ni le impună.

Îmi îndeplinesc deci o îndatorire primordială, aceea de a fi echitabil şi drept, făcînd cunoscute aceste raţiuni, prin următorul extras din ordinele Împăratului :

Paris, 19 ianuarie 1814

„...Împăratul insistă cel mai mult asupra necesităţii de a menţine limitele firesti ale Franţei ; aceasta este condiţia mea *sine*

tează în toate punctele pe documente autentice, permite să se formeze o idee justă despre ansamblul minunilor realizate de administrația împăratului Napoleon...

„Domnilor, spunea ministrul, Majestatea sa mi-a ordonat să vă fac cunoscută situația din interiorul imperiului în anii 1811 și 1812.

Veți vedea cu satisfacție că deși starea de război maritim și continental ne obligă să întreținem o armată mare, populația continuă să crească, industria noastră a făcut progrese, că niciodată pămîntul nu a fost mai bine lucrat și manufacturile nu au fost mai înfloritoare ; că în

---

qua non. Toate puterile, inclusiv Anglia, au recunoscut aceste limite la Frankfurt. Redusă la vechile sale limite Franța nu ar mai avea astăzi decît două treimi din puterea relativă pe care o avusese acum douăzeci și cinci de ani. Ceea ce a dobîndit pe Rin, nu compensează nici pe departe ceea ce Rusia, Austria și Prusia au dobîndit prin dezmembrarea Poloniei. Toate statele acestea s-au mărit : a voi ca Franța să fie readusă la vechea ei stare înseamnă a voi decăderea și înjosirea ei. Fără departamentele de pe Rin, fără Belgia, fără Ostende, fără Anvers, Franța nu ar mai fi nimic. Sistemul de a readuce Franța în vechile sale frontiere este inseparabil legat de restaurarea Bourbonilor, pentru că numai ei ar putea oferi garanția menținerii acestui sistem. Anglia își dă bine seama că oricare ar fi sistemul, pe asemenea baze pacea ar fi imposibilă și nu ar putea dura. Nici Împăratul, nici Republica, dacă schimbările ar instaura-o din nou, nu ar accepta vreodată aceste condiții. Hotărîrea majestății sale este fermă ; este imuabilă : nu va lăsa Franța mai puțin mare decît a primit-o. Dacă, deci, aliații vor să schimbe bazele propuse și acceptate, limitele firești, Împăratul nu vede decît trei posibilități : să lupte și să învingă, să lupte și să piară glorios sau, în sfîrșit, dacă națiunea nu îl va mai susține, să abdice. El nu ține la măreția sa ; și nu și-o va păstra plătind-o cu o înjosire."

Aștept, domnule, ca imparțialitatea dumneavoastră să facă loc acestei scrisori în ziar și profit de această ocazie pentru a vă oferi asigurarea distinsei mele considerațiuni :

Semnat : *Caulaincourt, duce de Vicence* (n. a.).

nici o altă epocă a istoriei noastre nu s-a revărsat mai mult belşug ca acum asupra diverselor clase sociale.

Agricultorul de rînd cunoaşte astăzi satisfacţii ce i-au fost pînă acum străine ; cumpără la preţurile cele mai ridicate terenurile care îi sînt necesare ; îmbrăcămintea lui este mai bună, hrana mai abundentă şi mai substanţială ; îşi reconstruieşte casa făcînd-o mai confortabilă şi mai solidă.

Noile procedee din agricultură, din industrie, din atelierele artizanale nu mai sînt respinse pentru simplul motiv că sînt noi. Peste tot se încearcă experimente, şi ceea ce încercările demonstrează că este preferabil înlocuieşte cu folos vechea rutină. S-au înmulţit păşunile artificiale ; obiceiul de a lăsa ogoarele în pîrloagă este abandonat ; s-au extins asolamentele, culturi noi fac să sporească producţia pămînturilor noastre. Creşte numărul vitelor, rasele se ameliorează ; agricultorii de rînd dispun de mijloace care le permit să-şi procure, la preţuri ridicate, berbeci de rasă spaniolă, armăsari din rasa noastră cea mai bună ; fiind lămuriţi în privinţa adevăratelor lor interese, nu şovăie să facă aceste utile cumpărături. Astfel, nevoile manufacturilor noastre, ale agriculturii şi armatei, sînt din zi în zi mai bine asigurate.

Acest grad de prosperitate este datorat legilor liberale care domnesc în acest mare imperiu, abolirii feudalismului, dijmelor, iobăgiei, ordinelor călugăreşti ; căci abolirea lor a generat sau a eliberat marele număr de proprietăţi particulare care au devenit astăzi patrimoniul liber al unui mare număr de familii ce odinioară erau proletare ; e datorat egalităţii partajelor, clarităţii şi simplificării legilor referitoare la proprietate şi ipoteci, promptitudinii cu care sînt judecate procesele al căror număr este în continuă scădere. Aceloraşi cauze cît şi influenţei vaccinurilor trebuie atri-

buită creşterea populaţiei. Şi de ce nu am arăta că însuşi sistemul recrutării, care în fiecare an strînge sub drapel elita tineretului nostru, a contribuit la această creştere, făcînd să sporească numărul căsătoriilor, favorizîndu-le prin faptul că ele pecetluiesc soarta tînărului francez care, pentru prima oară în viaţă, a dat ascultare legilor ?"

Detaliere oficială a cheltuielilor făcute pentru lucrări publice de la urcarea lui Napoleon pe tronul imperial, prezentată corpului legislativ de d-l ministru de interne împreună cu documentele justificative

Palate imperiale şi clădiri ale coroanei	62.000.000
Fortificaţii	144.000.000
Porturi maritime	117.000.000
Drumuri naţionale şi şosele	277.000.000
Poduri în Paris şi în departamente	31.000.000
Canale, navigaţie şi desecări	123.000.000
Lucrări în Paris	102.000.000
Edificii publice în departamente şi în marile oraşe	149.000.000
Total	1.005.000.000

Luni 11

Împăratul nu a ieşit din cameră. Mi-am petrecut aproape toată ziua stînd cu el şi nu l-am părăsit decît la cină...

...Întîmplător a fost foarte vorbăreţ. A abordat o mulţime de subiecte, adesea foarte străine unele de altele,

deşi se înlănţuiau în mod firesc între ele. Mi s-a părut că toate scînteiază de idei şi fapte noi...

Vorbind de elementele societăţii spunea : „*Democraţia* poate fi impulsivă, dar are inimă, poate fi impresionată ; *aristocraţia* rămîne întotdeauna de gheaţă, şi nu iartă niciodată etc."

Într-un alt moment şi în legătură cu unele chestiuni anterioare, a spuns : „Toate instituţiile din lume au două feţe ; au avantaje şi inconveniente ; se poate deci, de exemplu, susţine şi combate *republica* şi *monarhia*. Nu încape îndoială că se poate demonstra cu uşurinţă, în teorie, că amîndouă sînt la fel de bune şi foarte bune, dar în practică nu mai e la fel de uşor." Şi a ajuns să spună că, dusă la limitele sale extreme, guvernarea de către mai mulţi înseamnă anarhie ; limita extremă a guvernării de către unul singur este *despotismul ;* că cel mai bun lucru ar fi, fără îndoială, să se ajungă la o cale de mijloc, dacă îi va fi dat înţelepciunii omeneşti să se menţină pe această cale. Şi remarca faptul că aceste adevăruri deveniseră arhicunoscute, dar fără nici un folos ; că s-au scris în această privinţă, pînă la saturaţie, volume peste volume şi că se vor mai scrie încă multe fără a se ajunge la un rezultat mai bun etc.

Mai tîrziu s-a întîmplat să mai spună : „Nu există despotism absolut, există doar unul relativ... Trebuie întotdeauna ca excesul să se reverse printr-o parte sau alta ; oceanul pierde dintr-o parte atîta cît invadează în alta ; şi apoi există moravuri, anumite obiceiuri în faţa cărora se sfarmă orice putere. Eu, în Egipt, unde eram cuceritor, autoritate, stăpîn absolut şi făceam legi pentru populaţie

prin simple ordine de zi, nu aș fi îndrăznit să ordon să fie percheziționate casele și ar fi fost peste puterile mele să împiedic oamenii să vorbească liber în cafenele. Erau mai liberi, mai vorbăreți, mai independenți ca cei din Paris ; dacă acceptau să fie sclavi oriunde, acolo pretindeau și voiau să fie liberi. Cafenelele erau citadelele sincerităților lor, bazarul opiniilor lor. Acolo vorbeau cu patimă și comentau cu toată îndrăzneala : nu am fi reușit să le închidem gura. Dacă se întîmpla să intru în vreo cafenea, îmi făceau temenele, e adevărat, dar din motive de stimă personală ; se purtau așa numai cu mine, nu și cu locotenenții mei.

Oricum, spuse el după multe alte lucruri, iată cît de mare e puterea unității și centralizării ; sînt fapte pe care și omul cel mai de rînd e în stare să le vadă. Franța dezbinată de dispute era pe cale să piară sub loviturile Europei unite ; ea încredințează cîrma unui singur om, și imediat, pentru aceeași Europă, eu, primul consul, devin o autoritate.

Era ceva cu totul ieșit din comun să vezi cum vechile cabinete ale Europei nu pot să-și dea seama de importanța unei astfel de schimbări și continuă să aibă față de unitate și față de centralism aceeași conduită, de parcă ar fi avut de-a face tot cu multitudinea și cu fărîmițarea. Nu e mai puțin demn de remarcat faptul că Paul [1], care era considerat nebun, a sesizat primul, din îndepărtata lui Rusie, această schimbare, în timp ce guvernul englez, reputat pentru abilitatea și vasta lui experiență, a remarcat-o ultimul. «*Las de-o parte aspectele abstracte ale Revoluției*

[1] Pavel I (1754—1801), împăratul Rusiei (n. t.).

dumneavoastră, îmi scria Paul, *şi mă opresc la un singur fapt, îmi este suficient ; pentru mine dumneavoastră sînteţi un guvern şi vă vorbesc pentru că ne putem înţelege şi pentru că eu pot negocia.»*

În privinţa guvernului englez, am fost nevoit să învinge şi să impun pacea peste tot, să-l izolez complet de restul Europei, pentru a reuşi să mă fac ascultat ; şi cu toate acestea, nu a început să negocieze cu mine decît tîrîndu-se pe căile bătătorite ale vechii rutine. Încerca să mă amăgească prin tergiversări, cu protocoale, cu formalităţi, cu eticheta, cu antecedentele, cu mai ştiu eu ce. Iar eu rîdeam, mă simţeam foarte puternic !!!

Un teren cu totul nou reclama procedee cu totul noi ; dar negociatorii englezi păreau să nu-şi dea seama nici de vremuri, nici de situaţie, nici de oameni. Procedeele mele i-au surprins. Debutam cu ei în diplomaţie aşa cum în alte părţi acţionasem cu forţa armelor. Iată în primul rînd propunerile mele, le-am spus : noi sîntem stăpînii Olandei şi ai Elveţiei, la care renunţ pentru ceea ce ne veţi da nouă sau aliaţilor noştri ; sîntem de asemenea stăpînii Italiei : renunţ la o parte din ea şi îmi păstrez restul ca să pot conduce şi garanta existenţa şi durabilitatea întregului : acestea sînt bazele poziţiei mele ; acum construiţi pe ele orice v-ar conveni, nu mă interesează ; dar scopul şi rezultatele trebuie să rămînă cele pe care le-am arătat ; nu voi modifica nimic ; nu vreau deloc să cumpăr de la voi concesii, dar vreau să fac aranjamente rezonabile, onorabile, durabile ; iată platforma mea. Nu bănuiţi, după cîte văd eu, nici care e situaţia noastră, nici mijloacele de care dispunem ; nu mă tem nici de refuzul vostru, nici de

încurcăturile pe care mi le puteți crea ; am brațe puternice și nu vreau decît să trecem la treabă.

Acest limbaj nemaiauzit, continuă Împăratul, a avut efect ; la Amiens nu au mai încercat să mă ducă cu vorba și au negociat cu seriozitate. Neștiind care e punctul meu sensibil, s-au oferit să mă facă rege al Franței. Să le plîngi de milă. Au nimerit bine... Rege prin grația străinătății !... Eu, care devenisem suveran prin voința poporului !...

Dobîndisem o asemenea superioritate încît chiar în timpul negocierilor am făcut ca Italia să-mi adjudece președinția republicii. Iar acest act, care în condițiile diplomației obișnuite a Europei ar fi iscat numeroase incidente, nu a împiedicat, nu a oprit negocierile ; tratativele nu au dat rezultate mai mici, căci francheța mea neașteptată m-a ajutat mai mult decît șmecheriile de uzanță. Multe pamflete și manifeste, lipsite de orice valoare, m-au acuzat de perfidie, de rea-credință, sau că în negocieri nu mi-am respectat cuvîntul : n-am meritat niciodată astfel de aprecieri ; în schimb, toate celelalte cabinete da, totdeauna.

Dealtfel, la Amiens, a spus el, eram convins cu bună credință că s-a hotărît soarta Franței, a Europei, a mea ; că războiul s-a terminat. Cabinetul englez a reaprins focul, Europa îi datorează numai lui toate flagelurile ce au urmat, numai el e răspunzător. În ceea ce mă privește, cu m-aș fi ocupat exclusiv de administrarea Franței și cred că aș fi făcut minuni. Gloria mea nu ar fi fost cu nimic știrbită, dar aș fi avut mai multe bucurii ; aș fi cucerit Europa, așa cum fusesem pe punctul de a o cuceri cu armele. De ce mare strălucire m-au privat !

Lumea nu încetează să spună că pasiunea mea e războiul ; dar oare nu am fost mereu obligat să mă apăr ?

Niciodată nu s-a întîmplat să cîştig o mare victorie fără să propun imediat pacea.

Adevărul este că n-am fost niciodată stăpîn pe acţiunile mele ; nu am fost niciodată într-adevăr stăpîn pe mine însumi.

Puteam să am nenumărate planuri. Dar niciodată n-am avut libertatea de a executa măcar unul din ele. Zadarnic ţineam cîrma, căci oricît de puternică mi-ar fi fost mîna, valurile neprevăzute şi numeroase erau şi mai puternice, iar eu aveam înţelepciunea să cedez mai degrabă decît să mă prăbuşesc, încercînd să rezist cu încăpăţînare. Deci niciodată nu am fost cu adevărat stăpîn pe mine ; eram totdeauna condus de împrejurări şi într-o asemenea măsură încît, la începutul ascensiunii mele, sub consulat, prietenii mei sinceri, partizanii mei înfocaţi mă întrebau uneori, cu cele mai bune intenţii, pentru propria lor orientare, *unde voiam să ajung ;* şi totdeauna le răspundeam că nu ştiu nimic. Erau contrariaţi, nemulţumiţi poate, şi totuşi le spuneam adevărul. Mai tîrziu, sub Imperiu, cînd nu mai exista atîta familiaritate, mulţi păreau că îmi pun iarăşi aceleaşi întrebări, iar eu le-aş fi putut da şi atunci acelaşi răspuns. Pentru că nu eram deloc stăpîn pe faptele mele, pentru că nu eram nebun să vreau ca evenimentele să se supună sistemului meu ; ci dimpotrivă, eu îmi pliam sistemul după contextura neprevăzută a evenimentelor ; ceea ce adesea lăsa impresia că sînt schimbător, inconsecvent, lucru de care uneori am şi fost acuzat ; dar oare pe bună dreptate ?"

Şi după ce a tratat o mulţime de alte subiecte, ceva mai tîrziu Împăratul a spus : „Una din marile mele idei era aceea de a unifica, de a concentra aceleaşi popoare geo-

grafice, pe care revoluțiile și politica le-au dezbinat, le-au fărîmițat. Așa bunăoară, în Europa există, deși risipiți, mai bine de treizeci de milioane de francezi, cincisprezece milioane de spanioli, cincisprezece miloane italieni, treizeci de milioane de germani : aș fi vrut ca fiecare din aceste popoare să devină un unic și un același corp de națiune. Și cît de frumos ar fi fost să înaintezi cu un astfel de cortegiu spre posteritate, culegînd binecuvîntarea veacurilor. Mă simțeam demn de această glorie...

Unificarea celor treizeci-patruzeci de milioane de francezi era săvîrșită și desăvîrșită ; aproape în aceeași situație erau și cele cincisprezece milioane de spanioli ; căci nimic nu e mai obișnuit decît să convertești accidentalul în principiu ; cum eu nu i-am supus pe spanioli, se credea că sînt de nesupus. Fapt e însă că ei au fost supuși, și că tocmai în momentul în care mi-au scăpat din mînă, cortesul de la Cadix ducea tratative secrete cu noi. Așa că nu rezistența lor și nu eforturile englezilor i-au eliberat, ci greșelile mele și visurile mele de viitor ; mai ales faptul că m-am dus cu toate forțele mele la mii de leghe de ei și că acolo am fost zdrobit ; căci nimeni nu poate nega faptul că dacă, atunci cînd am intrat în această țară, Austria nu mi-ar fi declarat război și m-ar fi lăsat să stau patru ani mai mult în Spania [1], aș fi rezolvat totul : guver-

[1] Tocmai în legătură cu această problemă, Napoleon s-a exprimat astfel : „Prezența generalului e indispensabilă : el e capul, el e totul pentru o armată : nu armata romană a supus Galia, ci Caesar ; nu armata cartagineză a făcut să tremure armata republicană la porțile Romei, ci Hannibal ; nu armata macedoneană a ajuns pe Indus, ci Alexandru ; nu armata franceză a dus războiul pe Wesser și Inn, ci Turenne ; nu armata prusiană a apărat vreme de șapte ani Prusia, împotriva celor trei mari puteri ale Europei, ci Frederic cel Mare (*Memoriile lui Napoleon,* vol. III, pag. 90) (n. a.).

nul spaniol s-ar fi consolidat, spiritele s-ar fi calmat, diversele partide s-ar fi raliat ; în trei sau patru ani s-ar fi realizat o pace solidă, ar fi ajuns la o prosperitate strălucită, ar fi devenit o națiune compactă, iar eu aș fi binemeritat toată recunoștința ! I-aș fi scutit de înspăimîntătoarea tiranie care îi calcă în picioare, de cumplitele frămîntări care îi așteaptă.

În ceea ce-i privește pe italieni, unificarea lor era foarte avansată : nu-i mai rămînea decît să îmbătrînească. și de la o zi la alta se maturiza unitatea lor de principii și legislativă, unitatea de sentimente și de idei, care e cimentul sigur, infailibil al aglomerărilor omenești. Alipirea Piemontului la Franța, alipirea Parmei, a Toscanei, a Romei nu era, în concepția mea, decît ceva temporar, și nu avea alt scop decît acela de a supraveghea, de a garanta și de a asigura progresul educației naționale a italienilor [1]...

---

[1] O hotărîre atît de importantă cum era aceea de a abandona, în viitor, Italia, și auzind-o formulată pentru prima oară în acest fel, fără să fie expuse motivele, fără să aibă sprijinul unor probe, mărturisesc că n-a avut pentru mine decît greutatea ce li se acordă acelor aserțiuni întîmplătoare la care conduc, și pe care le scuză înflăcărarea unor conversații obișnuite. Dar timpul și experiența m-au învățat că toate aserțiunile lui Napoleon, făcute în astfel de ocazii, comportau un sens real, deplin, literal. Le-am regăsit cu atare, ori de cîte ori am avut prilejul să le verific ; și subliniez acest lucru cu scopul ca aceia care ar fi, de asemenea, înclinați să le respingă, să nu procedeze și ei, la rîndul lor, cu prea multă ușurință, fără să încerce măcar să caute probe.

Eu, de pildă, găsesc astăzi în paginile dictate de Napoleon generalului Montholon, și publicate în *Memorii spre a servi la o Istorie a Franței*, vol. I, pag. 137, o dezvoltare atît de completă, atît de satisfăcătoare a frazei pe care am notat-o în timpul convorbirii, încît nu pot rezista să nu o retranscriu aici.

„Napoleon, citesc în acele pagini, voia să refacă patria ita-

...Împăratul a trecut apoi la expediția din Rusia, repetînd o mare parte din lucrurile pe care le-am relatat altundeva. Nu reproduc aici decît ceea ce mi s-a părut nou.

„Și iată, zicea el, încă o altă împrejurare în care accidentalul a fost luat drept principiu. Am eșuat împotriva rușilor ; de aici s-a ajuns să se spună că sînt inatacabili la ei acasă, invincibili. Dar totuși, de ce a depins totul ? Să fie întrebați oamenii lor cei mai intransigenți, oamenii lor înțelepți și cu judecată ; să fie consultat chiar Alexandru însuși, părerile lui de atunci. Oare eforturile rușilor m-au nimicit ? Nu, totul s-a datorat unor pure accidente, unor adevărate fatalități : o capitală incendiată fără voia locuitorilor ei și datorită unor intrigi străine ; o iarnă, un îngheț atît de subit și atît de excesiv încît într-un anume fel era un fenomen ; rapoarte false, intrigi prostești, trădare, tîmpenie, în sfîrșit, multe alte lucruri care poate că vor fi cunoscute într-o zi și care vor putea

---

liană, reunindu-i pe venețieni, milanezi, piemontezi, genovezi, toscani, parmesani, modenezi, romani, napolitani, sicilieni, sarzi într-o singură națiune independentă, mărginită de Alpi, de mările Adriatică, Ionică și Mediterană : acesta era trofeul nemuritor pe care îl ridica spre proslăvirea gloriei sale. Acest mare și puternic regat ar fi contracarat pe uscat puterea Casei de Austria ; pe mare, flota lui, reunită cu cea din Toulon, ar fi dominat Mediterana și ar fi protejat vechiul drum comercial din Indii, prin Marea Roșie și Suez. Roma, capitala acestui stat, era cetatea eternă, apărată de cele trei bariere naturale : Alpii, Padul și Apeninii, fiind mai accesibilă decît oricare din cele trei mari insule. Dar Napoleon avea multe obstacole de învins. La consulatul de la Lyon spusese : *Am nevoie de douăzeci de ani ca să refac națiunea italiană.*

În fața acestui mare țel se ridicau trei piedici : 1 — posesiunile pe care le aveau puterile străine ; 2 — patriotismul local ; 3 — faptul că papii își aveau scaunul la Roma.

Abia au trecut zece ani de la consulatul de la Lyon și primul obstacol a fost complet înlăturat ; nici o putere străină nu mai

atenua sau justifica cele două greşeli grosolane în diplomaţie şi în război, care mi se pot imputa : aceea de a mă fi angajat într-o asemenea acţiune, lăsînd în flancuri, care în curînd au devenit spatele frontului, două guverne pe care nu eram stăpîn şi două armate aliate pe care cel mai mic eşec avea să mi le facă duşmane. Dar, în sfîrşit, pentru a conchide asupra acestui punct, şi pentru a anula chiar, cu un singur cuvînt, toate cele de mai înainte, vă spun că nu am dorit această îndrăzneaţă acţiune, acest faimos război ; nu doream să mă lupt. Alexandru nu dorea nici el, dar odată ajunşi faţă în faţă împrejurările ne-au împins pe unul împotriva celuilalt : fatalitatea a făcut restul."

---

poseda nimic în Italia : ea era sub influenţa imediată a Împăratului. Nimicirea republicii veneţiene, a regatului Sardiniei, a marelui duce de Toscana, alipirea la Imperiu a patrimoniului Sfîntului Petru făcuseră să dispară al doilea obstacol. Asemenea turnătorilor, care avînd de transformat mai multe tunuri de calibru mic într-o singură piesă de patruzeci şi opt, le aruncă într-un furnal ca să le descompună, să le topească, la fel şi micile state, au fost alipite la Austria sau la Franţa, spre a fi transformate în unităţi elementare, spre a-şi pierde suveranii şi pretenţiile, ca să fie pregătite pentru momentul fuziunii. Veneţienii, alipiţi vreme de mai mulţi ani la Austria, au gustat din plin din amărăciunea dependenţei lor faţă de germani. Cînd aceste popoare au revenit sub dominaţia italiană, nu le mai interesa dacă oraşul lor va fi capitala, dacă guvernul lor va fi mai mult sau mai puţin aristocratic. Aceeaşi revoluţie s-a operat în Piemont, la Genova, la Roma, sfărîmîndu-se de marea mişcare a imperiului francez.

Nu mai existau veneţieni, piemontezi, toscani, toţi locuitorii peninsulei nu mai erau decît italieni : toţi erau gata să creeze marea patrie italiană. Marele ducat de Berg era vacant pentru dinastia ce se afla în acel moment pe tronul din Neapole. Împăratul aştepta cu nerăbdare să i se nască cel de al doilea fiu pentru a-l duce la Roma, pentru a-l încorona ca rege şi pentru a proclama independenţa frumoasei peninsule, sub regenţa prinţului Eugen..." (n.a.).

Şi, după cîteva momente de tăcere adîncă, parcă s-ar fi trezit dintr-o visare, Împăratul a reluat : „Şi cînd te gîndeşti că un francez a avut în mîinile sale destinele lumii ! Dacă ar fi avut o judecată şi o inimă la înălţimea situaţiei, dacă ar fi fost un bun suedez aşa cum s-a pretins, putea restabili strălucirea şi puterea noii sale demnităţi, putea să recucerească Finlanda, să ajungă la Petersburg înainte ca eu să ajung la Moscova. Dar a cedat unor resentimente personale, unei vanităţi prosteşti, unor pasiuni mărunte. El, un fost iacobin, şi-a pierdut capul cînd s-a văzut curtat, linguşit de suveranii legitimi, cînd s-a văzut faţă în faţă, în relaţii politice şi de prietenie cu un împărat al întregii Rusii, şi care nu îşi drămuia amabilităţile. Se spune că atunci i s-a sugerat chiar că putea să aibă pretenţii la una din surorile lui Alexandru dacă ar fi divorţat ; şi pe de altă parte, un prinţ francez îi scria cum că îi face plăcere să remarce că Béarnul era leagănul caselor lor. Bernadotte ! Casa lui regală !

În exaltarea lui şi-a sacrificat şi noua şi vechea patrie, propria lui glorie, adevărata lui putere, cauza popoarelor, soarta lumii ! E o greşeală pe care o va plăti scump ! Abia reuşise să facă ceea ce i se cerea, că a şi început să-şi dea seama de acest lucru : se spune chiar că s-a căit ; dar încă nu şi-a ispăşit păcatele. Astăzi e singurul parvenit care mai ocupă un tron ; scandalul nu trebuie să rămînă nepedepsit, ar fi un exemplu prea primejdios !..."

Marţi 12

Vorbind din nou despre reîntoarcerea sa de pe insula Elba şi despre cea de a doua cădere, la Waterloo, Împăratul a spus între altele cîteva lucruri remarcabile. „E cert, spunea el, că în aceste împrejurări, nu mai eram convins

de succesul definitiv ; nu mai aveam încrederea mea de la început : fie că vîrsta, care de obicei favorizează norocul, începea să mă trădeze, fie că în propriii mei ochi, în propria mea imaginaţie, tot ceea ce fusese miraculos în cariera mea apărea de acum ştirbit ; sigur e însă că în sinea mea simţeam că îmi lipseşte ceva. Nu mai era acel noroc care-mi însoţea paşii şi mă copleşea, era destinul aspru, căruia îi mai smulgeam încă, oarecum forţat, cîteva favoruri, pentru care însă se răzbuna imediat ; căci e de remarcat că atunci n-am obţinut nici măcar un singur avantaj care să nu fi fost imediat urmat de un eşec.

Am traversat Franţa, am fost purtat pînă în capitală de entuziasmul cetăţenilor, aclamaţi de toţi ; dar abia ajunsesem în Paris că parcă printr-o magie şi fără nici un motiv legitim, oamenii din jurul meu s-au retras subit, au devenit reţinuţi.

Reuşisem să găsesc motive plauzibile, să ajung la o apropiere sinceră faţă de Austria ; trimisesem în Austria agenţi mai mult sau mai puţin făţiş. Dar a apărut Murat, cu fatala lui chemare la luptă : la Viena nu se îndoia nimeni că acţiona conform ordinelor mele ; şi judecînd din punctul lor de vedere, e de înţeles că nu au văzut în toată complicaţia decît o viclenie de a mea, şi din momentul acela n-au avut altă preocupare decît să răspundă intrigilor mele.

Am început campania în modul cel mai abil şi cel mai fericit, trebuia să-l surprind pe inamic în grupuri separate ; dar iată că un transfug iese din rîndurile generalilor noştri şi merge să-l avertizeze la timp.

Cîştig în mod strălucit bătălia de la Ligny, dar locotenentul meu mă împiedică să-i culeg roadele. În fine, sînt triumfător chiar şi la Waterloo şi în aceeaşi clipă mă

prăbușesc în prăpastie, și toate loviturile acestea, trebuie s-o spun, mai mult m-au impresionat decît m-au surprins. Simțeam instinctiv un sfîrșit nefericit și, desigur, nu vreau să spun că ar fi influențat cu ceva hotărîrile și acțiunile mele ; dar oricum aveam acest simțămînt."...

Împăratul a dictat în Sfînta-Elena epoca tratatului de la Fontainebleau și a plecării lui spre insula Elba ; memoria mea nu-mi îngăduie îndrăzneala de a cita ceva ; nu am luat deloc note ; aveam drept regulă, pentru ca să scurtez propria mea lucrare, să nu mă opresc asupra nici unuia dintre subiectele dictate altcuiva, știind că rămîneau în siguranță. Ne vom bucura de altfel, cu timpul, de publicarea acestei relatări : nu voi da deci aici decît cîteva amănunte, care presupun că nu există în lucrare, culese din convorbirile mele cu Napoleon, sau din alte surse de necontestat.

De îndată ce s-au conturat dezastrele din 1814 și primejdia a devenit iminentă, mai ales după intrarea aliaților în Paris, mulți generali se simțeau zguduiți ; cei al căror egoism era mai puternic decît patriotismul, cei care puneau profiturile mai presus de datorie, de onoare, de glorie, au contribuit din momentul acela la catastrofă în loc să o combată. Principalii șefi s-au hazardat să preconizeze abdicarea ; o prezentau ca fiind indispensabilă ; cîțiva au mers atît de departe încît i-au dat de înțeles Împăratului că nu ar răspunde de nemulțumirile și de furia soldaților lor : „deși, dimpotrivă, ne spunea Napoleon, afecțiunea lor era atît de puternică și devotamentul ofițerilor atît de înflăcărat, încît dacă la rîndul meu le-aș fi făcut cunoscute mașinațiunile care se urzeau, e sigur că i-aș fi pus în primejdie pe vinovați ; ar fi fost de ajuns să spun un singur cuvînt ca să-i văd făcuți bucățele"...

În această situaţie extremă, Împăratul meditează adînc la ceea ce are de făcut. Îi rămîneau între patruzeci şi cincizeci de mii de soldaţi, cei mai buni, cei mai devotaţi din lume ; putea lesne să-i ţină în frîu pe generalii necredincioşi, sau să-i expulzeze fără nici un inconvenient. În această stare de lucruri, se ofereau trei variante.

Prima era să se întoarcă la Paris ; căci nu credea că există pe pămînt vreun general atît de îndrăzneţ încît să cuteze să lupte împotriva lui, avînd în spate această capitală imensă : „Fără îndoială că toată populaţia s-ar fi ridicat la chemarea mea, spunea Împăratul, aş fi recrutat dintr-o dată între o sută şi două sute de mii de oameni ; dar aliaţii, retrăgîndu-se, ar fi putut da foc Parisului şi s-ar fi considerat că acest dezastru mi se datorează mie. Ceea ce nu înseamnă că incendierea Parisului nu ar fi putut deveni în fond salvarea Franţei ; la fel cum incendierea Moscovei fusese salvarea Rusiei ; dar există unele sacrificii asupra cărora numai cei în cauză sînt în măsură să hotărască."

A doua variantă era să ajungă în Italia şi să-şi unească forţele cu cele ale vice-regelui : „Dar, spunea Împăratul, aceasta era varianta disperării şi nu ar fi dus la un rezultat analog. Acest teatru de luptă era atît de îndepărtat încît timpul ar fi stins înflăcărarea, şi apoi nu ar mai fi fost Franţa ; or, numai avînd pămîntul acesta sfînt sub picioarele noastre puteam înfăptui minunile de vitejie ce deveniseră indispensabile."

Nici una dintre primele două variante nu putea fi pusă în practică ; rămînea a treia, care consta în a se menţine în defensivă, luptînd pentru fiecare petic de pămînt şi prelungind războiul pînă la ivirea unor şanse noi. Faima pe care şi-ar fi putut-o crea aliaţii s-ar fi risipit

în curînd, nenorocirile pe care le-ar fi adus cu ei ar fi dezlănțuit fără întîrziere ura tuturor, fervoarea națiunii s-ar fi trezit din nou, și aliații mai puteau încă să-și afle mormîntul pe solul pe care îndrăzniseră să-l violeze. Dar în mod necesar ar fi fost o situație de durată și la urma urmei succesul era îndoielnic sau cel puțin îndepărtat, pe cînd suferințele poporului ar fi fost certe, imediate, incalculabile. Sufletul generos al lui Napoleon e impresionat și Împăratul hotărăște să abdice.

Totuși îl trimite la Alexandru pe ducele de Vicence și o deputație de mareșali printre care și ducele de Ragusa [1], unul dintre oamenii la care ținea în mod deosebit. Aveau misiunea să ofere abdicarea lui Napoleon în favoarea fiului său. Împăratul spera ca în acest fel să mai facă ceva pentru Franța, să-i păstreze independența și să asigure durabilitatea instituțiilor ei. Alexandru, care dăduse cu cîteva zile în urmă o declarație publică prin care anunța că nu mai voia să negocieze cu Napoleon și nici cu vreunul din membrii familiei sale, a pus totuși în dezbatere problema în contradictoriu cu partidul Senatului care se pronunțase împotriva Împăratului. Mareșalii însă vorbeau cu aprindere și în numele întregii armate. Alexandru începu să șovăie și se părea că partidul regenței avea să învingă cînd sosi vestea dezertării ducelui de Ragusa, care l-a făcut pe Alexandru să susțină iarăși cu fermitate hotărîrile lui anterioare. Această nouă împrejurare prezenta situația în altă lumină ; armata nu era deci unanimă ? și din momentul acela, înlăturînd orice menajamente, ia decizii inflexibile. În această

[1] *Marmont*, duce de Ragusa (1774—1852), mareșal al Franței. În 1814 l-a trădat pe Napoleon. (n. t.).

stare de lucruri toţi se întorc spre Napoleon, care este asaltat cu insistenţe, presat, hărţuit, ca să abdice pur şi simplu. Cedează, nu fără ca în sufletul lui să se dea o mare luptă, şi dictează textul abdicării în termenii care urmează :

„Deoarece puterile aliate au declarat că Împăratul Napoleon era singurul obstacol în calea restabilirii păcii în Europa, Împăratul Napoleon, credincios jurămîntului său, declară că renunţă, pentru el şi moştenitorii lui, la tronurile Franţei şi Italiei, deoarece nu există nici un fel de sacrificiu personal, nici chiar al propriei sale vieţi, pe care să nu-l facă în interesul Franţei".

Această declaraţie, atît de completă încît depăşea cu mult aşteptările aliaţilor, a aplanat situaţia şi mareşalii s-au reîntors la Napoleon cu ceea ce s-a numit tratatul de la Fontainebleau, despre care va fi vorba ceva mai departe.

Citesc în *Manuscrisul din 1814,* al d-lui baron de Fain [1], o explicaţie completă a cîtorva cuvinte ale Împăratului, pe care eu le-am notat în diverse ocazii fără a le înţelege sensul exact. S-a văzut că vorbind despre tratatul de la Fontainebleau, Împăratul a spus : „Nu vreau să aud de acest tratat, îl reneg, nici pe departe nu mă pot lăuda cu el ; mai degrabă ar trebui să roşesc ; a fost discutat pentru mine, împotriva voinţei mele". Sau, în altă parte : „Cînd va fi cunoscută, istoria evenimentelor de la Fontainebleau va stîrni o mare mirare". Într-adevăr, după cum ne informează *Manuscrisul din 1814,* Napoleon nu voia să

[1] *Baronul de Fain,* prim-secretar al cabinetului ; autor al unor memorii care prezintă cu exactitate realităţile istorice (n. t.).

audă de acest tratat. Numai cu mare greutate l-au convins să-l ratifice, invocînd mari interese naţionale : i se părea umilitor şi inutil. După ce fusese înconjurat de atîta slavă, se mulţumea să trăiască acum ca un cetăţean oarecare : găsea ruşinos faptul că un sacrificiu atît de mare, pe care îl făcuse pentru pacea lumii, este amestecat cu aranjamente pecuniare. „La ce mai e nevoie de un tratat, spunea el, dacă nu vor să discute cu mine chestiunile care privesc interesele Franţei ? Din moment ce nu este vorba decît de persoana mea, nu e nevoie de un tratat... Sînt învins, cedez în faţa soartei pe care au hotărît-o armele ; cer doar să nu fiu prizonier de război ; iar ca să mi se acorde acest lucru ajunge o înţelegere oarecare."

Zadarnic încercau să-i atragă atenţia asupra situaţiei sale personale, asupra existenţei sale, asupra nevoilor sale în viitor. În această privinţă conchidea cu hotărîre : „Şi ce mă priveşte ! un argint pe zi şi un cal sînt singurele lucruri de care am nevoie".

La rîndul meu vă pot asigura că Împăratul regretă extrem de mult că sancţionase acest tratat ; nu era singura hotărîre din vremea aceea care îl frămînta. Regreta, de asemenea, foarte mult poziţia pe care o avusese la Saint-Dizier şi Doulevant, cînd cedase în faţa diferitelor consideraţii pe care le făceau cei din preajmă-i, numeroaselor sugestii cu care era asaltat şi care l-au determinat, împotriva dorinţei lui, să pornească spre Paris. „Am dat dovadă de lipsă de caracter ; trebuia să-mi urmez gîndul pînă la capăt, să-mi continui drumul spre Rin, completîndu-mi forţele cu toate garnizoanele mele, alăturîndu-mi toată populaţia răsculată ; în curînd aş fi avut o armată imensă : Murat ar fi venit imediat alături

de mine, şi el, cu viceregele, mi-ar fi dat Viena, dacă aliaţii ar fi îndrăznit să-mi ia Parisul. Dar nu, inamicul mai degrabă s-ar fi înspăimîntat de pericolele pe care le avea de înfruntat, iar suveranii aliaţi ar fi considerat că săvîrşesc un act de bunăvoinţă dacă le-aş fi îngăduit să se retragă ; şi astfel s-ar fi potolit uraganul pe care străinii l-au stîrnit împotriva noastră. Am fi încheiat pacea şi am fi respectat-o cu sinceritate. Toţi eram foarte obosiţi ! Aveam multe răni de oblojit !... În afară, nimeni nu s-ar mai fi preocupat decît de acest lucru ; iar în interior, un astfel de deznodămînt ar fi spulberat definitiv toate iluziile, toate maşinaţiunile răuvoitoare, s-ar fi realizat o fuziune definitivă a tuturor opiniilor, a tuturor concepţiilor, a tuturor intereselor. Eu mi-aş fi reluat victorios locul în mijlocul cetelor mele invincibile. Populaţia eroică şi fidelă ar fi servit drept exemplu pentru cei care şovăiseră ; cei care arătaseră că au mare nevoie de odihnă ar fi trăit în linişte ; o generaţie nouă de conducători ne-ar fi consolidat existenţa ; nu ne-am mai fi interesat decît de bunăstarea propriei noastre ţări ; am fi avut însă multe zile fericite ! ! ! etc."

Vorbindu-i despre tulburările şi dezordinile care s-au produs la Paris, cînd aliaţii s-au apropiat de capitală, de descurajarea, spre a nu zice mai mult, de care fusese cuprinsă clasa ce voia să-şi păstreze poziţia, despre moralul ridicat şi înflăcărarea poporului care nu voia decît să lupte, dar căruia nu i s-au dat arme, îi spuneam că în special plecarea Împărătesei a avut efectul cel mai negativ... Am adăugat că peste tot circula zvonul că Împărăteasa ar fi vrut să rămînă, iar Consiliul avea să susţină această dorinţă, cînd el, Napoleon, a dat ordinul ferm

ca ea să părăsească Parisul în cazul în care inamicul ar prezenta un pericol iminent. „Da, fără îndoială, reluă Împăratul, era foarte necesar. Împărăteasa era prea tînără și fără nici o experiență în politică. Dacă ar fi fost capabilă să ia decizii personale, aș fi dat un ordin contrariu. Parisul ar fi devenit atunci postul ei de luptă ; dar bănuiam că va deveni obiectul tuturor intrigilor și voiam să împiedic ca la Paris să se întîmple ceea ce s-a întîmplat, mai tîrziu, la Orléans. Acolo, cei care visau o regență și sperau să guverneze sub ea, au împiedicat-o să vină la mine : și numai Dumnezeu știe ce urmări a avut acest lucru !... Bine ar fi fost dacă la fel aș fi putut da la timp ordin să plece din Orléans etc."

Este cert că evenimentele de la Fontainebleau au abătut asupra lui Napoleon toate chinurile morale pe care cineva le poate îndura pe lumea aceasta. Învins prin trădare, nu prin forța armelor, a trecut prin toate încercările ce pot trezi revolta unui suflet mare și pot răni o inimă generoasă. Tovarășii lui l-au părăsit, slujitorii l-au trădat ; unul a predat în mîinile inamicului armata, altul a predat averea ; cei pe care el i-a crescut, i-a susținut, i-a copleșit cu bunăvoința lui au fost cei care l-au doborît. Acel Senat care îi adusese atîtea elogii, acel Senat care în ajun încă îi furniza cu dărnicie recruți ca să lupte împotriva inamicului n-a ezitat ca a doua zi să devină instrumentul josnic al aceluiași inamic... În sfîrșit, și această lovitură a fost desigur cea mai dureroasă pentru Napoleon, soția și fiul său sînt îndepărtați de lîngă el, sînt capturați ; și, în ciuda tratatelor și legilor, contrar oricărei morale, nu îi va mai revedea niciodată !...

Tratatul de abdicare e din 11 aprilie și Napoleon a pornit la drum abia în 20 ; cu nouă zile mai tîrziu. În

prima parte a drumului i s-a arătat peste tot un respect unanim şi adesea simpatia cea mai vie şi mai călduroasă.

Se părea că pînă atunci străinii nu avuseseră nici o idee despre starea de spirit din Franţa, nici despre adevăratele sentimente ale poporului faţă de Împărat.

Totuşi s-a crezut că e nevoie, din prudenţă, să se aranjeze astfel lucrurile încît să sosească la Lyon noaptea, dacă nu cumva, cred eu, s-au făcut aranjamente ca să nu intre deloc în oraş. Şi iată ce am aflat de la unul dintre englezii de vază deţinuţi de multă vreme în Franţa şi care locuia tocmai la Lyon. Generalul austriac şi cu el şi-au satisfăcut o plăcere răutăcioasă amestecîndu-se, deghizaţi, în mijlocul mulţimii care se strînsese să vadă trecerea monarhului căzut de la putere. Îşi făcuseră socoteala că vor avea amîndoi plăcerea să audă imprecaţii cu care presupuneau că va fi întîmpinat. Dar cînd a apărut el s-a lăsat o linişte profundă şi o femeie bătrînă, în doliu, cu o ţinută ce o aşeza deasupra oamenilor de rînd, cu privirea rătăcită, cu obrajii aprinşi, s-a precipitat spre portiera trăsurii lui. Cei doi curioşi crezură că va lăsa să răbufnească mînia. „Sire, spuse ea cu o anume solemnitate, cerul să vă binecuvînteze. Încercaţi să fiţi fericit dacă vă este cu putinţă : sînteţi răpit dintre noi ; dar inimile noastre vă vor urma peste tot." Generalul duşman îi spuse descumpănit camaradului său : „Să plecăm, bătrîna asta nebună mă indispune, şi toată mulţimea asta nu are pic de bun-simţ".

Puţin mai departe de Lyon, pe drum i s-a înfăţişat generalul şef al armatei din Est [1]. Atunci Napoleon a

[1] Augereau (n. t.).

coborît din trăsură şi s-a plimbat mult timp alături de el. Cînd s-a reîntors, unul dintre generali, comisar al aliaţilor, îndrăzni să-i spună Împăratului că e uimit de prietenia ce i-o arătase acestui şef. „Şi ce vă miră ?“ răspunse Napoleon. — „Dar oare majestatea voastră nu-i cunoaşte purtarea ?“ — „Cum s-a purtat ?“ — „Sire, de mai multe săptămîni e de acord cu noi.“ — „Într-adevăr, spuse Împăratul, chiar el, cel căruia îi încredinţasem Franţa, a sacrificat-o, a pierdut-o.“ Şi, după ce a amintit şi alte reproşuri, a terminat spunînd : „De multă vreme, la el acasă, mareşalul nu mai era soldat : curajul, virtuţile lui de la început l-au înălţat cu mult deasupra mulţimii ; onorurile, demnităţile, averea l-au tras înapoi. Învingătorul de la Castiglione ar fi putut lăsa Franţei un nume scump ; dar Franţa va stigmatiza memoria dezertorului de la Lyon şi a tuturor celor care au acţionat ca el, dacă nu cumva îşi vor repara greşelile faţă de patrie prin noi servicii aduse patriei.“

Această împrejurare a determinat faimoasa proclamaţie a Împăratului la întoarcere. „Francezi, se spunea în ea, dezertarea ducelui de Castiglione a lăsat Lyonul fără apărare, pradă duşmanului ; armata a cărei comandă i-o încredinţasem era, prin numărul batalioanelor, prin bravura şi patriotismul trupelor care o compuneau, capabilă să bată corpul de armată austriac care-i era opus şi să ajungă în spatele flancului stîng al armatei duşmane, care ameninţa Parisul. Victoriile de la Champaubert, Montmirail, Château-Thierry, Vaux-Champ, Mormant, Montereau, Craonne, Reims, de la Arcis-sur-Aube şi de la Saint-Dizier ; insurecţia vitejilor ţărani din Lorena,

din Champagne, din Alsace, din Franche-Comté, din Bourgogne, precum și poziția pe care o ocupaserm în spatele frontului armatei dușmane, separînd-o de depozitele sale, de rezerve, de convoaie și de formațiile auxiliare, au adus-o într-o situație disperată. Francezii nu au fost nicicînd pe punctul de a fi mai puternici și elita armatei dușmane era pierdută fără scăpare ; și-ar fi găsit mormîntul în aceste vaste ținuturi pe care le-a jefuit fără milă, cînd trădarea ducelui de Ragusa a predat capitala și a dezorganizat armata. Comportarea neașteptată a acestor doi generali, care și-au trădat patria și în același timp pe domnitorul și binefăcătorul lor, a schimbat soarta războiului. Situația dezastruoasă a inamicului era de așa natură că la sfîrșitul evenimentului, care s-a consumat în fața Parisului, era lipsit de muniții, fiind despărțit de rezerve etc."

Napoleon era tratat cu tot mai puțină bunăvoință, pe măsură ce se apropia de Provența ; pentru că uneltirile avuseseră vreme să-l devanseze. Scăpase de capcana de la Maubreuil, fu cît pe-aci să cadă în cea de la Orgon ; și această parte din dictarea lui nu e cea mai puțin interesantă.

Ajuns la locul de îmbarcare, găsi acolo două vase care să-l transporte, unul francez, celălalt englez. Napoleon s-a urcat pe fregata engleză, spunînd că ar suferi prea mult dacă s-ar putea spune vreodată că fusese deportat de un vas francez...

Iată tratatul de la Fontainebleau anunțat mai sus. Pe vremea aceea fusese ținut secret. *Le Moniteur* nu l-a publicat niciodată și ne-a rămas multă vreme necunoscut. Nu poate fi găsit decît în culegerile oficiale și chiar și

acolo se prezintă în variante diferite. Am considerat deci că lumea îmi va rămîne îndatorată dacă îl voi însera aici. E foarte strîns legat de subiectul nostru şi multe din articolele sale fac şi acum, pentru noi, contemporanii, obiectul unor grave discuţii zilnice. Nu poate fi, deci, primit decît cu plăcere, pentru că permite să se discute despre el în deplină cunoştinţă de cauză.

Tratatul de la Fontainebleau, din 11 aprilie [1]

Articolul întîi. M. s. împăratul Napoleon renunţă pentru el, pentru succesorii şi descendenţii lui, ca şi pentru fiecare dintre membrii familiei sale, la orice drept de suveranitate şi de stăpînire, atît asupra imperiului francez şi a regatului Italiei, ca şi asupra oricărei alte ţări.

II. M. l. împăratul Napoleon şi împărăteasa Marie-Louise vor păstra aceste titluri şi calităţi pentru a se bucura de ele toată viaţa.

Mama, fraţii, surorile, nepoţii şi nepoatele Împăratului vor păstra de asemenea, oriunde s-ar afla, titlurile de prinţi ai familiei sale.

III. Insula Elba aleasă de majestatea sa, împăratul Napoleon, ca loc al şederii sale, va forma, atîta timp cît va trăi el, un principat aparte, pe care îl va stăpîni în deplină suveranitate şi proprietate.

În afară de aceasta, i se va da împăratului Napoleon în deplină proprietate un venit anual de două milioane franci, ca rentă, asupra listei de datorie publică a Franţei, din care Împărăteasa va beneficia de un milion după moartea Împăratului.

[1] 1814 (n. t.).

IV. Toate puterile se angajează să folosească bunele lor oficii pentru a face să fie respectate de către statele Africii de nord pavilionul și teritoriul insulei Elba și pentru ca, în raporturile cu statele respective, Elba să fie asimilată Franței.

V. Ducatele de Parma, Piacenza și Guastalla vor fi date în deplină proprietate și stăpînire majestății sale împărăteasa Marie-Louise ; vor fi moștenite de fiul și de descendenții ei direcți. Prințul, fiul ei, va purta din acest moment titlul de prinț de Parma, de Piacenza și Guastalla.

VI. Se vor rezerva în țările la care împăratul Napoleon renunță, pentru el și familia sa, domenii sau rente asupra listei de datorii publice a Franței, care să producă un venit anual net, după scăderea tuturor impozitelor, de două milioane cinci sute de mii franci. Aceste domenii vor aparține în deplină proprietate, pentru a dispune de ele după bunul lor plac, prinților și prințeselor din familia sa, și vor fi repartizate între ei, în așa fel încît venitul fiecăruia să fie în proporția care urmează : Doamna Mamă, trei sute de mii franci ; regele Joseph și regina, cinci sute de mii franci ; regele Louis, două sute de mii franci ; regina Hortense și copiii ei, patru sute de mii franci ; regele Jérôme și regina, cinci sute de mii franci ; prințesa Elisa, trei sute de mii franci ; prințesa Pauline, trei sute de mii franci.

Prinții și prințesele din familia împăratului Napoleon vor reține și vor păstra, în afară de acestea, toate bunurile mobiliare și imobiliare de orice natură, pe care le posedă cu titlu particular, și mai ales rentele de care se bucură, tot în calitate de particulari, asupra listei de da-

torii publice a Franţei şi de la Monte Napoleone din Milano.

VII. Venitul anual al împărătesei Joséphine va fi redus la un milion, în domenii sau în inscripţii asupra listei datoriilor publice a Franţei. Va continua să se bucure în deplină proprietate de toate bunurile mobiliare şi imobiliare personale şi va putea dispune de ele conform legilor franceze.

VIII. I se va da prinţului Eugen, vice-rege al Italiei, o reşedinţă convenabilă în afara Franţei.

IX. Proprietăţile pe care majestatea sa împăratul Napoleon le posedă în Franţa, fie ca domeniu extraordinar, fie ca domeniu privat, vor rămîne coroanei.

Din fondurile plasate de împăratul Napoleon fie în marea carte a datoriei publice, fie la banca Franţei, fie în acţiuni asupra pădurilor, sau în orice alt fel, şi pe care majestatea sa le lasă coroanei, va fi rezervat un capital care nu va trece de două milioane spre a fi folosit ca gratificaţii pentru persoanele ce vor fi înscrise în statul pe care îl va semna împăratul Napoleon şi care va fi remis guvernului francez.

X. Toate diamantele coroanei vor rămîne Franţei.

XI. Împăratul Napoleon va restitui trezoreriei şi celorlalte instituţii financiare toate sumele şi efectele care vor fi fost extrase din ele la ordinele lui, cu excepţia sumelor ce provin din lista civilă.

XII. Datoriile casei majestăţii sale, împăratul Napoleon, aşa cum erau în ziua semnării prezentului tratat, vor fi imediat achitate din dobînzile datorate de trezoreria publică listei civile, după statele de plată ce vor fi semnate de un comisar numit în acest scop.

XIII. Obligaţiile pe care Monte Napoleone din Milano le are faţă de toţi creditorii săi, fie francezi, fie străini, vor fi îndeplinite cu exactitate, fără să se facă nici un fel de schimbare în această privinţă.

XIV. Vor fi eliberate toate permisele de liberă-trecere necesare pentru libera călătorie a majestăţii sale, împăratul Napoleon, a împărătesei, a prinţilor şi prinţeselor şi a tuturor persoanelor din suita lor, care vor dori să-i însoţească sau să se stabilească în afara Franţei, ca şi pentru trecerea tuturor echipajelor, cailor şi efectelor ce le aparţin.

Puterile aliate vor da în consecinţă ofiţeri şi cîţiva oameni de escortă.

XV. Garda imperială franceză va pune la dispoziţie un detaşament de o mie două sute, o mie cinci sute de oameni din toate armele pentru a servi ca escortă pînă la Saint-Tropez, locul de îmbarcare.

XVI. Vor fi puse la dispoziţie o corvetă şi vasele de transport necesare pentru a-l conduce la locul de destinaţie pe majestatea sa, împăratul Napoleon, şi pe cei din familia sa. Corveta va aparţine în proprietate deplină majestăţii sale Împăratul.

XVII. Majestatea sa, împăratul Napoleon, va putea lua cu el şi va păstra drept gardă personală patru sute de oameni, voluntari, atît ofiţeri cît şi subofiţeri şi soldaţi.

XVIII. Toţi francezii care vor fi servit pe majestatea sa Napoleon şi familia sa vor fi obligaţi, dacă nu vor să-şi piardă calitatea de francezi, să revină în Franţa în termen de trei ani, în afară de cazul în care se vor încadra în excepţiile pe care guvernul francez îşi rezervă dreptul de a le stabili după expirarea acestui termen.

XIX. Trupele poloneze din toate armele, care sînt în serviciul Franței, vor fi libere să se întoarcă acasă, păstrîndu-și armele și proviziile, ca o recunoaștere a serviciilor lor onorabile ; ofițerii, subofițerii și soldații își vor păstra decorațiile ce le-au fost acordate și pensiile aferente acestor decorații.

XX. Înaltele puteri aliate vor garanta executarea tuturor articolelor prezentului tratat ; ele se angajează să obțină adoptarea și garantarea lor de către Franța.

XXI. Prezentul act va fi ratificat și se va face schimbul instrumentelor de ratificare la Paris, în termen de zece zile, sau mai repede dacă se poate.

Întocmit la Paris, la 11 aprilie 1814. *Semnat :* Caulaincourt, duce de Vicence ; mareșalul duce de Tarente, Macdonald ; mareșalul duce d'Elchingen, Ney [1] ; prințul de Metternich.

Aceleași articole au fost semnate în mod separat și sub aceeași dată din partea Rusiei, de contele Nesselrode ; și din partea Prusiei, de baronul de Hardenberg.

...Marele triumvirat al Europei a dictat acest tratat de la Fontainebleau ; Anglia a fost de acord cu el ; regele Franței a dat o proclamație în care promitea să îndeplinească toate clauzele care îl priveau ; și în ciuda atîtor garanții, s-ar putea spune că nici un articol nu a fost respectat... De aceea violarea manifestă a tratatului constituie baza justificării morale a acțiunilor întreprinse de Împărat în 1815...

[1] Este de remarcat că, fără îndoială din deferență față de împăratul Alexandru, mareșalul Ney nu uzează aici de titlul său de prinț de Moscova (n. t.).

Miercuri 13

...Revenind la ceea ce ar fi voit sau la ceea ce s-ar fi aşteptat, spunea el, în cazul în care, recăsătorindu-se, ar fi luat de soţie o franţuzoaică : „Ar fi fost un act eminamente naţional, spunea el ; Franţa era suficient de mare, monarhul suficient de puternic pentru a putea neglija orice considerent al străinătăţii. De altfel, alianţele de sînge între suverani nu rezistă în faţa intereselor politice, şi chiar sub acest aspect, pentru popor ele reprezintă adesea un scandal de ordin moral ; apoi înseamnă ca o străină să aibă acces la secretele de stat : poate să abuzeze de această situaţie ; şi dacă tu însuţi contezi pe rudele tale din afară poţi ajunge la constatarea că ai călcat într-o prăpastie acoperită cu flori. În orice caz e o himeră să crezi că aceste alianţe îţi oferă vreo garanţie sau vreo siguranţă."...

Astăzi şi cele două zile următoare, personal am fost tot timpul supus unor continue hărţuieli, de care nu pot să nu vorbesc aici fiindcă mi-au influenţat prea mult soarta. De cînd m-am stabilit la Longwood, luasem ca servitor un tînăr locuitor din insulă, un mulatru liber, de care aveam toate motivele să fiu foarte mulţumit ; pe neaşteptate, sir Hudson Lowe a avut ideea să mă lipsească de el.

Îndemnat de preocuparea lui asiduă de a ne chinui pe toţi sau, aşa cum mulţi s-au încăpăţînat să creadă, potrivit unui plan conceput cu perfidie, mi-a trimis un ofiţer din garda engleză să mă anunţe că avînd unele bănuieli, cum că servitorul meu ar fi de baştină din insulă, avea să-l retragă din serviciul meu şi să-mi dea un altul ales de el. Răspunsul meu a fost simplu şi clar : „Guvernatorul, i-am spus, poate să-mi ia servitorul, dacă îi face plăcere, dar ar trebui să se cruţe de osteneala de a-mi găsi un

altul ales de el. M-am obișnuit tot mai mult să mă detașez de bucuriile vieții. Și la nevoie voi ști să mă servesc de propriile mele mîini"...

L-am informat pe Împărat de toate acestea, iar el a fost întrutotul de acord cu mine că n-am acceptat să fie introdus un spion, spunea el, printre noi...

Joi 14

Pe la șase Împăratul m-a chemat la el în cameră... A început să corecteze prețioasele note pe care le dictase marelui mareșal în legătură cu deosebirile dintre războaiele din vechime și cele moderne, administrația armatei, compoziția armatelor etc. Apoi am stat de vorbă și referitor la aceste probleme a spus între altele : „Nici o mare acțiune bine gîndită nu e opera hazardului sau a norocului, ea rezultă totdeauna din calcule și din geniu. Rar s-a întîmplat ca oamenii mari să eșueze în acțiunile lor cele mai periculoase. Să ne uităm la Alexandru, Caesar, Hannibal, la marele Gustav și la alții ; au izbîndit mereu... Dacă vrei să analizezi resortul reușitelor lor rămîi uimit văzînd că ei au făcut tot ce era necesar ca să le obțină...

Toți acești mari căpitani din antichitate, continuă Napoleon, și cei care mai tîrziu au mers cu demnitate pe urmele lor n-au săvîrșit fapte mari decît conformîndu-se principiilor firești și artei militare ; adică prin exactitatea calculelor și prin raportul rațional pe care l-au stabilit între mijloace și consecințele lor, între efort și obstacole. Și n-au reușit decît respectîndu-le, oricît de îndrăzneață ar fi fost de altfel acțiunea lor, și oricît de mare ar fi fost succesul. Ei n-au încetat să facă în mod

constant din război o adevărată știință. Numai sub acest aspect ei sînt marile noastre exemple, și numai imitîndu-i reușim să ne apropiem de ei.

Faptele mele cele mari au fost atribuite norocului, iar insuccesele au fost puse pe seama greșelilor mele ; dar dacă voi scrie campaniile mele, lumea va fi foarte mirată văzînd că în amîndouă cazurile și întotdeauna, rațiunea și facultățile mele nu au acționat decît în conformitate cu principiile etc."...

A revenit asupra marilor deosebiri dintre războaiele din vechime și cele moderne. „Descoperirea armelor de foc a schimbat totul, remarca el ; această mare descoperire era de fapt în avantajul celor care erau în atac, deși pînă acum majoritatea modernilor au susținut contrariul"...

Voia ca infanteria, cînd e șarjată de cavalerie, să tragă de departe, să nu aștepte să se apropie și să tragă de la un pas, așa cum face astăzi, și a demonstrat care sînt avantajele.

Spunea că infanteria și cavaleria, dacă luptă numai ele singure, fără artilerie, nu ar putea ajunge la un rezultat hotărîtor ; dar împreună cu artileria, cavaleria ar distruge infanteria ; și a dezvoltat foarte clar această problemă și încă multe altele.

A mai adăugat că astăzi artileria hotăra soarta armatelor și a popoarelor ; că astăzi lupta se dă cu lovituri de tun de parcă ar fi vorba de o bătaie cu pumnii, și că în prezent, în bătălie, ca și în asediu, arta constă în capacitatea de a concentra un mare număr de focuri spre același punct, că după ce a început învălmășeala, sigur de reușită este cel ce știe să fie atît de dibaci încît să aducă, fără

știrea dușmanului și pe neașteptate, într-unul din punctele lui, o masă de artilerie. Iată care a fost, spunea el, marele lui secret și marea lui tactică...

Pentru că am ajuns aici voi grupa acum cîteva note disparate, consemnate în diverse împrejurări, despre inovațiile proiectate de Împărat nu numai în armată ci și în multe alte sectoare esențiale ale organizării sociale.

Împăratul proiectase, în vederea păcii generale, ne-a spus el în repetate rînduri, să determine toate puterile să procedeze la o imensă reducere a armatelor permanente. Ar fi vrut ca fiecare suveran să se mărginească exclusiv la propria sa gardă personală, ca la un cadru al armatei ce ar fi trebuit să fie constituită la nevoie. Ar fi vrut, dacă ar fi fost constrîns să mențină o armată puternică și în timp de pace, să o folosească la lucrări publice...

În sistemul și în intențiile lui, recrutarea, departe de a fi dăunat educației, ar fi devenit instrumentul ei. Împăratul ar fi ajuns, spunea el, să aibă în fiecare regiment o școală pentru cei care încep sau continuă învățămîntul în cele mai diverse domenii, fie în ramura științelor, a profesiunilor liberale, fie pentru a se pregăti ca meseriași. „Nimic nu ar fi fost mai lesne de obținut, spunea el ; de îndată ce principiile ar fi fost adoptate, s-ar fi văzut cum fiecare regiment își procură toate cele necesare prin propriile sale forțe : și revărsarea acestor tineri, care prin cunoștințele dobîndite, fie ele chiar și elementare, și cu moravurile care derivă în mod necesar din ele ar fi fost o binefacere pentru ansamblul societății etc."...

Altă dată Împăratul mai spunea că dacă ar fi avut destul răgaz, puține ar fi fost instituțiile în care nu ar

fi intervenit ; și s-a oprit la flagelul proceselor care, spunea el, erau o adevărată lepră, un adevărat cancer social. „Codul meu, spunea el, le-a redus substanțial, lăsînd o mulțime de cauze să fie rezolvate prin puterea de judecată a oricăruia ; dar legiuitorului îi mai rămîneau încă multe de făcut ; nu în sensul că ar fi trebuit să se laude că i-a împiedicat pe oameni să se mai certe : desigur că oamenii s-au certat în toate timpurile ; dar trebuia să-l împiedice pe un al treilea să trăiască din certurile celorlalți doi ; să-l împiedice să-i aţîţe, ca să poată trăi și mai bine. Aș fi vrut deci să se statuteze că nu va fi retribuit decît avocatul care cîștigă cauza. Și astfel cîtor certuri nu li s-ar fi pus capăt ! deoarece e cît se poate de evident că n-ar fi existat avocat care, examinînd un caz, nu l-ar fi respins chiar de la prima vedere dacă i s-ar fi părut dubios... Numai că, observă Împăratul, cu practicienii lucrurile cele mai simple devin imediat complicate ; mi-au fost prezentate o grămadă de obiecții, o mulțime de inconveniente, iar eu, cum nu aveam timp de pierdut, am tot amînat aplicarea ideii mele. Dar chiar și astăzi sînt convins că e o idee bună și că aprofundînd-o, analizînd-o mai amănunțit, sau modificînd-o, ar putea da rezultate foarte bune !"...

Îmi amintesc în această clipă că l-am auzit propunînd ca toți funcționarii și salariații publici, chiar și militarii, să constituie ei înșiși fondurile pentru viitoarea lor pensie printr-o mică reținere făcută pe salariul anual : punea mare preț pe această idee. „Astfel, spunea el, viitorul fiecăruia nu va mai depinde de o petiție, de o favoare, ci va fi un drept, o adevărată proprietate"... I s-a obiectat că existau salarii, mai ales cele ale militarilor, din care nu

se puteau face reţineri. „Ei bine, le voi suplimenta, a replicat Împăratul, le voi mări cu o sumă egală cu totalul reţinerii." — „Şi atunci care e folosul ? s-a obiectat iarăşi, căci din moment ce cheltuielile rămîn aceleaşi înseamnă că nu se realizează nici o economie ; unde e avantajul ?" — „Avantajul, replica Împăratul, ar consta în diferenţa dintre sigur şi nesigur, dintre liniştea bugetului, care nu va mai trebui să se amestece în astfel de accidente şi tihna cetăţenilor, care ar avea propria lor garanţie etc."...

Miercuri 20

„Trebuie să recunoaştem, dragul meu, mi-a spus astăzi Împăratul, că istoria reuşeşte foarte greu să obţină *adevărurile adevărate*. Din fericire, în majoritatea cazurilor, ele sînt mai mult un obiect de curiozitate decît de reală importanţă. Sînt atîtea adevăruri !... Cel al lui Fouché, de pildă, sau al altor intriganţi de aceeaşi teapă ; dar chiar şi cele ale multor oameni cinstiţi, uneori diferă foarte mult de ale mele... Dar atunci ce este îndeobşte acest adevăr istoric ? S-a spus foarte ingenios că este o fabulă convenţională. În toate situaţiile există două laturi esenţiale foarte distincte : faptele materiale şi intenţiile morale. Faptele materiale s-ar părea că nu trebuie să iste nici o controversă ; şi totuşi nu există două relatări care să se asemene : există fapte care rămîn un proces etern. În ceea ce priveşte intenţiile morale, cum ai putea să le deslueşti, acceptînd chiar că cel ce relatează e de bună-credinţă ? Şi ce se întîmplă dacă e animat de rea-credinţă, de interese, de pasiuni ? Eu dau un ordin, dar cine poate citi în străfundul gîndurilor mele adevărata mea

intenţie ? şi totuşi acest ordin se adresează tuturor şi fiecare îl va raporta la propria sa măsură, îl va adapta la propriul său plan, la sistemul lui personal. Uitaţi-vă numai cîte nuanţe îi va da intrigantul, pe care îl stînjeneşte, sau poate din contra, îl ajută în intrigile lui, şi cum îl răstălmăceşte. La fel face şi persoana importantă căreia miniştrii sau suveranul i-au spus confidenţial cîteva vorbe despre cutare problemă ; la fel vor face şi numeroşii trîntori de la palat, care neavînd altă treabă decît să tragă cu urechea pe la uşi, dar nereuşind să audă nimic, inventează. Şi fiecare va fi foarte sigur pe spusele lui ! iar cei din eşaloanele inferioare, care le aud pe toate din gura acestor privilegiaţi, vor fi şi ei foarte siguri de cele ce li s-a spus. Şi atunci apar memorii, jurnale, prin saloane încep să circule maxime şi anecdote !... Şi totuşi, dragul meu, aşa e istoria !... Mi se va atribui multă profunzime şi multă subtilitate în legătură cu lucruri dintre cele mai simple ; se vor face supoziţii în legătură cu proiecte la care nici nu m-am gîndit. Lumea se va întreba dacă într-adevăr vizam sau nu o monarhie universală. Se va discuta la nesfîrşit dacă autoritatea mea absolută sau actele mele arbitrare rezultau dintr-un calcul sau se datorau firii mele ; dacă erau produsul unei înclinaţii personale sau al împrejurărilor ; dacă constantele mele războaie ţineau de gustul meu sau dacă se datorau nevoii de a mă apăra ; dacă imensa mea ambiţie avea ca ghid dorinţa nesăţioasă de dominaţie, ori setea de glorie, sau nevoia de ordine, sau grija pentru bunăstarea generală ? căci merită să fie privită sub diverse aspecte. Se va discuta în legătură cu motivele care mi-au dictat decizia

în cazul nenorocirii ducelui de Enghien[1], şi tot aşa despre o mulţime de alte evenimente. Adesea vor denatura, vor răstălmăci fapte care erau cît se poate de fireşti şi absolut juste... Se ştie că nu mă încăpăţînam să adaptez împrejurările la ideile mele, ci în general mă lăsam condus de împrejurări : or, cine poate răspunde cu anticipaţie de circumstanţele fortuite, de accidentele inopinate ? De cîte ori nu am fost obligat să schimb ceea ce era esenţial ? De aceea am trăit mai mult cu concepţii generale decît cu planuri ferme. Ansamblul intereselor comune, ceea ce credeam eu că reprezintă binele celor mulţi, iată ancorele cu care eram eu amarat ; dar în jurul lor de cele mai multe ori pluteam la întîmplare etc."

Tocmai în urma acestor cuvinte atît de remarcabile mi s-a oferit ocazia, fără îndoială cea mai bună, de a reveni asupra unui punct istoric pe care l-am promis mai de mult, şi care şi-ar fi avut locul în paginile de la început : mă refer la conspiraţia lui Georges şi Pichegru şi la procesul ducelui de Enghien. Se va vedea îndată care a fost motivul acestei transpoziţii şi a unei atît de mari întîrzieri.

„Războiul cu Anglia reîncepuse de cîtăva vreme, spunea Împăratul. La un moment dat litoralul nostru, principalele noastre drumuri, capitala s-au văzut năpădite de agenţi de-ai Bourbonilor. Foarte mulţi au fost prinşi ; dar încă nu puteau fi lămurite intenţiile lor. Erau de cele mai diverse categorii, de cele mai diverse nuanţe. Pasiunile s-au redeşteptat ; agitaţia ajunsese la culme ; opinia pu-

[1] Ducele de Enghien (1772—1804), fiul ducelui de Bourbon, a emigrat în Austria şi a luptat împotriva Franţei. Fiind refugiat în statul Bade, e acuzat de conspiraţie şi, la ordinul primului consul, arestat. După o judecată sumară, este executat în şanţul cetăţii Vincennes (n. t.).

blică se transformase într-o adevărată furtună ; criza devenea amenințătoare ; poliția stătea la pîndă, dar fără nici un rezultat. M-a salvat perspicacitatea mea, spunea el. Trezindu-mă într-o noapte ca să lucrez, așa cum se întîmpla de obicei, *hazardul care guvernează lumea* m-a făcut să-mi arunc privirile pe unul din ultimele rapoarte ale poliției, raport în care erau menționate numele celor ce fuseseră arestați în această afacere din care încă nu se desprindea nici un fir. Am observat numele unui felcer militar ; eram sigur că un astfel de om e mai degrabă un intrigant oarecare decît un fanatic devotat. Am dispus să se uzeze de toate mijloacele care ar fi fost în măsură să ducă la mărturisiri prompte ; îndată a și fost însărcinat cu această afacere un comisar militar ; spre dimineață omul era judecat și amenințat că va fi executat dacă nu vorbește. La o jumătate de oră după aceea relatase chiar și cele mai mici amănunte. Atunci am descoperit totul, natura și întinderea acestui complot urzit la Londra, și îndată am aflat de intrigile lui Moreau și de prezența lui Pichegru la Paris etc."

Trec peste detaliile acestei afaceri... Cît despre acuzațiile relative la moartea lui Pichegru, despre care se spunea că fusese strangulat din ordinul primului consul, Napoleon spunea că ar fi rușinos să se apere, că învinuirea era prea absurdă. „Ce aș fi putut cîștiga omorîndu-l ? observa el. Un om cu un caracter ca al meu nu acționează fără motive temeinice. Am fost văzut vreodată vărsînd sînge numai din capriciu ? Oricît s-ar strădui unii sau alții să-mi ponegrească viața și să-mi denatureze caracterul, cei care mă cunosc știu că orînduirii mele îi era străină crima ; nu există în întreaga mea administrație un act privat de care să nu pot vorbi în fața unui tribunal,

nu numai fără nici o dificultate, dar și cu un oarecare succes. Fapt e că Pichegru s-a văzut într-o situație fără de ieșire ; sufletul lui neînduplecat nu putea să privească infamia fără să încerce o profundă durere și, temîndu-se de clemența mea sau disprețuind-o, și-a luat viața.

Dacă aș fi fost împins la crimă, continuă el, nu l-aș fi lovit pe Pichegru, care nu mai îmi putea face nimic ; ci pe Moreau, care în clipa aceea reprezenta cel mai mare pericol pentru mine. Dacă din nefericire acesta din urmă s-ar fi sinucis, mi-ar fi foarte greu să mă justific, din cauza marilor avantaje pe care le-aș fi cîștigat descotorosindu-mă de el. Voi, cei din afară, și regaliștii înverșunați dinlăuntru, voi n-ați cunoscut niciodată starea de spirit a Franței. De îndată ce a fost demascat ca trădător al națiunii, Pichegru nu mai prezenta nici un interes pentru nimeni ; mai mult chiar, raporturile sale cu Moreau ar fi fost suficiente ca să-l piardă pe acesta : foarte mulți dintre partizanii lui l-au părăsit, căci în lupta dintre partide masele se interesează mai mult de patrie și mai puțin de indivizi. Am judecat atît de bine în această afacere încît atunci cînd Réal mi-a propus să-l aresteze pe Moreau, m-am opus fără nici o ezitare. «Moreau e un om prea important, i-am spus ; este un oponent prea direct, sînt prea interesat să scap de el ca să mă expun astfel riscului de a înfrunta supozițiile opiniei publice.» — «Dar dacă Moreau conspiră totuși cu Pichegru ?» — «Atunci e cu totul altceva : dovediți acest lucru, demonstrați-mi că Pichegru e aici și semnez imediat ordinul de arestare a lui Moreau.» Réal avea informații indirecte despre sosirea lui Pichegru, dar nu îi dăduse încă de urmă. Dă o fugă la fratele lui, i-am spus : dacă și-a părăsit locuința ar fi

un serios indiciu că Pichegru e pe-aici ; dacă mai e încă acasă, pune mîna pe el : surpriza lui te va ajuta să afli imediat adevărul. Era un fost călugăr care trăia la Paris într-o mansardă. De cum s-a văzut arestat, înainte de a fi fost întrebat ceva, s-a interesat cu ce a greșit ; dacă e o crimă că, fără voia lui, fratele său i-a făcut o vizită. A fost primul om, spunea el, care i-a descris primejdiile și l-a sfătuit să se răzgîndească. Probele erau suficiente, s-a dat ordin ca Moreau să fie arestat și ordinul a fost executat. La început părea prea puțin îngrijorat : dar cînd, ajungînd la închisoare, a aflat că e arestat pentru că a conspirat împotriva statului cu Georges și Pichegru, a rămas uluit și tulburarea lui a ajuns la culme. Majoritatea partizanilor săi, continuă Împăratul, jubilau cînd au auzit de numele lui Pichegru, strigau peste tot că Pichegru e la Londra, că în cîteva zile vor prezenta un *alibi*, fie pentru că într-adevăr nu știau că e la Paris, fie pentru că socoteau că îi va fi ușor să scape."

Primul consul rupsese de multă vreme relațiile cu Moreau. Acesta era total dominat de soția sa. „E o nenorocire totdeauna funestă, spunea Împăratul, deoarece într-o asemenea situație nu mai ești nici tu însuți, nici propria ta soție, nu mai ești nimic." Moreau era cînd în bine cînd în rău cu primul consul ; cînd obsecvios, cînd caustic. Primul consul, care ar fi vrut să facă din el un om atașat, s-a văzut obligat să-l îndepărteze definitiv. „În cele din urmă, spusese el, Moreau va veni să se dea cu capul de coloanele palatului." Era mult prea stîrnit de inconsecvențele ridicole și de pretențiile soției și soacrei sale. Aceasta mersese atît de departe încît voia să treacă prima, înaintea soției primului consul. Odată, la

o festivitate ministerială, ministrul relațiilor externe a fost obligat să uzeze de forță ca s-o oprească.

Cînd Moreau a fost arestat, primul consul i-a comunicat că e de ajuns să mărturisească, să declare că a avut o întrevedere cu Pichegru, pentru ca procedura în privința lui să înceteze. Moreau i-a răspuns printr-o scrisoare foarte arogantă : ulterior însă, cînd și Pichegru a fost arestat, i-a trimis primului consul o scrisoare foarte umilă ; dar era prea tîrziu.

Moreau conferise într-adevăr cu Georges și Pichegru ; la propunerile lor le-a răspuns : „În actuala mea situație nu pot să fac nimic pentru voi ; nu aș putea să răspund nici măcar de aghiotanții mei ; dar *debarasați-vă* de primul consul, eu am partizanii mei în Senat și voi fi imediat numit în locul lui. Dumneata Pichegru vei fi cercetat în legătură cu acuzația că ai trădat cauza națională : nu te preface, un proces e necesar ; dar de rezultat răspund eu : îndată după aceea vei fi al doilea consul ; vom alege un al treilea după dorința noastră și ne vom urma calea în bună înțelegere și fără obstacole." Georges, care era de față, pretindea cu insistență al treilea loc. „Dar e imposibil, i-a spus Moreau, dumneata nu îți dai seama de starea de spirit a Franței, dumneata ai fost totdeauna un alb." — „Înțeleg, răspunse mînios Georges. Dar ce-i jocul acesta și drept cine mă luați ? Lucrați deci numai pentru voi și nu vă gîndiți deloc la rege ? Dacă așa stau lucrurile, ca să vorbim pe șleau, îmi convine mult mai mult cel care e acum la putere." Și s-au despărțit foarte nemulțumiți, Moreau rugîndu-l pe Pichegru să nu-l mai aducă pe individul acela brutal, pe taurul acela fără bun simț și fără conștiință.

„În timpul procesului, spunea Napoleon, fermitatea complicilor, faptul că își înnobilau cauza făcînd din ea o chestiune de onoare, și că la recomandarea avocatului au negat absolut totul, l-au salvat pe Moreau. Întrebat dacă întrevederile și convorbirile ce i se reproșau constituiau o acuzație reală, a răspuns *nu*. Dar învingătorul de la Hohenlinden nu era obișnuit să mintă : subit i s-a înroșit toată fața. Nici unul din cei prezenți nu mai puteau fi înșelați. A fost totuși achitat, iar majoritatea complicilor condamnați la moarte.

Pe mulți i-am grațiat...

În toiul evenimentelor legate de afacerea Georges, Pichegru și Moreau s-a ivit și cealaltă, spunea Împăratul, cea a ducelui de Enghien, care a complicat-o în modul cel mai neașteptat pe prima"...

Împăratul s-a referit deseori la acest subiect, ceea ce mi-a îngăduit să remarc în persoana sa nuanțe caracteristice foarte pronunțate... În intimitate nu se arăta deloc indiferent față de soarta nefericitului prinț, dar cînd mai erau prezenți și alții lucrurile se schimbau. Odată, după ce mi-a vorbit de tinerețea, și de soarta nenorocitului, a încheiat spunînd : „Și mai tîrziu am aflat, dragul meu, că nu vorbea de mine decît cu o oarecare admirație ; iată totuși cum se împarte dreptatea pe lumea aceasta !"...

Împăratul privea de obicei această afacere sub două aspecte foarte diferite : cel al dreptului comun sau al justiției împămîntenite și cel al dreptului natural sau al excluderii violenței. Cînd era numai cu noi, discuta nestînjenit și îndeobște din punctul de vedere al dreptului comun... conchizînd abil cu dictonul său obișnuit : că s-ar putea să i se reproșeze severitatea, dar nu va putea fi

acuzat că a violat vreodată justiţia, fiindcă deşi s-au răspîndit vorbe rău-voitoare sau de rea-credinţă, calomnii şi minciuni, toate procedurile au fost regulat şi cu stricteţe respectate.

Dar cu străinii Împăratul discuta aproape exclusiv din punctul de vedere al dreptului natural şi al înaltelor considerente politice. Se vedea că ar fi suferit mult prea mult coborîndu-se să reliefeze faţă de ei drepturile justiţiei obişnuite ; ar fi lăsat impresia că se justifică : „Dacă nu aş fi avut de partea mea, împotriva vinovaţilor, legile ţării, le spunea el, în lipsa unei condamnări legale mi-ar fi rămas legile drepturilor naturale, cele ale legitimei apărări. El şi ai lui urmăreau în permanenţă un unic scop : să-mi ia viaţa ; eram asaltat din toate părţile şi în fiecare clipă : puşti cu aer comprimat, maşini infernale, comploturi, ambuscade de tot felul. Eram sătul de toate, am profitat de ocazie ca să bag spaima în ei pînă la Londra şi am reuşit. Începînd de atunci conspiraţiile au încetat... Cînd cineva se încăpăţînează să stîrnească tulburări civile şi să producă comoţii politice, riscă să ajungă el însuşi victima lor. Trebuie să fii prost sau nebun ca să crezi sau să-ţi închipui că, la urma urmelor, o familie ar avea ciudatul privilegiu de a atenta zilnic la viaţa mea, fără să mi se dea şi mie dreptul să-i răspund : n-ar fi putut pretinde în mod raţional să stea deasupra legilor ca să-l distrugă pe un altul şi să facă apel la legi ca să-şi apere propria-i existenţă : şansele trebuie să fie egale.

Nu aveam nimic personal cu nici unul dintre ei ; o mare naţiune mă aşezase în fruntea ţării ; aproape întreaga Europă se pronunţase în favoarea acestei alegeri ; la urma urmelor nici sîngele meu nu era noroi ; sosise

vremea să fie ridicat la egalitate cu al lor. Ce s-ar fi întîmplat dacă aș fi mers mai departe cu represaliile ? Căci aveam posibilitatea : nu o singură dată aș fi putut dispune de viața lor ; mi-au fost oferite capetele lor, de la al primului pînă la al ultimului, și am respins propunerea cu oroare. Nu pentru că în situația în care mă puneau ei aș fi considerat-o injustă ; ci pentru că eram atît de puternic, mă credeam atît de puțin în pericol, încît o socoteam o josnicie și o lașitate gratuită. Principiul meu fundamental era că în război, ca și în politică, orice rău, chiar dacă are temei legal, nu este scuzabil decît dacă e absolut necesar : tot ceea ce e dincolo, e crimă"...

Și conchidea că adevărații autori, singurii și realii mari răspunzători de această sîngeroasă catastrofă, erau afară, adică tocmai autorii, inspiratorii, instigatorii atentatelor puse la cale împotriva primului consul.

Față de noi, în intimitate, Împăratul spunea că, în interior, greșeala putea fi atribuită excesului de zel al celor din jurul său, sau unor concepții individuale sau, în sfîrșit, unor intrigi misterioase. Fusese, spunea el, împins pe neașteptate, a fost luat, ca să ne exprimăm astfel, prin surprindere ; măsurile lui fuseseră aplicate precipitat.

„Într-o seară stăteam singur, povestea el, parcă mă văd și-acum șezînd la masa la care tocmai cinasem, terminîndu-mi cafeaua ; vin în fugă la mine să mă anunțe de un nou complot ; mi se demonstrează cu multă ardoare că a sosit timpul să punem capăt unor atentate atît de oribile ; că a sosit timpul să se dea o lecție celor care și-au făcut o obișnuință zilnică din a conspira împotriva vieții mele ; că nu se va termina cu comploturile decît dacă va curge sîngele unuia dintre ei ; că victima trebuia să

fie ducele de Enghien fiindcă el putea fi prins asupra faptului întrucît făcea parte din conspirația respectivă ; că a apărut la Strasbourg ; că se credea chiar că venise pînă la Paris ; că în momentul exploziei el trebuia să pătrundă prin est, în timp ce ducele de Berry debarca în vest. Or, ne spunea Împăratul, eu nici măcar nu știam cine era de fapt acest duce de Enghien ; pe vremea Revoluției eram foarte tînăr ; nu am mers deloc la Curte, nu știam unde se afla. Mi s-au dat toate lămuririle. Dar dacă așa stau lucrurile, am spus eu, trebuie să punem mîna pe el și să dăm ordine în consecință. Totul fusese dinainte prevăzut ; documentele erau pregătite, trebuiau doar semnate ; și soarta prințului a fost hotărîtă. Era de mai multă vreme la trei leghe de Rin, în statul Bade. Dacă aș fi știut mai demult de acest lucru și dacă i-aș fi cunoscut importanța, nu aș fi suferit o asemenea vecinătate, iar suspiciunile mele i-ar fi salvat viața.

Nimic mai fals decît zvonurile care au circulat pe vremea aceea în legătură cu opoziția pe care aș fi întîmpinat-o sau cu numeroasele solicitări ce-mi fuseseră adresate ; la fel de false erau și motivele ce mi se atribuiau : aceste motive ar fi putut eventual să existe în mințile sau în concepția personală ale actorilor subalterni care și-au dat concursul ; în ceea ce mă privește însă, nu poate fi vorba decît de firea mea impulsivă și de natura faptului în sine. Desigur, dacă aș fi fost din timp informat despre anumite particularități ale opiniilor și ale firii prințului și mai ales dacă aș fi văzut scrisoarea pe care mi-o adresase și care nu mi-a fost remisă — Dumnezeu știe din ce motiv — decît după ce el nu mai exista, este foarte sigur că l-aș fi iertat." Ne era lesne să ne dăm seama că numai inima și numai firea lui îi dictau

Împăratului aceste cuvinte, şi numai pentru noi ; că s-ar fi simţit foarte umilit dacă o clipă măcar s-ar fi putut crede că încearcă să se dezvinovăţească pe seama altora, sau că se înjoseşte justificîndu-se ; teama lui în această privinţă sau susceptibilitatea erau atît de mari, încît vorbindu-le străinilor sau dictînd pentru public despre acest subiect, se mărginea să spună că dacă ar fi avut cunoştinţă de scrisoarea prinţului l-ar fi grațiat, avînd în vedere marile avantaje politice pe care le-ar fi putut dobîndi astfel...

Napoleon spunea într-altă zi despre acelaşi subiect : „Dacă prin acest trist eveniment am provocat stupoare, cu cîte alte evenimente nu aş fi putut să uimesc lumea şi să produc o profundă impresie asupra tuturor !...

Mi s-au oferit adesea, cerîndu-mi-se cîte un milion de cap, viețile celor pe care îi înlocuisem pe tron ; despre ei ştiau că sînt concurenţii mei ; de mine credeau că sînt însetat de sîngele lor ; dar chiar dacă firea mea ar fi fost alta şi dacă aş fi fost făcut pentru crimă, pe aceasta aş fi refuzat-o, într-atît mi se părea de gratuită. Eram atît de puternic, mă simţeam atît de bine consolidat ; iar ei păreau că nu sînt de temut ! Să ne referim numai la epoca de la Tilsit, la cea de la Wagram, la căsătoria mea cu Marie-Louise, la starea, la atitudinea întregii Europe ! Totuşi, în toiul crizei declanşate de afacerea Georges şi Pichegru, asaltat fiind de asasini, s-a crezut că mă voi lăsa tentat, şi mi-a fost reînnoită oferta cu privire la cel pe care opinia publică, în Anglia, dar de asemenea şi în Franţa, îl considera capul acestor maşinaţii. Mă aflam la Boulogne, unde venise emisarul lor ; m-am gîndit să încerc eu însumi să mă conving de adevăr şi de contextura

propunerii lor ; am ordonat să fie adus în faţa mea. «Ei, bine, domnule», i-am spus cînd l-am văzut. — «Da, vi-l dăm pentru un milion.» — «Domnule, vă promit două, dar aduceţi-mi-l viu.» — «Ei, asta n-aş putea garanta», îngăimă omul pe care tonul vocii mele şi felul în care îl privisem în momentul acela l-au zăpăcit rău de tot. — «Mă crezi deci un asasin ? Să ştii domnule că într-adevăr vreau să pedepsesc, vreau să dau un exemplu, dar pentru asta nu am nevoie de o capcană» ; şi l-am alungat, căci chiar şi numai prezenţa lui acolo mi se părea o mare murdărie."

De joi 21 pînă duminică 24

Cu o seară înainte stătusem cu Împăratul pînă tîrziu, pînă la unu sau două noaptea ; reîntorcîndu-mă acasă am aflat că primisem o vizită şi că musafirul s-a săturat să mă mai aştepte...

Această *vizită* însemna, nici mai mult nici mai puţin, decît că servitorul pe care mi-l luase sir Hudson Lowe a revenit pe ascuns şi că, favorizat de întuneric şi cunoscînd obiceiurile locului, a trecut peste toate obstacolele, a ocolit sentinelele, a escaladat cîteva rîpe ca să-mi poată spune că, fiind angajat la cineva care pleca peste cîteva zile la Londra, se oferă să-mi îndeplinească orice comision. M-a aşteptat foarte multă vreme în camera mea, dar văzînd că nu mă mai întorc de la Împărat a plecat de teamă să nu fie surprins ; a promis însă că va reveni sub pretext că o caută pe sora sa, care era servitoare în aşezarea noastră, sau uzînd de aceleaşi mijloace pe care le mai folosise.

A doua zi am considerat că nimic nu e mai urgent decît să-l informez pe Împărat de norocul meu. S-a arătat foarte satisfăcut...

După căderea nopţii, pentru a mă incita parcă şi mai mult, servitorul meu a reapărut, oferindu-mi din nou serviciile sale, fără nici o rezervă. I-am spus că voi profita de ele şi că va putea să acţioneze fără să-şi facă scrupule, deoarece în nici un caz n-am să-l pun în situaţia de a săvîrşi fapte criminale şi nu îl voi pune deloc în primejdie. La care el a răspuns că nu îi pasă de nimic şi că va lua orice aş vrea să-i dau, prevenindu-mă numai că va reveni negreşit poimîine, să ia ce are de luat, adică duminică, în ajunul probabil al plecării sale.

A doua zi, sîmbătă, prezentîndu-mă la Împărat, m-am grăbit să-i fac cunoscută această ultimă împrejurare, insistînd asupra faptului că nu ne mai rămîneau decît douăzeci şi patru de ore ; dar Împăratul mi-a vorbit foarte indiferent de cu totul altceva... Din această cauză am fost toată ziua preocupat, trist, nefericit... cînd o rază de lumină m-a lămurit subit. Oare ce-i pretindeam eu Împăratului ? îmi spuneam ; să-l fac să coboare pînă la amănunte ce sînt mai prejos de demnitatea lui ?... Nu-i adusesem la cunoştinţă cele întîmplate, nu m-a aprobat, ce voiam mai mult ? Acum era de datoria mea să acţionez...

Trecuseră cîteva luni de cînd reuşisem să transmit faimoasa scrisoare, în chip de răspuns adresat lui sir Hudson Lowe, referitoare la comisarii aliaţilor, primul, singurul document ce fusese expediat pînă în clipa aceea în Europa. Cel care binevoise să-şi asume această sarcină îmi dăduse o bucată mare de satin, mesajul l-am scris pe o fîşie din acest material. Îmi mai rămăsese din el

exact cît îmi mai trebuia acum. Aşa că toate mă împingeau spre prăpastia în care aveam să mă prăbuşesc.

De îndată ce s-a luminat de ziuă i-am dat fiului meu, de discreţia căruia eram absolut sigur, restul de satin pe care a scris, muncind toată ziua, scrisoarea mea către prinţul Lucien. Cînd s-a lăsat noaptea tînărul mulatru s-a ţinut de cuvînt. Cum se pricepea oarecum la croitorie a cusut sub ochii mei, în propria-i haină, ceea ce-i dăduserm, şi ne-am despărţit...

Dar vai ! veţi vedea că nu vor trece nici douăzeci şi patru de ore şi, sub pretextul acestei scrisori, aveam să fiu ridicat de la Longwood şi împreună cu toate documentele mele, aveam să ajung în puterea şi la dispoziţia guvernatorului sir Hudson Lowe. Acum, dacă aş fi întrebat cum de am putut să fiu atît de încrezător şi să nu bănuiesc deloc că mi se întinde o cursă, aş răspunde că servitorul meu mi s-a părut un om cinstit, că îl credeam credincios şi apoi nu aveam nici o idee despre ceea ce înseamnă un agent provocator ; era o invenţie nouă a cărei paternitate pot s-o reclame miniştrii englezi din vremea aceea şi care pe urmă a avut mare succes şi pe continent !

EXPULZAREA DIN LONGWOOD

Luni 25 noiembrie 1816

Împăratul m-a chemat pe la ora patru ; îşi terminase lucrul şi era foarte mulţumit. „Toată ziua i-am dictat lui Bertrand despre fortificaţii, mi-a spus el, şi de aceea ziua mi-a părut foarte scurtă"...

La puțină vreme după aceea mi s-a spus că un colonel englez, omul lui Sir Hudson Lowe, mă așteaptă la mine acasă. Am făcut semn celui care îmi adusese înștiințarea că sînt cu Împăratul, care însă, după cîteva minute mi-a spus : „Du-te, dragul meu, și vezi ce vrea bruta aceea de la dumneata". Și pe cînd mă îndepărtam adăugă : *„Și mai ales vezi să te întorci cît mai repede !"* Iată, pentru mine acestea au fost ultimele cuvinte ale lui Napoleon...

Cel care trimisese să fiu chemat era lașul devotat, omul de încredere al guvernatorului, cu care, de altfel, comunicam destul de des în calitate de interpret. Abia m-a văzut și, cu o figură nevinovată, cu o voce mieroasă, cu un interes prietenos m-a întrebat cum o mai duc cu sănătatea : era sărutarea lui Iuda... căci atunci cînd m-am așezat, și i-am făcut și lui semn să ia loc pe canapea, profitînd de acest moment, s-a așezat între mine și ușă ; și schimbîndu-și subit expresia și felul de a vorbi, m-a anunțat că mă arestează în numele guvernatorului, sir Hudson Lowe, pe baza unui denunț al servitorului meu, pentru corespondență clandestină... ; am fost dus sub o escortă puternică...

Luni 16 decembrie

Au trecut mai bine de douăzeci de zile și nimic nu anunța încă vreo schimbare în situația noastră îngrozitoare. Sănătatea fiului meu continua să prezinte simptomele cele mai alarmante. A mea se înrăutățea văzînd cu ochii. Arestul nostru era atît de sever încît nu am putut primi nici o veste de la Longwood ; nu știam absolut nimic de felul în care fusese interpretată întîmplarea mea nenorocită ; aflasem doar că Împăratul nu a ieșit deloc din

casă în aceste cincisprezece sau optsprezece zile și că aproape totdeauna a mîncat singur...

Din fericire, guvernatorul a venit să mă readucă el însuși la viață. A sosit azi, înspre seară. Părea foarte preocupat de cele ce avea să-mi spună și, după un lung preambul, din care îmi era foarte greu să ghicesc ceva, m-a informat în cele din urmă că avea o scrisoare pe care situația mea îi dădea dreptul să nu mi-o arate ; dar că știa cît de scumpă îmi era mîna care o scrisese și ce preț pun pe părerile exprimate în ea ; că, deci, avea să mi-o arate în ciuda tuturor motivelor personale care i-ar fi dictat să nu procedeze în acest fel. Era o scrisoare din partea Împăratului. Mi-au dat lacrimile, atît era de emoționantă !... Chiar dacă aș fi murit de o mie de ori pentru el, acum eram răsplătit !...

Am să transcriu aici numai acele părți din scrisoare pe care sir Hudson Lowe mi-a permis să le copiez atunci, și așa cum au fost ele publicate după întoarcerea mea în Europa ; pasajele pe care le-a reținut el le-am trecut în note, în subsolul paginii : împreună însă vor reproduce întregul original.

„Dragul meu conte Las Cases, inima mea simte din plin aceleași sentimente pe care le încercați și dumneavoastră. Smuls de lîngă mine cu cincisprezece zile în urmă, sînteți de atunci închis, ținut izolat, fără să pot primi și fără să vă pot trimite vreo veste ; fără să puteți comunica indiferent cu cine, fie el englez sau francez ; lipsit chiar de un servitor pe care să vi-l fi ales personal.

Comportarea dumneavoastră în Sfînta-Elena a fost, ca și viața dumneavoastră, onorabilă și fără reproș ; țin să vă spun acest lucru.

Scrisoarea dumneavoastră către una din prietenele din Londra nu conține nimic reprobabil ; în ea vă descărcați sufletul ca între prieteni.

(Aici lipsea jumătate din scrisoare [1])

Tovărășia dumneavoastră îmi era necesară. Erați singurul care vorbea și înțelegea engleza.

Cîte nopți nu ați petrecut alături de mine cînd eram bolnav ! Totuși, vă sfătuiesc, și la nevoie vă ordon să cereți comandantului acestor locuri să vă trimită pe continent ; nu poate să vă refuze deoarece nu are putere asupra dumneavoastră decît prin actul pe care l-ați

[1] „Această scrisoare este la fel ca și cele opt sau zece pe care le-ați adresat aceleiași persoane și pe care le-ați expediat nesigilate. Comandantul acestor locuri avînd nedelicatețea de a căuta cu insistență acele expresii încredințate de dumneavoastră unei scrisori prietenești, în ultima vreme v-a făcut din ele o culpă ; v-a amenințat că vă expulzează din insulă dacă scrisorile dumneavoastră conțin în continuare plîngeri împotriva lui. În felul acesta a violat îndatorirea primordială a funcției pe care o ocupă, articolul primordial al instrucțiunilor primite, sentimentul primordial al onoarei ; în felul acesta v-a autorizat să căutați mijloacele necesare de a transmite prietenilor destăinuirile dumneavoastră, de a face cunoscută purtarea condamnabilă a acestui comandant. Dar ați fost prea naiv, a fost mult prea ușor să vă înșele încrederea ! ! !

Se aștepta un pretext pentru a pune mîna pe documentele dumneavoastră ; dar scrisoarea către persoana din Londra nu putea autoriza o descindere a poliției în camera dumneavoastră, deoarece nu era vorba în ea de nici o conspirație, de nici un mister, deoarece ea nu era decît expresia unei inimi nobile și sincere. Modul ilegal, precipitat în care au procedat cu acest prilej poartă pecetea unei uri personale foarte josnice.

În țările mai puțin civilizate, exilații, prizonierii, criminalii chiar sînt protejați de legi și de către magistrați ; în ierarhia ad-

semnat de bună voie. Pentru mine ar fi o mare bucurie să vă știu în drum spre ținuturi mai binecuvîntate.

De îndată ce ajungeți în Europa, fie că vă duceți în Anglia, fie că vă reîntoarceți în patrie, uitați de suferințele pe care v-a silit să le îndurați ; mîndriți-vă cu fidelitatea ce mi-ați dovedit-o și cu dragostea pe care v-o port.

Dacă îi veți vedea cîndva pe soția mea și pe fiul meu, sărutați-i ; de doi ani nu mai am despre ei nici o veste directă sau indirectă.

---

ministrativă și juridică, cei ce sînt însărcinați cu paza lor au șefi care îi supraveghează. Pe această stîncă, omul care face regulamentele cele mai absurde le aplică el însuși cu violență și încalcă toate legile : nimeni nu îi temperează pasiunile.

Prințul regent nu va putea afla niciodată conduita pe care o adoptă în numele lui : a refuzat să-i transmită scrisorile mele ; au fost respinse cu furie plîngerile pe care i le adresa contele de Montholon ; mai tîrziu i s-a adus la cunoștință contelui Bertrand că nu va fi primită nici o scrisoare dacă e redactată ca și cele de pînă acum.

Longwood-ul e înconjurat de un mister pe care ar vrea să-l facă de nepătruns, pentru a ascunde o purtare criminală care lasă să fie bănuite cele mai criminale intenții ! ! !

Prin zvonuri răspîndite cu abilitate, încearcă să-i înșele pe ofițeri, pe călători, pe locuitori și chiar pe agenții despre care se spune că Austria și Rusia îi mențin în aceste locuri. Fără îndoială că și guvernul englez e înșelat în același fel, prin relatări viclene și mincinoase.

V-au confiscat documentele, printre care se știe că există și unele ce îmi aparțin, fără nici o formalitate, lîngă locuința mea, cu o zarvă și cu o bucurie feroce. Am aflat totul după cîteva clipe ; am privit pe fereastră și am văzut cum vă ridică ; mi se părea că văd băștinașii din Marea Sudului dansînd în jurul prizonierului ce urmează să fie devorat". (n.a.).

(Aici lipseau trei sau patru rînduri [1].)

Totuşi, consolaţi-vă şi consolaţi-i şi pe prietenii mei. Trupul meu, e adevărat, se află în puterea urii inamicilor mei ; ei nu uită nimic din ceea ce le-ar putea satisface setea de răzbunare, mă omoară cu încetul : dar providenţa e mult prea dreaptă ca să îngăduie prelungirea acestei situaţii. Insalubritatea acestui climat excesiv, lipsa a tot ceea ce întreţine viaţa, presimt că vor pune în curînd capăt acestei existenţe...

(Aici lipsesc patru sau cinci rînduri [2].)

Cum totul mă face să cred că nu veţi fi lăsat să mă vedeţi înainte de plecare, primiţi sărutările mele, asigurarea stimei şi prieteniei mele : fiţi fericit !

Longwood, la 11 decembrie 1816

Al dumneavoastră devotat : *Napoleon*"

De marţi 17 pînă joi 19

Scrisoarea Împăratului era pentru mine o adevărată fericire... ; îmi dădeam seama cu cîtă perspicacitate descoperise exact ceea ce s-a întîmplat şi atunci s-a hotărît să-mi scrie în consecinţă... Am aflat mai tîrziu că, orientîndu-se după numai cîteva amănunte, îmi scrisese fără

[1] „De şase luni se află prin părţile acestea un botanist german care i-a văzut în parcul castelului Schoenbrunn, cu cîteva luni înainte de a pleca. Barbarii l-au împiedicat cu multă grijă să vină şi să-mi dea veşti de la ei !" (n.a.).

[2] „...ale cărei ultime momente vor fi un act de oprobriu pentru caracterul englez ; şi Europa îl va înfiera încă o dată cu oroare pe acest om viclean şi rău : adevăraţii englezi îl vor renega, declarîndu-l breton" (n.a.).

să fi aflat de la nimeni care puteau fi cauzele arestării mele !

Şi ce preţ puneam pe această scrisoare ! eu care l-am auzit atît de des spunînd că nu le-a scris soţiei, mamei, fraţilor fiindcă toate scrisorile trebuiau să fie deschise şi citite de temnicerii săi. Dar iată că scrisoarea mea fusese deschisă cu consimţămîntul lui şi cu propriile sale mîini ; căci după ce-i fusese trimisă lui sir Hudson Lowe prin ofiţerul de gardă, ea îi fusese returnată de către sir Hudson Lowe cu observaţia că nu putea fi remisă decît după ce va fi fost citită şi numai dacă el considera că acest lucru e acceptabil. I-a fost deci restituită Împăratului... ; stătea lungit pe canapea cînd i-a fost remisă cu această nouă obiecţie ; atunci, întinzînd mîinile pe deasupra capului, fără să scoată un cuvînt, a luat-o, i-a rupt sigiliul şi a restituit-o imediat, fără să fi văzut chipul celui ce i-o adusese.

Alt lucru de mare preţ pentru mine : această scrisoare purta semnătura completă şi întreagă a Împăratului şi ştiam cît de neplăcut îi este să semneze ceva în aceste noi împrejurări ; era, cred, pentru prima oară de cînd se afla pe insulă că îşi punea semnătura, şi era uşor de ghicit, văzînd originalul, cît a ezitat ; căci la început s-a mulţumit să scrie cu propria sa mînă doar data : *Longwood, la 11 decembrie 1816,* terminînd cu parafa sa obişnuită ; apoi se vede că s-a răzgîndit, socotind că e insuficient, şi a adăugat în continuare : *Al dumneavoastră devotat : Napoleon,* repetînd parafa. În toate acestea se desluşeau semnele unei neplăcute constrîngeri pe care el însuşi şi-o impusese.

Dar cea mai mare satisfacţie interioară pe care mi-a oferit-o această scrisoare a fost bucuria de a-l fi văzut

intuind ceea ce trebuia eu să fac : „*Vă sfătuiesc*, și la nevoie vă *ordon* să părăsiți această insulă", îmi scria el ; și s-a văzut că eu fiind încarcerat, izolat de toți, neputîndu-mă sfătui decît cu mine însumi, exact această hotărîse o luasem încă din primele zile de recluziune...

Duminică 29

Azi de dimineață a venit un ofițer și, în sfîrșit, ne-a spus să ne facem bagajele spre a putea fi transportate pe bord, și că s-a hotărît să plecăm în curînd. Era pentru noi ora eliberării...

Luni 30

Amiralul Malcolm mi-a făcut o vizită destul de devreme : venea, spunea el, să mi-l prezinte pe locotenentul Wright, însărcinat să mă ducă la Cap, pe bricul Griffon... În sfîrșit, am pus piciorul pe bric... Ar trebui poate să închei aici, pentru că iată-mă plecînd din Sfînta-Elena și de acum înainte n-o să mai pot cita cuvintele Împăratului ; totuși cele ce urmează sînt prea direct legate de el ca să-mi îngădui să nu mai continui...

DRUMUL DE LA SFÎNTA-ELENA SPRE CAP

De marți 31 decembrie 1816 pînă vineri 17 ianuarie 1817

În ziua de 17, după ce am navigat optsprezece zile, am aruncat ancora pe la orele două după amiază. Căpitanul s-a scuzat foarte politicos pentru faptul că trebuia

să rămînem pe bord pînă ce va primi ordine din partea guvernatorului : așa sunau dispozițiile. A revenit și mi-a adus la cunoștință că voi putea coborî poimîine, deoarece locuința ce-mi fusese destinată nu putea fi aranjată mai devreme...

Am stat deci două zile în rada de la Cap, care altminteri e foarte frumoasă...

Capitolul al doisprezecelea

ȘEDEREA LA CAPUL BUNEI-SPERANȚE

De duminică 19 ianuarie 1817, pînă marți 28

Cînd căpitanul s-a reîntors de la guvernator, lord Sommerset, mi-a fost de-ajuns să-i văd expresia feței ca să-mi dau seama că nu aduce vești bune. Nu mai era același om ; se purta cu răceală și era foarte stînjenit... Am ajuns la concluzia că norul care învăluia Longwood-ul se întindea pînă aici ; așa că la amiază, cînd am pus piciorul pe pămînt, pe țărm mă aștepta ofițerul însărcinat să mă păzească. Căpitanul bricului n-a vrut, în calitate de veche cunoștință, dar sper că și dintr-o reală simpatie, să mă părăsească înainte de a mă vedea ajuns la locuința ce-mi fusese destinată, și am pornit spre ceea ce mi s-a spus că este vechea cetate sau fortăreață. După ce am trecut peste un șir de poduri mobile și prin nenumărate corpuri de gardă, am ajuns într-o curte interioară sau o curte pentru instrucție, iar de aici, pe diverse scări și coridoare am ajuns la locuința ce ne fusese indicată. Ușile erau însă încuiate ; zadarnic au tot căutat cheile... După cîteva ore au venit să ne spună că apartamentul nostru este gata pregătit : era format din trei

camere, pe care am reuşit să le vedem abia după ce norul de praf din interiorul lor s-a mai risipit : tocmai se mătura în clipa aceea...

Ofiţerul însărcinat cu paza noastră a pus stăpînire pe camera de la intrare în care s-a şi instalat ; foarte curînd afară a fost postată o sentinelă şi ni s-a atras atenţia că nu avem voie să comunicăm cu nimeni. Mă găseam literalmente în închisoare...

De miercuri 29 ianuarie, pînă sîmbătă 5 aprilie

Astăzi, foarte de dimineaţă... o trăsură cu patru cai s-a oprit în faţa porţii ; am pornit la drum şi în mai puţin de trei sferturi de oră am ajuns la Newlands (pămînturile tinere), locuinţa de ţară a guvernatorului, care putea fi luată drept o frumoasă casă din Europa. Ne-am bucurat cînd am constatat că au trecut cîţiva ani de cînd şi-a primit numele, căci acum era înconjurată de arbori foarte înalţi, de nenumărate boschete şi de multe livezi în rod...

De duminică 6 aprilie, pînă marţi 19 august

Am plecat de la Newlands pe la amiază şi am ajuns la Tygerberg după ce s-a înnoptat. Noua noastră gazdă, d-l Baker, născut la Coblentz sau pe undeva pe aproape, ne era ca un compatriot prin origine, prin opiniile şi simpatiile sale. Întreaga familie era foarte amabilă şi alcătuită din cei mai cumsecade oameni din lume... Atunci a început cea de a treia epocă a captivităţii noastre la Cap...

În ciuda distanţei, prietenii noştri continuau să ne procure ziare şi cărţi noi. Atunci am citit lucrarea d-lui Hobhouse, primul, cred, care a scris în mod favorabil

despre Napoleon și a riscat să spună despre el lucruri bune ; cea a doctorului Warden, plină de erori, deși sînt sigur că a fost scrisă cu cele mai bune intenții ; în sfîrșit faimosul *Manuscris din Sfînta-Elena*, care a trezit un mare interes și a făcut mare vîlvă în Europa. S-a discutat despre el cu multă înflăcărare și s-au făcut multe supoziții în legătură cu autenticitatea și adevărata origine a acestei cărți ; mi-ar fi însă foarte greu să redau uimirea și nedumeririle pe care mi le-au provocat mie însumi presupunerile pe care mi le-a sugerat. Cît de tulburat am fost și cît de surprins, cînd am citit această lucrare în care pagini de real adevăr, ce mi se păreau sustrase din propriile mele secrete, se amestecau cu alte pagini pline cu cele mai triviale erori ! ! ! Găseam pasaje asupra cărora mă opream întrebîndu-mă dacă nu visez ; recunoșteam în ele substanța, uneori chiar fraze din propriile mele însemnări. Îmi aminteam că le-am retranscris la vremea lor așa cum le-am auzit de la cel ce îmi vorbea. Ele se găseau chiar în documentele pe care sir Hudson Lowe mi le-a reținut în Sfînta-Elena...

Primele mele preocupări, de îndată ce am putut dispune de propriile mele acțiuni, au fost consacrate marii cauze care m-a făcut să părăsesc Sfînta-Elena și m-a adus în Europa... I-am scris mai întîi Mariei-Louise, considerînd că e prima mea datorie și i-am trimis o scrisoare deschisă în același plic prin care mă adresam d-lui prinț de Metternich, ministru director al Austriei, apoi m-am adresat celor trei mari suverani aliați...

Pe de altă parte, am stabilit ca regulă să-i scriu mareluimareșal o dată pe lună, la zi fixă, ca să obțin indicațiile necesare spre a mă face cît mai util...

Scrisoarea contelui Bertrand către contele Las Cases

Longwood, la 18 iulie 1818

Am primit la 7 iulie, dragul meu Las Cases, scrisoarea pe care mi-ai făcut onoarea să mi-o adresezi la 15 ianuarie, și de atunci am mai primit în 13, luna aceasta, cele din 15 februarie, 15 martie și 15 aprilie pe care le-am adus la cunoștință Împăratului și l-au decis pe Împărat să-mi spună să vă scriu...

După pleçarea dumneavoastră, în anul 1817, situația s-a schimbat mult, și în acest an, 1818, jignirile la adresa Împăratului au ajuns de așa natură încît nu pot fi caracterizate decît ca un atentat la viața lui. Le veți putea judeca și dumneavoastră în amănunțime : nu se poate să nu fi citit într-unul din ziarele din martie observațiile asupra discursului lordului Bathurst ; dar de atunci lucrurile s-au înrăutățit și mai mult și ura guvernatorului insulei nu mai cunoaște margini.

După ce ați plecat, Împăratul a renunțat să mai călărească pentru a evita curcle și jignirile al căror obiect voiau să-l facă, punîndu-l în situația de a fi insultat de sentinele. De atunci a trebuit să se priveze chiar și de plimbări spre a preveni aceleași inconveniente. În martie și aprilie Împăratul mai ieșea din cînd în cînd din casă pentru a veni la soția mea și, de asemenea, uneori se așeza la cincizeci de pași de casă, pe banca pe care o știți, și ședea acolo o jumătate de oră sau o oră. Au găsit mijlocul de a-l împiedica să mai facă și acest lucru și de a-l obliga să nu mai iasă din cameră. Știau că nu va fi prea greu : ne-au trimis ca grădinar un soldat din regimentul 66 ; mie mi-au trimis un sergent de la între-

ținere ; și unul și celălalt foarte folositori pe lîngă casă, fie pentru a plivi buruienile care puteau să ne năpădească aria (căci în această localitate e imposibil să ai o grădină), să repare casa, care e părăginită și prinde umezeală după fiecare ploaie. Părea ceva foarte rezonabil. Numai că guvernatorul i-a investit pe acești doi soldați cu puterea de a opri pe oricine vor ei, chiar la ușa și sub ferestrele Împăratului. Din clipa aceea, el nu a mai ieșit și iată, sînt mai bine de o sută de zile de cînd nici măcar pe fereastră nu a mai privit.

Clima de aici, lipsa absolută de mișcare, locuința proastă i-au afectat sănătatea. Pe la sfîrșitul lui septembrie 1817 a avut primele simptome ale unei hepatalgii cronice, despre care știți că prin aceste locuri este o boală mortală. Pentru îngrijirea medicală îl avea pe bunul O'Méara, în care știți că avea încredere. În luna aprilie, în momentul în care avea mai multă nevoie de acest medic, sir Hudson Lowe l-a forțat să-și dea demisia încercînd să-l impună pe d-l Baxter, pe care îl cunoașteți ; Împăratul nu a vrut să mai vadă nici un medic. De la 10 aprilie pînă la 10 mai a fost fără medic ; și în sfîrșit, comisarii rus și austriac care erau aici, indignați, i-au adus la cunoștință guvernatorului că dacă în aceste împrejurări Împăratul va muri, ei înșiși n-ar mai ști ce să spună în cazul cînd în Europa s-ar răspîndi vestea că a fost asasinat. Se pare că acest lucru l-a convins pe guvernator să-i restituie medicul ; dar d-l O'Méara e obligat să îndure cele mai felurite neajunsuri. Au încercat să-l alunge de la masa ofițerilor din regimentul 66, dar cum acești bravi militari nu au voit să fie părtași la un act atît de arbitrar, el însuși a dat ordin, prin colonel, ca

medicul să nu mai ia masa cu ofițerii. A scris la Londra și probabil că medicul va fi alungat. Împăratul nu va accepta un altul ; dacă prințul regent sau lordul Liverpool nu vor fi informați de aceste fapte, va muri aici bolnav, lipsit de asistența medicului său. Oricum, Împăratul e foarte bolnav ; de două luni se scoală la orele unsprezece și se culcă iar, pe la două. Acum cîteva zile a avut o criză foarte violentă provocată de mercurul prescris de doctorul O'Méara : medicamentul era indicat pentru durerile de ficat. Sperîindu-se foarte tare de răspunderea pe care o avea, doctorul O'Méara ne-a propus să-i chemăm pe d-l Baxter și pe chirurgul de pe *Conquérant*. Aceștia sînt cei mai buni medici de prin partea locului. Dar știți aversiunea pe care Împăratul o are față de d-l Baxter, întemeiată pe faptul că acesta e un fost chirurg-major din batalionul italian pe care îl comanda sir Hudson Lowe. De atunci această aversiune a crescut și mai mult deoarece din luna octombrie 1817 și pînă în martie 1818 a acceptat să redacteze buletine medicale pline de falsuri, care au indus în eroare guvernul și Europa. Considera în schimb că poate fi chemat fără nici un inconvenient, deși îl interesa prea puțin dacă e chemat sau nu, d-l Stokoe, care într-adevăr a și venit la Longwood în aceeași zi la orele trei după-amiază, dar nu a vrut să intre la Împărat pe considerentul că își compromite cariera și riscă să piardă un post cîștigat cu patruzeci de ani de serviciu. Ceea ce mi s-a părut atît de extraordinar încît nici nu voiam să cred. M-am văzut cu el și mi-a împărtășit regretele sale : căci e un om foarte demn de respect ; dar situația era ușor de explicat : i s-au făcut unele insinuări, ca și d-lui Cole, bancherul, pe

care îl cunoașteți, și pe care, avînd de rezolvat unele chestiuni bănești, l-am chemat la mine, dar de îndată ce a sosit mi-a declarat că nu poate discuta decît în prezența unui ofițer de ordonanță, căci altminteri ar fi pierdut. Același lucru s-a petrecut acum cîteva zile cu d-l Fowler, sosit din Anglia, cu care aveam de rezolvat un cont de cîteva sute de lire sterline reprezentînd articole de îmbrăcăminte comandate la Londra. Este adevărat că nu cunoașteți situația în care ne aflăm acum și care nu se poate deloc compara cu ceea ce era pe vremea dumneavoastră. Dar chiar și atunci era vexatorie, și îl cunoașteți destul de bine pe monarhul nostru încît să interveniți ca nici o persoană din familia Împăratului să nu vină aici. Situația umilitoare, vexațiile și ura a căror pradă este, i-ar fi absolut de nesuportat dacă ar trebui să le împartă cu mama sau cu vreunul din frații săi. Chiar și contelui de Montholon și mie, deși astăzi sîntem singurii oameni pe care îi mai are în preajmă, ne-a spus de mai multe ori să plecăm, să ne sustragem de la un asemenea tratament și să-l lăsăm singur ; mi-a spus că agonia lui ar fi mai puțin amară dacă ar ști că nu sîntem și noi victimele ei. Știți că de multă vreme ofițerii nu mai veneau la mine : dar cînd ne întîlneam în drum aveau omenia să mai stea de vorbă cu soția mea ; li s-a interzis și acest lucru, nu în scris, ci prin insinuări ; astfel s-a întîmplat că de mai multe ori ofițerii s-au întors din drum cînd ne-au zărit...

E imposibil ca guvernul britanic să nu fi fost informat de comportarea guvernatorului...

Vă veți mira că vă vorbesc de comisarii francez, austriac și rus care sînt aici. Cît timp erați dumneavoastră

nu i-am văzut niciodată. Nici pînă astăzi nu l-au văzut pe Împărat, nici n-au venit pe la noi ; dar noi i-am întîlnit de cîteva ori pe drumul de incintă, ceea ce e un mod destul de ridicol de a te vedea cu cineva. Dacă Împăratul nu îi recunoaşte în calitatea lor de comisari, n-a refuzat niciodată să-i primească la el ca pe nişte străini oarecare...

Vă rog deci stăruitor, şi în numele Împăratului, să aduceţi la cunoştinţa familiei şi rudelor lui care e starea de lucruri ; să cereţi *imperios* ca nici unul din ei să nu îi sporească suferinţa, venind să o împartă cu el.

Ne spuneţi că guvernul englez ne-a abonat la *Morning Chronicle*. Cu acest jurnal se întîmplă exact ce s-a întîmplat şi cu *Times ;* ni-l trimit reţinînd numerele pe care vor ei să le reţină. Aşa bunăoară ne-au trimis cîteva numere din februarie, cîteva din martie, dar le-au reţinut pe cele care le-a convenit lor : să nu ai o colecţie de ziare e mai rău decît dacă nu ai avea nici un ziar...

Am citit această scrisoare Împăratului, care i-a aprobat conţinutul, dar a găsit că am exprimat prea palid brutalitatea ce se manifestă în conduita adoptată faţă de el... pînă la această oră tratamentul cu calomel nu i-a ameliorat starea ficatului şi îi produce alte tulburări.

Primeşte dragul meu Las Cases asigurarea sentimentelor mele cele mai afectuoase,

Contele *Bertrand.*

Scrisoarea contelui Bertrand către Eminenţa sa cardinalul Fesch [1]

[1] Am considerat că e necesar că inserez aici prezenta scrisoare pentru că ea prezintă noi detalii despre viaţa de la Longwood şi adaugă cîteva date caracteristice la cele ce s-au spus despre adevărata situaţie de acolo (n.a.).

Monseniore, d-l Cipriani, majordomul Împăratului, a decedat la Longwood în 27 februarie, la orele patru după-amiază. A fost înmormîntat la cimitirul protestant de aici... S-a avut grijă să se treacă în certificatul de deces pe care vi-l voi trimite, dar căruia îi pot ține loc și unele pasaje din scrisoarea mea, că a murit în sînul Bisericii apostolice și romane... Cipriani a murit de o inflamație la abdomen. A murit într-o vinere și în duminica precedentă și-a făcut serviciul fără să presimtă ce se va întîmpla. Un copil al unui servitor de-al d-lui conte de Montholon a murit la Longwood cu cîteva zile mai înainte ; o cameristă a murit acum cîteva zile de aceeași boală. Acesta este efectul climatului nesănătos al insulei în care puțini oameni ajung la bătrînețe. Bolile de ficat, dizenteria și inflamațiile la abdomen fac multe victime printre localnici, dar mai cu seamă printre europeni...

D-l Pierron, funcționar, a preluat serviciul de majordom ; dar a fost și el bolnav și, cu toate că este în convalescență, sănătatea lui e încă șubredă. Bucătarul e și el în aceeași situație. Ar fi deci necesar ca dumneavoastră sau prințul Eugen să trimiteți un majordom și un bucătar francez sau italian, aleși dintre cei care au mai fost în serviciul Împăratului sau dintre cei care ar fi în serviciul familiei sale...

Nu vreau să vă întristez vorbindu-vă despre sănătatea Împăratului, care este prea puțin satisfăcătoare. Totuși, de cînd au început căldurile, starea lui nu s-a mai înrăutățit. Sper că nu veți împărtăși Doamnei aceste amănunte. Nu acordați nici o încredere relatărilor false care ar putea parveni în Europa. Considerați ca o regulă

generală și ca unic adevăr faptul că de douăzeci și două de luni Împăratul nu a mai ieșit din apartamentul său, doar de cîteva ori și foarte rar, ca să vină să o vadă pe soția mea. Nu a mai primit pe nimeni decît pe doi sau trei francezi care se află aici și pe ambasadorul englez în China.

O rog pe eminența voastră să prezinte respectele mele Doamnei și persoanelor din familia ei și să primiți sentimentele cu care am onoarea de a fi etc.

Contele *Bertrand.*

...De îndată ce am primit documentele trimise de contele Bertrand, m-am grăbit să trimit după fiecare cîte o copie suveranilor care se aflau la Aix-la-Chapelle. M-am folosit de această ocazie pentru a-mi reînnoi stăruințele : îi imploram să vină în ajutorul ilustrei victime... Oricum însă, congresul s-a ținut fără ca o singură voce să se fi auzit în favoarea lui Napoleon ; cu acest prilej, ca și în alte ocazii, nu am primit nici un răspuns la nici una din scrisorile mele... Astfel, toate eforturile mele au fost vane, toate speranțele mele au fost înșelate, toate strădaniile mele au rămas fără rezultat... și l-au lăsat să moară !...

Mi s-au dat toate asigurările că cineva, după congresul de la Aix-la-Chapelle, avînd posibilitatea să vorbească față de împăratul Alexandru despre îngrozitoarea situație a lui Napoleon, și sprijinindu-se pe relatările autentice pe care i le-am făcut eu, acest domnitor i-a răspuns : „Nu mai e cazul să credem tot ce debitează el acum în Europa : e un intrigant"...

Între timp s-a ţinut congresul de la Laybach şi nu m-am putut abţine să nu încerc noi solicitări. Am adresat cîte o nouă scrisoare fiecăruia din cei trei suverani... Şi vai ! abia ajunseseră sub ochii lor cînd el încetase să mai existe... Încetase să mai trăiască, să sufere... Deschizînd *Monitorul* am găsit anunţul fatal... A doua zi am primit o scrisoare din Londra, cu amănunte de circumstanţă şi cu supoziţiile pe care aceste detalii le puteau genera şi care se încheia spunînd : „La 5 mai [1], spre orele şase seara, chiar în clipa în care bubuitul tunului vestea asfinţitul soarelui, sufletul lui mare a părăsit pămîntul"...

Nu peste mult timp i-am revăzut pe toţi tovarăşii mei de la Longwood ; şi îmbrăţişîndu-ne, nu am putut reprima o dureroasă reflecţie. Noi ne regăseam cu toţii ; dar cel pentru care ne-am dus pe stînca aceea fatală, numai el rămăsese acolo...

Am citit ultimele lui dorinţe ; în ele am găsit menţionat de trei sau patru ori numele meu, cu propria lui mînă !... Am fost extrem de emoţionat !...

În sfîrşit, datorită intervenţiei zeloase a unui pair englez, al cărui caracter este dintre cele mai nobile, am primit documentele ce-mi fuseseră reţinute în Sfînta-Elena şi pe care, în ciuda tuturor legilor, nu mai contam. Ţinînd seama de împrejurările pe care le-am trăit şi de sentimentele pe care ele m-au făcut să le încerc, am considerat că este de datoria mea să contribui, deoarece în acest sens dispuneam de anumite mijloace, la mai bună cunoaştere a celui ce fusese atît de puţin cunoscut ; şi în pofida sănătăţii mele şubrede, m-am apucat de

[1] 1821 (n. t.).

treabă. Cerul mi-a binecuvîntat strădaniile îngăduindu-mi să merg pînă la capăt și, de bine de rău, să termin ceea ce am fericirea să fac în această clipă. Dacă am reușit să luminez inimile înțelepte și drepte, dacă am risipit prejudecăți și am învins părtinirile, înseamnă că mi-am atins țelul cel mai scump, cel mai drag : misiunea mea este îndeplinită.

TESTAMENTUL LUI NAPOLEON

NAPOLEON

Astăzi, 15 aprilie 1821, la Longwood, în insula Sfînta-Elena.

Acesta este testamentul meu, sau actul ultimei mele voințe.

1. Mor în credința religiei apostolice și romane, în sînul căreia m-am născut, acum mai bine de cincizeci de ani.

2. Doresc ca cenușa mea să se odihnească pe malurile Senei, în mijlocul poporului francez pe care l-am iubit atît de mult.

3. Totdeauna am avut motive să mă laud cu prea scumpa mea soție, Marie-Louise; voi păstra pentru ea pînă în ultima clipă cele mai duioase sentimente; o rog să vegheze asupra fiului meu, ca să-l apere de uneltirile care încă îi pîndesc copilăria.

4. Îi recomand fiului meu să nu uite niciodată că s-a născut prinț francez și să nu accepte niciodată să fie un instrument în mîinile triumvirilor care oprimă popoarele

Europei. Nu trebuie niciodată să lupte împotriva Franței și nici să-i facă într-altfel vreun rău ; trebuie să adopte deviza mea : *Totul pentru poporul francez.*

5. Mor prematur, asasinat de oligarhia engleză și de ucigașul ei plătit ; poporul englez mă va răzbuna în curînd.

6. Sfîrșitul nefericit al celor două invazii din Franța, cînd țara avea încă atîtea resurse, se datorează trădării lui Marmont, Augereau, Talleyrand și La Fayette. Îi iert ; fie ca și posteritatea franceză să-i ierte ca mine !

7. Le mulțumesc bunei și minunatei mele mame, cardinalului, fraților mei Joseph, Lucien, Jérôme, Pauline, Caroline, Julie, Hortense, Catarine, Eugène pentru dragostea ce mi-au arătat-o ; îl iert pe Louis pentru pamfletul publicat în 1820 : e plin de asertiuni false și de documente falsificate.

8. Reneg *Manuscrisul din Sfînta-Elena* și alte lucrări publicate sub titlul de *Maxime, Sentințe* etc. care de șase ani continuă să apară : nu acestea sînt normele după care m-am condus în viață. Am dispus să fie arestat și judecat ducele de Enghien pentru că așa cereau siguranța, interesele și onoarea poporului francez, din moment ce *** [1] întreținea, potrivit mărturiei lui, șaizeci de asasini la Paris. Într-o circumstanță asemănătoare aș acționa iarăși la fel.

II

1. Las moștenire fiului meu casetele, ordinele și alte obiecte ca argintărie, pat de campanie, arme, șei, pinteni,

[1] Contele Artois, viitorul Carol al X-lea (n. t.).

obiecte de cult din capela mea, cărți, lenjerie de corp sau pentru uzul meu, conform inventarului anexat, cotat (A). Doresc ca această săracă moștenire să-i fie dragă, întrucît îi evocă amintirea unui tată despre care universul îi va vorbi.

2. Las moștenire pentru Lady Holland [1] cameea antică pe care papa Pius al VI-lea mi-a dăruit-o la Tolentino.

3. Las moștenire contelui Montholon două milioane franci ca dovadă a mulțumirii mele față de grija filială ce mi-a purtat-o vreme de șase ani, precum și pentru a-l despăgubi de pierderile ocazionate de șederea lui în Sfînta-Elena.

4. Las moștenire contelui Bertrand cinci sute de mii franci.

5. Las moștenire lui Marchand, prim-valetul meu de cameră, patru sute de mii franci. Doresc să ia de soție pe văduva, sora sau fiica unui ofițer sau soldat din vechea mea gardă.

6. *Idem*, lui Saint-Denis, o sută de mii franci.

7. *Idem*, lui Novarre (Noverraz), o sută de mii de franci.

8. *Idem*, lui Piéron, o sută de mii franci.

9. *Idem*, lui Archambault, cincizeci de mii franci.

10. *Idem*, lui Coursot, douăzeci și cinci de mii franci.

11. *Idem*, lui Chandelier, douăzeci și cinci de mii franci.

12. Abatelui Vignali, o sută de mii franci. Doresc să-și clădească o casă lîngă Ponte Nuovo di Rostino.

13. *Idem*, contelui de Las Cases, o sută de mii franci.

14. *Idem*, contelui de Lavalette, o sută de mii franci.

---

[1] Elisabeth Holland a corespondat cu Napoleon, pe vremea cînd acesta se afla în Sfînta-Elena. Soțul ei, fost lord al sigiliului privat în timpul guvernului Fox, a blamat conduita pe care cabinetul englez a adoptat-o față de Napoleon (n.t.).

15. *Idem,* chirurgului şef Larrey, o sută de mii franci. El este omul cel mai virtuos din cîţi am cunoscut vreodată.

16. *Idem,* generalului Brayer, o sută de mii franci.

17. *Idem,* generalului Lefèvre-Desnouettes, o sută de mii franci.

18. *Idem,* generalului Drouot, o sută de mii franci.

19. *Idem,* generalului Cambronne, o sută de mii franci.

20. *Idem,* copiilor generalului Mouton-Duvernet, o sută de mii franci.

21. *Idem,* copiilor bravului Labédoyère, o sută de mii franci.

22. *Idem,* copiilor generalului Girard, omorît la Ligny, o sută de mii franci.

23. *Idem,* copiilor generalului Chartrand, o sută de mii franci.

24. *Idem,* copiilor virtuosului general Travot, o sută de mii franci.

25. *Idem,* generalului Lallemand, cel virstnic, o sută de mii franci.

26. *Idem,* contelui Réal, o sută de mii franci.

27. *Idem,* lui Costa de Bastelica, din Corsica, o sută de mii franci.

28. *Idem,* generalului Clausel, o sută de mii franci.

29. *Idem,* baronului Méneval, o sută de mii franci.

30. *Idem,* lui Arnault, autorul lui *Marius,* o sută de mii franci.

31. *Idem,* colonelului Marbot, o sută de mii franci. Îl îndemn să scrie în continuare, spre a apăra gloria armatei franceze şi spre a-i demasca pe calomniatori şi apostaţi.

32. *Idem,* baronului Bignon, o sută de mii franci. Îl îndemn să scrie istoria diplomației franceze din 1792 pînă în 1815.

33. *Idem,* lui Poggi di Talavo, o sută de mii franci.

34. *Idem,* chirurgului Emmery, o sută de mii franci.

35. Aceste sume vor fi prelevate din cele șase milioane pe care le-am depus în 1815, la plecarea mea din Paris, și din dobînda de cinci la sută începînd din iulie 1815. Conturile vor fi lichidate împreună cu bancherul de conții Montholon, Bertrand și Marchand.

36. Tot ceea ce acest plasament va produce peste suma de cinci milioane șase sute de mii franci, asupra căreia am dispus mai sus, va fi distribuit ca gratificație răniților de la Waterloo și ofițerilor și soldaților din batalionul de pe insula Elba, pe baza unui stat întocmit de Montholon, Bertrand, Drouot, Cambronne și chirurgul Larrey.

37. Sumele lăsate moștenire vor fi plătite, în caz de moarte, văduvelor sau copiilor, iar în lipsa acestora vor rămîne colectivității.

III

1. Domeniul meu privat fiind proprietatea mea, de care, după cîte știu, nu m-a deposedat nici o lege franceză, situația conturilor va fi cerută baronului de Bouillerie, care este trezorierul acestei averi ; probabil că ea se ridică la peste două sute milioane franci ; adică : 1 — portofoliul conținînd economiile pe care le-am făcut timp de paisprezece ani la cheltuielile din lista mea civilă și care, dacă îmi aduc bine aminte s-au ridicat la peste

douăsprezece milioane pe an ; 2 — produsul acestui portofoliu ; 3 — mobilierul din palatele mele așa cum se aflau ele în 1814 ; inclusiv cele de la Roma, Florența, Torino ; întregul mobilier cumpărat din dobînzile de pe veniturile listei civile ; 4 — lichidarea bunurilor mele din regatul Italiei cum ar fi bani, argintărie, bijuterii, mobilier, grajduri ; conturile vor fi făcute de prințul Eugen și de intendentul coroanei, Campagnoni.

Napoleon.

(Pagina a doua)

2. Las moștenire domeniul meu privat, jumătate ofițerilor și soldaților care au mai rămas din armata franceză care a luptat din 1792 pînă în 1815 pentru gloria și independența națiunii ; jumătate orașelor și satelor din Alsacia, Lorena, Franche-Comté, Bourgogne, Île-de-France, Champagne, Forez, Dauphiné care au avut de suferit de pe urma primei sau de pe urma celei de a doua invazii. Din această sumă va fi prelevat un milion pentru orașul Brienne și un milion pentru orașul Méry.

Îi desemnez pe conții Montholon, Bertrand și pe Marchand ca executorii mei testamentari.

Prezentul testament, scris în întregime cu propria mea mînă, este semnat și sigilat cu stema mea.

Napoleon

(Sigiliu)

BORDEROUL (A) ANEXAT LA TESTAMENTUL MEU

Longwood, insula Sfînta-Elena,
azi 15 aprilie 1821

I

1. Obiectele de cult din capela mea de la Longwood.
2. Îl însărcinez pe abatele Vignali să le păstreze și să le înmîneze fiului meu cînd va împlini șaisprezece ani.

II

1. Armele mele : adică : sabia mea, cea pe care o purtam la Austerlitz, sabia lui Sobieski, pumnalul meu, spada mea, cuțitul de vînătoare, cele două perechi de pistoale de Versailles.
2. Trusa mea de aur, cea de care m-am servit în dimineața bătăliilor de la Ulm, de la Austerlitz, de la Iena, de la Eylau, de la Friedland, de pe insula Lobau, de pe Moscova și de la Montmirail : doresc ca fiul meu să o prețuiască din acest punct de vedere. (Contele Bertrand se află în posesia ei din 1814).
3. Îl însărcinez pe contele Bertrand să aibă grijă de aceste obiecte și să le păstreze și să le înmîneze fiului meu cînd va împlini șaisprezece ani.

III

1. Trei mici cutii de acaju care conțin : prima, treizeci și trei de tabachere sau bomboniere ; a doua, douăsprezece casete cu insemnele imperiale, două mici lunete și patru casete găsite pe masa lui Ludovic al XVIII-lea, la Tuileries, în ziua de 20 martie 1815 ; a treia, trei tabachere ornamentate cu medalii de argint, de care s-a folosit Împăratul precum și diverse efecte de toaletă, conform inventarelor numerotate I, II, III.

2. Patul meu de campanie, de care m-am folosit în toate campaniile mele.

3. Luneta mea de război.

4. Trusa mea de toaletă, cîte una din toate uniformele mele, o duzină de cămăși și cîte un obiect complet din fiecare costum al meu și în general din tot ce servește la toaleta mea.

5. Lavoarul meu.

6. O mică pendulă care e în dormitorul meu de la Longwood.

7. Cele două ceasornice ale mele și lanțul făcut din părul Împărătesei.

8. Îl însărcinez pe Marchand, prim-valetul meu de cameră să păstreze aceste obiecte și să le înmîneze fiului meu cînd va împlini șaisprezece ani.

IV

1. Medalierul meu.

2. Argintăria și porțelanurile de Sèvres de care m-am servit pe Sfînta-Elena (inventarele B și C)

3. Îl însărcinez pe contele Montholon să păstreze aceste obiecte și să le înmîneze fiului meu cînd va împlini șaisprezece ani.

V

1. Cele trei șei ale mele, hamurile și pintenii de care m-am folosit în Sfînta-Elena.

2. Puștile mele de vînătoare, în număr de cinci.

3. Îl însărcinez pe maestrul meu de vînătoare Noverraz să păstreze aceste obiecte şi să le înmîneze fiului meu cînd va împlini şaisprezece ani.

VI

1. Patru sute de volume din biblioteca mea, alese dintre cele de care m-am folosit mai mult.

2. Îl însărcinez pe Saint-Denis să le păstreze şi să le înmîneze fiului meu cînd va împlini şaisprezece ani.

Napoleon

INVENTAR (A)

1. Nici unul din efectele de care m-am servit nu va fi vîndut ; surplusul va fi împărţit între executorii mei testamentari şi fraţii mei.

2. Marchand îmi va păstra părul şi va da să se facă din el o brăţară cu o mică agrafă de aur, spre a fi trimisă împărătesei Marie-Louise, mamei mele şi fiecăruia dintre fraţi, precum şi una mai mare pentru fiul meu.

3. Marchand va trimite o pereche din cataramele mele de pantofi, de aur, prinţului Joseph.

4. O pereche de catarame mici, de aur, pentru jartiere, prinţului Lucien.

5. O agrafă pentru guler, de aur, prinţului Jérôme.

INVENTAR (A)

Inventarul efectelor pe care Marchand le va păstra spre a le înmîna fiului meu

1. Trusa mea de argint, cea care e pe masa mea, prevăzută cu toate ustensilele, briciul etc.

2. Deşteptătorul meu ; este deşteptătorul lui Frederic al II-lea pe care l-am luat la Potsdam (în cutia nr. III).

3. Cele două ceasornice ale mele, împreună cu lanţul din părul Împărătesei, şi cu un lanţ din părul meu pentru celălalt ceasornic. Marchand îl va comanda la Paris.

4. Cele două sigilii ale mele (unul al Franţei, închis în cutia nr. III)

5. Mica pendulă aurită care e acuma în camera mea de dormit.

6. Lavoarul meu, cana pentru apă şi postamentul lui.

7. Noptierele mele, cele de care mă serveam în Franţa şi bideul meu de argint aurit.

8. Cele două paturi ale mele de fier, saltelele mele şi cuverturile, dacă se pot păstra în bună stare.

9. Cele trei flacoane de argint pentru rachiu pe care, în campanie, mi le duceau vînătorii mei.

10. Luneta mea din Franţa.

11. Pintenii mei (două perechi).

12. Trei cutii de acaju, numerele I, II, III, conţinînd tabacherele mele şi alte obiecte.

13. O casoletă de argint aurit.

Lenjerie de toaletă : 6 cămăşi ; 6 batiste ; 6 cravate ; 6 prosoape ; 6 perechi de ciorapi de mătase ; 4 gulere negre ; 6 perechi de şosete ; 2 perechi de cerşafuri de batist ; 2 feţe de pernă ; 2 halate ; 2 pantaloni de noapte ; 1 pereche bretele ; 4 pantaloni-vestă de cazimir alb ; 6 eşarfe ; 6 veste de flanel ; 4 indispensabili ; 6 perechi ghetre ; 1 mică cutie plină cu tutun de al meu ; 1 agrafă pentru guler, de aur (închisă în cutia mică nr. III) şi 1 pereche de catarame de jartiere, de aur (închisă în cutia

mică nr. III) și 1 pereche catarame pentru ghete, din aur (închisă în cutia mică nr. III).

Îmbrăcăminte : 1 uniformă de vînător ; 1 *dito* grenadier ; 1 *dito* gardă națională ; 2 pălării ; 1 manta gri și verde ; 1 mantie albastră (cea pe care o avusesem la Marengo) ; 1 haină verde căptușită cu zibelină ; 2 perechi pantofi ; 2 perechi ghete ; 1 pereche papuci ; 6 centiroane.

Napoleon

INVENTAR (B)
Inventarul efectelor pe care le-am lăsat la d-l conte de Turenne

1 sabie a lui Sobieski (din greșeală e trecută pe lista A ; Aceea e sabia pe care Împăratul o purta la Abukir și se află în mîinile d-lui conte Bertrand) ; 1 mare colier al Legiunii de onoare ; 1 sabie de argint aurit ; 1 spadă de consul ; 1 sabie de fier ; 1 centiron de catifea ; 1 colier al Lînii de aur ; 1 mică trusă de oțel ; 1 lampă de argint ; 1 mîner de sabie antică ; 1 pălărie Henric al IV-lea și o tocă, dantelele Împăratului ; 1 mic medalier ; 2 covoare turcești ; 2 mantale de catifea stacojie brodată, cu vestă și pantaloni.

1. Dau fiului meu sabia lui Sobieski.
   Idem, colierul Legiunii de onoare.
   Idem, sabia de argint aurit.
   Idem, spada de consul.
   Idem, sabia de fier.
   Idem, colanul Lînii de aur.
   Idem, pălăria Henric al IV-lea și toca.

Idem, trusa de aur pentru dinţi, care a rămas la dentist.

2. Împărătesei Marie-Louise, dantelele mele.
Doamnei, lampa de argint.
Cardinalului, mica trusă de oţel.
Prinţului Eugen, sfeşnicul de argint aurit.
Prinţesei Pauline, micul medalier.
Reginei Neapolelui, un mic covor turcesc.
Reginei Hortense, un mic covor turcesc.
Prinţului Jérôme, mînerul de sabie antică.
Prinţului Joseph, o manta brodată, vestă şi pantaloni.

Napoleon
24 aprilie 1821, Longwood

Acesta este codicilul meu sau actul ultimei mele voinţe.

Din fondurile remise în aur împărătesei Marie-Louise, prea scumpa şi prea iubita mea soţie, la Orléans în 1814, ea rămîne să-mi dea două milioane, de care dispun prin prezentul codicil, ca să-i recompensez pe slujitorii mei cei mai devotaţi, pe care de altfel îi las sub protecţia scumpei mele Marie-Louise.

1. Îi recomand Împărătesei să dispună să-i fie restituiţi contelui Bertrand cei treizeci de mii franci reprezentînd renta pe care o are în ducatul de Parma şi de la Muntele Napoleon din Milano, precum şi dobînzile scadente.

2. Îi fac aceeaşi recomandare şi în privinţa ducelui de Istria, a fiicei lui Duroc şi a altora dintre slujitorii mei care mi-au rămas credincioşi şi care îmi sînt mereu dragi ; ea îi cunoaşte.

3. Las moştenire, din cele două milioane mai sus menţionate, trei sute de mii contelui Bertrand, din care el va vărsa o sută de mii franci în casa trezoreriei, spre a fi folosită conform dispoziţiilor mele, pentru datorii de conştiinţă.

4. Las moştenire două sute de mii franci contelui Montholon, din care el va vărsa o sută de mii franci în casa trezoreriei în acelaşi scop ca mai sus.

5. *Idem,* două sute de mii franci, contelui Las Cases, din care el va vărsa o sută de mii franci în casa trezoreriei în acelaşi scop ca mai sus.

6. *Idem,* lui Marchand, o sută de mii franci, din care va vărsa cincizeci de mii în casă, în acelaşi scop ca mai sus.

7. Lui Jean-Jérôme Lévi, primarul din Ajaccio de pe vremea Revoluţiei, văduvei sale, copiilor sau nepoţilor lui, o sută de mii franci.

8. Fiicei lui Duroc, o sută de mii franci.

9. Fiului lui Bessières, duce de Istria, o sută de mii franci.

10. Generalului Drouot, o sută de mii franci.

11. Contelui Lavalette, o sută de mii franci.

12. *Idem,* o sută de mii franci precum urmează :

Douăzeci şi cinci de mii franci lui Pierron, majordomul meu.

Douăzeci şi cinci de mii franci lui Noverraz, maestrul meu de vînătoare.

Douăzeci şi cinci de mii franci lui Saint-Denis, custodele cărţilor mele.

Douăzeci şi cinci de mii franci lui Santini, fostul meu uşier.

13. *Idem*, o sută de mii franci, precum urmează :

Patruzeci de mii franci lui Planat, ofițerul meu de ordonanță.

Douăzeci de mii franci lui Hébert, care în ultimul timp a fost portar la Rambouillet și a făcut parte din personalul meu în Egipt.

Douăzeci de mii lui Lavigne, care în ultimul timp era portar la unul din grajdurile mele și care a fost rîndașul meu în Egipt.

Douăzeci de mii franci lui Jannet-Dervieux, care era rîndaș la grajduri și a fost în serviciul meu în Egipt.

14. Două sute de mii franci vor fi distribuiți ca pomană locuitorilor din Brienne-le-Château, care au suferit cel mai mult.

Cei trei sute de mii franci care mai rămîn vor fi distribuiți ofițerilor și soldaților din batalionul meu de gardă, de pe insula Elba, care sînt actualmente în viață, sau văduvelor sau copiilor lor, proporțional cu salariile, și potrivit unui stat ce va fi întocmit de executorii mei testamentari. mutilații sau marii răniți vor primi dublu. Statele vor fi întocmite de Larrey și Emmery.

Acest codicil este scris în întregime cu propria mea mînă, este semnat și sigilat cu stema mea.

Napoleon
24 aprilie, 1821, Longwood

Aceasta este codicilul meu sau actul ultimei mele voințe.

La lichidarea listei mele civile din Italia, care cuprinde bunuri ca bani, bijuterii, argintărie, îmbrăcăminte, mo-

bilier, grajduri și al căror depozitar este regele în viață și care îmi aparțin, dispun de două milioane pe care le las moștenire celor mai credincioși slujitori ai mei. Sper că, fără să aibă ca temei vreun alt motiv, fiul meu Eugen Napoleon le va achita întocmai ; nu va putea să uite de cele patruzeci de milioane franci pe care i-am dat fie în Italia, fie prin partajul succesiunii mamei sale.

1. Din aceste două milioane îi las contelui Bertrand trei sute de mii franci, din care el va vărsa o sută de mii franci în casa trezoreriei spre a fi folosiți, conform dispozițiunilor mele, pentru achitarea unor datorii de conștiință.

2. Contelui Montholon, două sute de mii franci, din care va vărsa o sută de mii franci în casă, în același scop ca mai sus.

3. Contelui Las Cases, două sute de mii franci, din care va vărsa o sută de mii franci în casă, în același scop ca mai sus.

4. Lui Marchand, o sută de mii franci, din care va vărsa cincizeci de mii franci în casă, în același scop ca mai sus.

5. Contelui Lavalette, o sută de mii franci.

6. Generalului Hogendorf, olandez, aghiotantul meu, refugiat în Brazilia, o sută de mii franci.

7. Aghiotantului meu Corbineau, cincizeci de mii franci.

8. Aghiotantului meu Caffarelli, cincizeci de mii franci.

9. Aghiotantului meu Dejean, cincizeci de mii franci.

10. Lui Percy, chirurg șef la Waterloo, cincizeci de mii franci.

11. Cincizeci de mii franci precum urmează :
Zece mii de franci lui Pierron, majordomul meu.
Zece mii de franci lui Saint-Denis, maestrul meu de vînătoare.
Zece mii lui Noverraz.
Zece mii lui Cursot, intendentul meu.
Zece mii lui Archambault, rîndaşul meu.

12. Baronului Méneval, cincizeci de mii franci.

13. Ducelui de Istria, fiul lui Bessières, cincizeci de mii franci.

14. Fiicei lui Duroc, cincizeci de mii franci.

15. Copiilor lui Labédoyère, cincizeci de mii franci.

16. Copiilor lui Mouton-Duvernet, cincizeci de mii franci.

17. Copiilor bravului şi virtuosului general Travot, cincizeci de mii franci.

18. Copiilor lui Chartrand, cincizeci de mii franci.

19. Generalului Cambronne, cincizeci de mii franci.

20. Generalului Lefèvre-Desnouette, cincizeci de mii franci.

21. Spre a fi repartizaţi proscrişilor care rătăcesc prin ţări străine, franczi sau italieni sau belgieni sau olandezi sau spanioli sau din departamentele de pe Rin, la dispoziţia executorilor mei testamentari, o sută de mii franci.

22. Spre a fi repartizaţi mutilaţilor sau marilor răniţi de la Ligny, Waterloo, care mai sînt încă în viaţă, pe baza listelor întocmite de executorii mei testamentari, cărora li se vor alătura Cambronne, Larrey, Percy şi Emmery, li se va da dublul gradului, cvadruplu celor de pe insula Elba, două sute de mii franci.

Acest codicil este scris în întregime cu propria mea mînă, este semnat și sigilat cu stema mea.

Napoleon
24 aprilie 1821, la Longwood

Acesta este un al treilea codicil la testamentul meu din 15 aprilie

1. Printre diamantele coroanei ce au fost predate se găsesc unele în valoare de cinci pînă la șase sute de mii franci care nu erau ale coroanei și făceau parte din averea mea particulară : vor fi recuperate spre a putea fi îndeplinite dispozițiile mele testamentare.

2. Aveam din 1815 la bancherul Torlonia din Roma două pînă la trei sute de mii franci în polițe, proveniți din veniturile mele de pe insula Elba : domnul de la Perruse, deși nu mai era trezorierul meu și fiind lipsit de caracter, a sustras această sumă ; i se va cere să o restituie.

3. Îi las ducelui de Istria trei sute de mii franci din care numai o sută de mii franci vor fi vărsați văduvei dacă ducele moare pînă la data executării testamentului. Doresc, dacă dorința mea nu prezintă nici un inconvenient, ca ducele să o ia de soție pe fiica lui Duroc.

4. Îi las ducesei de Friul, fiica lui Duroc, două sute de mii franci ; dacă moare pînă la data executării testamentului, mamei ei nu i se va da nimic.

5. Las generalului Rigaud, cel care a fost proscris, o sută de mii franci.

6. Îi las lui Boisnod, comisar ordonator, o sută de mii franci.

7. Las copiilor generalului Letort, omorît în campania din 1815, o sută de mii franci.

8. Acești opt sute de mii franci vor fi considerați ca adăugîndu-se la articolul 36 al testamentului meu, ceea

ce va ridica suma de care dispun prin testamentul meu la şase milioane patru sute de mii franci, fără a fi aici incluse donaţiile făcute prin cel de al doilea codicil.

Acesta e scris cu propria mea mînă, este semnat şi sigilat cu stema mea.

Napoleon

(Sigiliu)

Pe dosul paginii : Acesta este al treilea codicil al testamentului meu, scris în întregime cu propria mea mînă, este semnat şi sigilat cu stema mea.

Napoleon
24 aprilie 1821, Longwood

Acesta este al patrulea codicil al testamentului meu

Prin dispoziţiile noastre precedente nu ne-am îndeplinit toate obligaţiile, ceea ce ne-a decis să facem acest al patrulea codicil.

1. Îi lăsăm moştenire fiului sau nepotului baronului Dutheil, general locotenent de artilerie, fost senior de Saint-André, care a comandat şcoala de la Ausonne înainte de Revoluţie, suma de 100.000 (una sută mii franci) ca dovadă de recunoştinţă pentru grija pe care acest brav general ne-a arătat-o cînd noi eram locotenent şi căpitan sub ordinele lui.

2. *Idem*, fiului sau nepotului generalului Dugommier, care a fost comandantul şef al armatei din Toulon, suma de o sută de mii franci (100.000) ; noi am condus sub ordinele lui acest asediu şi am comandat artileria ; e o do-

vadă a amintirii ce o păstrăm pentru stima, afecțiunea și prietenia ce ni le-a acordat acest brav și intrepid general.

3. *Idem.* Lăsăm o sută de mii franci (100.000) fiului sau nepotului deputatului Gasparin, din Convenție, reprezentant al poporului pe lîngă armata din Toulon, pentru că a apărat și a sancționat cu autoritatea să planul elaborat de noi, care a condus la cucerirea acestui oraș și care era contrar celui trimis de Comitetul salvării publice. Prin protecția sa, Gasparin ne-a pus la adăpost de persecuțiile ignoranței statelor majore care comandau armata înainte de sosirea prietenului meu Dugommier.

4. Lăsăm o sută de mii (100.000) franci văduvei, fiului sau nepotului aghiotantului nostru Muiron, ucis lîngă noi la Arcole, în timp ce ne acoperea cu propriul său corp.

5. *Idem* (10.000) zece mii franci subofițerului Cantillon, căruia i s-a intentat un proces fiind acuzat de a fi voit să-l asasineze pe lordul Wellington, și care a fost declarat nevinovat. Cantillon avea tot atîtea drepturi de a-l asasina pe acest oligarh, cîte avea și acesta de a mă trimite să pier pe stînca Sfînta-Elena. Wellington, care a inspirat acest atentat, căuta să-l justifice în interesul Marii Britanii. Cantillon, dacă într-adevăr l-ar fi asasinat pe lord, ar fi apărat, și ar fi justificat cu aceleași motive, interesele Franței, încercarea lui de a scăpa lumea de un general care de altfel a violat capitularea Parisului și prin aceasta s-a făcut răspunzător de sîngele martirilor Ney, Labédoyère etc. și de crima de a fi prădat muzeele, împotriva prevederilor tratatelor.

6. Acești 410.000 franci (patru sute zece mii franci) vor fi adăugați la cei șase milioane patru sute de mii franci asupra cărora am dat dispoziții și vor ridica suma

pe care o lăsăm moştenire la şase milioane opt sute zece mii franci : aceşti patru sute zece mii franci trebuie să fie consideraţi ca făcînd parte din testamentul nostru, articolul 35, şi vor avea întrutotul aceeaşi soartă ca şi celelalte dispoziţii testamentare.

7. Cele nouă mii lire sterline pe care noi le-am dat contelui şi contesei Montholon, trebuie, dacă au fost onorate, să fie anulate şi trecute în contul sumei pe care le-o lăsăm prin testamentul nostru : dacă nu au fost achitate, biletele noastre vor fi anulate.

8. În schimbul moştenirii lăsate prin testamentul nostru contelui Montholon, pensia de douăzeci de mii franci acordată soţiei sale este anulată : contele de Montholon este însărcinat să i-o plătească el.

9. Administrarea unei astfel de succesiuni, pînă la totala ei lichidare, reclamă cheltuieli administrative, cheltuieli pentru călătorii, delegaţii, consultaţii, pledoarii şi de aceea cerem ca executorii noştri testamentari să reţină trei la sută din totalul acestor dispoziţii, fie din cele şase milioane opt sute de mii franci, fie asupra sumelor trecute în codicilii, fie din cele două sute de milioane franci din domeniul privat.

10. Sumele provenite din aceste reţineri vor fi încredinţate unui trezorier şi cheltuite pe baza unei împuterniciri date de executorii noştri testamentari.

11. Dacă sumele provenind din reţinerile menţionate nu vor fi suficiente pentru a acoperi cheltuielile, ele vor fi completate pe seama celor trei executori testamentari şi a trezorierului, fiecare contribuind proporţional cu moştenirea ce i-am lăsat-o prin testamentul nostru şi prin codicilii.

12. Dacă sumele provenind din reţinerile menţionate sînt sub necesităţi, restul va fi împărţit între cei trei executori testamentari şi trezorier, în raport cu moştenirea respectivilor. .

13. Numim trezorier pe contele Las Cases, şi în lipsa lui, pe fiul său, şi în lipsa lui pe generalul Drouot.

Prezentul codicil este scris în întregime cu propria mea mînă, este semnat şi sigilat cu stema mea.

Napoleon

CUPRINS

Capitolul al nouălea 5
Capitolul al zecelea 98
Capitolul al unsprezecelea 383
Expulzarea din Longwood
Drumul de la Sfînta-Elena spre Cap
Capitolul al doisprezecelea 443
Şederea la Capul Bunei-Speranţe
Testamentul lui Napoleon 455

Lector : SORIN MĂRCULESCU
Tehnoredactor : GH. CIURU

Apărut 1987. Comanda nr. 60.594. Tiun de tipar 26.06.1987. Format 32/70 x 108. Coli tipo 15.

Com. nr. 60 594
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii"
Piața Scînteii nr. 1, București
Republica Socialistă România